MAG
1999-06-17
CA
2644

...riële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw

Ontwikkeling en diversiteit

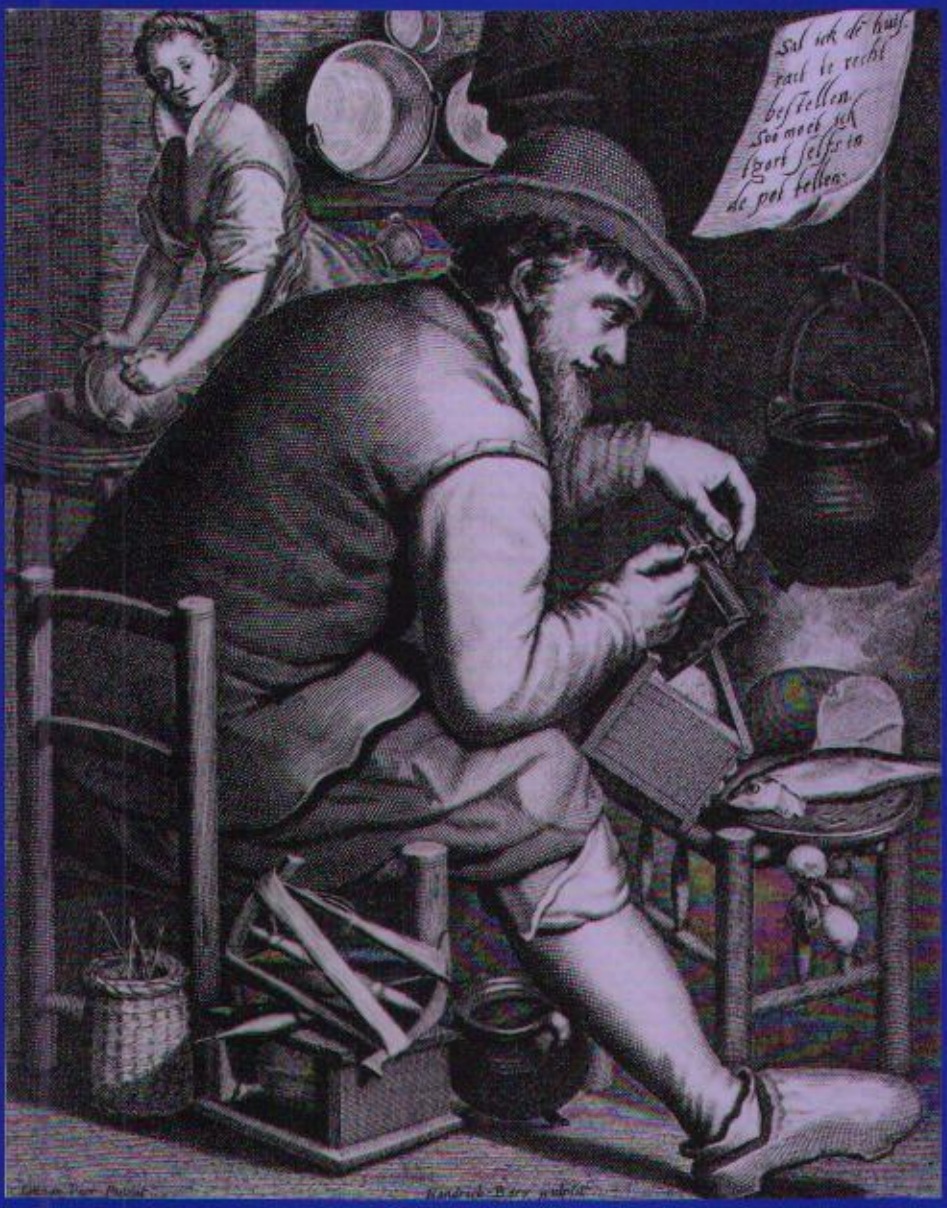

JOHAN A. KAMERMANS

NN08201,2644

STELLINGEN

1. De gangbare tegenstelling tussen stad en platteland verliest met betrekking tot de materiële cultuur veel van zijn betekenis als men zich realiseert dat op dit gebied nauwelijks een verschil bestond tussen middenstanders en burgerij uit Delft en de Krimpenerwaard.

2. Het begrip huiselijkheid lijkt, gezien de toenemende aanwezigheid van de materiële voorwaarden voor comfort en gezelligheid vanaf de zeventiende eeuw, zeer goed bruikbaar om de materiële cultuur in de achttiende eeuw te karakteriseren.

3. In het historisch onderzoek is het begrip 'revolutie' aan een verregaande inflatie onderhevig. Op het terrein van de materiële cultuur blijkt dit bijvoorbeeld uit de toepassing ervan op achtereenvolgens industrie, consumptie en vlijt.

4. Voor verdieping van het inzicht in de consumptiegeschiedenis is het noodzakelijk meer aandacht te besteden aan distributie van producten via lokale producenten, winkels en de handel in tweedehandsgoederen.

5. Het is zonder meer opmerkelijk dat de Brunswijker gerechtsbode Hans Wunderlich volgens zijn boedelinventaris uit 1573 in het bezit was van wel 53 vogelkooien. Mohrmann concludeert dat hij thuis het gezang van de vogels nodig had om het geschreeuw tijdens de folteringen, die hij wellicht bijwoonde, uit zijn hoofd te kunnen zetten. Dit is een psychologie van de koude grond die historisch onderzoek niet wetenschappelijker maakt.

   Contra: Ruth-E. Mohrmann, *Alltagswelt in Land Braunschweig. Städtische und ländliche Wohnkultur vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert*, Münster 1990, p. 195.

6. Fairchilds conclusie dat vernieuwing van de materiële cultuur in achttiende-eeuws Frankrijk veel meer verklaard wordt door rijkdom dan door sociale status verliest iedere betekenis door het feit dat zij gebaseerd is op een regressie-analyse over gegevens op ordinaal meetniveau.

   Contra: C. Fairchilds, 'Determinants of consumption patterns in eighteenth-century France', in Anton J. Schuurman en Lorena S. Walsh (eds.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900*, Milano 1994, p. 55-67.

7. De bevinding dat vriendschap nauwelijks een rol speelde in het denken van Orderic Vitalis (1075-ca. 1142) kan onmogelijk berusten op een grondige lezing van diens *Historia Ecclesiastica*.

   Contra: Brian McGuire, *Friendship and community. The monastic experience, 350-1250*, Kalamazoo 1988, p. 248-249.

8. Afgezien van het feit dat in het hedendaagse spraakgebruik sterk een verschil wordt gemaakt tussen familie en vrienden – waar deze begrippen elkaar vroeger veel meer overlapten – is het veelal gemaakte onderscheid tussen middeleeuwse en moderne vriendschap vooral gebaseerd op een onderschatting van haar emotionele betekenis in het verleden en een overschatting van haar belangeloosheid thans.

   Contra: Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam 1997, p. 14-18.

9. De door Mekking bepleite verbreding van de kunstgeschiedenis door deze nadrukkelijk te verbinden met de geschiedwetenschap komt in zijn geval grotendeels neer op een inperking van de geschiedenis tot dynastiek-politieke aspecten.

   Contra: Aart J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200*, Utrecht/Zutphen 1986, p. 10-15.

10. Wie in een inleiding tot een studie over veenderijterminologie meent dat veengrond een synoniem is van veen en dat laagveen van nature grasland is, wekt ernstige twijfel aan de lexicografische kwaliteit van zijn werk.

    Contra: Herman Crompvoets, *Veenderijterminologie in Nederland en Nederlandstalig België*, Amsterdam 1981, p. 11 en 26.

11. Het vaak bepleite kwalitatieve onderzoek kan inderdaad een bijzonder inzicht in historische processen opleveren, maar uitsluitend als de resultaten tenminste geplaatst worden in een context, die veelal slechts op kwantitatieve wijze te beschrijven is.

12. In de geschiedwetenschap is iedere promotie van historische betekenis.

13. Een stelling is een schone zaak,
    En geeft het mensdom veel vermaak.

    (Met dank aan Lukas, Louwtje, Wimpje, Mietje, Kees, Piet en Jan de Wilde, leerlingen uit de school van meester Pennewip. Vgl.: Multatuli, Idee 385).

Stellingen bij het proefschrift van Johan A. Kamermans, *De materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit.*

Wageningen, 28 juni 1999.

MATERIËLE CULTUUR IN DE KRIMPENERWAARD IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis
Co-promotor: dr. A.J. Schuurman
universitair docent leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis

NN08201,2644

Johan A. Kamermans

MATERIËLE CULTUUR IN DE KRIMPENERWAARD IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Ontwikkeling en diversiteit

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van de Landbouwuniversiteit Wageningen,
dr. C.M. Karssen,
in het openbaar te verdedigen
op maandag 28 juni 1999
des namiddags te vier uur in de Aula

vzh 96165

ABSTRACT

Kamermans, Johan A. (1999), Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw; ontwikkeling en diversiteit / Material culture in the Krimpenerwaard in the seventeenth and eighteenth century; development and diversity. Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen (ISBN 90-5808-014-5); by Verloren Publishers Hilversum (ISBN 90-6550-062-6); and as A.A.G. Bijdragen 39 (ISSN 0511-0726); 404 pages, 150 tables, 18 figures, 2 maps, 21 photo's, 6 appendices, 414 references and an English summary.

In recent years, much attention has been given to using the history of material culture to trace profound changes in economic, social and cultural conditions. A lot of this research is based on the availability of large numbers of probate inventories in western archives, their comparability, and the growing means of exploring them with the assistance of computers. To get an idea about developments in the countryside of Holland, a leading economic region in early modern Europe, the area known as the Krimpenerwaard was chosen. This region lies between the cities of Rotterdam, Gouda and Schoonhoven, and is bordered by the rivers Lek and Hollandse IJssel. As well as milk and dairy products, salmon fishing and brick making were important activities too. A selection of probate inventories (1630-1670 and 1700-1795), representative of farmers, middle-classes and notables of different wealth-classes showed a striking increase in the average number of different objects possessed by households until the middle of the eighteenth century. It became clear that farmers consistently owned fewer goods than the middle-classes, even when their wealth was comparable. This did not mean that farmers completely lacked innovation; They took to drinking tea and coffee, for example. However, apart from these exotic introductions, most changes can be characterized as a growing concern for domesticity (decoration of the house, heating and lighting, cleaning, storing and other home comforts.

Free descriptors: rural history, social history, economic history, material culture, consumer behaviour, life-styles, domesticity, social change, modernization, probate inventories.

English summary on p. 319

Afbeelding op het omslag: Hendrik Bary (1640-1707), *'De gortentelder'* (Foto: Boijmans-van Beuningen, Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen).

ISBN 90-5808-014-5.
Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. Bijdragen 39 (ISSN 0511-0726), Landbouwuniversiteit Wageningen (1999) en bij Uitgeverij Verloren, Hilversum 1999 (ISBN 90-6550-062-6).
© 1999 Landbouwuniversiteit Wageningen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij electronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de Landbouwuniversiteit.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the Agricultural University.

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

VOORWOORD

Het moment waarop je je dissertatie voltooid acht en begint om het voorwoord te schrijven leidt ertoe om het hele traject nog eens te overzien. Daarbij realiseert men zich dat, hoewel het onderzoek en schrijven solitaire bezigheden zijn, zeer velen toch in meer of mindere mate hebben bijgedragen in deze arbeid.

Tot vrij kort voor mijn afstuderen in Utrecht had ik nooit verwacht dat ik promotie-onderzoek zou doen op het onderwerp dat mij nu al weer zoveel jaren bezig houdt. Ik had zelfs nooit overwogen om onderzoek in Wageningen te doen, hoezeer ik ook al gedurende mijn studietijd belangstelling had voor het werk dat door historici aan de Landbouwuniversiteit verricht werd. Het was de toen aanstaande hoogleraar Maarten Prak die mij in contact gebracht heeft met deze onderzoeksgroep. Hem, en andere docenten die richting gegeven hebben aan mijn studietijd, prof.dr. Arpad Orbàn, dr. Roger de Peuter en dr. Henk Teunis, komt hiervoor mijn dank toe.

Zonder de betrokkenheid van mijn begeleiders, prof.dr. Ad van der Woude en dr. Anton Schuurman, was dit onderzoek er nooit geweest. Hun inspanningen om de veeleisende voorwaarden voor dit onderzoek tot stand te brengen, belangstelling voor de voortgang ervan, inhoudelijke inbreng in combinatie met de ruimte die zij mij boden het zelf uit te zoeken zijn van onschatbare betekenis geweest en worden zeer gewaardeerd.

Dit onderzoek zou ook nooit in deze vorm van de grond gekomen zijn zonder de jarenlange stimulerende en intensieve samenwerking met Gabriël Pastoor, die ook deel uitmaakte van de Wageningse materiële-cultuurgroep. Ik heb bijzonder geprofiteerd van zijn ruime ervaring in het werken met computers en programmeren, waar ik bij aanvang vrijwel niets vanaf wist.

De grote moeilijkheid in het onderzoek met boedelinventarissen blijkt altijd dat er een complexe, veelzijdige archiefbron op systematische wijze in computerbestanden moet worden overgezet en dat het bovendien om grote hoeveelheden gegevens gaat. Dankzij de assistentie van de afdeling Informatisering en Datacommunicatie van deze universiteit beschikken wij nu over een reeks ongelooflijk flexibele programma's. I Madé Suwetja, Ineke Scholten, Erik Hooymans en de toenmalige directeur Robert Blom ben ik daarvoor zeer erkentelijk.

Het invoeren van de boedelinventarissen bleek een zeer tijdrovende en, op de lange duur, weinig opwindende bezigheid. Het was dan ook zeer verheugend dat enkele mensen mij hierbij de helpende hand wilden bieden. Glenn Evers, die het voltooien van dit onderzoek niet meer heeft meegemaakt, en Leandre Mwene-Batende Bulambo, die mij zeer veel heeft geleerd over een wereld die ik nooit gezien heb, verdienen hier dan

ook genoemd te worden.

Mijn dagelijkse werkomgeving werd jarenlang gevormd door de medewerkers van de leerstoelgroep (hopelijk zal dit onmogelijk bureaucratische woord een eendagsvlieg zijn) Agrarische Geschiedenis. Zij vormden de ideale omgeving waarin men de rust heeft om een proefschrift te schrijven en tegelijk altijd de nabijheid weet van lotgenoten en ervaren collega's om over het onderzoek of andere zaken van gedachten te wisselen. Behalve degenen die ik al eerder noemde geldt mijn dank daarvoor aan Jan Bieleman, die de kaarten heeft getekend en veel aan het redactiewerk van dit boek heeft bijgedragen, Paul Brusse, Margreet van der Burg, Piet van Cruyningen, Joop Faber, Frans Huijzendveld, Margareth Leidelmeijer, Aicha Rakraky-El Makoui, Peter Priester, Henk Roessingh en Jouke Wigboldus. Een vergelijkbare functie, zij het meer op een afstand, vervulden de jaargenoten van de AIO-opleiding van het N.W. Posthumus-Instituut, die nog regelmatig bij elkaar komen om elkaars voortgang in de gaten te houden.

Van zeer grote betekenis was uiteraard de bereidheid van het Streekarchief Krimpenerwaard om alle medewerking te geven. De mogelijkheid om het onderzoek zoveel mogelijk op de thuisbasis van de vakgroep te kunnen doen heeft het traject beslist bespoedigd. Voor het uitzoeken van de afbeeldingen voor dit boek was ik welkom op het documentatiearchief van het Nederlands Openluchtmuseum, het Documentatiesysteem voor pre-industriële gebruiksvoorwerpen van Museum Boijmans-van Beuningen en de afdeling Speciale Collecties van de bibliotheek van de Landbouwuniversiteit Wageningen, waar ik ook al bij eerdere gelegenheden niet vergeefs een beroep op deed. Mevr. Rigg-Lyall (te Bennekom) was zo goed om het Engels van de Summary onder handen te nemen.

Verschillende mensen heb ik in de afgelopen jaren lastig gevallen met allerhande vragen over onderwerpen waarmee ik niet of onvoldoende vertrouwd was. Of ik hun deskundigheid altijd recht gedaan heb is een andere vraag. Irene Groeneweg en Rienk Vermij dank ik voor hun bereidheid om een hoofdstuk, respectievelijk het gehele boek mee te lezen en zonder enige terughoudendheid van kritisch commentaar te voorzien. Ook de heer Budde, José de Kruif, de veel te vroeg overleden Fea Lamers-Nieuwenhuis en in het algemeen de leden van de 'boedelgroep' hebben waardevolle bijdragen geleverd aan de totstandkoming van dit werk.

Uiteindelijk legt men tijdens het schrijven van een dissertatie een weg af die onbegaanbaar is als men zich niet gesteund weet door de belangstelling van vrienden, die deels bij ervaring weten wat het is, en familieleden. Hiervoor dank ik met name mijn ouders, die mijn belangstelling voor dit vak van jongsaf aangemoedigd hebben.

INHOUD

Lijst van tabellen
Lijst van grafieken en figuren
Lijst van kaarten
Lijst van bijlagen
Lijst van afbeeldingen

1. INLEIDING 1

1.1. Inleiding 1
1.2. Historiografie 2
1.3. Opzet van het onderzoek 16

2. DE KRIMPENERWAARD 19

2.1. Inleiding 19
2.2. Landbouw en bevolking tijdens de Republiek 21
2.3. Nijverheid en visserij 28
2.4. Voorzieningenpatroon 32

3. DE BOEDELINVENTARIS 37

3.1. Motieven tot opmaak 37
3.2. Opstellen van de akte 38
3.3. Inhoud en kwaliteit van de inventaris 43
3.4. Representativiteit en selectie van de inventarissen 47
3.5. Invoer en verwerking 59
3.6. Vermogensomvang en samenstelling 60

4. DE MATERIËLE CULTUUR. EEN VERGELIJKING IN DE TIJD 71

4.1. Inleiding 71
4.2. Woninginrichting 74
4.2.1. Meubilair 74
4.2.2. Slaapmeubilair en beddengoed 81
4.2.3. Verwarmingsartikelen 85
4.2.4. Verlichting 89
4.2.5. Woning- en huishoudtextiel 91
4.2.6. Reiniging en hygiëne 93

4.3. ETEN EN DRINKEN ... 97
4.3.1. Voedsel ... 97
4.3.2. Voedselbereiding ... 104
4.3.3. Tafelcultuur ... 108
4.3.4. Drinkgerei en roken ... 114
4.4. CULTUUR ... 123
4.4.1. Schriftcultuur en boeken ... 123
4.4.2. Woningdecoratie en ontspanning ... 129
4.5. OVERZICHT ... 134
4.5.1. Materialen ... 134
4.5.2. Aantallen items en voorwerpen ... 136
4.5.3. Continuïteit en verandering van afzonderlijke items ... 138
4.5.4. Richting van de veranderingen ... 145

5. DE MATERIËLE CULTUUR NAAR VERMOGEN EN BEROEP .. 151

5.1. INLEIDING ... 151
5.2. WONINGINRICHTING ... 154
5.2.1. Meubilair ... 154
5.2.2. Slaapmeubilair en beddengoed ... 161
5.2.3. Verwarmingsartikelen ... 165
5.2.4. Verlichting ... 168
5.2.5. Woning- en huishoudtextiel ... 170
5.2.6. Reiniging en hygiëne ... 172
5.3. ETEN EN DRINKEN ... 175
5.3.1. Voedselbereiding ... 175
5.3.2. Tafelcultuur ... 179
5.3.3. Drinkgerei en roken ... 185
5.4. CULTUUR ... 191
5.4.1. Boekenbezit en schriftcultuur ... 191
5.4.2. Woningdecoratie ... 193
5.5. CONCLUSIE ... 196

6. KLEDING EN SIERADEN ... 205

6.1. KLEDING ... 205
6.1.1. Inleiding ... 205
6.1.2. Mannenkleding ... 210
6.1.3. Vrouwenkleding ... 219
6.1.4. Textiel en kledinghandel ... 227
6.1.5. Kleding naar vermogen en beroep ... 233

6.2. Sieraden 241
6.2.1. Inleiding 241
6.2.2. Mannen- en vrouwensieraden 245
6.3. Overzicht 256

7. GROEPSVORMING: VERSCHILLENDE CONSUMPTIE-PATRONEN 265

7.1. Inleiding clusteranalyse 265
7.2. Beschrijving van de gevormde clusters 276

8. CONCLUSIE EN SAMENVATTING 287

8.1. Vergelijking met ander onderzoek 287
8.2. Samenvatting 311

Summary 319
Afbeeldingen 327
Bijlagen 351
Noten 377
Archieven 389
Literatuur 391

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

2.1. Aandeel van bezaaide landen in de totale oppervlakte van enkele ambachten in 1748 23
2.2. Vergelijking van het gemiddelde aantal runderen volgens de zomertellingen tussen 1768-1776 en 1798-1805 24
2.3. Vergelijking van de volkstellingen van 1622 en 1795 met de telling van weerbare mannen van 1747 26
2.4. Vergelijking huizentellingen 1632 en 1730 27
2.5. Aantal veehouders en boeren op totaal aantal huishoudens per plaats 30
2.6. Steenplaatsen langs de Hollandse IJssel 31
2.7. De beroepsstructuur 1807 34

3.1. Verhouding van de zegelwaarde van inventarissen en het Middel op begraven 52
3.2. Overzicht van geselecteerde boedelinventarissen na 1700, naar beroepsgroep en zegelklasse 56
3.3. Overzicht inventarissen 1630-1670 57
3.4. Verhouding tussen zegelklassen en berekende waarde van de boedel 66
3.5. Gemiddelde saldo als percentage van het bruto vermogen per zegelklasse 67

4.1. De aanwezigheid van tafelmeubilair. Percentages 75
4.2. De aanwezigheid van zitmeubilair. Percentages 76
4.3. De aanwezigheid van bergmeubilair. Percentages 77
4.4. De aanwezigheid van overig meubilair. Percentages 79
4.5. De aanwezigheid van houtsoorten. Percentages 80
4.6. De aanwezigheid van slaapmeubilair. Percentages 82
4.7. De aanwezigheid van beddengoed. Percentages 83
4.8. De aanwezigheid van haardgerei en kachel. Percentages 86
4.9. De aanwezigheid van warmhouders. Percentages 88
4.10. De aanwezigheid van brandstoffen. Percentages 89
4.11. De aanwezigheid van verlichting. Percentages 90
4.12. De aanwezigheid van woningtextiel. Percentages en gemiddelde aantallen 92
4.13. De aanwezigheid van schoonmaakartikelen. Percentages 93
4.14. De aanwezigheid van textielreinigers. Percentages 94
4.15. De aanwezigheid van hygiëne-items. Percentages 95
4.16. Winkelinventarissen 98
4.17. De aanwezigheid van voorwerpen om voedsel te bewaren. Percentages 105
4.18. De aanwezigheid van kookgoed. Percentages 106
4.19. De aanwezigheid van keukengereedschap. Percentages 107
4.20. De aanwezigheid van tafelservies. Percentages 109
4.21. De aanwezigheid van tafelservies voor specifieke levensmiddelen. Percentages 111
4.22. De aanwezigheid van tafelbestek. Percentages 112
4.23. De aanwezigheid van drinkgerei. Percentages 115
4.24. De aanwezigheid van voorwerpen voor thee- en koffiebereiding. Percentages 118
4.25. De aanwezigheid van thee- en koffieservies. Percentages 120
4.26. De aanwezigheid van minstens één voorwerp voor thee en koffie. Percentages 121
4.27. De aanwezigheid van voorwerpen voor tabaksgebruik. Percentages 122

4.28. De aanwezigheid van boeken en schrijfmeubilair. Percentages ... 124
4.29. De aanwezigheid van woningdecoratie. Percentages ... 130
4.30. De aanwezigheid van materialen, exclusief hout. Percentages ... 135
4.31. Gemiddelde aantallen items, totaal en per rubriek ... 137
4.32. Gemiddelde aantallen voorwerpen, totaal en per rubriek ... 138
4.33. Overzicht van items die in één of meer perioden in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Achttiende eeuw ... 139
4.34. Overzicht van items die in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Zeventiende eeuw ... 141
4.35a. Items die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw verdwenen ... 142
4.35b. Items die in de achttiende eeuw verdwenen ... 143
4.36a. Items die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw opkwamen ... 144
4.36b. Items die in de achttiende eeuw opkwamen ... 145
4.37a. Items die in de onderzochte periode opkwamen. Thematische indeling ... 146
4.37b. Items die in de onderzochte periode opkwamen. Thematische indeling (vervolg) ... 147
4.38a. Items die in de onderzochte periode verdwenen. Thematische indeling ... 148
4.38b. Items die in de onderzochte periode verdwenen. Thematische indeling (vervolg) ... 149

5.1. De aanwezigheid van tafelmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen ... 155
5.2. De aanwezigheid van zitmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen ... 156
5.3. De aanwezigheid van bergmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 157
5.4. De aanwezigheid van divers meubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 158
5.5. De aanwezigheid van houtsoorten per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 158
5.6. Veranderingen in het bezit van enkele meubelen van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers ... 159
5.7. Vergelijking van het meubilair van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 160
5.8. De aanwezigheid van slaapmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 162
5.9. De aanwezigheid van beddengoed per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 162
5.10. De aanwezigheid van beddengoed per vermogens- en beroepsgroep. Gemiddelde aantallen ... 163
5.11. Vergelijking van het slaapmeubilair en beddengoed van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 164
5.12. De aanwezigheid van haardgerei en kachels per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 165
5.13. De aanwezigheid van warmhouders per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 166
5.14. De aanwezigheid van brandstoffen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 167
5.15. Vergelijking van verwarming van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 167
5.16. De aanwezigheid van verlichting per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen ... 169

5.17. Vergelijking van de verlichting van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 170
5.18. De aanwezigheid van woningtextiel per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 171
5.19. Veranderingen in het bezit van woningtextiel van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Index-cijfers ... 171
5.20. Vergelijking van het woningtextiel van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 172
5.21. De aanwezigheid van schoonmaakartikelen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 173
5.22. De aanwezigheid van items om textiel te reinigen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 173
5.23. De aanwezigheid van items voor hygiëne per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 174
5.24. Vergelijking van de schoonmaakspullen van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 175
5.25. De aanwezigheid van items om voedsel te bewaren per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 176
5.26. De aanwezigheid van kookgoed per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 177
5.27. De aanwezigheid van keukengereedschap per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 177
5.28. Veranderingen in het bezit van kookgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers ... 178
5.29. Vergelijking van het kookgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 179
5.30. De aanwezigheid van tafelservies per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 180
5.31. De aanwezigheid van specifiek tafelservies per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 180
5.32. De aanwezigheid van tafelbestek per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 181
5.33. Veranderingen in het bezit van tafelgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers ... 182
5.34. Vergelijking van het tafelgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 183
5.35. De aanwezigheid van drinkgerei per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 185
5.36. De aanwezigheid van minstens één voorwerp voor thee en koffie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 186
5.37. Veranderingen in het bezit van drinkgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers ... 187
5.38. De aanwezigheid van items voor de bereiding van thee en koffie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 188
5.39. De aanwezigheid van thee- en koffieserviezen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 188
5.40. De aanwezigheid van items voor het gebruik van tabak per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 189
5.41. Vergelijking van het drinkgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 190
5.42. De aanwezigheid van boeken en schrijfmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 191
5.43. Vergelijking van de schriftcultuur van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 193

5.44. De aanwezigheid van woningdecoratie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 193
5.45. Veranderingen in het bezit van woningdecoratie van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers ... 194
5.46. Vergelijking van de woningdecoratie van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 195
5.47. Gemiddelde aantallen items per vermogens- en beroepsgroep ... 197
5.48. Ontwikkeling van de gemiddelde aantallen items per vermogens- en beroepsgroep in de achttiende eeuw ... 198
5.49. Gemiddelde aantallen voorwerpen per vermogens- en beroepsgroep ... 199
5.50. De aanwezigheid van nieuwe items per vermogens- en beroepsgroep. Gemiddelde aantallen en percentages ... 200
5.51. De aanwezigheid van nieuwe items per vermogens- en beroepsgroep, totalen per periode. Gemiddelde aantallen en percentages ... 201

6.1. De aanwezigheid van mannenkleding. Percentages ... 211
6.2. De aanwezigheid van mannenkleding: accessoires. Percentages ... 216
6.3. De aanwezigheid van mannenkleding. Gemiddelde aantallen ... 217
6.4. De aanwezigheid van vrouwenkleding. Percentages ... 220
6.5. De aanwezigheid van vrouwenkleding: mutsen en hoofddeksels. Percentages ... 224
6.6. De aanwezigheid van vrouwenkleding: accessoires. Percentages ... 226
6.7. De aanwezigheid van vrouwenkleding. Gemiddelde aantallen ... 227
6.8. De aanwezigheid van textielsoorten voor vrouwenkleding. Percentages en gemiddelde aantallen ... 229
6.9. De aanwezigheid van mannenkleding per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 233
6.10. De aanwezigheid van mannenkleding per vermogens- en beroepsgroep: accessoires. Indexcijfers ... 234
6.11. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 235
6.12. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep: mutsen en hoofddeksels. Indexcijfers ... 236
6.13. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep: accessoires. Indexcijfers ... 236
6.14. De aanwezigheid van textielsoorten voor vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen ... 237
6.15. Vergelijking van de mannenkleding uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 238
6.16. Vergelijking van de vrouwenkleding uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 239
6.17. Vergelijking van de aanwezigheid van sieraden in inventarissen met uitsluitend mannen- of vrouwenkleding. ... 243
6.18. De aanwezigheid van sieraden: algemeen en alleen voor mannen. Percentages ... 245
6.19. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen. Percentages ... 247
6.20. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen: beugeltas, zilver op zij, etc.. Percentages ... 250
6.21. De aanwezigheid van sieraden per vermogens- en beroepsgroep: algemeen en alleen voor mannen. Indexcijfers ... 252
6.22. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers ... 253
6.23. De aanwezigheid van vrouwensieraden per vermogens- en beroepsgroep: beugeltas, zilver op zij, etc.. Indexcijfers ... 253

6.24. Vergelijking van de mannensieraden uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 254
6.25. Vergelijking van de vrouwensieraden uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. ... 255
6.26. Gemiddelde aantallen items per rubriek ... 256
6.27. Overzicht van items die in één of meer perioden in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Achttiende eeuw ... 258
6.28. Overzicht van items die in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Zeventiende eeuw ... 259
6.29. Items die in de zeventiende en achttiende eeuw verdwenen ... 260
6.30. Items die in de zeventiende en achttiende eeuw opkwamen ... 261

7.1. Aantal items per cluster per periode ... 273
7.2. Verhouding van de beroeps-/vermogensgroepen tot de vier clusters, per periode ... 277
7.3. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1700-1729. Percentages ... 280
7.4. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1730-1764. Percentages ... 281
7.5. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1765-1795. Percentages ... 282
7.6. Homogeniteit en diversiteit per cluster per periode. Percentages van items die in minder dan vijftig procent, vijftig tot negentig procent of in meer dan negentig procent van de inventarissen voorkomen ... 284

8.1. Vergelijking textielbezit van boeren uit de Krimpenerwaard en Leeuwarderadeel, 1711-1750. Percentages en gemiddelde aantallen ... 289
8.2. Vergelijking bezit aan meubilair en luxegoederen van boeren uit de Krimpenerwaard en Leeuwarderadeel, 1711-1750. Percentages en gemiddelde aantallen ... 290
8.3. Vergelijking van zeventiende-eeuwse inventarissen uit Weesp(erkarspel) en de Krimpenerwaard. Percentages (en, gecursiveerd, gemiddelde aantallen) ... 292
8.4. Vergelijking van de gemiddelde aantallen van items in Delft en de Krimpenerwaard ... 297
8.5. Gemiddelde aantallen items in inventarissen uit Maassluis en Doesburg, 1650-1800 ... 299
8.6. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in de Krimpenerwaard, Doesburg en Maassluis, 1700-1750 ... 301
8.7. Vergelijking inventarissen Krimpenerwaard 1765-1795 met Zaanse inventarissen uit 1830-1834 ... 304
8.8. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in Engeland en de Krimpenerwaard ... 309
8.9. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in Engeland (1675-1725) en de Krimpenerwaard (1700-1729) per beroepsgroep. Percentages ... 310

Tabellen in de bijlagen

3.3. Vermogensreconstructie ... 364
7.2. Aanwezigheid van items per clustergroep en per periode. Percentages ... 371

LIJST VAN GRAFIEKEN EN FIGUREN

Grafieken/Figuren

2.1. Verhouding tussen het aantal huizen en inwoners per dorp, ca. 1630 28
2.2. De bevolking van de Krimpenerwaard in 1795 29

3.1. Vindplaatsen van boedelinventarissen 39
3.2. Aantal maanden tussen het overlijden van de erflater en het passeren van de inventaris 41
3.3. Aantal inventarissen per plaats en decennium 43
3.4. Eerste selectie op bruikbaarheid van inventarissen, per decennium 48
3.5. Verdeling van de inventarissen over de zegelklassen, 1677-1795. Percentages 51
3.6. Verdeling van de inventarissen over de beroepsgroepen. Percentages 55
3.7. Samenstelling van de huishoudens van de erflaters 57
3.8. Motieven voor inventarisatie. Percentages 58
3.9. Vermogenssamenstelling per zegelklasse en beroepsgroep. Percentages .. 68
3.10. Vermogenssamenstelling per zegelklasse en beroepsgroep. In guldens 69
3.11. Verhouding tussen de omvang van het landbezit en het veebezit 70

7.1. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1700-1729 268
7.2. Dendrogram van de clusteranalyse op aantal voorwerpen, 1700-1729 269
7.3. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1730-1764 271
7.4. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1765-1795 272
7.5. Dendrogram van de clusteranalyse van items, 1700-1729 275

LIJST VAN KAARTEN

Kaarten

2.1. De Krimpenerwaard en haar omgeving 20
2.2. De bestuurlijke indeling van de Krimpenerwaard in 1795 21

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlagen

3.1. Vindplaatsen van alle boedelinventarissen 353
3.2. Overzicht van alle geselecteerde boedelinventarissen per periode, beroepsgroep en zegelklasse 356
3.3. Overzicht van de inventarissen die gebruikt zijn voor vermogensreconstructies en die ten grondslag liggen aan de tabellen 3.4 en de grafieken 3.9 en 3.10 364

6.1. Inventarissen die gebruikt zijn voor kledingreconstructie 366

7.1. Overzicht van items die zijn gebruikt in de clusteranalyse 368
7.2. Aanwezigheid van items per clustergroep, per periode. Percentages 371

LIJST VAN AFBEELDINGEN

Afbeeldingen

1. Grenen kabinet, eerste kwart achttiende eeuw 329
2. Haardijzer 330
3. Blaker. Detail uit: Nicolaes Verkolje (1673-1746), 'Meisje met blaker' 331
4. Lamp, eerste kwart achttiende eeuw 332
5. Strijkijzer, ca. 1700 333
6. Vergiettest en stoof. Details uit: Hendrik Bary (1640-1707), 'De gortenteldder' 334
7. Boterschotel 335
8. Zoutvat, ca. 1700 336
9. Tafelcultuur 337
10. Lepelrek, achttiende eeuw 338
11. Zilveren lepel 339
12. Mes en roemer. Details uit: Jacob Gole (1660-1724), 'Jonge man met roemer' 340
13. Roemer, ca. 1700 341
14. Gueridon, theeketel, theeservies en theerek. Details uit: Pieter van de Berge, 'Namiddag' 342
15. Kraantjeskan, schenktafel en kaststel. Detail uit: Jacob Houbraken (1698-1780), 'Het St. Nikolaasfeest' 343
16. Pijp en tabakskomfoor. Detail uit: Julius Quinkhart (1736-1776), 'Portret van de vader van de kunstenaar' 344
17. Kwispedoor, ca. 1700 345
18. Schoolbord, ca. 1700 .....
19. Inktstel en schrijfgerei. Detail uit: Jacob Houbraken (1698-1780), 'Pieter Rendorp van Marquette' 346 347
20. Kleding van de 'Hollandsche deftige boerenstand' bij Le Francq van Berkhey 348
21. Beurs en sleutels opzij. Detail uit: Jacob Gole (1660-1724), 'L' Ouje' 349

1. INLEIDING

1.1. Inleiding

Eén van de grote maatschappelijke veranderingen waar wij midden in staan en waar wij ons ook bewust van zijn, is een zodanig opvallende toename van consumptiegoederen, levensstijlen en wisseling van mode dat wij onze eigen tijd als een consumptiemaatschappij typeren. De opkomst van deze maatschappij wordt in een nabij verleden gesitueerd, waarbij de omvang van het verschijnsel 'consumptie' nog maar recent in het centrum van veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek staat.[1] Hoewel de veranderingen op het gebied van de consumptie in een verder verleden lijken weg te vallen in vergelijking met de ontwikkelingen in de laatste eeuw, bestaat er al een zekere traditie van historisch onderzoek dat wil laten zien dat de consumptiemaatschappij diepere wortels heeft of eerder ontstaan is dan men algemeen veronderstelt.[2]

Het onderzoeken van dergelijke veranderingen, voor zover zij voortkomen uit alledaags of algemeen menselijk gedrag, is één van de opgaven van de sociale geschiedenis. Het gaat hier om gedrag van mensen dat de uitkomst is van individuele keuzes die op zichzelf niet spectaculair zijn maar gewicht krijgen omdat iedereen met die keuzes te maken krijgt. Het onderzoek naar het gedrag op lokaal of regionaal niveau neigt er echter meestal toe de noemer waaronder dergelijke processen van verandering zijn gebracht te diskwalificeren (denk hierbij ook aan begrippen als verzuiling of, buiten de sociale geschiedenis, de industriële revolutie). Op het laagste niveau blijkt het onderzoek immers veelal een grote diversiteit en tegenstrijdigheid in ontwikkelingen zichtbaar te maken. Een uitweg uit deze 'vergruizing' van ons geschiedbeeld biedt de differentiële geschiedenis. Deze legt zich er eveneens op toe om de verscheidenheid in ontwikkeling te tonen, maar dan met oog voor de verschillen in omstandigheden, om vervolgens vanuit deze verschillen de verhouding met de grote veranderingsprocessen weer expliciet te maken. Het gaat dan om een geschiedenis waarin het handelen van individuele mensen, dat altijd op velerlei manieren groepsgebonden is, van belang is voor het begrijpen van de historische ontwikkeling.[3]

Het sociaal-historisch onderzoek naar de materiële cultuur van het huishouden heeft tot doel het veranderingsproces op dit gebied in kaart te brengen en te verklaren. Het is niet allereerst een onderzoek naar voorwerpen, maar een onderzoek naar menselijk gedrag of handelen. Het gaat om de mensen die deze voorwerpen al dan niet wilden hebben, kochten of kregen, gebruikten of terzijde zetten, herstelden na veroudering en weer afstootten na verloop van tijd. De meeste van deze handelingen zijn zo alledaags en routineus dat men zich nauwelijks van veranderingen bewust is. De consumptie, of de omgang met goederen, kortom de materiële

cultuur, betreft elementaire menselijke behoeften die zelf niet erg veranderlijk zijn. Bij de vervulling daarvan worden echter vele keuzes gemaakt die uiteindelijk hun plaats vinden binnen de grote maatschappelijke veranderingen.[4]

Het onderzoek naar de geschiedenis van de materiële cultuur is sterk gestimuleerd door de mogelijkheid om op grote schaal boedelinventarissen te verwerken. Boedelinventarissen zijn officiële lijsten van alle bezittingen van personen of huishoudens op één moment, vaak bij huwelijk of overlijden. Zij zijn voor een lange periode, soms al vanaf de middeleeuwen en tot in deze eeuw, in vrijwel de hele westerse wereld in grote aantallen bewaard gebleven. Door hun min of meer overeenkomstige opzet lenen zij zich bij uitstek voor vergelijkend onderzoek. Door de diversiteit en omvang van de inhoud en de grote aantallen is handmatige verwerking vrijwel ondoenlijk en konden de mogelijkheden eerst geëxploiteerd worden toen vanaf de jaren '70 de hulp van computers beschikbaar kwam.[5] De rijkdom van deze bron kent tegelijk zijn beperkingen. Van alle aspecten van het gedrag ten opzichte van goederen maakt de inventaris alleen het bezit zichtbaar, niet, of hooguit toevalligerwijze, de verwerving, de ouderdom of het gebruik ervan.

Het onderwerp van dit onderzoek is de materiële cultuur van het huishouden in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit onderzoek is gebaseerd op boedelinventarissen. De vraag die aan de hand van deze bronnen beantwoord zal worden betreft die naar de veranderingen die zich in de loop van de onderzoeksperiode voordeden in het bezit aan voorwerpen, en bovendien welke verschillen er tussen huishoudens van uiteenlopende sociale groepen bestonden. Periode en regio zijn gekozen om inzicht te krijgen in de ontwikkelingen op het Hollandse platteland in een tijd dat brede lagen van de bevolking van Holland een levensstandaard kenden die elders in Europa zelden bereikt werd.[6]

In deze inleiding wordt eerst een overzicht gegeven van het historisch onderzoek dat tot nog toe is verricht op het terrein van de materiële cultuur. Daarmee wordt dit onderzoek in een kader geplaatst waaruit de vraagstelling kan worden toegelicht. Daarna wordt de opzet van het onderzoek nader uiteengezet.

1.2. HISTORIOGRAFIE

Geschiedschrijving vindt nog altijd vooral plaats binnen een nationale context, al was het alleen maar omdat de taal het publiek bepaalt. Het is daarom niet verwonderlijk dat men bij een thema als 'materiële cultuur' of het onderzoek met boedelinventarissen (thema en bron zijn uiteraard niet identiek, maar beide gaan in dit geval toch wel vaak samen) duidelijk verschillende tradities kan onderscheiden die samenvallen met landen of taalgebieden.

Zo is het onderzoek in de Angelsaksische traditie sterk gestimuleerd door de vraag naar de verhouding tussen toenemende consumptie en de industriële revolutie. Deze vraag leeft vooral in Engeland, daar dit als de bakermat van de industriële revolutie geldt. Meer algemeen wordt de vraag gesteld welke betekenis consumptie als een zelfstandige factor kan hebben voor de economische ontwikkeling. Geheel anders vindt men in de Duitstalige wereld een sterke volkskundige traditie die het accent legt op regionale verschillen in de materiële cultuur en vervolgens uitkomt op de vraag naar diffusieprocessen of verspreiding van innovaties. Het Franse onderzoek, dat overigens minder sterk vertegenwoordigd lijkt, vindt plaats binnen de traditie van de geschiedenis van het ogenschijnlijk onveranderlijke, in nauwe verbinding met mentaliteitsgeschiedenis.

Deze verschillende benaderingen staan niet helemaal los van elkaar en beïnvloeden elkaar wederzijds. Toch zijn zij vrij duidelijk van elkaar te onderscheiden en het is het meest overzichtelijk om ze apart te bespreken. In deze paragraaf wordt daarom een korte uiteenzetting gegeven van de zojuist aangeduide onderzoekstradities. Daarbij zal ook de plaats die het Nederlandse onderzoek naar de materiële cultuur inneemt aan de orde komen.

Het Engelse en Amerikaanse onderzoek naar de materiële cultuur is vanaf het begin aangetrokken door het beeld van een al ver voor de industriële revolutie toenemende consumptie.[7] Dat begon al met een studie van Thirsk naar de opkomst van tal van nieuwe consumptiegoederen in de zeventiende eeuw, in combinatie met een bewuste politiek om de binnenlandse productie van deze goederen te stimuleren. Hierin zag zij al de aanzet tot de ontwikkeling van een *consumer society*.[8] Enkele jaren later ging McKendrick zo ver om te spreken van een *consumer revolution* die zich in het derde kwart van de achttiende eeuw in Engeland zou hebben voorgedaan. Hij betitelde de grote toename van de consumptie in deze tijd als een revolutie, naar analogie van en onverbrekelijk verbonden met de industriële revolutie.[9] De implicatie hiervan is dat de consumptie, of de vraag, niet alleen maar afhankelijk is van het aanbod en dat de eenzijdige gerichtheid van het economisch-historisch onderzoek op de productie onterecht is.[10]

Het poneren van een revolutie in de consumptie lijkt eerder uitgenodigd te hebben tot een ontkenning dan tot het omarmen ervan. Velen hebben verklaard dat de consumptierevolutie zich eerder of later of elders heeft voorgedaan, maar ook zo heeft het tot veel onderzoek gestimuleerd.[11] Meer in het algemeen leidde dit tot onderzoek naar consumptie als zelfstandige factor van betekenis in het economisch proces. Verscheidene onderzoekers zijn begonnen aan de analyse van grote aantallen boedelinventarissen om te zien of er in de vroegmoderne tijd inderdaad iets veranderde in het bezit aan consumptiegoederen en wanneer, in welke omvang, bij welke groepen en met welke voorwerpen die veranderingen zich voordeden.

Zo heeft Weatherill meer dan drieduizend inventarissen met elkaar vergeleken. Deze vormden een grote steekproef uit acht verschillende regio's in Engeland, inclusief Londen, voor welke stad bovendien nog een speciale selectie uit de welgestelde burgerij was gemaakt. De onderzoeksperiode liep hierbij van 1675 tot 1725, een vroege periode die onvermijdelijk was vanwege de afnemende aanwezigheid van inventarissen in de daaropvolgende periode. Dit omvangrijke bestand stelde haar in staat om veranderingen gedurende de onderzoeksperiode vast te stellen en te meten in welke mate verschillen tussen de regio's, tussen stad en platteland en tussen status- en beroepsgroepen bepalend waren. Ook heeft zij uiteenlopende bronnen als dagboeken en huishoudrekeningen gebruikt om de betekenis van voorwerpen en de verwerving ervan te bestuderen.[12]

Haar opvallendste conclusie blijkt, afgezien van het feit dat veel goederen, zoals klokken, schilderijen, spiegels, gordijnen, tafelbestek en porselein een toenemende verspreiding kenden, dat de *middle classes* vaker en eerder in het bezit van die nieuwe consumptiegoederen waren dan de in status boven hen staande *gentry*. Tegelijk constateert zij dat de nieuwe producten nauwelijks te vinden waren bij de kleinere landbouwers en in de zeer weinige inventarissen van arbeiders. Omdat de bewaarde inventarissen helemaal geen representatieve afspiegeling van de bevolking vormen en de minstvermogenden zijn ondervertegenwoordigd, moeten de gesignaleerde veranderingen wel vooral een zaak van de middenklassen geweest zijn, die door de nieuwe voorwerpen duidelijk als groep herkenbaar werden. Op grond hiervan verwerpt zij de suggestie dat er in de achttiende eeuw al een de gehele bevolking omvattende *mass market* voor consumptiegoederen bestaan zou hebben.[13] Bovenal stelt zij dat er vele redenen zijn waarom iemand iets wil bezitten, zowel praktische, financiële als psychologische. Dit maakt het nodig zowel sociale als economische factoren in de analyse te betrekken en maakt eenduidige conclusies onmogelijk.[14]

Evenzeer een tegenstander van al te snelle conclusies en het uitroepen van een revolutie, geboorte of beslissende transformatie is Shammas. Haar onderwerp is een vergelijking van de pre-industriële consument in Engeland en Amerika. Zij verzet zich tegen de door het verhalende karakter van geschiedschrijving vereiste opzet van een duidelijk begin en einde, waartussen zich dan een grote gebeurtenis moet afspelen. Zij onderzocht weliswaar een vastgestelde periode, waarbij het eindpunt rond 1800 scherper gemarkeerd is dan het begin, maar waarschuwt dat dit een deel uit een doorlopend veranderingsproces is, waarin de onderzoeksperiode geen afgebakende eenheid of beslissende waterscheiding behelst.[15]

Naast het vergelijken van boedelinventarissen en het onderzoeken van veranderingen in vraag en levensstandaard richtte zij haar aandacht op de ontwikkeling van distributiekanalen. Daarbij koppelde zij de vraag naar wat huishoudens zelf produceerden of via de markt kochten aan de opkomst of veranderingen in winkels in en buiten de kleine marktsteden.

Vooral de popularisering van kruidenierswaren (tabak, suiker, koffie) en andere minder duurzame goederen (zoals goedkopere textilia, breekbaar glas- en aardewerk) droegen bij aan de groei van een fijn vertakt netwerk van kleine handelaren.[16] Als het meest opvallende aspect van de verspreiding van de nieuwe consumptiegoederen beschouwt zij de zeer brede lagen van de bevolking die deze nieuwigheden adopteerden, zodat men aanschaf van thee en katoen kan vinden bij dezelfde mensen die slechts in een éénkamerwoning woonden en te weinig calorieën consumeerden om een hele dag te kunnen werken.[17]

Dit is in tegenstelling tot de conclusie van Weatherill, die beweert dat men er van uit moet gaan dat de veranderingen zich alleen bij de middenklassen voordeden. In dat laatste geval is de toegenomen consumptie vooral de indicatie voor de opkomst van een middenklasse, van haar nieuwe zelfbewustzijn of sterke onderlinge competitie.[18] Hierin sluit zij aan bij andere literatuur over de positie van de middenklasse in Engeland in die tijd.[19] Veel van de in bovengenoemde studies gesignaleerde verschijnselen, zoals de opkomst van winkels, kleine handelaren en de verspreiding van lichtere textilia van katoen zijn ook onderwerp van afzonderlijke studies geweest, waarin boedelinventarissen met een grote diversiteit aan andere bronnen gecombineerd werden.[20]

Ondanks verschil van inzicht over periodisering, omvang, bereik, kwaliteit en betekenis lijkt er toch eensgezindheid te bestaan over het gegeven dat er al in de zeventiende en achttiende eeuw een uitbreiding heeft plaatsgevonden van het pakket consumptiegoederen. Deze unanimiteit botst echter met ander economisch-historisch onderzoek naar prijzen van levensmiddelen en lonen. Deze lijken namelijk enkel te wijzen in de richting van een verlaging van de levensstandaard in deze periode. Het grote deel van zijn loon dat een arbeider aan de vervulling van zijn meest elementaire levensbehoeften kwijt was nam alleen maar toe en kon helemaal geen ruimte overgelaten hebben voor de aanschaf van onbekende zaken.[21]

De Vries heeft een opmerkelijke poging gedaan om deze tegenstrijdige tendensen met elkaar te verzoenen. Nadat hij heeft uiteengezet hoe de uitkomsten van beide benaderingen al door hun eigen inherente vertekeningen verder uit elkaar liggen dan strikt gezien nodig is, schrijft hij dat het misleidend is om het loon gelijk te stellen aan het huishoudinkomen. Enerzijds vond er een proces plaats van toenemende specialisatie, waarbij huishoudens allerhande werkzaamheden die zij voorheen zelf vervulden afstootten om deze voortaan als diensten en goederen op de markt te kopen. Om die te kunnen betalen moesten zij zich zelf specialiseren in het produceren van een kleiner aantal diensten en goederen voor de markt, waarvoor ook de vrijgekomen tijd aangewend kon worden. Daarnaast zouden mensen gewoonweg meer en bovendien harder zijn gaan werken om zich al die nieuwe, begerenswaardige spullen aan te kunnen schaffen. Op grond van deze ontwikkelingen gaat De Vries zover om een nieuwe omwenteling te proclameren, de *industrious revolution*. Bij gelijkblijvende of

dalende lonen zijn de huishoudinkomens toch toegenomen doordat huishoudens zich hebben gespecialiseerd in het produceren van goederen en het leveren van diensten voor de markt, juist om ook via die markt goederen aan te schaffen die beter zijn dan wat men voor zichzelf kon vervaardigen.[22]

De Engelse landbouwhistoricus Overton heeft veel gebruik gemaakt van boedelinventarissen voor het bestuderen van de bedrijfsvoering van boeren. Enkele jaren geleden presenteerde hij op een congres een eerste versie van een paper waarin hij de taxatieprijzen van consumptiegoederen analyseerde. Aan de hand hiervan kon hij een aantal prijsreeksen samenstellen voor dergelijke goederen, waarvoor deze reeksen tot nu toe ontbraken. Het resultaat laat een duidelijke stijging van prijzen zien vanaf 1550 tot 1650, gevolgd door een daling tot 1750, het moment waarop de aantallen inventarissen te klein worden om er mee te werken. Deze daling trad niet op bij de kapitaalgoederen en landbouwproductie. Zijn conclusie is dat de prijsreeksen sterke argumenten leveren voor de veronderstelling dat de revolutie in de consumptie het gevolg was van veranderingen aan de aanbodzijde.[23]

Een heel andere benadering van de materiële cultuur heeft Bushman in zijn studie naar de verfijning van de Amerikaanse cultuur tussen 1750 en 1850. Hoewel hij verwijst naar onderzoek dat is verricht met boedelinventarissen, nemen deze een zeer bescheiden plaats in naast de manierenboeken, briefwisselingen, sentimentele romans, architectuurboeken, tijdschriften en andere bronnen die hij heeft gebruikt. Centraal in zijn boek staat het begrip *gentility*, een beschaving die eerst door de Amerikaanse elite en via hen door de middenklasse werd overgenomen van de Europese vorstenhoven, althans daarop was geïnspireerd.[24] Tot zover doet het sterk denken aan de beschavingstheorie van Elias, maar dit lijkt niet zijn belangrijkste bron van inspiratie. De studie van Bushman bestrijkt een veel breder terrein en gaat veel minder in op de psychologische theorieën die Elias gebruikte.[25] De beschaving diende in het achttiende-eeuwse Amerika om een nieuwe elite, die vaker buiten de eigen regio opereerde, herkenbaar te maken. In de negentiende eeuw bood het de mogelijkheid aan de middenklassen om zich te onderscheiden van de armen.

Het overnemen van een beschavingsideaal dat eeuwen eerder was ontstaan aan vorstenhoven, waar het nadrukkelijk niet werken de norm was, leverde vele paradoxen en spanningen op. In de aanvankelijk vrij egalitaire en na de onafhankelijkheid republikeinse samenleving van Amerika moesten de middenklassen juist hard werken om er een beschaafde levensstijl op na te kunnen houden.[26] De industriële revolutie vereiste enerzijds arbeiders die hard en regelmatig werkten, maar anderzijds kopers die hun geld besteedden aan al die nieuwe producten. Van een andere kant bekeken had het beschaafde ideaal nooit de middenklassen kunnen bereiken als de bijbehorende voorwerpen niet door de massale industriële productie voor hen betaalbaar waren geworden.[27] Bushman identifi-

ceert daarom *gentility* als één van de drie of vier grote culturele systemen (hij noemt in dit verband nog kapitalisme, republikanisme en christendom) in het negentiende-eeuwse Amerika.[28] Zonder uit te gaan van economische theorieën en kwantitatieve methoden verbindt hij daarmee zijn boek met de discussie over de industriële revolutie.

Het is duidelijk dat het onderzoek naar de materiële cultuur in Engeland en ook in Amerika grotendeels in het teken staat van de betekenis van consumptie voor de economische ontwikkeling of, meer specifiek, voor de industriële revolutie. Dit geldt ook voor de vele op inventarissen gebaseerde studies naar de levensstandaard in Amerika, al dan niet in vergelijking met Europa.[29] De markt en zijn cultuur, waar ook de consumptie toe hoort, is ook wel gesignaleerd als een nieuw verbindend thema voor de Amerikaanse geschiedschrijving.[30]

De consumptie wordt hier niet gezien als uitsluitend afhankelijk van het aanbod maar als een zelfstandige factor van betekenis en is daarom relevant voor het verklaren van de economische ontwikkeling. De vraag wanneer die veranderingen zich voordeden lijkt daarbij belangrijker dan waar en bij welke groepen, hoewel in verschillende publicaties de middenklassen nadrukkelijk zijn aangewezen als de dragers van de nieuwe consumptiecultuur. In ieder geval heeft dit onderzoek aangetoond dat de consumptie in de eeuwen vóór de industriële revolutie geen onveranderlijk element was.

In Duitsland is het historisch onderzoek naar de materiële cultuur vooral door volkskundigen verricht.[31] Een centraal punt in dit onderzoek is het zoeken naar een verklaring voor verschillen. In eerste instantie ging het daarbij om regionale verscheidenheid, daar streekcultuur altijd al een bijzonder aandachtspunt van de volkskunde is geweest. Naarmate het idee van een oude, vrijwel onveranderlijke volkscultuur verlaten werd en de historische ontwikkeling in het onderzoek werd meegenomen kwamen de verschillen tussen stad en land en uiteindelijk tussen sociale groepen meer in de belangstelling.[32]

Enkele modellen die het ontstaan van verschillen moeten verklaren zijn ontwikkeld door Wiegelmann. In een (volstrekt denkbeeldig) land met een homogene cultuur, zonder grote economische, sociale of psychologische verschillen, zal volgens één van zijn modellen het verloop van de tijd op twee manieren een sterke differentiatie teweegbrengen. Allereerst door de verandering van de cultuur zelf en vervolgens doordat cultuur zich via een centrum, een stad over het land verspreidt.[33] Verschillen zijn in dit model dus allereerst tijdsverschillen, veroorzaakt door de afstanden die overbrugd moeten worden. Dit zijn de afstanden van de ene regio naar de andere en van grotere centra via kleinere centra naar het platteland. De vernieuwingen zelf blijven onverklaard, de bereidheid van mensen om deze over te nemen is al even vanzelfsprekend.

Dit model werd aangevuld met de *Kulturfixierungs*-theorie. Hierin werd

de economische golfbeweging op lange termijn, de seculaire trend, als variabele toegevoegd. De veronderstelling is dat mensen zich vooral in een periode van voorspoed nieuwe voorwerpen zullen aanschaffen, die voor de betreffenden status hebben omdat ze nieuw zijn en, zoals uit het vorige model blijkt, zijn overgenomen uit een centrum dat blijkbaar een verdergevorderde, begerenswaardige cultuur kent. Als vervolgens het tij keert zullen mensen juist die laatstverworven goederen, uitdrukking van hun nieuwe status, willen behouden en verdwijnen er andere, gewonere voorwerpen die ouderwets geworden zijn. Tot het moment van nieuwe economische voorspoed treedt er dan verder een zekere stilstand in de ontwikkeling van de materiële cultuur op.[34]

Met behulp van dergelijke theorieën probeerde Wiegelmann de conjuncturen in de verspreiding van materiële cultuur in Midden-Europa te traceren. Eén van de methoden daartoe was het onderscheiden van innovatieclusters, perioden waarin in een streek veel nieuwe voorwerpen tegelijk voor het eerst gesignaleerd werden. Voor de periode na 1600 was bovendien in toenemende mate een vergelijking met Noordwest-Europa, of meer specifiek de Nederlanden van belang. Als economisch centrum vervulde dit ook voor de diffusie van cultuur een centrumfunctie ten opzichte van het Duitse achterland.[35]

Een grootse poging om deze modellen met boedelinventarissen te benaderen is ondernomen door Mohrmann voor stad en land van Braunschweig. Zij verwerkte bijna achthonderd inventarissen voor de steden uit het hertogdom, grotendeels tussen 1530-1660 en 1770-1910, samen met ruim elfhonderd inventarissen van het platteland, vooral uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Zowel de veranderingen op lange termijn, de verhouding tussen stad en land en de sociale verschillen heeft zij in haar analyses betrokken. Daarbij werd de vergelijking menigmaal zeer bemoeilijkt door de zeer onevenwichtige verdeling van de inventarissen over de tijd en het veelvuldig ontbreken van voldoende aantallen. Zij loste deze problemen deels op door de wooncultuur van een aantal beroepsgroepen, zoals beambten, academici, geestelijken, militairen en kunstenaars uitvoerig aan de hand van individuele gevallen te beschrijven. Uiteindelijk stelt ook Mohrmann dat de wooncultuur zoveel diversiteit kende en door zoveel factoren werd beïnvloed dat men niet gauw tot eenduidige conclusies kan komen. Zo bleken innovaties uit diverse levenssferen, zoals drinkgerei en meubilair, een heel uiteenlopende snelheid van verspreiding te kennen.[36]

Bij sociaalhistorici in Duitsland vindt het thema van de materiële cultuur verder weinig weerklank. Het gebied waarmee volkskundigen de meeste verwantschap hebben, de *Alltagsgeschichte*, wordt verweten zich louter met het *mikrohistorisches Klein-Klein* bezig te houden.[37] Ook bij de opkomende belangstelling voor mentaliteitsgeschiedenis lijkt dit thema niet aan de orde te komen.[38] Wel heeft Medick veel moeite gedaan om kleding- en boekenbezit te integreren in zijn analyse van de ontwikkelingen

in Laichingen, waar al sinds de zeventiende eeuw de proto-industrie een belangrijke rol speelde.[39] Recent lijkt toch het thema van de opkomst van de consument in de laatste tweeëneenhalve eeuw hier ook de nodige aandacht te krijgen, blijkens een bundel over Europese consumptiegeschiedenis. Deze zoekt aansluiting bij de Engels-Amerikaanse discussie, maar het is opvallend dat de bestaande Duitse traditie van onderzoek naar boedelinventarissen hier volledig genegeerd wordt.[40]

Het idee van een geschiedenis van de materiële cultuur is vooral geïntroduceerd door de Franse historicus Braudel. Hij gebruikte de term *civilisation matérielle* voor de dagelijkse omgang van mensen met de dingen, een gebied dat nauwelijks aan verandering onderhevig lijkt. Het diende als basis voor *la vie économique* en voor het kapitalisme en is als zodanig vergelijkbaar met *la longue durée* in zijn bekende tijdsindeling. Op die wijze heeft het begrip een veel bredere betekenis dan in deze, en in de andere besproken studies wordt gebruikt.[41] Verder is het onderzoek naar de materiële cultuur van het huishouden in Frankrijk vooral ingebed in de mentaliteitsgeschiedenis, ook een domein van routines en langzame veranderingen. Het is opvallend hoezeer dit thema daarbij is geïntegreerd in grotere overzichtswerken, zoals over de geschiedenis van het persoonlijk leven.[42] Daarbij dient dan met name de civilisatietheorie van Elias om een richting in de ontwikkelingen aan te geven.[43]

Deze invloed is ook terug te vinden in die studies die zich helemaal baseren op een analyse van boedelinventarissen. Zo traceerde Pardailhé-Galabrun aan de hand van bijna drieduizend Parijse inventarissen uit het Ancien Régime het ontstaan van de 'intimiteit', vooral door een toename van het aantal en een begin van specialisatie in het gebruik van de woonvertrekken. Bovendien werd er steeds meer aandacht besteedt aan de verfraaiing van het huis door decoratie en betere kwaliteit van het meubilair.[44] Een ander voorbeeld is de studie van Roche naar de betekenis van kleding als sociaal teken in een cultuur van het uiterlijk.[45]

In een recente synthese van de geschiedenis van de materiële cultuur wijst Roche nogmaals op de doelstelling om het ogenschijnlijk tijdloze zijn geschiedenis te geven. Daarbij gaat het vooral om de verandering in de houding die mensen tegen de dingen aannemen en het denken daarover. Deze verandering heeft onder meer te maken met verminderde duurzaamheid en grotere beschikbaarheid, waardoor veel dingen aan betekenis verliezen. De ontwikkeling van de markt verbindt hij met de vanzelfsprekendheid waarmee vraag wordt gekoppeld aan consumptie en aanbod aan productie, een vanzelfsprekendheid die hij ter discussie wil stellen door een historisch perspectief te bieden.[46] Dit sluit aan bij Grenier, die ook de consumptie haar plaats wil geven in de economische geschiedenis, overigens vrijwel zonder te verwijzen naar de discussie die in de engelstalige wereld plaats vindt.[47]

De verschillende onderzoekstradities die hiermee zijn samengevat staan natuurlijk niet geïsoleerd en onwetend van elkaar, door de veelvuldige internationale uitwisseling die van het begin af bij het werken met boedelinventarissen gebruikelijk is.[48] Zij sluiten elkaar ook niet uit. In Nederland is op dit terrein vrij veel werk verricht, waarbij diverse invloeden zijn aan te wijzen. Dat maakt het niet eenvoudig om dit Nederlandse onderzoek te karakteriseren.

Een belangrijke aanzet was in ieder geval een artikel uit 1975 van de Amerikaanse historicus De Vries over de bezittingen van Friese boeren tussen 1550 en 1750.[49] In zijn dissertatie over de Nederlandse landbouw in de gouden eeuw had hij specialisatie van de boeren als een van de factoren van hun economische succes aangewezen. De boeren zagen af van zelfvoorziening en specialiseerden zich daarentegen op het produceren voor de markt. In ruil daarvoor konden zij meer en betere goederen en diensten kopen dan waarin zij voorheen zelf voorzagen.[50] In Friese archieven had hij grote aantallen boedelinventarissen uit de zestiende en zeventiende eeuw gevonden aan de hand waarvan hij kon laten zien dat zij inderdaad in toenemende mate allerhande consumptiegoederen bezaten die zij absoluut niet zelf vervaardigd konden hebben.

Hiermee ontkrachtte hij het idee dat de consumptie door boeren nooit een stimulans voor de markt kon zijn, daar zij niet genegen waren meer te produceren dan nodig was om hun bestaansniveau te handhaven en eventuele winsten alleen in land en vee investeerden, waarmee zij uiteindelijk alleen de prijs opdreven.[51] Wel constateerde ook De Vries dat de investeringen in bedrijfsgereedschappen groter waren dan die in consumptiegoederen. Bovendien was de boerenconsumptie van dien aard dat zij uitsluitend leidde tot een grote groep ambachtslieden en winkeliers op het platteland, maar niet tot een industriële productie.[52] Hiermee stond dit artikel helemaal in het debat over de betekenis van consumptie voor de economische ontwikkeling en de industriële revolutie, nog voordat dit debat begonnen was. Het element van de specialisatie keerde ook terug in De Vries latere ideeën over een *industrious revolution*.[53]

Dit artikel vormde een inspiratiebron voor het opzetten van een tweetal universitaire projecten naar de geschiedenis van de materiële cultuur, in Amsterdam voor de steden en in Wageningen voor het platteland. Ten gevolge hiervan startte eind jaren '70 in Amsterdam een onderzoek met achttiende-eeuwse boedelinventarissen uit Delft, door Wijsenbeek. Tegelijkertijd begon Schuurman in Wageningen aan een vergelijking van drie verschillende landelijke regio's in de negentiende eeuw. De volkskundigen van het P.J. Meertens-Instituut besloten rond die tijd eveneens om op boedelinventarissen gebaseerd onderzoek te doen. Zij volgden hierbij het voorbeeld van de projecten die in Münster door Wiegelmann opgezet waren.[54] In 1980 vond er in Wageningen een eerste internationaal congres plaats van onderzoekers die boedelinventarissen gebruikten. Veel projecten waren in de tweede helft van de jaren zeventig gestart, toen de compu-

ter de verwerking van grote hoeveelheden historische data begon toe te laten. De meeste congresbijdragen waren destijds dan ook vooral gericht op het uiteenzetten van de plannen en het uitwisselen van ervaringen met diverse methoden voor invoer en automatische verwerking van data.[55]

Het in Amsterdam uitgevoerde onderzoek van Wijsenbeek naar het achttiende-eeuwse Delft is weleens verweten teveel een Wageningse studie te zijn, door de uitvoerige aandacht voor demografische en economische ontwikkelingen.[56] Zij sluit namelijk aan bij het vooral in de Wageningse lange-termijn studies gebruikte concept van de seculaire trend. Haar vraagstelling is hoe de materiële cultuur zich ontwikkelt tijdens een langdurig neerwaartse conjunctuur. Delft was in de achttiende eeuw in demografisch en economisch opzicht duidelijk een stad in verval. Wijsenbeek selecteerde zorgvuldig een bestand van driehonderd inventarissen, waarin over de hele eeuw een vijftal vermogensgroepen en vier gezinsstructuren gelijk vertegenwoordigd zijn. Aan de hand daarvan beschrijft zij uitvoerig de veranderingen die zich voordeden in omvang en samenstelling van vermogen en consumptiegoederen.[57]

De eindconclusie luidt dat er op heel verschillende wijzen gereageerd werd op de economische achteruitgang. Deels was er een substitutie waar te nemen van goedkopere voor duurdere materialen (tin voor zilver, Delfts aardewerk voor porselein). Anderzijds werden thee en porselein in de loop van de achttiende eeuw steeds goedkoper, waardoor zij ondanks de verarming toch binnen het bereik kwamen van grotere groepen. Veel meer dan de neergaande conjunctuur bleken uiteindelijk allerlei modeverschijnselen van invloed te zijn geweest. Deze uitten zich in nieuwe soorten meubels, verfijnder eetgerei, verandering van kleding en ook in het verdwijnen van goederen of het verbannen ervan naar de zolder. Hierbij is ook te denken aan de opkomst van kleinere kledingstukken als mutsen en doeken die op relatief goedkope wijze het uiterlijk veranderden.[58]

Het onderzoek van Schuurman naar het Nederlandse platteland sluit op een heel andere wijze aan bij de Wageningse studies. Hieruit was namelijk de grote regionale verscheidenheid die in het verleden bestond naar voren gekomen. Eén van de vragen was in hoeverre die verscheidenheid in de negentiende eeuw nog te vinden was of bleef bestaan. Hiertoe zijn een drietal verschillende regio's gekozen waarbij men contrasten zou kunnen verwachten: de Zaanstreek als vroeg geïndustrialiseerd platteland, Oost-Groningen met grote, invloedrijke boeren en Oost-Brabant, met kleine boerenbedrijven.[59]

Naast regionale verscheidenheid en veranderingen in de tijd wordt een belangrijk thema van deze studie gevormd door verschillen tussen sociale groepen, onder andere gebaseerd op ideeën van Bourdieu.[60] Met de begrippen identiteit en verbondenheid wordt uiteengezet dat het consumptiegedrag van mensen een sociale betekenis heeft. In hun levensstijl laten mensen hun verbondenheid zien met de groep waartoe zij behoren of willen behoren, terwijl zij tegelijkertijd de behoefte hebben om daarbinnen

hun identiteit tot uitdrukking te brengen.[61] Dit groepskarakter van consumptie wilde Schuurman aan de hand van de boedelinventarissen laten zien. Negentiende-eeuwse inventarissen bieden het voordeel dat de consumptiegoederen getaxeerd zijn, zodat men groepen op de waarde van het bezit hiervan kan indelen. Bovendien zijn er goede aanvullende bronnen, zoals bevolkingsregisters, die mogelijkheden bieden voor een indeling in beroepsgroepen.[62]

In zijn conclusie plaatst Schuurman eerst de waargenomen veranderingen binnen de grote sociale en economische ontwikkelingen en benoemt hen onder de noemer van een toenemende huiselijkheid. Deze vormde een antwoord op diverse ontwikkelingen die het huishouden beïnvloedden, namelijk een beschavingsoffensief door de burgerij, de emancipatie van de vrouw en de verzuiling, die zelf stuk voor stuk weer verschillende reacties waren op industrialisatie, urbanisatie en bevolkingsgroei. De huiselijkheid werd echter ook eerst goed mogelijk gemaakt door deze ontwikkelingen. Het succes ervan werd uiteindelijk bepaald door de mogelijkheden die het mensen bood om zelf keuzes te maken.[63]

Naast dit algemene proces bleken de veranderingen in de verschillende onderzochte regio's niet allemaal gelijk verlopen te zijn. Met het introduceren van processen van traditionalisering laat Schuurman zien dat het bijvoorbeeld voor boeren, afhankelijk van hun maatschappelijke positie in de streek, goed uit kon komen om een eigen groepsidentiteit te onderstrepen. In de Zaanstreek weken de boeren in hun sieradenbezit in toenemende mate af van de op de steden gerichte burgerij en middenstanders, terwijl de boeren in Oost-Groningen er geen enkele reden toe zagen om zich van de burgerij te onderscheiden. Dit had alles te maken met de vooraanstaande positie van de laatsten in hun regio, terwijl de boeren in de Zaanstreek zich niet met de rijke stedelingen in de naaste omgeving wilden identificeren.[64]

Rond 1980 is ook de afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut begonnen met het gebruiken van boedelinventarissen om de veranderingen in de materiële cultuur te onderzoeken, in navolging van het project dat in Münster door Wiegelmann was opgezet. Hier heeft men sindsdien gewerkt aan de opbouw van een bestand of boedelbank, waarin van een groot aantal plaatsen uit verschillende delen van het land alle boedelinventarissen zijn opgenomen. De plaatsen zijn daarbij zo gekozen dat men altijd een vergelijking kan maken tussen een deel met een stedelijk karakter en het omringende platteland. Resultaten van onderzoek zijn overwegend gepubliceerd in een aantal artikelen en in themanummers van het door het instituut uitgegeven *Volkskundig Bulletin* uit 1983 en 1993.[65]

Tot de eerste resultaten van dit initiatief hoort een artikel van Van Koolbergen over de materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw. Hij onderzocht de veranderingen in de loop van de tijd en de verschillen tussen sociale groepen, waarbij de bevolking werd verdeeld in boeren en stedelingen, die elk drie vermogensgroe-

pen kennen. In de speciale aandacht voor innovatieclusters en het traceren van mogelijke mentaliteitsveranderingen blijkt duidelijk de aansluiting bij het onderzoek dat in Duitsland verricht werd. Dat geldt ook voor de wijze waarop een koppeling werd gelegd met de economische conjunctuurbeweging, die voor stad en platteland niet helemaal gelijk opliep en daarmee tot een uiteengroeien van de materiële cultuur leidde. Een voorbeeld vormt het bezit van oorijzers, die na 1740 alleen nog door de vrouwen van boeren gedragen werden.[66]

Voskuil legde enkele jaren later het accent op verschillen in mentaliteit als onderwerp van volkskundig onderzoek. Deze mentaliteit is herkenbaar als groepsgedrag, dat overigens alleen uit individuele handelingen is af te leiden. Het gaat daarbij bovendien vooral om groepsgedrag dat niet is ingegeven door rationele, economische overwegingen. Met deze uitgangspunten keek hij naar het bezit van de kachel en het fornuis, de leunstoel en het oorijzer in het dorp Maasland in de negentiende eeuw.[67] Hier bleken, evenals bij Schuurman, de lokale verhoudingen zeer belangrijk om verschillen in ontwikkeling met Weesp te verklaren. Het oorijzer werd in Maasland, anders dan in Weesp, gedurende de hele negentiende eeuw zowel door boeren als middenstanders gedragen. In Maasland vormden de boeren de dominante groep, waar de lokale middenstand op gericht bleef, terwijl de boeren rond Weesp eerder hun eigenheid tegenover de stad benadrukten.[68]

Recent heeft Dibbits op basis van deze boedelbank een boeiende studie afgerond over de materiële cultuur in Doesburg en Maassluis in de periode 1650-1800.[69] Eerder had zij in verschillende artikelen ontwikkelingen op het gebied van slapen, bergmeubilair en asiatica onder de loep genomen.[70] Centraal in haar vraagstelling staat steeds de wijze waarop mensen dingen een betekenis geven, ofwel het 'toeëigeningsproces van innovaties' en 'gedragsrepertoires'.[71] Hiertoe maakt zij ook gebruik van een breed scala aan verhalende bronnen, zoals egodocumenten, plaatsbeschrijvingen, manierenboeken en literatuur.

Haar boek is, hoewel voorzien van uitvoerige bijlagen, vrij nadrukkelijk niet-kwantitatief opgezet. Wel speelt de vergelijking tussen de kleine Gelderse vestingstad Doesburg en de veel jongere en grotere vissersplaats Maassluis een grote rol. Een belangrijke conclusie is dat er in Maassluis een pronkcultuur bestond terwijl in Doesburg nog veel meer de schaarste heerste. Maassluis wordt hier gezien als een representant van de kleinere Hollandse plaatsen en dorpen waar de door de dorpsgemeenschap aan voorwerpen toegekende symbolische betekenis belangrijker was dan het functionele doel. Dit leidde in veel dorpen in de kustgewesten tot een nadrukkelijke eigen lokale cultuur, die zich vooral in kleding zou uiten. In Doesburg beperkte men zich veel meer tot die goederen die men echt nodig had, werden voorwerpen veel langer gebruikt en ook in de rijkste families zo mogelijk hergebruikt. Het is goed denkbaar dat, zoals Dibbits stelt, het feit dat een groot deel van de bevolking zeer regelmatig in eigen

huis onderdak moest bieden aan ingekwartierde soldaten gevolgen had voor de beleving van privébezit en huiselijke omgeving.[72]

Het geheel van het Nederlandse onderzoek overziende is er niet zo snel een duidelijke lijn in aan te brengen. De inspiratiebronnen die tot de verschillende projecten leidden zijn te divers om het geheel tot één doorlopende discussie te kunnen terugvoeren. Toch is in de loop der tijd door met name Schuurman, Voskuil en Dibbits steeds meer de nadruk gelegd op de sociale betekenis of het groepskarakter van consumptie. Eveneens blijkt dit in artikelen van Wijsenbeek over de materiële cultuur van de adel, een duidelijk afgebakende sociale groep, en haar poging om sociale groepen te onderscheiden op basis van het bezit aan zilver en houtsoorten, die als graadmeters voor verschillende levensstijlen zouden kunnen fungeren.[73] Kortweg komt het erop neer dat de verspreiding van nieuwe voorwerpen (en het verdwijnen van oude) geen vanzelfsprekendheid is, in een richting die altijd vanuit de elite via de middengroepen naar de minst aanzienlijken leidt, of vanuit een stedelijk centrum naar het platteland. In plaats van een automatische navolging gaat het erom met wie iemand zich kan of wil identificeren. In plaats van navolging van een elite kan dat ook leiden tot het verder ontwikkelen van elementen uit de levensstijl die men al met groepsgenoten deelt.

Deze ideeën spelen uiteraard niet alleen in de Nederlandse publicaties. Weatherill noemde in haar studie ook de sociale betekenis van consumptie, die in Engeland gebruikt werd door een zelfbewuste middenklasse. Mohrmann stelde nadrukkelijk vast dat onderzoek naar materiële cultuur niet altijd voldoende is om verschillen in mentaliteit te herkennen, daarmee de beperking van deze benadering voor het onderscheiden van sociale groepen tonend.[74] Bushman maakte een onderscheid tussen hen die zich wel en hen die zich niet richtten op het ideaal van de *gentility*, hoewel die laatste groep alleen beschreven wordt vanuit het perspectief van de eersten. Tussen diegenen die zich overgaven aan de verfijning bestonden er eveneens grote sociale verschillen, maar hier veronderstelt Bushman dat allen hetzelfde ideaal nastreefden en heeft hij weinig oog voor verschillende levensstijlen.[75] Al met al is in het onderzoek het accent van economische ontwikkeling en verspreiding van voorwerpen verschoven naar sociale betekenis en groepskarakter van consumptie.

Een aantal aspecten van het onderzoek is in het voorgaande nog helemaal niet genoemd, zoals de invloed van *gender* op de materiële cultuur. Zo zocht Shammas naar de betekenis van vrouwen voor de comfortabeler woninginrichting in de achttiende eeuw.[76] Er zijn pogingen gedaan om deze betekenis op grond van alleen boedelinventarissen te achterhalen door te onderzoeken of mannen andere spullen bezaten dan vrouwen.[77] Idealiter zou men dan een groot bestand moeten hebben van inventarissen van zowel mannelijke als vrouwelijke erflaters die altijd alleen geleefd hebben. De boedels van alleenstaanden wijken echter in verschillende opzichten

af van die van gehuwden (minder meubels, meer kleding).[78] Bovendien geven inventarissen, zoals gezegd, alleen een momentopname van de bezittingen van een huishouden en zeggen niets over de wijze van de verwerving of het waarom daarvan. Het gebruik van andersoortige bronnen biedt hier wellicht meer mogelijkheden. Een aanzet hiertoe vormt een analyse van Kowaleski van literaire beelden van het verlangen van vrouwen om Chinees porselein te bezitten.[79]

Zeker in Nederland worden boedelinventarissen ook bestudeerd ten behoeve van kunsthistorisch onderzoek. Het gaat daarbij om de omvang en aard van schilderijencollecties, het achterhalen van de geschiedenis van een bepaald schilderij of de omvang van de markt voor kunstwerken.[80] Deze onderwerpen zullen in deze studie zijdelings aan de orde komen, waar het schilderijenbezit in de Krimpenerwaard ter sprake komt. Dit is echter van beperkte betekenis.

Uit het voorgaande historiografisch overzicht is naar voren gekomen dat wij ons in toenemende mate realiseren dat de materiële cultuur al ver voor onze consumptiemaatschappij, of zelfs voor de industriële revolutie aan grote veranderingen en vooral uitbreiding onderhevig was. En dat, ondanks het feit dat er ook rekening gehouden wordt met een achteruitgang van de levensstandaard. De omvang van dat proces en de reikwijdte van de veranderingen zijn onderwerp geweest van verscheidene studies maar zijn nog lang niet geheel in kaart gebracht, voor zover dat mogelijk zou zijn. De grote vraag blijft toch hoe men dit proces moet interpreteren.

De import en popularisering van allerhande nieuwe producten, zoals onder meer suiker, tabak, koffie, thee, chocolade, porselein, katoen en mahoniehout, evenals de mogelijke binnenlandse substituties daarvan, spelen in veel studies een belangrijke rol. Dit kan men zien in het kader van een globaliseringsproces, waarin op grotere schaal uitwisseling op lange afstand plaatsvindt, zoals Schuurman betoogt. Een uitwisseling die op heel uiteenlopende plaatsen grote invloed had op de organisatie van productie en handel. In Europa en de Amerikaanse kolonies bevorderden zij de opkomst van een netwerk van kleinhandelaren, wat zelf ook weer de consumptie van nieuwe artikelen bevorderde.[81] Op welke wijze kon dit echter leiden tot een toename van de behoefte aan huiselijke intimiteit, afscherming van het privé-domein of tot beschaving, ontwikkelingen die door Elias zijn benoemd en in de Franse historiografie meer zijn benadrukt?

Tegen de achtergrond van deze discussie en vragen is dit onderzoek naar de materiële cultuur in de Krimpenerwaard ondernomen. Allereerst wordt vaak benadrukt dat internationale handelscentra als Londen en de Hollandse steden, die door hun centrale functie en bereikbaarheid een voedselzekerheid kenden die elders minder vanzelfsprekend was, vooropliepen bij de toename van consumptie.[82] Fairchilds spreekt zelfs het vermoeden uit dat de eerste consumptierevolutie zich in Holland heeft voor-

gedaan.[83] In ieder geval kende Holland in deze tijd een naar verhouding zeer hoge levensstandaard.[84] Een goede indruk van de materiële cultuur van een Hollandse stad in de achttiende eeuw hebben wij al door Wijsenbeeks beschrijving van Delft. Voor de veranderingen in een vroegere periode is daarnaast enkele jaren geleden door Pastoor een onderzoek opgezet naar de stad Dordrecht vanaf halverwege de zeventiende eeuw.

Daarom werd de behoefte gevoeld aan een studie die een beeld zou geven van het Hollandse platteland. Door De Vries was al aangetoond dat de landbouw in de Republiek een sterke specialisatie kende, zodanig dat ook de boeren in Friesland in de zeventiende eeuw voor de markt al interessante consumenten waren.[85] De keuze is uiteindelijk gevallen op de Krimpenerwaard, een regio niet al te ver van Dordrecht. Behalve een gunstige archiefsituatie, door de aanwezigheid van een streekarchief dat de mogelijkheden voor aanvullend onderzoek zeer vereenvoudigde, is dit ook een regio die al vroeg een verregaande specialisatie kende. De landbouw was al sinds de zestiende eeuw sterk gericht op de productie van goederen voor de markt, door intensieve veeteelt en de teelt van hennep voor de touw- en zeildoekfabricage. Daarnaast was een groot deel van de bevolking werkzaam in zalmvisserij, baksteenfabricage, zeevaart en in allerlei overige ambachten en handel.

In de literatuur van de laatste jaren is er met nadruk op gewezen dat consumptie een sociale betekenis heeft. Een betekenis die alleen in een lokale of regionale context begrepen kan worden. Verspreiding van nieuwe producten heeft daarmee haar vanzelfsprekendheid verloren. Het grote verhaal van de in de hele westerse wereld toenemende consumptie moet men op regionaal niveau aanvullen met de betekenis die deze consumptie voor de verschillende sociale groepen had. Het is deze 'sociale betekenis' van voorwerpen die het mogelijk maakt om de verscheidenheid van ontwikkelingen op lokaal niveau een plaats te geven binnen de grote ontwikkelingen.

1.3. OPZET VAN HET ONDERZOEK

Een historisch onderzoek naar de materiële cultuur zou eigenlijk alle mogelijke aspecten van de verhouding tussen mensen en dingen moeten omvatten. Zelfs als we alleen naar consumptie kijken, hoort daartoe ook de wijze van verwerving, gebruik en afdanken van voorwerpen. De gebruikte bron, de boedelinventaris, laat alleen maar een momentopname zien, meestal de omvang van het bezit van een erflater bij diens overlijden. De omvang van de te verwerken hoeveelheid gegevens liet niet toe om systematisch aandacht te schenken aan zaken als distributie en detailhandel, lokale productie, de betekenis van de tweedehandsmarkt, legaten in testamenten en veranderingen in het bezit van huishoudens, zelfs als daar in principe wel mogelijkheden toe bestonden. Alleen is er meer gebruik ge-

maakt van informatie die aan winkelinventarissen ontleend kon worden.

In een tweetal inleidende hoofdstukken wordt dieper ingegaan op de onderzochte regio en de gebruikte bron, de boedelinventaris. De keuze voor de Krimpenerwaard is zojuist gemotiveerd als zijnde een deel van het Hollandse platteland met een sterk gespecialiseerde landbouw en de aanwezigheid van niet-agrarische sectoren. Er wordt in dit tweede hoofdstuk een beschrijving gegeven van de bestuurlijke indeling, de bevolkingsomvang en de diverse economische activiteiten en hun ontwikkeling. Het is hier niet de bedoeling om een volledige economische geschiedenis te geven maar meer een context te schetsen waarbinnen de materiële cultuur geïnterpreteerd kan worden.

De omvang van het bestand aan boedelinventarissen en de kwaliteit daarvan vormen het onderwerp van het derde hoofdstuk. Hierin wordt uiteengezet op welke wijze men beroep, vermogen en samenstelling van het huishouden uit de inventarissen zelf kan afleiden en hoe het bestand van inventarissen over deze categorieën verdeeld is. Op grond van deze indeling is besloten tot een gestratificeerde steekproef die per periode een vergelijking van verschillende beroeps- en vermogensgroepen toestaat.

De hoofdstukken vier tot en met zeven vormen de eigenlijke kern van deze studie, met de analyse van de geselecteerde boedelinventarissen. Een globaal overzicht van de veranderingen in de loop van de tijd is het onderwerp van het vierde hoofdstuk. De onderzochte periode wordt daartoe in vier delen onderverdeeld. Uit iedere periode wordt een selectie vergeleken die een gelijke samenstelling qua vermogen en beroep heeft. Alleen voor de zeventiende-eeuwse inventarissen is dit niet zo precies mogelijk en wordt er een meer algemene vergelijking uitgevoerd. Het domein van de materiële cultuur is hier onderverdeeld in een aantal rubrieken, die deels met huisinrichting, deels met voedsel en drank en deels met decoratie en cultuur te maken hebben. Ter afsluiting wordt hier de vraag gesteld hoe men de geconstateerde veranderingen het best kan benoemen.

In hoofdstuk vijf wordt de aanwezigheid van verschillende voorwerpen in inventarissen van de onderscheiden beroeps- en vermogensgroepen gemeten. Dit is alleen voor de achttiende eeuw mogelijk. Ook hier wordt rekening gehouden met de tijdsverschillen, zij het dat deze, gezien de voor sommige combinaties geringe aantallen inventarissen, in de meeste tabellen buiten beschouwing worden gelaten. Om meer concreet duidelijk te maken dat consumptie uiteindelijk op het niveau van het huishouden plaats vond en dat daar de voor iedereen verschillende keuzes gemaakt werden zijn er twee inventarissen geselecteerd uit Ouderkerk rond 1730 – één van een boer en één van een middenstander – om uitvoeriger belicht te worden.

Aan kleding en sieraden is een apart hoofdstuk gewijd. Enerzijds wordt aan deze meest openbare delen van de materiële cultuur een bijzonder onderscheidende waarde toegekend, die zorgvuldige aandacht rechtvaar-

digt. Anderzijds zijn er twee serieuze beperkingen, die maken dat zij niet eenvoudigweg zoals alle andere rubrieken van de materiële cultuur benaderd kunnen worden. De inventarisatie van kleding lijkt namelijk meer dan andere rubrieken aan onvolledigheid geleden te hebben. Bovendien zijn hier de duidelijkste verschillen tussen voorwerpen voor vrouwen en mannen. Omdat meestal alleen de kleding en sieraden van de erflater werden opgeschreven, geven de inventarissen hier geen volledig beeld van het bezit van het huishouden, waar men in de benadering rekening mee moet houden.

In hoofdstuk zeven is door middel van een clusteranalyse een indeling van de inventarissen gemaakt. De bedoeling is om te zien of zich uit de bezittingen van de huishoudens groepen met verschillende consumptiepatronen laten afleiden. Hoewel vermogen en beroep belangrijke factoren zijn, ligt het niet voor de hand dat die het bezit helemaal determineerden. Er zouden andere factoren kunnen zijn die in dit onderzoek niet belicht worden. Hoe de verhoudingen tussen de clustergroepen en de al bekende vermogens- en beroepsgroepen lagen is dan ook de belangrijkste vraag van dit hoofdstuk. Bovendien leverde dit groepen op waarbinnen een grotere overeenstemming in de hoeveelheid en aard van de spullen bestaat, zodat deze ook beter zijn te karakteriseren.

Nadat op deze wijze de elementaire vragen van deze studie – die naar de veranderingen en die naar de verschillen tussen groepen – zijn beantwoord, worden deze in de conclusie samengevat. Hierbij wordt terugverwezen naar vragen en overwegingen in de inleiding, namelijk: hoe verhield de Krimpenerwaard, als 'pars pro toto' voor het Hollandse platteland, zich tot de toenemende consumptie die in deze periode voor de hele westerse wereld is vastgesteld? Wat was de sociale betekenis van consumptie? En op welke wijze kan men de eigen weg binnen deze ontwikkeling verklaren uit de regionale context?

2. DE KRIMPENERWAARD

2.1. INLEIDING

De Krimpenerwaard, in Holland gelegen, is het westelijke deel van het gebied dat wordt omsloten door de Lek en de Nieuwe Maas, die de zuidgrens vormen, en de Hollandse IJssel. De oostelijke helft van dit gebied hoorde van oudsher grotendeels tot Utrecht en wordt Lopikerwaard genoemd. De grens ligt ten oosten van het veenstroompje de Vlist, dat van even boven Schoonhoven noordwaarts loopt en bij Haastrecht in de Hollandse IJssel uitkomt.[1] De Krimpenerwaard bestond tot in de achttiende eeuw uit de stad Schoonhoven, de Stede en Landen van Haastrecht, die ondanks middeleeuwse privileges nooit tot een echte stad zijn uitgegroeid, en een twaalftal ambachten (zie kaarten 2.1 en 2.2).

Naast, en ten koste van Schoonhoven, rekenden twee andere steden de Krimpenerwaard tot hun speciale invloedssfeer, Dordrecht en Gouda. Vooral de ambities van Schoonhoven in de rivierhandel en om de Vlist te gebruiken voor de binnenvaart op Gouda, werden gedwarsboomd door de stad Dordrecht.[2] Deze bezat een stapelrecht op grond waarvan alle goederen die stroomopwaarts de rivier langs Dordrecht gevoerd werden daar op de markt te koop moesten worden aangeboden. Bovendien was Dordrecht hoofdstad van het baljuwschap van Zuid-Holland, waar de lagere gerechten in de Krimpenerwaard onder vielen en waaraan het een regionaal stapelrecht oplegde.[3] Hoewel dit privilege in de loop van de tijd steeds verder werd uitgehold bezat de stad in de achttiende eeuw nog altijd een wachthuis in Krimpen aan de Lek alwaar de luitenant op het Stapelrecht van Dordrecht het scheepvaartverkeer aan de Merwede en de Lek in de gaten hield.[4]

De drie steden hadden gezamenlijk zeer veel invloed in het hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard, de enige overheid die helemaal samenviel met dit gebied. Het dijkcollege bestond uit een dijkgraaf en zeven hoogheemraden, welke in de waard woonachtig en/of gegoed moesten zijn. Elk van de drie steden benoemde twee hoogheemraden, de dijkgraaf benoemde de zevende en werd zelf benoemd door de Staten van Holland. Omdat de dijkgraaf – zeker sinds 1667 – vrijwel altijd uit Gouda kwam (dat zichzelf voor het gemak beschouwde als in de waard liggend, omdat het er met een brug mee verbonden was) had deze stad invloed op de helft van de stemmen. De waard werd zelf vertegenwoordigd door vier kavels, afkomstig uit de vier kwartieren van de Krimpenerwaard, en later direct door de ambachten.[5] De oprichting in 1430 van dit streekwaterschap, dat toezicht hield op het onderhoud van de ringdijk na de overstroming tijdens de Elisabethsvloed, was een stap die in de omliggende gebieden ook, en grotendeels al veel eerder, gezet was en vloeide voort uit de ontwateringsproblemen in het Hollands-Utrechtse veengebied.[6]

KAART 2.1. De Krimpenerwaard en haar omgeving

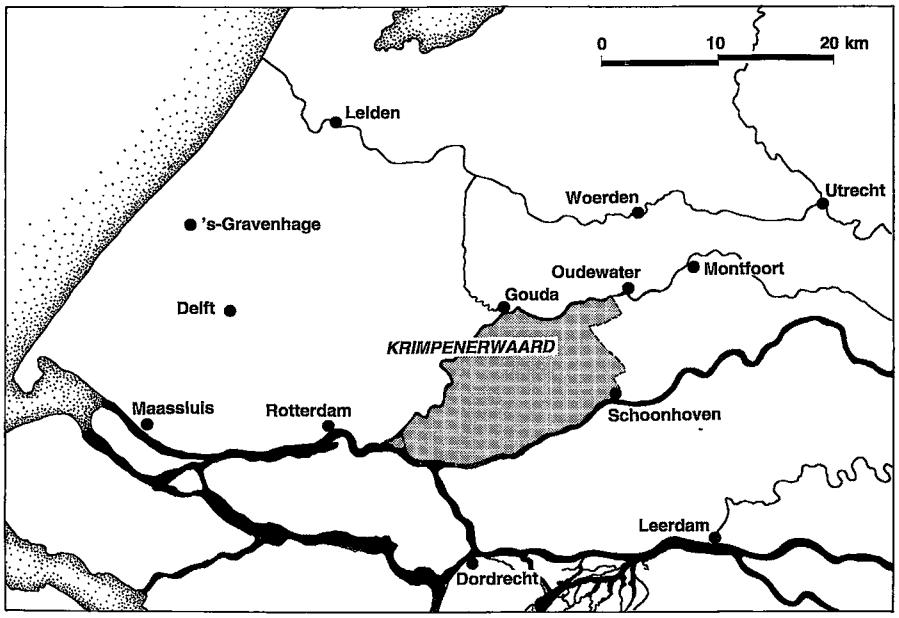

Tot in de tiende eeuw was de bewoning van Holland beperkt tot de strandwallen langs de kust en de kleiafzettingen langs de rivieren. In het grootste deel van de delta had zich in de voorgaande eeuwen een meters-dik veenpakket gevormd dat hooguit aan de randen door mensen geëxploiteerd was en waar men nu systematisch met de ontginning begon.[7] Door sloten te graven vanuit het hooggelegen veen, loodrecht op de lager liggende rivieren, gaf het veen water af, stopte de veenvorming en droogde de bovenste laag zover dat zij bewerkt kon worden. Konden de eerste kolonisten nog min of meer onbeperkt doorgraven, na verloop van tijd (twaalfde/dertiende eeuw) werden er contracten gesloten waarin een groep toestemming kreeg een welomschreven gebied tot op een vastgestelde diepte te ontginnen, de 'cope'.[8] De ontginning van de Krimpenerwaard laat zich nog niet in al haar fasen beschrijven en dateren. Langs de IJssel en de Lek, waar men begon, zijn zowel de vroege, vrije ontginningen als cope-ontginningen te vinden. In het binnenland domineren cope-ontginningen, de laatste restontginningen dateren uiterlijk uit het begin van de veertiende eeuw.[9]

Een eigenschap van veen is echter dat het volume inklinkt als het wordt drooggelegd en bovendien geleidelijk oxideert als het aan de open lucht wordt blootgesteld. De ontwaterde bovenlaag, die aanvankelijk geschikt was als bouwland, werd steeds dunner, zodat de sloten steeds dieper gegraven moesten worden. In de loop van enkele eeuwen, waarin ook het peil van zee- en rivierwater steeg, moest men achtereenvolgens beginnen

KAART 2.2. De bestuurlijke indeling van de Krimpenerwaard in 1795

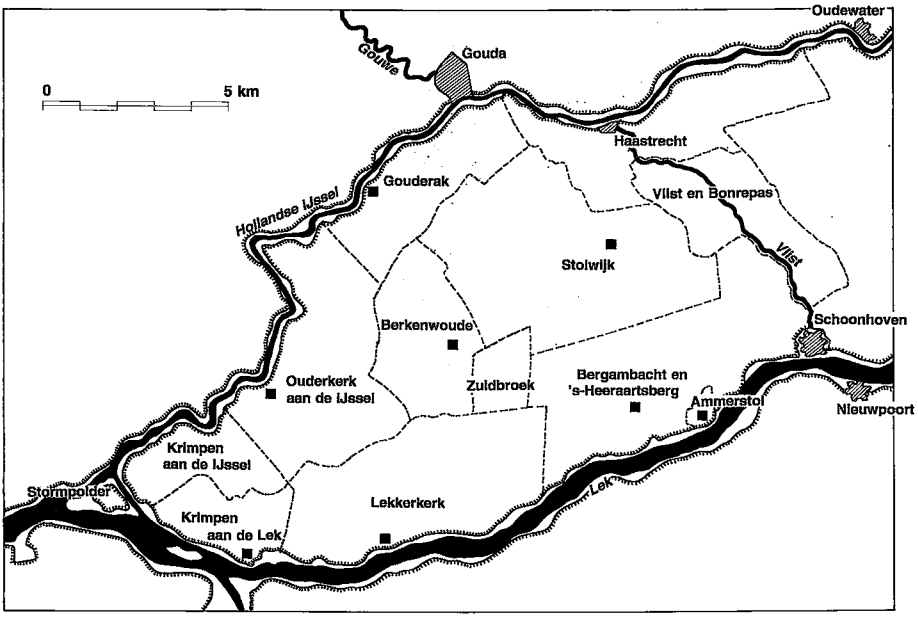

met dijken aan te leggen om het land te beschermen tegen hoog water en maatregelen nemen om het hoge waterpeil af te voeren op de rivieren. Van het herhaald verleggen van de afwatering, de inrichting van polders en het bouwen van watermolens tot en met de vereniging in een hoogheemraadschap dat voor de ringdijken zorgde waren het allemaal gevolgen van deze fysieke situatie, die ook de bestaansmiddelen in deze regio diepgaand beïnvloedden. Uiteindelijk leidde dit ertoe dat men het gemengde bedrijf moest loslaten, zonder dat men het gebied opgegeven heeft.[10]

2.2. LANDBOUW EN BEVOLKING TIJDENS DE REPUBLIEK

De landbouw paste zich aan de mogelijkheden van het gebied aan door zich vanaf de late middeleeuwen te richten op een combinatie van veeteelt en de verbouw van hennep, welke daarom wel het 'hennep-weidebedrijf' genoemd is.[11] Hennep werd geteeld omwille van de sterke vezels van de stengel, die touw of geschikt garen voor zeildoek opleverden, en in mindere mate voor het oliehoudende zaad. Naar beide producten nam de vraag vanaf de late middeleeuwen steeds meer toe. Omdat het gewas een zeer zware bemesting nodig had moest de teelt beperkt blijven tot vrij kleine akkers. Hier maakte men van de nood van het veengebied een deugd, want men kon in het inklinkende veenland alleen maar relatief

kleine akkers op niveau houden, ook wel toemaken genoemd. Bovendien moesten de stengels van de geoogste planten geruime tijd in het water 'roten', om de vezels los te weken, waarbij de ruime aanwezigheid van sloten goed uitkwam. En anders dan andere gewassen, zoals het in veel opzichten vergelijkbare vlas, kon de hennep vrijwel doorlopend op dezelfde akkers geteeld worden.

De veeteelt op de weilanden was vooral een aanvulling op de hennepteelt. Enerzijds produceerde deze de mest die nodig was voor de hennepakkers. Daarnaast was de veeteelt gericht op de kaasproductie, maar dat neemt niet weg dat de zware bemesting van de hennepakkers ten koste ging van de zorg voor de weilanden. En zeker de hooilanden binnenin de waard, schraallanden genaamd, werden eeuwenlang verwaarloosd. Bij de bodemkartering in 1984 bleek het nog altijd mogelijk om deze hooilanden te herkennen door een afwijkende aard en samenstelling van de bovengrond.[12] Intussen was het wel mogelijk om het accent te verleggen van het ene naar het andere bedrijfsonderdeel en in te spelen op een zich wijzigende vraag.

De Krimpenerwaard wordt, met de Lopikerwaard en de Alblasserwaard, tot de kern van het hennep-weidegebied gerekend. Over de omvang en de ontwikkeling van de teelt is niet veel bekend, maar men neemt aan dat de productie in de zestiende en zeventiende eeuw toenam, gelijk oplopend met de uitbreiding van de scheepvaart en de visserij. Bij de omslag van de seculaire trend in de tweede helft van de zeventiende eeuw liep de hoeveelheid kaas die in Gouda op de markt werd gebracht sterk terug. Men moet daarom aannemen dat de boeren het accent van hun bedrijfsvoering nog meer dan voorheen op de hennepteelt legden. Na 1730 begon de zeildoekweverij echter af te nemen, wat ook gevolgen moet hebben gehad voor de hennep-teelt.[13] Bij de opgave van de oppervlakten van alle bezaaide landen voor de heffing van het Provisioneel Middel, in 1748, kwamen de akkers van de vier dorpen waarvoor de gegevens bewaard gebleven zijn uit op niet meer dan 1% tot ruim 3% procent van de totale oppervlakte van de ambachten (tabel 2.1). Hoewel de hennepakkers altijd klein waren, was dit nog een stuk minder dan de 6%in Blokland in 1684.[14] De hennepteelt bleef tot in de tweede helft van de negentiende eeuw van enige betekenis, maar niet meer zo sterk als zij eerder geweest was.[15]

In het algemeen maakte de landbouw vanaf 1650 in toenemende mate moeilijke tijden door. De prijzen van landbouwproducten vertoonden een daling, zij het bij zuivel en vlees iets later dan bij granen. De grondbelastingen, zoals waterschapslasten en verponding, bleven echter onveranderd of werden zelfs verhoogd door het heffen van buitengewone verpondingen. De waarde van land kelderde en op veel plaatsen verlieten de boeren hun land. Om in ieder geval de loonkosten omlaag te krijgen ziet men dat de boeren in Holland hun bedrijven extensiveerden, door de weilanden nog minder te bemesten en te onderhouden, en arbeidsbespa-

TABEL 2.1. Aandeel van bezaaide landen in de totale oppervlakte van enkele ambachten in 1748

	Bezaaid oppervlakte in honten	Totaal oppervlakte in 1833, in ha.	Percentage
Berkenwoude	75,6	1.132	1,0
Haastrecht	346,0	1.585	3,1
Krimpen aan de Lek	121,5	599	2,9
Ouderkerk aan de IJssel	238,0	1.796	1,9
Totaal	781,1	5.112	2,2

Toelichting: 1 hont is 0,142 ha.

Bron: SAK OA Berkenwoude, Stukken betreffende het provisioneel middel, inv.nr. 142; OA Krimpen aan de Lek, Tauxaties voor het provisioneel middel, inv.nrs. 793 en 794; OA Ouderkerk aan de IJssel, Tauxaties voor provisioneel middel, inv.nr. 97; OA Haastrecht, Taxatie voor het provisioneel middel, inv.nrs. 653 en 654; Oppervlakten van de dorpen in 1833 in 'Grootte der gronden'.

rende gereedschappen invoerden, zoals de karnmolen.[16]

Daarbij werd de Krimpenerwaard in de eerste helft van de achttiende eeuw enige malen door overstromingen getroffen. Nadat door de aanleg van het Pannerdens Kanaal in 1707 de verdeling van het water tussen Waal en Rijn meer in evenwicht was gekomen, nam het risico van doorbraak van de Lekdijk toe. Deze dijk was op een slappe ondergrond gebouwd en niet erg goed bestand tegen hoog water.[17] Ook als de Lekdijk bij de Lopikerwaard doorbrak kreeg de Krimpenerwaard zijn deel, omdat de waterkering langs de Vlist daar niet op berekend was en het gebied naar het westen afliep. Afgezien van de schade die dit aanrichtte aan huizen, veestapel en andere bezittingen bracht dit extra kosten met zich mee voor het herstel. Bovendien duurde het vaak zeer lang voor de waard weer droog was, zodat men een heel seizoen geen inkomsten had. Na een doorbraak bij Hemstoep (beneden Schoonhoven) in januari 1726 stond het water in de waard bijna tien voet hoog en bleef deze vrijwel de hele zomer onder water. Ook in 1751 en 1760 overstroomde de Krimpenerwaard.[18]

Daarnaast werd de economische teruggang nog verergerd door een aantal grote epizoötiën, of veepestepidemieën, die in drie grote golven het land teisterden: tussen 1713-1720, 1744-1765 en 1768-1786. De veepest is een zeer besmettelijke ziekte die bij iedere epidemie in korte tijd de rundveestapel decimeerde. Bij gebrek aan een sterke centrale overheid die dwingende maatregelen kon opleggen was er eigenlijk weinig tegen de ziekte te doen, hoewel er heel wat werd geëxperimenteerd.[19] Jan Pieters de Jong uit Lekkerkerk hield tijdens de derde epidemie, toen hij nog bij zijn ouders woonde, een dagboek bij. Als de ziekte in 1769 in Lekkerkerk komt schrijft hij: 'Wij hadden 13 melkkoeijen of veerzen, waar 1 koe

en 2 vaarzen van doorkwamen, van de 5 hokkelingsvaarzen kwam er 1 door, van de 8 kuijspinke en 2 stierpinke kwamen 6 kuijspinke door. Toen zij daar door waren stortten daar weer twee pinken van in die wij zoete melk, brood, koek en brij gaven. Een haalde het weer op, maar de andere was al vruchteloos wat wij hem gaven en teerde een vierendeels jaar uijt dat hij zeer mager werd en storf daarna'.[20]

In de tweede helft van de achttiende eeuw gingen de prijzen voor agrarische producten weer stijgen, met een nieuwe omslag van de seculaire trend. De hoge prijzen voor zuivelproducten in jaren van veepest en een aantal uitzonderlijk goede grasjaren moeten hebben gezorgd voor een relatief snel herstel van de veestapel na de laatste veepestperiode.[21] In deze jaren verlegden de boeren in de Krimpenerwaard het accent van hun bedrijfsvoering van de hennepteelt naar de kaasproductie.[22] In tabel 2.2 is te zien hoe de gemiddelde omvang van de veestapel over twee acht-jaarlijkse perioden (1768-1776 en 1798-1805) met 23% toenam. Rond 1800 behoorde het Utrechts-Hollandse weidegebied tot de regio's met de hoogste veebezetting van ons land.[23]

Dat men desondanks niet enthousiast was over de mogelijkheden die het land bood blijkt uit de plannen die in de loop van de tijd gemaakt werden om een groot deel van de Krimpenerwaard te vervenen. Nadat Klaas Noorlander al in 1760 had vastgesteld dat er met de binnenlanden van de waard eigenlijk niets te beginnen viel, deed in 1778 Petrus Verhoeff, oudbaljuw van Lekkerkerk een voorstel om ongeveer de halve waard te verve-

TABEL 2.2. Vergelijking van het gemiddelde aantal runderen volgens de zomertellingen tussen 1768-1776 en 1798-1805. Indexcijfer 1768-1776 = 100

Plaats		1798-1805	
	1768-1776	absoluut	index
Ammerstol	50	47	94
Bergambacht	1.087	1.310	121
Berkenwoude	527	578	110
Gouderak	531	670	126
Haastrecht	521	623	120
Krimpen aan de IJssel	366	422	115
Krimpen aan de Lek	316	383	121
Lekkerkerk	961	1.159	121
Ouderkerk aan de IJssel	863	1.045	121
Schoonhoven	98	105	107
Stolwijk	1.308	1.573	120
Stormpolder	21	34	162
Vlist en Bonrepas	572	619	108
Zuidbroek	105	144	137
Totaal	7.563	9.104	120

Bron: *Vergelyking van het getal van rundvee*, o.a. in de universiteitsbibliotheek van de Landbouwuniversiteit Wageningen, speciale collectie, R 343 B4.

nen. Na proefboringen die werden gedaan naar aanleiding van deze plannen en een rapport hierover van Cornelis Redelijkheid werd in 1797 door de provincie een octrooi tot vervening van grote delen van Berkenwoude en Stolwijk verleend, welke binnen 105 jaar voltooid moest zijn en afgerond met de droogmaking. De proefboringen hadden echter een te gunstig beeld voorgespiegeld en de veenderij is nooit goed van de grond gekomen.[24]

Zoals de landbouw, de belangrijkste economische sector in de Krimpenerwaard, was opgenomen in de seculaire trend, zo kan men aannemen dat ook de demografische ontwikkeling hiermee parallel liep. Het algemene beeld van deze ontwikkeling op het platteland van Zuid-Holland is een sterke stijging van de bevolkingsomvang vanaf de zestiende eeuw tot, iets afgezwakt, halverwege de zeventiende eeuw, gevolgd door een stagnatie die zich op sommige plaatsen omzet in een daling tot halverwege de achttiende eeuw, waarna weer een geleidelijk herstel volgde. De ontwikkelingen vertoonden echter lokaal grote verschillen.[25]

Naast seriële bronnen zijn voor deze reconstructie vooral enkele dwarsdoorsneden van belang als ankerpunten die min of meer absolute cijfers geven. De oudste volkstellingen voor dit gebied dateren uit 1622, ten behoeve van het hoofdgeld, en uit 1795, ten behoeve van de verdeling in kieskringen. In de lange periode tussen deze beide tellingen zijn de huizentellingen uit 1632 en 1730, ten behoeve van de verponding, en de lijst van weerbare mannen uit 1747 de enige bronnen die voor het hele gebied bewaard zijn en een indicatie van de ontwikkeling kunnen geven. Zij roepen echter vele vragen op, zoals uit de tabellen 2.3 en 2.4 kan blijken.

Vooral de vergelijking van de verpondingsregisters van 1632 en 1730 wekt de indruk van een zeer sterke groei van de dorpen die aan de rivierdijken gelegen waren, tegenover stilstand in de dorpen in de binnenlanden, zodat men het wel over een trek naar de dijk heeft.[26] Deze ontwikkeling is aan de absolute bevolkingscijfers niet zo sterk af te lezen. Als men echter het aantal huizen in 1632 vergelijkt met de bevolkingsaantallen in 1622, in de veronderstelling dat zich in zo'n korte tijd, afgezien van een algemene bevolkingsgroei, geen grote relatieve verschuivingen zullen hebben voorgedaan, dan moeten er zeer grote verschillen in de gemiddelde aantallen bewoners per huis geweest zijn (grafiek 2.1). Juist in de dorpen met de grootste toename van het aantal huizen moet het aantal bewoners per huis tussen de 7 tot 10 gelegen hebben, waar dit over alle dorpen gemiddeld 5,8 is. Het andere uiterste is Krimpen aan de Lek, met niet meer dan 1,5 bewoner per huis. Hier is het bevolkingscijfer in 1622 zo laag ten opzichte van alle latere tellingen dat dit als ongeloofwaardig beschouwd moet worden.

Een te lage opgave is ook eerder te verwachten bij een volkstelling ten behoeve van de belastingheffing dan het omgekeerde, zodat de vraag zich stelt of de opgaven van huizen voor de verponding wel correct zijn. De

TABEL 2.3. Vergelijking van de volkstellingen van 1622 en 1795 met de telling van weerbare mannen van 1747

	Hoofd-geld	Weerbare mannen	Volks-telling	Index 1795 = 100	Index 1795 = 100
	1622	1747	1795	1622	1747
Ammerstol	231	.	398	58	.
Bergambacht	1.273	928	1.137	112	82
Berkenwoude	393	393	395	99	99
Gouderak	731	928	1.087	67	85
Haastrecht	1.285	928	1.180	109	79
Krimpen aan de IJssel	335	474	538	62	88
Krimpen aan de Lek	107	785	751	14	105
Lekkerkerk	1.158	1.324	1.313	88	101
Ouderkerk aan de IJssel	910	1.371	1.323	69	104
Schoonhoven	2.891	.	2.489	116	.
Stolwijk	1.051	943	1.055	100	89
Stormpolder	50	139	163	31	85
Vlist en Bonrepas	289	316	307	94	103
Zuidbroek	79	73	87	91	84
Totaal*	7.661	8.601	9.346	82	92
Totaal	10.783	.	12.223	88	.

* Totaalcijfer exclusief Ammerstol en Schoonhoven.

Toelichting: De aantallen weerbare mannen zijn vermenigvuldigd met 3.85, uitgaande van een percentage van 26. '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt.

Bron: Voor 1622 zie: VAN DILLEN, 'Summiere staat', p. 167-189; Voor 1747: VAN DER WOUDE, 'De weerbare mannen van 1747', p. 41-45; Voor 1795 het *Rapport van de commissie tot de telling en verdeling van het volk van Holland.*

beide uitspringers Gouderak en Haastrecht hoorden tot het kwartier van Gouda, waar in 1622 niet alleen de bevolking maar ook het aantal huizen werd geteld. Voor Haastrecht worden dan 223 huizen geteld, tegen 134 in de verponding van 1632. Dat leidt tot een verhouding van huizen/bewoners en een groei die veel minder buitensporig zijn dan die gebaseerd op het verpondingsregister. Maar voor Gouderak maakt het niets uit, want daar werden in 1622 maar 73 huizen geteld, nauwelijks meer dan in 1632. Het feit dat deze twee huizentellingen een cijfer geven dat zo dicht bij elkaar ligt laat niet veel ruimte over om daaraan te twijfelen, maar het ligt vanwege de fiscale achtergrond ook niet voor de hand dat de bevolking in 1622 veel te hoog werd opgegeven.

Een goede verklaring voor vertekening van de cijfers uit 1632 biedt het feit dat boerderijen die tezamen met het land verpacht werden niet als huis werden meegeteld.[27] Opvallend zijn dan nog wel de grote verschillen tussen de dorpen. Bovendien waren er in de dorpen in de binnenlanden relatief meer boerenbedrijven, zodat men juist daar een stijging van het

TABEL 2.4. Vergelijking huizentellingen 1632 en 1730

	Verponding 1632	Verponding 1730	Index 1632 = 100 1730	Hoofdgeld 1622/1632
Ammerstol	58	63	109	4,0
Bergambacht	195	254	130	6,5
Berkenwoude	81	89	110	4,9
Gouderak	69	172	249	10,6
Haastrecht	134	287	214	9,6
Krimpen aan de IJssel	50	92	184	6,7
Krimpen aan de Lek	72	130	181	1,5
Lekkerkerk	164	273	175	7,5
Ouderkerk aan de IJssel	136	281	207	6,7
Schoonhoven	656	607	93	4,4
Stolwijk	200	214	107	5,3
Stormpolder	6	18	30	8,3
Vlist en Bonrepas	53	53	100	5,5
Zuidbroek	.	14	.	.
Totaal	1.874	2.553	136	5,8

Toelichting: '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt. De tellingen van Zuidbroek zijn meestal bij Lekkerkerk inbegrepen.

Bron: Voor 1632: RAZH, AFH, Quoyer vant redres generael van de verpondinge, 1627-1630, inv.nr. 464 bis; voor 1730: RAZH, AFH, Quohier of gaderboek 1730, inv.nrs. 541 (Gouda) en 547 (Schoonhoven).

aantal huizen in 1730 zou verwachten en niet in de dijkdorpen. In ieder geval, als het gemiddeld aantal inwoners per huis per dorp zo kon verschillen zijn de hoofdgeldregisters en de verpondingscijfers hooguit geschikt om globaal de totale bevolkingsontwikkeling van het hele gebied te schetsen, maar niet om dit per dorp gespecificeerd te doen.

Halverwege de achttiende eeuw is er nog een bron die een indicatie van de bevolkingsomvang geeft, de telling van het aantal weerbare mannen in 1747.[28] Deze telling stelt ons in staat om een schatting van de totale bevolking rond 1747 te maken. Deze bevolking ligt dan aanmerkelijk lager dan een halve eeuw later, zonder dat daarin een duidelijk verschil is te maken tussen de rivierdorpen en de landdorpen (tabel 2.3). Of Ammerstol is meegerekend met Bergambacht is hier niet duidelijk, vooral omdat de bevolking van Bergambacht (en Haastrecht) zeer laag uitkomt in 1747.

Vooralsnog lijkt de volkstelling van 1795 het eerste betrouwbare overzicht te geven van de bevolking van de Krimpenerwaard. Wat daarin vooral opvalt is dat de stad Schoonhoven nauwelijks meer dan tweemaal zoveel inwoners heeft als zes van de grotere dorpen in de waard, die ook niet allemaal langs de rivier zijn gelegen. De stad Schoonhoven heeft echter volgens alle beschikbare tellingen in de loop van de zeventiende en achttien-

GRAFIEK 2.1. Verhouding tussen het aantal huizen en inwoners per dorp, ca. 1630

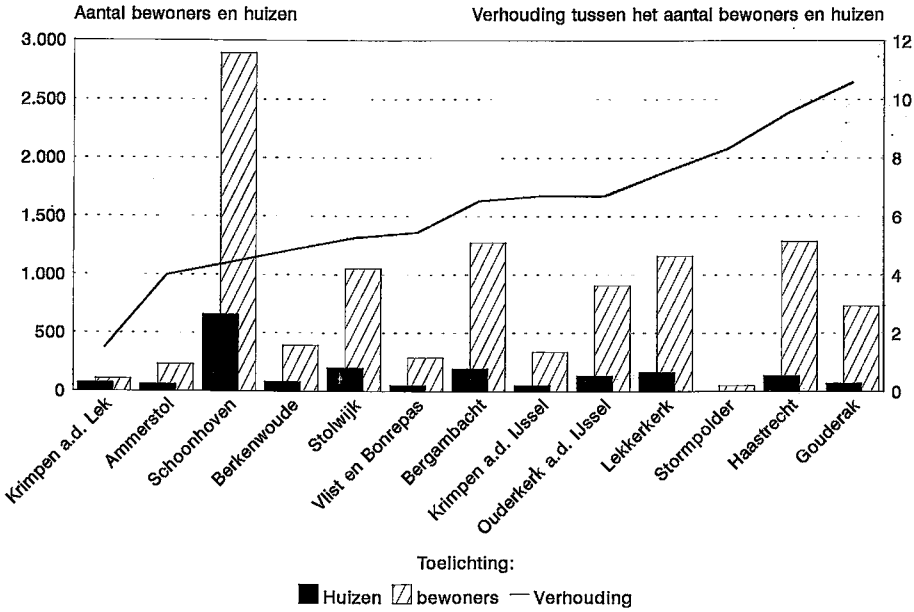

Bron: zie tabel 2.3 en 2.4.

de eeuw aan betekenis verloren. Naast de grote dorpen was er overigens een aantal zeer kleine ambachten dat, hoewel formeel zelfstandig, toch zeer sterk afhankelijk was van nabijgelegen grotere plaatsen (grafiek 2.2).

De conclusie van het voorgaande dient te luiden dat de bevolkingsomvang van de Krimpenerwaard als geheel in de onderzoeksperiode is toegenomen, wat vooral duidelijk is voor de periode na 1747. De omvang van de groei en daling van de bevolking tussen 1622 en 1747 is nauwelijks te bepalen. De veronderstelde 'trek naar de dijken' lijkt helemaal gebaseerd te zijn op een onderregistratie van huizen in 1632.

2.3. NIJVERHEID EN VISSERIJ

Hoewel de landbouw ongetwijfeld de belangrijkste economische sector in de Krimpenerwaard was, vond een meerderheid van de bevolking haar broodwinning in andere sectoren. Dit blijkt uit de beroepsopgaven die bij de volkstelling van 1807 hoorden. Deze opgaven zijn niet aanwezig voor de gehele Krimpenerwaard omdat Schoonhoven met Vlist en Bonrepas bij het departement Utrecht waren ingedeeld. Bovendien heeft niet elk dorp het aantal bouwlieden of boeren opgegeven. Van zeven gemeenten is het aantal echter wel bekend, bovendien zijn in Ammerstol geen bouw-

GRAFIEK 2.2. De bevolking van de Krimpenerwaard in 1795

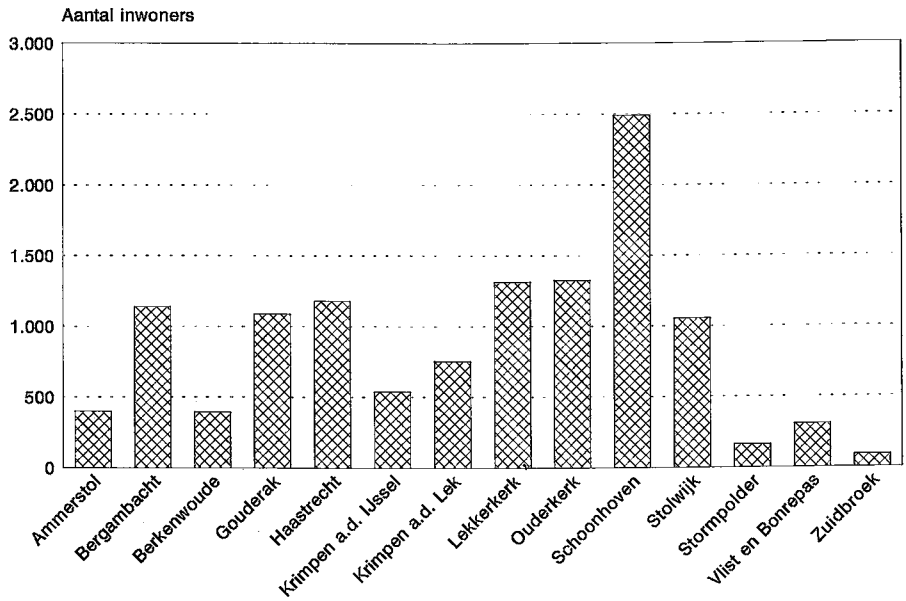

Bron: zie tabel 2.3.

lieden maar wel koehouders vermeld. Zij maakten in de betreffende dorpen in totaal gemiddeld 28% van het aantal huishoudens uit (tabel 2.5). Er zijn echter ook tellingen van het aantal veebezitters, waaruit blijkt dat dit ruim 9% hoger ligt dan het aantal boeren. Er is dus een groep die de banden met de landbouw nog niet heeft doorgesneden maar daarin ook de belangrijkste kostwinning niet meer heeft. Alleen in enkele dorpen in de binnenlanden bood de landbouw aan een meerderheid van de huishoudens werk, langs de rivieren waren vooral de steenbakkerij en de visserij belangrijk.

Een zeer arbeidsintensieve industrie werd gevormd door de steenbakkerijen aan weerszijden van de Hollandse IJssel, die tot in de negentiende eeuw van grote betekenis waren. De belangrijkste grondstoffen hiervoor waren klei en turf, die beide uit de nabije omgeving kwamen. De klei werd hier niet gewonnen door de uiterwaarden uit te graven, maar door het slib op te vangen in zellingen. Dat wil zeggen dat men in de ondiepe gedeelten langs de rivier, loodrecht op de dijk, rietkragen aanlegde. Die stimuleerden dat de afgedamde rivier, die alleen aan de getijdeninvloed onderhevig was, haar met vloed meegevoerde slibdeeltjes afzette. Deze zellingen, die regelmatig werden uitgebaggerd, waren waarschijnlijk vaak in het bezit van de eigenaren van het binnendijkse land en niet van de steenfabrieken.[29]

TABEL 2.5. Aantal veehouders en boeren op totaal aantal huishoudens per plaats

	Vee-bezitters	Boeren	Huis-houdens	Percentage boeren
Ammerstol	10	9	90	10
Bergambacht	102	.	240	.
Berkenwoude	55	61	110	55
Gouderak	51	38	274	14
Haastrecht	77	54	285	19
Krimpen aan de IJssel	30	30	128	23
Krimpen aan de Lek	30	27	252	11
Lekkerkerk	130	130	327	40
Ouderkerk aan de IJssel	76	.	283	.
Stolwijk	(?)	115	203	57
Stormpolder	5	.	46	.
Zuidbroek	13	.	15	.
Totaal	579	.	2.050	.

Toelichting: '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt.

Bron: RAZH, DBM, Statistische informatie van de gemeenten uit 1807, inv.nr. 710.

Over de ontwikkeling van de steenbakkerijen in dit gebied zijn nogal tegenstrijdige gegevens bekend. Volgens een verhandeling uit 1804 zou blijken dat het aantal ovens of steenplaatsen terugliep van 45 in 1672, via 31 in 1700 naar 20 in 1802.[30] Deze cijfers stemmen geheel niet overeen met de opgaven die in de loop der tijd zijn gedaan ten behoeve van verschillende belastingen of statistieken en die bepaald niet de indruk van een buitengewoon onrustige geschiedenis wekken (tabel 2.6). Er blijkt in geen geval uit dat er in 1802 nog maar 20 steenbakkerijen waren, maar het kan goed zijn dat in slechte jaren een oven in het geheel niet werd gestookt, zonder daarmee voorgoed buiten gebruik te zijn.

Wel doet zich een grote verandering voor aan het einde van de zeventiende eeuw, maar deze blijft beperkt tot Haastrecht, waar aan het eind van die eeuw alle steenplaatsen op één na verdwenen zijn. Uit een rapport dat schout en schepenen zelf opstellen blijkt dat de steenplaatsen daar zwaar beschadigd waren bij de Franse inval in 1672.[31] Maar ook in 1632 wordt al vermeld dat 3 van de 12 steenplaatsen leeg staan en uit het feit dat de verwoestingen na 1672 niet zijn hersteld kan men afleiden dat ze toen al een kwijnend bestaan leidden. Wellicht lagen de zellingen bij Haastrecht te ver weg om goede klei op te leveren, of hadden de maatregelen die in de loop der zeventiende eeuw genomen werden om het dichtslibben van de IJssel boven Gouda te voorkomen consequenties voor de zellingen aldaar.[32] In alle overige dorpen veranderde het aantal steenplaatsen nauwelijks.

De steenplaatsen die in het begin twintigste eeuw nog bestonden werden genoemd in de beschrijving door Teixeira de Mattos vanwege hun

TABEL 2.6. Steenplaatsen langs de Hollandse IJssel

	1514	1630	1733	1807	1840	1900
Krimpenerwaard:						
Gouderak	.	10	8	8	8	7
Haastrecht	8	12	1	1	–	–
Krimpen aan de IJssel	.	3	4	4	4	2
Ouderkerk aan de IJssel	.	6	6	6	6	6
Stormpolder	1	1	1	1	1?	–
Totaal	.	32	20	20	18	15
Schieland:						
Kapelle aan de IJssel	.	2	3	4	4	.
Moordrecht	.	3	2	.	1	.
Nieuwerkerk aan de IJssel	.	2	5	4	4	.
Totaal	.	7	10	.	9	.

Toelichting: '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt.

Bron: 1514: FRUIN, *Informacie*; 1632: RAZH AFH, Quoyer vant redres generael van de verpondinge, 1627-1630, inv.nr. 464 bis; 1730: RAZH AFH, Kohier of gaderboek van de verponding, 1733, inv.nr. 540 en 547; 1807: RAZH, DBM, Statistische informatie van gemeenten uit 1807, inv.nr. 710; 1840: Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*; ca. 1900: TEIXEIRA DE MATTOS, *De Krimpenerwaard*, p. 253-254.

'karrestoepen', de doorgangen die ze in de rivierdijk mochten hebben ten behoeve van het vervoer van klei en stenen van en naar de binnendijkse ovens. Dit speciale privilege (om een opening in de dijk te mogen maken) zal de flexibiliteit van het aantal steenplaatsen niet bevorderd hebben.[33] Het is dan ook de vraag of de steenplaatsen wel altijd allemaal in gebruik waren, bovendien kan het aantal keer dat de ovens in een seizoen gestookt werden gevarieerd hebben. Het aantal steenplaatsen veranderde niet veel, maar daarmee is nog allerminst een beeld van de ontwikkeling op de lange termijn gegeven.

In de dorpen langs de Lek vonden velen een bestaan in de zalmvisserij. Er zijn weinig gegevens beschikbaar over de ontwikkeling van deze visserij in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw, terwijl ook de volkstelling van 1807 geen aantallen arbeiders noemt. Anders dan in de Biesbosch lijkt de visserij met steken hier niet erg belangrijk te zijn geweest, deze werd alleen gevonden voor Krimpen aan de Lek.[34] Gebruikelijk was hier de visserij met een zegen, een groot, lang rechthoekig net dat men vanaf een boot of vanaf de oever de rivier introk en waarmee men een omsingelende beweging maakte waarbinnen de vis dan gevangen was. Men vond zalmzegenvisserij bij Ammerstol, in de zegenworp De Snackert, met de schepen Hanetye en Koekenschip, en voor het dorp van Lekkerkerk in de Kijkuit, waar de schepen De Franse en de Looye genoemd werden. Een

tweetal andere zegenworpen bij Lekkerkerk, het Kortezand en de Vooruit of de Grijpop lijken van kleinere omvang geweest te zijn en niet de hele achttiende eeuw in bedrijf. Daarnaast kwamen drijfschuiten voor als Ackerlys, Barrevelt, Kerkworp, Hoos en de Keyzer en de Uyl. Anders dan Martens schrijft zijn dit dus geen typisch negentiende eeuwse vormen van zalmvisserij.[35] Naast de visserij zorgde ook de verdere verwerking, het roken en inleggen van de zalm voor werk in deze dorpen.

Krimpen aan de Lek had een sterke traditie in de walvisvaart. Veel commandeuren kwamen hier vandaan, evenals een groot deel van de overige bemanning.[36] Uit de opgaven voor het Provisioneel Middel uit 1748 blijkt dat daar destijds 79 zeelieden woonachtig waren, en bij de opschrijving van weerbare mannen in 1747 bevonden zich 54 mannen op zee.[37] Dat dit gegeven niet wordt vermeld bij Lekkerkerk doet vermoeden dat dit een zeer lokale traditie was. In 1807 worden helemaal geen zeelieden meer genoemd, maar dat was ook niet het meest geschikte moment voor deze kostwinning.

Verder vond men in de dorpen langs de rivier nog enkele andere industrieën, zoals scheepmakers, een zaagmolen, een grutter, touwslagers, een zeildoekmaker, die echter alle kleinschaliger waren. Voor veel arbeiders of kleine boeren was er nog aanvullende werkgelegenheid te vinden in het hoepmaken, waarvoor de wilgentenen gebruikt werden die van de vele grienden langs de IJssel afkomstig waren. De vraag naar arbeid moet redelijk gelijkmatig over het jaar verspreid zijn geweest, daar de Krimpenerwaard als deel van het rivierengebied een van de regio's in Holland was waar geen seizoensarbeiders vandaan kwamen of naar toe trokken.[38] Hooguit gingen volgens de opgave van Krimpen aan de Lek enkelen in oktober twee à drie weken aardappels rooien in Dordrecht, maar die afstand is te gering om als trekarbeid te beschouwen.[39]

2.4. VOORZIENINGENPATROON

Hoewel de dorpen van de Krimpenerwaard voor veel voorzieningen gericht waren op Schoonhoven of de andere steden in de nabije omgeving, kenden zij zelf ongetwijfeld ook een breed scala van voorzieningen. De omvang van dit aanbod hing mede af van het bestaan van nijverheid en handel buiten de landbouw, welke vooral in de goed ontsloten rivierdorpen te vinden was. De volkstelling uit 1807 biedt een goed uitgangspunt voor een overzicht van het verzorgingspatroon. Deze opgaven zijn echter niet helemaal eenduidig te interpreteren. Er zijn geen opgaven per huishouden, de antwoorden die de gemeenten opstuurden naar het departement zijn slechts in geaggregeerde vorm aanwezig. Bovendien zijn vaak, als in een huishouden meer beroepen werden uitgeoefend, deze allemaal opgegeven zodat er dubbeltellingen voorkomen.

In tabel 2.7 is voor alle dorpen aangegeven welke diensten lokaal wer-

den aangeboden, waarbij zowel de beroepen als de plaatsen in een aflopende reeks van frequentie zijn geordend. Alleen die beroepen en diensten zijn vermeld die een functie hadden in het lokale of regionale voorzieningenpatroon. Met de baksteenfabricage of zalmvisserij verbonden industrieën, die voor een grotere markt produceerden en omwille van grondstoffen of gunstige omstandigheden in (delen van) de Krimpenerwaard waren geconcentreerd, zijn hier niet meegeteld. Ook zijn diensten die maar op één plaats werden aangeboden, zoals paardendokter, buiten beschouwing gelaten. Knechten, die sporadisch en waarschijnlijk niet consequent vermeld werden, zijn in de aantallen niet meegeteld.

Uit de tabel blijkt dat men in het voorzieningenpatroon van de dorpen ruwweg drie niveaus kan onderscheiden. Helemaal onderaan staan de zeer kleine ambachten Stormpolder en Zuidbroek. Dit waren eigenlijk zelfstandige buurtschappen, die sterk op een naburig kerkdorp gericht waren, in dit geval Ouderkerk aan de IJssel en Lekkerkerk. Bij de middelste groep bevinden zich enerzijds dorpen waar de landbouw absoluut dominerend was, zoals Stolwijk en Berkenwoude, en verder twee kleinere dijkdorpen die te dicht bij een groter kerkdorp lagen (Krimpen aan de IJssel tegen Ouderkerk aan de IJssel, Ammerstol tegen Bergambacht). Tussen de overige zes dorpen bestond niet veel verschil, al lijkt het erop dat Haastrecht in omvang en verscheidenheid meer te bieden had dan de rest. Dit waren allemaal dijkdorpen, behalve Bergambacht, dat echter als ambacht wel aan de Lek lag. Het in deze tabel ontbrekende ambacht Vlist en Bonrepas was, geen kerkdorp zijnde, waarschijnlijk nogal georiënteerd op Polsbroek. Ook doet de binnenlandse ligging met daaraan gekoppelde beperking tot de landbouw geen hoog voorzieningenniveau verwachten.

Het enige beroep dat in iedere gemeente voorkwam is tapper. Alleen in Haastrecht werd uitgelegd dat hieronder ook de herbergier begrepen was, terwijl Lekkerkerk de enige gemeente met een logementhouder was, die hier onder de tappers is gerekend. Deze zijn wel duidelijk onderscheiden van de bierstekers, de minder frequent voorkomende grossiers. Het verschil tussen de winkelier en de koopman lag, volgens de toelichting uit Ammerstol, in de jaarlijkse omzet die gemaakt werd, waarbij de winkelier onder de *f* 1.000,– per jaar zat, terwijl de kooplieden daar onder de *f* 6.000,– per jaar gerekend werden. Of deze categorieën in alle plaatsen op gelijke wijze gehanteerd werden is niet duidelijk, maar er lijkt toch in ieder geval een niveauverschil te bestaan. In principe moet men zich onder de winkeliers vooral de plaatselijke distributeurs van koffie en thee, tabak, zout en zeep voorstellen, een handel die vaak als nevenberoep in een gezin of als kostwinning door weduwen werd beoefend. Dat er in Ouderkerk geen kooplieden werden vermeld moet een vergissing zijn, evenals het feit dat zij er in Zuidbroek wel zijn (in plaats van winkeliers). Onder de bakkers zijn waarschijnlijk ook enkele koekenbakkers begrepen. In enkele dorpen werd een onderscheid gemaakt tussen de slachter of veldslachter en de vleeshouwer, maar dat is niet overal even duidelijk gedaan,

TABEL 2.7. De beroepsstructuur 1807

Beroep	Plaats												Per 10.000 inwoners
	Haa	Bga	Krl	Odk	Lek	Gak	Stw	Kri	Bkw	Amm	Stp	Zbr	
tapper	10	2	4	2	3	8	4	7	3	1	2	1	4,7
winkelier	28	17	18	26	16	10	9	10	5	5	7	–	15,1
koopman	6	9	8	–	15	3	12	9	8	7	1	3	8,1
bakker	2	2	2	5	4	2	2	1	1	2	1	–	2,4
slachter/houwer	4	5	1	4	2	4	4	2	3	1	–	1	3,1
schoolmeester etc.	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	–	–	1,2
timmerman	6	3	3	3	3	2	3	1	3	1	–	–	2,8
metselaar	3	4	3	3	3	1	2	1	1	1	–	–	2,2
kleermaker	10	7	2	9	8	7	4	2	2	1	–	–	5,2
schoenmaker	7	3	2	4	4	4	3	1	1	–	–	–	2,9
korenmolenaar	1	1	1	1	1	1	1	–	1	–	–	–	0,8
geestelijke	3	–	1	1	1	1	1	–	1	–	–	–	0,9
(ijzer)smid	2	2	–	2	1	1	1	–	1	–	–	–	1,0
rietdekker	2	2	2	2	2	2	–	2	–	–	–	–	1,4
chirurgijn	1	1	1	2	1	1	1	–	–	–	–	–	0,8
baardscheerder	–	3	2	–	–	3	–	1	–	1	–	–	1,0
verwer/glas	3	1	1	–	2	2	–	–	–	–	–	–	0,9
schipper	4	–	10	6	4	1	–	–	–	–	–	–	2,5
scheepstimmerman	–	–	2	1	–	–	–	1	–	1	1	–	0,6
kuiper	2	1	2	–	–	–	–	–	–	1	–	–	0,6
biersteker	1	1	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	0,4
vroedvrouw	1	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	0,4
klompmaker	–	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	0,4
notaris	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	0,3
grutter	1	–	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–	0,4
wagenmaker	1	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	0,3
Functies per plaats	23	21	21	20	20	19	14	13	13	12	5	3	

Bron: RAZH, DBM, Statistische informatie van de gemeenten uit 1807, inv.nr. 710.
Toelichting: Haa = Haastrecht, Bga = Bergambacht, Krl = Krimpen a/d Lek, Odk = Ouderkerk, Lek = Lekkerkerk, Gak = Gouderak, Stw = Stolwijk, Kri = Krimpen a/d IJssel, Bkw = Berkenwoude, Amm = Ammerstol, Stp = Stormpolder, Zbr = Zuidbroek.

zodat ze in deze tabel zijn samengevoegd. In principe was er in ieder kerkdorp ook een school aanwezig, maar soms werd er alleen een (kinder)schoolhouder genoemd, zoals in Ammerstol, Bergambacht, Berkenwoude en Lekkerkerk, terwijl Haastrecht twee kinderschoolhouders naast een schoolmeester had. Een korenmolenaar was aanwezig in ieder dorp waar ook in de verponding van 1730 een korenmolen aanwezig was. Ieder kerkdorp telde ook een predikant, met uitzondering van Bergambacht en Ammerstol, die wellicht vacant waren. Alleen in Haastrecht wordt ook een katholieke priester genoemd (de andere katholieke parochie in het gebied was in Schoonhoven). De chirurgijn was meestal ook baardscheerder, dus het kan zijn dat er met de aparte vermelding van baardscheerders een dubbeltelling plaats vond. In ieder geval komen de baardscheerders voor een deel juist voor in dorpen die geen eigen chirurgijn hadden, zoals Krimpen aan de IJssel en Ammerstol, zodat sprake lijkt van een substituut op een lager niveau. Een scheepstimmerman zou op sommige plaatsen als gewoon timmerman vermeld kunnen zijn. Een notaris kwam in 1807 slechts in drie dorpen voor, maar weinige jaren eerder waren er ook nog notarissen actief in de dorpen Gouderak en Ouderkerk aan de IJssel.

Hoewel de aantallen per duizend inwoners weleens wat afwijken van die bekend zijn uit andere plattelandsregio's (Noorderkwartier, Veluwe, Overijssel en de Zeeuwse eilanden), is het algemene beeld wel vergelijkbaar. Als men naar de zes meest voorkomende beroepen kijkt valt het op dat er zeer weinig timmerlieden voorkomen (waarbij de scheepstimmerlieden in deze tabel apart zijn geteld), maar de metselaar is daarentegen zeer ruim vertegenwoordigd. Het aantal schippers is ook gering. Het meeste transport vanuit de binnenwaard naar de rivieren ging via kleine sloten. Iedere boer had wel een schouw en zorgde daarmee zelf voor het vervoer tot aan de dijk. Ook de smid is ondervertegenwoordigd. De beroepen schoenmaker, kleermaker en tapper kwamen echter in gebruikelijke aantallen voor.[40]

Het bovenstaande overzicht laat zien dat de Krimpenerwaard sterk verbonden was met de Hollandse economie. De boeren waren niet zelfvoorzienend maar gespecialiseerd in productie van een beperkt aantal goederen voor de markt, met name hennep en kaas. Een groot deel van de niet-agrarische bevolking vond werk in zalmvisserij, in scheepvaart of in de baksteenindustrie, die geen van drieën uitsluitend op de eigen regio gericht waren. Vooral in de dorpen langs de dijken was een groot aanbod van diensten door winkels, handelaren en ambachtslieden. De beschikbare gegevens laten echter niet toe om duidelijke ontwikkelingen in de tijd te tonen. Op grond van het algemene beeld voor Holland en gegevens over veepest en overstromingen kan men aannemen dat het de landbouw vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot ver in de tweede helft van de achttiende eeuw niet voor de wind ging. Daarbij zal men zich in het begin meer hebben toegelegd op de hennepteelt en later in de onder-

zoeksperiode het accent hebben verschoven naar de kaasbereiding. In hoeverre de andere sectoren de weerslag van deze agrarische conjunctuur ondervonden of op andere wijze onderhevig waren aan de omslag in de seculaire trend kon niet worden vastgesteld.

3. DE BOEDELINVENTARIS

3.1. Motieven tot opmaak

De boedelinventaris is een overzicht van alle bezittingen van een persoon of een huishouden en wordt meestal opgesteld wanneer deze het beheer, al dan niet vrijwillig, tijdelijk overlaat aan een vertegenwoordiger, die ooit verantwoording zal moeten afleggen. Dat is de situatie die kan optreden na een overlijden, als de gezamenlijke erfgenamen besluiten iemand de opdracht te geven alles te doen wat nodig is voor de verdeling van de boedel, of indien de erflater zelf in een testament een executeur-testamentair heeft aangewezen. Het opmaken van een boedelinventaris na overlijden was tot in de twintigste eeuw zeker niet ongebruikelijk. Het meest gangbaar was dit indien tot de erfgenamen personen behoorden die nog minderjarig, langdurig afwezig (naar Oostindië, bijv.) of anderszins niet handelingsbekwaam waren. Vaak schreef de overheid in deze gevallen een inventarisatie voor. Dan duurde de opdracht van de beheerders tot de meerderjarigheid, thuiskomst of het overlijden van hun pupillen. Het beheer werd, al dan niet na verschillende akten van rekening en verantwoording, afgesloten met de scheiding of liquidatie van de boedel.

Andere sterfhuizen waar de overheid de verantwoordelijkheid nam en inventarisatie gebruikelijk was, waren bijvoorbeeld die waarbij de erfgenamen van een overledene onbekend waren. Dan nam de overheid het beheer van de boedel op zich en als na 'jaar en dag' nog niemand zijn erfdeel had geëist, viel deze haar toe. Indien de erfgenamen weigerden een boedel te aanvaarden (en ook als een boedel door de eigenaar tijdens zijn leven verlaten werd ten bate of schade van zijn schuldeisers), stelde de overheid een beheerder aan die de boedel moest liquideren. Wanneer de erfgenamen twijfelden over het aanvaarden van de erfenis konden zij het aan het Romeinse recht ontleende 'beneficium inventarii' (voorrecht van boedelbeschrijving) aanvragen. Zonder deze zou iedere bemoeienis met de boedel, dus ook inventarisatie, bij voorbaat aanvaarding impliceren. Verder liet de overheid ten behoeve van de belasting op de collaterale successie (vererving in de zijlijnen) wel een globale inventaris van de boedel maken. En als laatste in deze categorie waren de kapiteins van de VOC of de WIC verplicht alle persoonlijke goederen van op hun schepen overleden personen te inventariseren.

Buiten de overheid eiste soms de erfgenaam dat er een inventaris zou worden opgesteld, indien de erflater in zijn testament de erfenis met vruchtgebruik of fideï-commis had bezwaard. En buiten de sfeer van het overlijden kon een inventaris worden beschreven als de eigenaar bijvoorbeeld een lange reis zou gaan maken en een beheerder voor zijn goederen aanstelde. Geïnventariseerd werd er ook als schuldeisers beslag hadden laten leggen. Verder kon een eigenaar zijn boedel inventariseren op

het moment dat deze met een andere vermengd zou raken, zoals bij een huwelijk, wat dan vaak in de huwelijkse voorwaarden is terug te vinden, of bij andere, vooral zakelijke, overeenkomsten.[1]

In welke gevallen de inventarisatie nu precies verplicht was en in welke gevallen deze verplichting werd ontweken, is niet altijd duidelijk te zeggen. In verschillende dorpen zijn keuren bewaard gebleven die in de zestiende eeuw zijn vastgelegd op verzoek van Karel V, waarin het houden van een boedelscheiding ten behoeve van de weeskinderen werd voorgeschreven.[2] In vele testamenten uit die tijd vindt men echter bepalingen die de bemoeienis van de weeskamer en de noodzaak een inventaris op te stellen uitsloten. Vaak werd inventarisatie pas nodig gevonden in het geval dat de langstlevende ouder zou gaan hertrouwen. Dan werd ook de aanwijzing van toeziende voogden, die het erfdeel van de kant van de overledene bewaakten, nodig. Verder zal het opstellen van een inventaris sterk afhankelijk zijn geweest van de waarde van een boedel, daar er met een officiële akte kosten gemoeid waren.

3.2. OPSTELLEN VAN DE AKTE

De rechtsgeldige boedelinventaris hoorde te zijn opgesteld door een notaris of door het plaatselijke gerecht van schout en schepenen en moest bewaard worden. Bij het doornemen van alle archieven uit de Krimpenerwaard waar boedelinventarissen verwacht konden worden zijn aantekeningen gemaakt van 1.083 akten van voor 1811. Grafiek 3.1 bevat een overzicht in welke archieven deze akten zijn gevonden.

Het notariaat, als ambt dat betrouwbare documenten opstelde, was vooral in de zestiende en zeventiende eeuw sterk opgekomen in Holland. Diverse ordonnanties beperkten, met het oog op de kwaliteit, de toelating tot het notariaat. Dit gebeurde enerzijds door eisen aan de kandidaten te stellen en hen te examineren, anderzijds door maximale aantallen voor te stellen. Daardoor konden notarissen alleen worden toegelaten in de steden en in de grotere, geprivilegieerde dorpen waar van ouds een notaris was.[3] Het bleek echter mogelijk dat een notaris zijn praktijk op een andere plaats uitoefende dan waar hij was geadmitteerd, mits hij toestemming van het lokale gerecht had.[4] Hun aanwezigheid vormt wel een indicatie voor het belang van een plaats en de voorspoed op het platteland.

De grotere dorpen in de Krimpenerwaard hebben in de onderzoeksperiode allemaal wel eens een notaris gehad, maar gezien de bewaarde archieven hadden naast de stad Schoonhoven alleen de dorpen Haastrecht (vanaf 1611) en Ouderkerk (vanaf 1698) regelmatig of bijna permanent een notaris. Ook in Gouderak was langdurig een eigen notaris werkzaam. Uit de dorpen Krimpen aan de Lek, Stolwijk en Vlist zijn elk een paar protocollen of akten bewaard van notarissen die respectievelijk in Rotterdam,

GRAFIEK 3.1. Vindplaatsen van boedelinventarissen

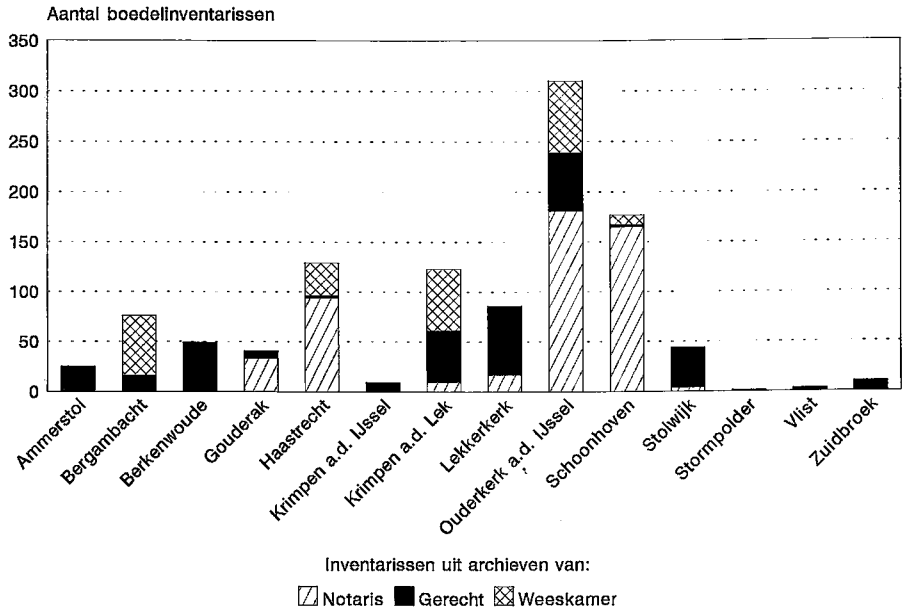

Bron: zie bijlage 3.1.

Bodegraven en Schoonhoven geadmitteerd waren. Bovendien hebben Bergambacht en Lekkerkerk beide eerst rond 1800 een notaris gekregen, wellicht als gevolg van nieuwe regels in de Franse tijd.[5]

Al in de zestiende eeuw werden er veel verordeningen opgesteld die bepaalden dat de notarissen van hun akten de minuten moesten bewaren en samenbinden in protocollen, om na overlijden of beëindiging van de praktijk aan het gerecht te worden overgedragen.[6] Dat deze voorschriften in het begin vaak niet zijn opgevolgd of hun doel niet bereikten, blijkt uit het feit dat in veel steden het notarieel archief eerst in de zeventiende eeuw aanvangt en er in de admissieboeken veel namen voorkomen van notarissen van wie verder geen archief meer bestaat. Omdat er wel notarissen waren die geadmitteerd werden zonder hun ambt daadwerkelijk uit te voeren, kan men er niet altijd zonder meer van uitgaan dat er archieven verloren zijn gegaan. Soms vindt men echter nog in de achttiende eeuw expliciete verwijzingen naar akten die zijn gepasseerd voor een notaris waarvan geen protocollen bestaan, of niet voor dat jaar of die plaats. Dat betreft bijvoorbeeld een inventaris van de Ouderkerkse notaris Abraham Anthony de Haas uit 1767, bewaard in een weeskamerarchief, terwijl zijn notarieel archief tot 1764 loopt.[7] Ook zou ten overstaan van notaris Petrus Verhoeff in 1756 te Lekkerkerk een testament zijn opgemaakt, terwijl van deze notaris, die in Meerkerk was geadmitteerd, helemaal niets is bewaard.[8]

Men kon zich voor het opstellen van een officiële akte ook tot het gerecht van schout en schepenen wenden, dat overigens in sommige zaken een grotere bevoegdheid had. In de praktijk werd deze mogelijkheid vooral gebruikt in plaatsen waar geen notaris beschikbaar was. Ook de akten die voor het plaatselijk gerecht passeerden moesten bewaard worden, wat evenmin altijd of volledig gebeurde. Soms schreven of vorderden schout en schepenen een inventaris in hun kwaliteit van 'weesmannen en oppervoogden' binnen hun ambacht. Toen in later tijd de lokale archieven werden gesorteerd was het blijkbaar niet altijd duidelijk waar de boedelinventarissen eigenlijk hoorden. Vaak zijn ze wel allemaal bij elkaar bewaard en hetzij in het oud-rechterlijk archief gekomen of in het weeskamerarchief, zoals blijkt uit grafiek 3.1. Soms vindt men ze verspreid in beide archieven.

Wat de lokale weeskamers betrof, meestal hielden de weesmeesters een register bij waarin alle belangrijke akten betreffende weeskinderen werden bijgeschreven. Dit betrof dan hetzij de akte van seclusie, waarin de weeskamer werd uitgesloten en die de weesmeesters wel wilden zien voordat zij hun bemoeienis opgaven, of de akte van voogdij, waarbij voogden werden aangewezen. De volgende akte in het dossier zou dan de inventaris moeten zijn, maar die werd meestal niet overgenomen in de registers. Men vindt hooguit een 'korte staat' van de gesaneerde boedel en vervolgens de akten van rekening en verantwoording, waarin de voogden rekenschap gaven van het door hen gevoerde beheer. Het dossier hoorde te worden afgesloten met een akte van kwijting, waarin het meerderjarig geworden weeskind zijn erfdeel accepteerde en beloofde zijn voogden te vrijwaren voor vervolging wegens het beheer van zijn boedel.[9]

Naast de officieel gepasseerde inventarissen bestonden er ook onderhandse akten. In dit verband kan men de vraag stellen wie de inventaris nu precies opmaakte. De gangbare voorstelling, zij het vaak impliciet, is toch dat de notaris of schout zelf door het huis van de overledene ging om de inboedel op te nemen. De verantwoordelijkheid van de notaris of schout reikte echter niet verder dan het opstellen van een rechtsgeldige akte, waarbij hij voor de vorm een beroep kon doen op speciale voorbeeldboeken en modelakten. In de inleiding en uitleiding van de inventarissen werd niet alleen vermeld van wie de boedel was en op wiens verzoek de inventaris is opgesteld, maar ook wie de op- of aangever is geweest. De laatste kon een dienstbode, een van de inwonende kinderen of een andere verwant zijn. In het slot van de akte verklaarde deze met zijn ondertekening niets bewust verzwegen of achtergehouden te hebben, de inventaris te zullen aanvullen indien er nog nieuwe gegevens te voorschijn zouden komen en tenslotte bereid te zijn deze verklaring onder ede te doen. Deze boedeleed, die alleen voor het gerecht kon worden afgelegd, volgde in de registers soms direct op de inventaris.

Het was dus mogelijk dat de aangever met een zelf opgestelde inventa-

ris naar de notaris kwam en dat deze lijst alleen maar in het juiste kader moest worden afgeschreven om een officiële akte te worden. Het kwam ook voor dat men pas lange tijd na het maken van deze lijst naar de notaris of het gerecht ging om er een akte van op te stellen. Zo overleed de Schoonhovense koopman Govert Berkman op 17 maart 1761 in Nieuwpoort. Terwijl de inventaris binnen twee weken was opgesteld dateert de minuutakte van $3^1/_2$ jaar later, waarbij de directe aanleiding het voornemen van de weduwe om te hertrouwen was.[10] Extreem is het voorbeeld van Adriaan Brouwer, schout van Nieuw-Lekkerland, die in 1724 overleed. Zijn inventaris dateert uit 1756.[11] Grafiek 3.2 geeft van 692 van de gevonden inventarissen, waarin de sterfdatum van de erflater genoemd wordt, aan hoeveel maanden er verliepen tot aan het passeren van de inventaris. Daaruit blijkt dat na ruim twee maanden bijna de helft van de inventarissen was opgemaakt, maar dat na drie jaar nog vier procent moest passeren. Er bestaan ook akten van rekening en verantwoording die verwijzen naar een inventaris, met datum, zonder aan te geven waar of voor wie gepasseerd, of met de expliciete aanwijzing dat het om een onderhandse inventaris gaat.[12] En er zijn vooral in de weeskamerarchieven enkele onderhandse boedelinventarissen bewaard.[13]

Op grond van deze voorbeelden kan men zich voorstellen dat de prak-

GRAFIEK 3.2. Aantal maanden tussen het overlijden van de erflater en het passeren van de inventaris

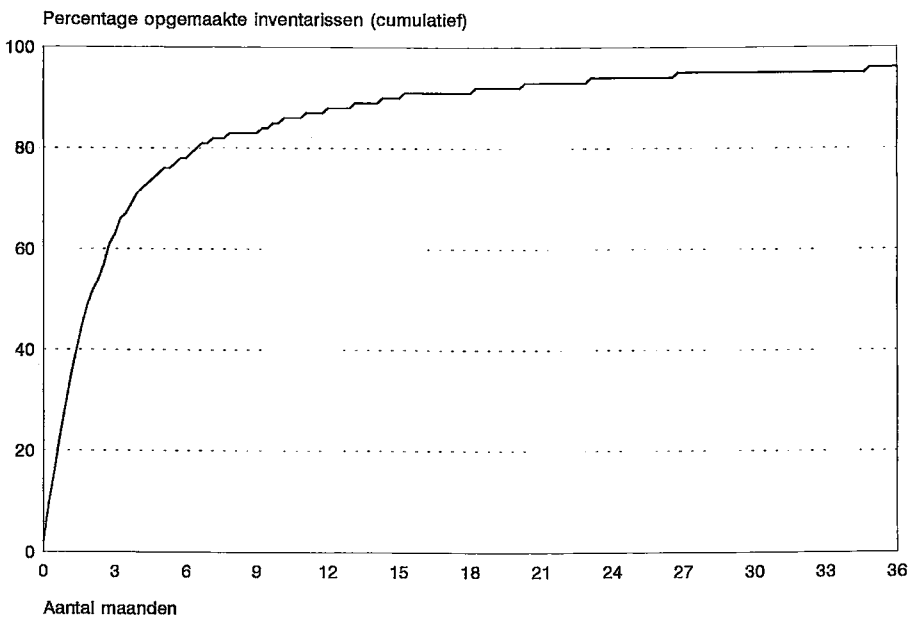

Bron: zie bijlage 3.1.

tijk om na een overlijden de boedelinventaris op te stellen veel algemener is geweest dan enkel op grond van bewaard gebleven akten is te bewijzen. De volgende stap, deze inventaris omzetten in een officiële akte, was echter vrij kostbaar gezien de kosten die de notaris in rekening bracht en, bijvoorbeeld, de belasting op het papierzegel die dan betaald moest worden. Dit probeerde men dan zo mogelijk te vermijden, waarbij het echter altijd mogelijk was om op een later tijdstip de oorspronkelijke lijst te voorschijn te halen. Daarentegen zijn er veel akten van huwelijksvoorwaarden waarin de partijen vastleggen elk een onderhandse inventaris van de eigen inbreng te maken en uit te wisselen. Deze zouden moeten worden beschouwd als geïnsereerd, dus opgenomen in de onderhavige akte. Regelmatig blijkt dan later dat die akte toch niet is opgemaakt en dat men zich op het geheugen moet beroepen.[14] Dit pleit weer tegen het algemeen verbreid zijn van onderhandse inventarissen.

Bovendien is het ook niet uit te sluiten dat men hulp van de notaris inriep bij het maken van een onderhandse akte. Deze had de meeste ervaring met hoe een inventaris eruit moest zien, kende mogelijk zelfs voorbeeldboeken voor inventarissen en schreef waarschijnlijk makkelijker.[15] Ook krijgt men de indruk dat iedere notaris een eigen stijl van inventariseren had, vooral in indeling en woordgebruik, wat alleen mogelijk was indien deze er in een vroeg stadium bij betrokken was. En in één memorie, die gediend heeft als basis voor een inventaris en die daarbij bewaard is gebleven, staat in de kantlijn, bij de opsomming van de mannenkleding, geschreven: 'NB: te vragen of den overledene geen hemden heeft gehadt'.[16] Dat was ook wel een heel opmerkelijk gemis, want hemden behoorden bij de kleding beslist tot de standaarduitrusting, die node gemist kon worden. Deze vraag duidt wel op het kritisch doornemen van de lijst, maar niet op het met eigen ogen gezien hebben van de klerenkast. Uiteindelijk heeft deze opmerking geen gevolgen gehad voor de definitieve inventaris, want daarin ontbreken de mannenhemden nog steeds.

Hoe dan ook, de kans dat onderhandse boedelinventarissen bewaard bleven was natuurlijk miniem in vergelijking met die kans bij officiële akten. En ook daar zal heel veel verloren gegaan zijn. Dat lag niet alleen aan notarissen die hun protocollen niet afstonden aan de overheid, want ook van de akten die door het gerecht zelf zijn opgesteld heeft veel de eeuwen niet doorstaan. Brand en overstroming enerzijds, de zorg (of het gebrek daaraan) van de plaatselijke schout of secretaris (soms dezelfde persoon) voor de thuis bewaard archieven anderzijds, droegen daartoe bij. Wanneer men per decennium het aandeel van de dorpen in de bewaarde inventarissen ziet, dan blijkt dat vrijwel al de zeventiende eeuwse akten uit Krimpen aan de Lek en Ouderkerk afkomstig zijn. In de eerste helft van de achttiende eeuw zijn vooral Haastrecht en Ouderkerk sterk vertegenwoordigd. Van dorpen als Lekkerkerk, Bergambacht en Berkenwoude zijn daarentegen pas inventarissen vanaf de jaren '40 van de achttiende eeuw overgeleverd (grafiek 3.3).

GRAFIEK 3.3. Aantal inventarissen per plaats en decennium

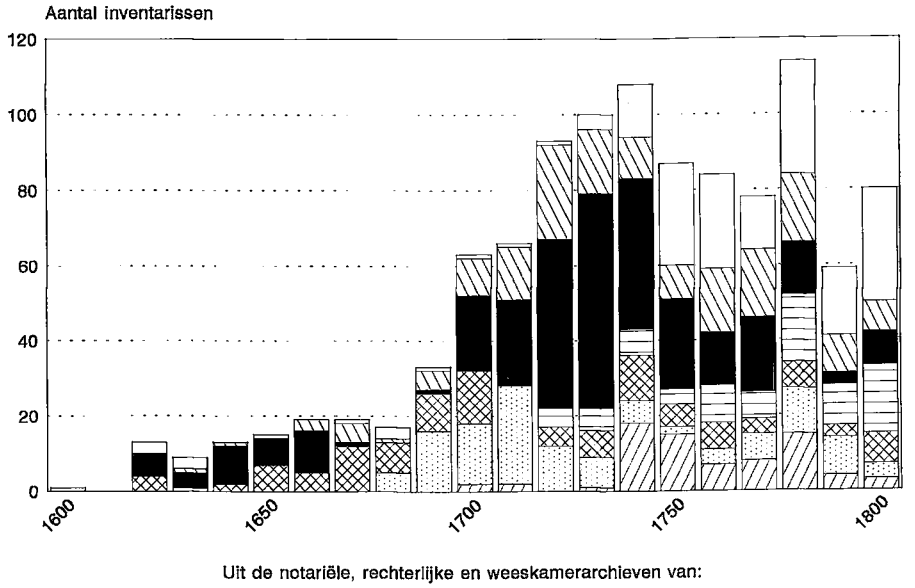

Bron: zie bijlage 3.1.

De uiteindelijk opgestelde inventaris bevat dan een overzicht van alle baten en lasten van een boedel. Meestal begint de akte met alle onroerende goederen, waarbij ieder huis, en alle percelen land met gebruik, oppervlakte, ligging en belendingen staan opgegeven, soms met de indicatie dat het verhuurd wordt en hoeveel huur er nog ontvangen moet worden. Vervolgens komen de obligaties, waaronder ook allerlei andere waardepapieren, zoals hypotheekbrieven en losrentebrieven, gerekend worden, gevolgd door de actiën of inschulden, alles wat de boedel aan krediet had uitstaan. Hierbij zaten vaak 'kwade inschulden', waarvan niets meer te halen viel, maar dat was in het stadium van het inventariseren nog niet altijd duidelijk. En zelfs als dat wel duidelijk was vermeldde men ze toch, voor de volledigheid. De inventaris gaat dan verder met de contante penningen en andere kostbaarheden, ook wel het gemunt en ongemunt goud en zilver genoemd. Dit wordt allemaal vrij precies gespecificeerd en hiermee is men eigenlijk al begonnen aan de 'meubile goederen en imboel'. Deze kunnen, afhankelijk van de lengte van de lijst, zijn ingedeeld in rubrieken, die hetzij de indeling van het huis weergeven of de meest gangbare materialen. Tot besluit worden meestal de schulden opgesomd, soms onderscheiden naar doodschulden, die direct verband hielden met de onkosten voor het ziekbed en de begrafenis van de overledene, alsmede het inventariseren zelf, en alle andere schulden. Ook deze waren vaak nog

niet volledig bekend op het moment van inventariseren en vindt men uitvoeriger terug als er een afsluitende rekening bestaat.

Bij een onderzoek naar het bezit van roerende goederen komt de vraag naar de kwaliteit van de bron op dit vlak. Uiteindelijk waren het in vergelijking met andere rubrieken niet de meest waardevolle bezittingen, zodat men, al was het maar om op papier en schrijfloon te besparen, in de verleiding kon komen om dit over te slaan of samen te vatten. Er zijn dan ook vele inventarissen waarin wordt meegedeeld dat de roerende goederen tot tevredenheid van allen onder de erfgenamen zijn verdeeld of geveild op een erfhuis, zodat men alleen nog de totale opbrengst hoefde te vermelden. Daartegenover staan veel meer inventarissen die wel een lijst van roerende goederen geven. Er zijn echter verschillende redenen waarom deze vaak niet helemaal volledig zijn.

Allereerst geeft de inventaris de bezittingen die één persoon alleen of met anderen in gemeenschap van goederen bezeten heeft. In het laatste geval blijkt in de praktijk dat enkele bezittingen (met name kleding en sieraden) van de huisgenoten van een erflater buiten de inventarisatie bleven. Soms verantwoordde men dit met de opmerking dat de langstlevende ouder en de kinderen ieder hun eigen kleding hielden en dat dit verondersteld werd tegen elkaar op te wegen. Over de kleding van de overledene wordt wel vermeld, dat 'heefft de weduwe en inventariënte van tijd tot tijd tot kleding voor hare kinderen laten maken'.[17] Op dit vlak bestond geen duidelijkheid. Soms werden wel de kleding en de kostbaarheden van alle leden van de familie afzonderlijk opgesomd, en andere keren weer helemaal niets, ook niet van de erflater zelf. Nog gecompliceerder ligt dat natuurlijk indien de erflater gehuwd was onder huwelijkse voorwaarden, want dan zijn niet alleen kleding en sieraden, maar tevens allerlei andere voorwerpen uit het huis, die men waarschijnlijk samen gebruikte, buiten de opschrijving gebleven.

Indien de erflater als alleenstaande inwoonde bij een familie, als bejaarde of als ongehuwde dienstbode, dan had deze meestal alleen maar kleding en sieraden, daar voor alle andere behoeften gedeeld werd met de rest van het huishouden. En bij bejaarde weduwen komt het wel voor dat zij al delen van hun bezit hadden afgestoten omdat ze het vaderlijk erfdeel aan de kinderen moesten uitbetalen en toch niet alleen het bedrijf konden voortzetten. Zo is er een inventaris van Maria Jans Jongejan uit Bergambacht van 26 januari 1742. Maar deze vrouw had al op 4 november 1737 als weduwe van Ary Jansz Verhoogh een deel van haar roerende goederen laten verkopen.[18] Meestal betrof dat toch vooral bedrijfsgoederen en werd de omvang van het meubilair teruggebracht naar de behoeften van een kleiner huishouden, zodat hier eigenlijk niet van onvolledigheid sprake is. Verder kon het ook al door de erfgenamen nodig gevonden zijn om een deel van de boedel te verkopen omdat er niet genoeg geld in huis was om de begrafenis te betalen.[19]

Er konden nog allerlei andere redenen zijn waarom een inventaris, die officieel volledig was, toch geen totaalbeeld geeft van wat iemand zoal gebruikte. De Krimpenerwaard is in de achttiende eeuw enkele malen door een dijkdoorbraak getroffen, wat steeds een aanzienlijke schade moet hebben veroorzaakt. In de boedelinventarissen wordt daar vrijwel nooit melding van gemaakt, op twee uitzonderingen na. In de inventaris van Pietertje Cornelis Boel wordt verwezen naar een overstroming van de naburige Alblasserwaard. Onder het kopje 'Meubile en huiscieraad' wordt alleen vermeld: 'Een kas; een vierrade wagen; de helfte in een hoogaarts met zeil, treil en verder toebehoren. Alle de verdere Meubile en Huiscieraden (boven de voorsz) uit het water nog gered zijn verkoft omme de somme van zesentwintig gulden elf stuivers'.[20] Dat was dus niet veel meer waard.

Uit de Krimpenerwaard zelf is er een inventaris van Hendrik Huyberts Kannigje, die een maand na de overstroming in de winter van 1726 overleed, op een moment dat al het land nog onder stond. In de inventaris lezen wij over zijn boerderij: 'huys, berg, schuur en verder getimmerte, en opstal, sijnde de schuur door't water omvergespoeld, en de muragien van't huys ten meerendeele ingeslagen'. Zijn landbouwgereedschappen waren 'door't water weggedreeve, of aan stukkend geslagen'. Ook de meubelen en het huisraad waren 'bedurven, doordien met een gedeelte van't huys door't water is ingevallen, en in't water is blijve leggen, gelijk ook turff en hout, en waarvan een gedeelte is weggedreve'.[21] Uiteindelijk zijn er maar heel weinig verwijzingen naar deze overstromingen en is het moeilijk om een indruk te krijgen van hoe lang het duurde voordat de hoeveelheid huisraad weer enigszins op orde gebracht was.

Ernstiger is het risico dat spullen door diefstal of misleiding uit de boedel verdwenen of achtergehouden werden. De huishoudster van de heer Anthonie Groenendijk, 'raad en vroedschap, mitsgaders regerend schepen van de stad Schoonhoven', verklaarde in de inventaris waarvan zij de aangeefster was dat zij het sterfhuis na het overlijden een paar dagen had verlaten en er bij thuiskomst een aantal zaken ontbraken, zonder dat zij wist wie er in huis geweest kon zijn. Uit haar herinnering noemde zij vervolgens een hele reeks kostbare, grotendeels zilveren voorwerpen en wat kledingstukken, waarmee de inventaris uiteindelijk toch gecompleteerd werd.[22]

De kans op fraude lijkt het grootst wanneer een zwaar met schulden beladen boedel in beslag genomen werd door schuldeisers, wegens faillissement verlaten door de eigenaar, of als straf geconfisqueerd door de overheid. In deze gevallen was de inventarisatie op geen enkele wijze in het belang van de eigenaars en zouden zij proberen zoveel als maar enigszins mogelijk was te verstoppen. De Ouderkerkse looier Dirk Molenaar, gehuwd met Geertje van Schoonenburg, deed op zaterdag 17 maart 1742 zelf afstand van zijn boedel.[23] Zijn schuldeisers waren van mening dat hij

'zeer rijkelijk en overdadig leefde en buytenspoorige verteeringen en dépances maakte in de herberg'.[24] Bovendien bleken zij later niet tevreden over de afhandeling van zijn boedel en zij vroegen zich af 'off Dirk Molenaar en sijn vrouw naar de verkopinge van haar goet niet wederom in haar volkomen huyshouding sijn blijven sitten en genoegsaam soo goet, en in deselve ordre als voor dato van hare insolventie'.[25]

De gerechtelijke ondervraging van enkele arme buren en voormalige arbeiders van Dirk Molenaar leerde dat dezen enkele zakken met onbekende inhoud in een leegstaand huis bij de kolfbaan hadden verstopt, wat overigens al snel in het hele dorp bekend was.[26] Ook zou zijn beste bed tijdelijk zijn omgeruild tegen een slecht bed van een van de buren. Op de boedelveiling kon dit dan voor een klein bedrag gekocht worden door de vrienden van Dirk Molenaar, waarna het goede bed zou worden teruggeruild tegen het slechte bed.[27] Verder hadden enkele arbeiders nog wat partijen leer uit de voorraad verkocht in Rotterdam.[28] Dat zijn officiële boedelinventaris een wat sobere indruk maakt en helemaal geen geld, sieraden, kleding en linnengoed bevat, is nu niet meer verwonderlijk.

Een voorbeeld als dit maakt duidelijk dat men zeer voorzichtig moet zijn met failliete boedels. In het geval van een nalatenschap met minderjarige erfgenamen, waarbij de boedel in de familie bleef, mag men verwachten dat er minder gefraudeerd werd, hoewel deze mogelijkheid nooit helemaal is uit te sluiten. Uiteindelijk kan men bij een inventaris alleen conclusies trekken uit wat expliciet wel vermeld wordt en niet, of veel minder stellig, uit wat ontbreekt.

Een laatste vorm van onvolledigheid betreft de mate van detail in een inventaris. In iedere inventaris komt wel ergens wat 'rommeling' voor, of enkele 'kleinigheden', soms explicieter 'wat aardewerk'. Hoewel men soms heel ver ging in het specificeren en beschrijven van voorwerpen, zelfs als die defect en oud waren, bleef er altijd een groep voorwerpen die het noemen niet waard was. Dat kan ook per inventaris verschillen. Belangrijk was vooral de duurzaamheid van het materiaal. Sommige voorwerpen vindt men alleen terug als het om een groot aantal of om een winkelvoorraad gaat, zoals bij voedingsmiddelen en eenvoudige wegwerpartikelen, zoals pijpen, klompen en pollepels.

Andere voorwerpen werden vaak in één rubriek samengenomen, zoals kleding, indien het al verdeeld was, of indien het te specialistisch was. Dat laatste was het geval met allerhande gereedschappen, voor de timmerman of de chirurgijn, die niet door de nabestaanden benoemd konden worden. De chirurgijn mr. Jan Geresteyn had bijvoorbeeld 'een instrumenten winkelkas waarin allerley soorten van instrumenten niet wel van stuk tot stuk te noemen'.[29] Soms riep men er dan collega's bij, zoals in het geval van de zilversmidswinkel en kasthouderij die juffrouw Maria van Vliet naliet, maar vaak werd dat achterwege gelaten.[30] In deze laatste gevallen betreft het echter duidelijk af te bakenen en zeer gespecialiseerde groe-

pen voorwerpen, wier ontbreken in deze studie geen onoverkomelijk bezwaar is.

Het is dan ook duidelijk dat niet iedere bewaard gebleven boedelinventaris even geschikt is om in een nadere analyse te worden opgenomen. Van het totaal aantal van 1.083 akten zijn er vele geschrapt, indien:
- de akte toevalligerwijs op twee plaatsen gevonden en beschreven is, dan is deze natuurlijk maar één keer verwerkt.
- de erflater niet binnen de Krimpenerwaard woonde.
- de akte bij nader inzien geen gewone boedelinventaris is maar een (mengvorm met een) akte van taxatie, erfhuiscedulle, een korte staat met aansluitende scheiding, etc.
- de akte is opgesteld als deel van de huwelijkse voorwaarden.
- het roerend goed niet beschreven is, of aantoonbaar onvolledig, zoals wanneer alleen kleding en juwelen vermeld worden. Dat komt wel voor bij niet zelfstandig wonende erflaters.
- de boedel is geweigerd door de erfgenamen (gerepudieerd), verlaten door de eigenaar (geabandonneerd) of in beslag genomen (gearresteerd), omdat dan de kans op fraude veel groter is.
- als de akte niet gedateerd is.
- als de bezitter niet met name genoemd wordt.

Soms komen meer diskwalificerende kenmerken in één boedel tegelijk voor. Sommige onvolledigheden, met name die op het gebied van kleding en persoonlijke bezittingen, zijn geaccepteerd omdat deze niet altijd op het spoor te komen zijn en er anders wel heel weinig akten aan alle eisen zouden beantwoorden. Uiteindelijk zijn 786 boedelinventarissen van voor 1811 overgebleven. Dit aantal is dus aanmerkelijk kleiner, maar toch te groot om in zijn geheel verwerkt te worden. Dit ligt voor de zeventiende eeuw natuurlijk anders, omdat er uit die tijd zeer weinig is bewaard, zoals blijkt uit grafiek 3.4.

3.4. REPRESENTATIVITEIT EN SELECTIE VAN DE INVENTARISSEN

Bij de analyse van boedelinventarissen spelen niet alleen de complicaties op het niveau van de afzonderlijke akten, maar ook die met betrekking tot het gehele overgeleverde corpus. Vrijwel nergens is dit volstrekt representatief voor de gehele bevolking of voor alle huishoudens. Het is vrij zeker dat niet iedere boedel een even grote kans maakte geïnventariseerd te worden, afgezien nog van de kans dat een inventaris bewaard bleef.[31] De minder vermogende boedels waren vaak het opnemen van de inventaris niet waard, terwijl veel vermogende families in hun testamenten bepalingen opnamen dat het maken van een inventaris niet nodig was. De middenklassen lijken dan ook oververtegenwoordigd. Bovendien kan men vermoeden dat de gemiddelde leeftijd van de erflaters aan de hoge kant

GRAFIEK 3.4. Eerste selectie op bruikbaarheid van inventarissen, per decennium

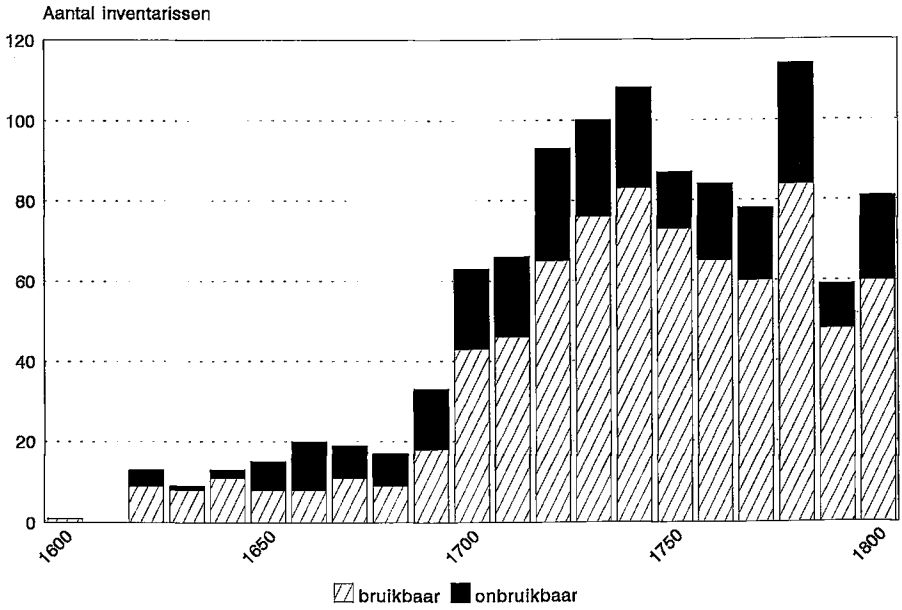

Bron: zie bijlage 3.1.

was, want de minderjarige erfgenamen konden ook kleinkinderen zijn. Om dit beter te kunnen beoordelen zou echter de informatie die de boedelinventaris biedt over de erflater uitvoeriger moeten zijn waar zij nu vaak erg summier is. En men zou de bevolkingsopbouw van de gehele Krimpenerwaard moeten kennen om een vergelijking te maken.

Waar normaal veel waarde wordt gehecht aan een aselecte steekproef, indien het beschikbare aantal inventarissen de verwerkingscapaciteit overtreft, is dat toch minder voor de hand liggend indien het corpus zelf niet representatief is. Bovendien is een aselecte steekproef vooral nuttig om cijfers te verkrijgen die op de populatie in zijn geheel betrekking hebben. Als men meer geïnteresseerd is in verschillende sociale groepen kan men beter zorgen dat die afzonderlijke groepen elk voldoende vertegenwoordigd zijn, door een gestratificeerde steekproef. Dit veronderstelt wel dat men die groepen tenminste vooraf herkennen kan.

Afhankelijk van wat men als belangrijke verklarende factoren beschouwt probeert men wel groepen samen te stellen die zijn gedefinieerd door rijkdom/vermogen, beroep, huishoudgrootte of geslacht/huwelijkse staat van de erflater (naast periode en plaats, afhankelijk van de reikwijdte van het onderzoek).[32] Daarover moet dan informatie in iedere boedelinventaris terug te vinden zijn, of althans snel daarbuiten gevonden kunnen worden. In de praktijk is het niet doenlijk om meer dan twee of drie van deze criteria tegelijk te gebruiken omdat anders, als men in iede-

re groep voldoende voorbeelden wil hebben, het totaal aantal benodigde inventarissen wel erg groot wordt. In dit onderzoek is er voor gekozen om sociale groepen te onderscheiden op basis van vermogen en beroep, de factoren die het meest de mogelijkheden en status bepalen.

Het meest gangbaar is wel om op de een of andere manier rijkdom of vermogen een rol te laten spelen bij de groepsvorming. Dit is vrij eenvoudig indien de inventaris geheel of grotendeels getaxeerd is. Dat is het geval met de roerende goederen in de negentiende eeuw, zodat Schuurman in ieder geval op consumptiegoederenbezit kon vergelijken.[33] Voor vroegere perioden moet echter gebruik gemaakt worden van een grote diversiteit aan belastingbronnen om boedels globaal in vermogensgroepen in te delen.[34] Het risico bestaat daarbij dat twee verschillende bronnen tot een tegengestelde, of tenminste niet eenduidige conclusie leiden. Bovendien is het terugzoeken in al die bronnen zeer tijdrovend.

De meest eenvoudige oplossing tot nog toe was om bij onderzoek in het gewest Holland uit te gaan van het Middel op Begraven. Vanaf 1695 moest iedere overledene worden aangegeven bij de gaarders van dit middel om een belasting te betalen in overeenstemming met het vermogen of de beroepsstatus.[35] Deze belasting was in vijf klassen verdeeld, te beginnen met pro Deo voor ieder met een vermogen onder de *f* 300,–. De hoogste aanslag was *f* 30,– voor erflaters met een vermogen boven de *f* 12.000,– of die jaarlijks meer dan *f* 800,– aan emolumenten ontvingen en van alle universitair geschoolde medici en advocaten. De tussenliggende vermogensgrenzen lagen bij *f* 2.000,– en *f* 5.000,–. Omdat de meeste inventarissen toch vrij kort na het overlijden werden opgemaakt is het redelijk wel te doen om de overledenen terug te zoeken in de gaarderboeken. Moeilijker ligt dat wanneer deze registers niet of onvolledig bewaard zijn. Zeker in de dorpen zijn er veel lacunes in deze aangiften en wie, zoals in de Krimpenerwaard, naast een stad in een dertiental ambachten onderzoek doet, zal zeer velen niet kunnen terugvinden.

De officiële akten van boedelinventaris blijken zelf echter ook een indicatie van de waarde van een boedel te bieden, middels het Recht van Kleyn Zegel. Dit is een belasting die de Staten van Holland in 1624 bedachten, op zoek naar nieuwe inkomsten. Voortaan zouden alle officiële akten, gepasseerd voor notaris of gerecht, voorzien moeten zijn van een daarin gedrukt papierzegel. Eén van de argumenten was dat de akten daarmee betrouwbaarder werden, waarschijnlijk omdat het antedateren van akten tegengegaan werd. In het papierzegel was namelijk ook het jaartal opgenomen. Deze van zegels voorziene papieren werden door een speciaal aangestelde ambtenaar centraal vervaardigd en konden door de notaris of schout die papieren nodig had worden besteld, tegen betaling van de belasting die in het papierzegel stond uitgedrukt.[36]

De aanvankelijk vrij eenvoudige tarieflijsten voor verschillende soorten akten zijn in de loop der tijd steeds meer gedifferentieerd, met name in

verband met de vermogens die in testamenten, transporten, rekeningen, inventarissen etc. omgingen. Voor de inventarissen is vooral van belang de nieuwe ordonnantie op het Recht van Kleyn Zegel van 15 augustus 1677.[37] Als de waarde van een boedel na aftrek van lasten en schulden minder bedroeg dan *f* 300,– kon men voor de minuutakte volstaan met een zegel van 3 stuivers, tot *f* 2.000,– een zegel van 24 stuivers, tot *f* 5.000,– een zegel van 48 stuivers en daarboven een zegel van *f* 3,–. De grosse, het exemplaar dat bij het opstellen van de akte aan de belanghebbenden werd meegegeven, had als zegelwaarde een kwart van de minuut, maar minstens 12 stuivers. Andere officiële kopieën moesten een zegel van 6 stuivers hebben. In de loop van de achttiende eeuw zijn deze bepalingen ongewijzigd in nieuwe ordonnanties opgenomen totdat het systeem in 1795 helemaal veranderde.

Het opmerkelijke is dat de vermogensgrenzen overeenstemmen met die van het Middel op Begraven, zij het dat daar bij *f* 12.000,– nóg een grens getrokken wordt.[38] Het grote voordeel van deze belasting is dat de aanslag op de akte zelf te vinden is, zodat er niet in andere archieven gezocht hoeft te worden. Bovendien had men na de inventarisatie waarschijnlijk een veel beter beeld van de waarde van de boedel dan bij de aangifte voor het begraven, kort na het overlijden, zodat men mag aannemen dat deze taxatie betrouwbaarder is. Een nadeel van deze tariefindeling, dat echter ook geldt voor het Middel op Begraven, is allereerst dat de grenzen nogal onregelmatig verlopen. Bij de groep onder de *f* 300,– vindt men over het algemeen die huishoudens die geen onroerend goed of kapitaal bezaten. Binnen de volgende groep, die loopt van *f* 300,– naar *f* 2.000,– konden zich wel zeer grote verschillen voordoen, zeker afgezet tegen de volgende groep tussen de *f* 2.000,– en *f* 5.000,–. Daarboven is er helemaal geen onderverdeling meer, hoewel de vermogensverschillen zeer groot konden zijn door het bestaan van uitschieters. Uit de spreiding van inventarissen per zegelklasse blijkt ook wel dat de brede zegelklasse van 24 st. het best vertegenwoordigd is (zie grafiek 3.5).

Een groter nadeel is wellicht dat men te maken heeft met nettovermogens, waar dus de lasten van de baten zijn afgetrokken. Voor de erfgenamen en de belastingheffer was ook alleen het saldo relevant, maar dat zegt weinig over het consumptieniveau waarop de overledene zich gericht had. Dit blijkt het sterkst bij de failliete boedels, met een negatief vermogen, die per definitie in de laagste zegelcategorie zijn ingedeeld. Soms is deze lage taxatie het enige dat aangeeft dat een boedel insolvent was. De waarde van de baten en de levensstijl die zich in het bezit van roerende goederen spiegelt tonen dan een veel hoger niveau dan men zou verwachten van een 'arm' huishouden. Maar ook in de hogere zegelklasse kan het voorkomen dat het werkelijke consumptieniveau wordt versluierd door een zware schuldenlast. Het zou veiliger zijn als men van iedere boedel de bedragen van baten en lasten afzonderlijk kon meten, maar dat is niet goed mogelijk. Bovendien vereist dat allereerst een grondige analyse van alle inventa-

GRAFIEK 3.5. Verdeling van de inventarissen over de zegelklassen, 1677-1795. Percentages

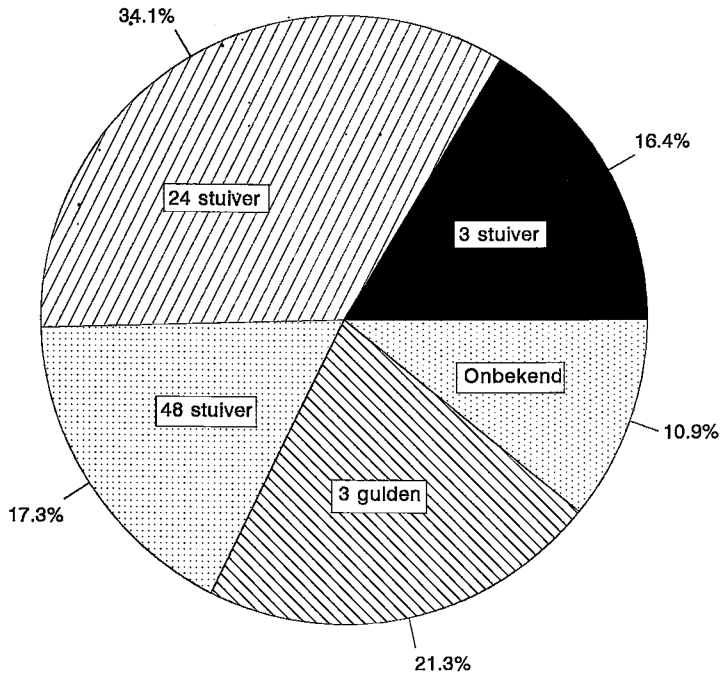

Bron: zie bijlage 3.1.

rissen voordat er een selectie gemaakt kan worden. Dat is niet haalbaar.

Men moet zich natuurlijk afvragen hoe de taxatie voor het Recht van Kleyn Zegel zich in de praktijk verhield tot de aanslag voor het Middel op Begraven. Van twee dorpen, Haastrecht en Krimpen aan de Lek, is dat nagegaan (tabel 3.1). Deze vergelijking heeft nog plaatsgevonden voordat de onbruikbare akten zijn verwijderd. In Haastrecht zijn er 113 akten met in 83 gevallen beide variabelen bekend. Van de overige zijn er dertien voor 1695 en tien na 1795, acht waar het overlijden van de erflater niet gevonden kon worden en negen zonder zegel (er is een overlap tussen deze groepen). In Krimpen aan de Lek is de vergelijking veel moeilijker omdat het gaardersregister na 1777 niet meer bestaat. Daarnaast zijn daar relatief veel inventarissen van voor 1695 of als afschrift, zonder zegel, bewaard. Van de 107 akten kunnen daar maar in twintig gevallen beide variabelen met elkaar worden vergeleken.

Deze vergelijkingen laten zien dat er wel een positieve relatie bestaat tussen de hoogte van beide variabelen, maar dat die relatie lang niet zo sterk is als je zou kunnen verwachten op grond van de identieke vermogenscriteria. De zegelwaarde van een boedel is vaak één of meer klassen hoger dan het corresponderende Middel op Begraven. Dat is deels te verklaren uit het gegeven dat dit Middel als belasting veel zwaarder was dan

TABEL 3.1. Verhouding van de zegelwaarde van inventarissen en het Middel op begraven.

Krimpen aan de Lek

Zegelklasse	Middel op Begraven					
	Pro Deo	3 gl.	6 gl.	15 gl.	30 gl.	Totaal
3 st.	6	–	–	–	–	6
24 st.	7	2	–	–	–	9
48 st.	–	3	1	–	–	4
3 gl.	–	1	–	–	–	1
Totaal	13	6	1	–	–	20

Haastrecht

Zegelklasse	Middel op Begraven					
	Pro Deo	3 gl.	6 gl.	15 gl.	30 gl.	Totaal
3 st.	10	6	–	–	–	16
24 st.	6	22	1	–	–	29
48 st.	1	6	6	–	2	15
3 gl.	–	4	10	5	4	23
Totaal	17	38	17	5	6	83

het Recht van Kleyn Zegel (resp. *f* 3,– tegen 24 st. of zelfs *f* 15,– in plaats van *f* 3,–). In combinatie met het feit dat de aangifte van het overlijden binnen enkele dagen plaatsvond, op een moment dat de erfgenamen nog nauwelijks inzicht konden hebben in de omvang van de boedel, zal dit bevorderd hebben dat men een voorzichtige schatting maakte. Pas bij de inventarisatie kwamen alle papieren en schulden op tafel en was het voor de beredderaars veel beter mogelijk om een gefundeerde taxatie te geven. Maar zelfs als beide bronnen elkaar niet zouden ontlopen in (on)betrouwbaarheid, heeft het zegel het voordeel van onmiddellijk met de inventaris gegeven te zijn.

Naast vermogen of rijkdom kijkt men bij het vormen van groepen vooral naar beroep, in de zin dat beroep vaak het standsgevoel bepaalt. De grootste beroepsgroep op het platteland, die ook sterk op zichzelf gericht heet te zijn, is de boerenstand. Hier gaat het om een duidelijk herkenbare groep waarvan de leden, ondanks verschil in vermogen, in principe in één regio allen op dezelfde wijze hun brood verdienen en een groepscultuur zouden delen. Voor de overige groepen op het platteland is de verfijning van de indeling afhankelijk van het gewicht van deze groepen in de samenleving en van de mogelijkheden die de bronnen geven.

Soms komt dat erop neer dat er slechts twee groepen worden onder-

scheiden, boeren en niet-boeren, welke laatsten soms ook de stad of de stedelijke elementen op het platteland representeren.[39] Schuurman onderscheidt in de negentiende eeuw, als veel meer beroepsgegevens voorhanden zijn, vier groepen buiten de boeren, namelijk arbeiders, middenstand, burgerij en onbekend.[40] De laatste categorie is eigenlijk geen groep, maar behelst de inventarissen waarvan met geen mogelijkheid een beroep valt te achterhalen. Eigenlijk wordt alleen hun aanwezigheid geconstateerd, zij blijven in de verdere analyse buiten beschouwing. De groep arbeiders blijkt veel te klein om uitspraken over te kunnen doen en wordt daarom ook weinig gebruikt. Blijven over middenstand en burgerij, waarbij de eerste groep uit winkeliers en ambachtslieden bestaat en de tweede groep uit ambtsdragers, vrije beroepen en handelaren/fabrikanten van meer dan lokale betekenis. Dit standsverschil blijkt in sterke mate een verschil in rijkdom of bezit aan consumptiegoederen te zijn, waarbij de overlap vooral uit twijfelgevallen bestaat (schoolmeesters), zodat men beide groepen moeiteloos boven elkaar zou kunnen zetten.

In de achttiende-eeuwse inventarissen uit de Krimpenerwaard wordt het beroep maar bij hoge uitzondering vermeld. Die uitzonderingen betreffen vooral de publieke ambten als burgemeester en vroedschap, predikant en schoolmeester, maar ook de chirurgijn of apotheker worden nadrukkelijk genoemd. Omdat er in deze tijd geen regelmatige volkstellingen met beroepsopgaven werden gehouden, zijn andere beroepen slechts indirect te achterhalen door de inhoud van de inventarissen te bekijken. Bij het onroerend goed kunnen allerlei soorten land genoemd worden (wei-, hooi-, hennep-, griend- of rietland, dijk, zelling, etc.) of visrechten in de Lek (zalmzegen). Er kan sprake zijn van een steenplaats, graanmolen, graanwasserij, grutmolen, bakkerij of herberg. Tot het bezit kan een houtvoorraad of timmermansgereedschap behoren, een stapel huiden, een voorraad hoepen, een schuit en viswant, een grote voorraad textiel of een winkelkastje met enkele potten grutten, koffie en thee, allemaal indicaties voor de broodwinning van de eigenaars.

Ondanks deze aanwijzingen blijft het vaak een gok op grond van een eerste, vluchtige kennismaking een etiket met beroep aan het huishouden te bevestigen. Er zijn ook inventarissen waarin niets te vinden lijkt dat naar een ambacht verwijst, of alleen met gereedschappen die zo algemeen zijn dat ze overal kunnen voorkomen (spa, baggerbeugel). Vooral bij oudere erflaters kan men vermoeden dat bedrijfsgoederen al verkocht waren of overgedragen aan de kinderen en dat zij alleen de huur van hun land en de opbrengst van hun obligaties nog als inkomen hadden. Vaak woonden zij in bij familie. Deze indruk wordt mede gevoed door erfhuiscedullen, akten van openbare verkopingen van roerende goederen. Daaruit blijkt dat vele weduwen bedrijfsgoederen en een deel van hun huisraad lieten veilen.

Om een hanteerbare, voorlopige beroepsindeling te maken is het nodig enkele eenvoudige criteria te kiezen. De beroepsgroepen zijn boer,

middenstand, ambtsdrager en visser. Daarbij is als volgt geredeneerd. Vele boeren bezaten land, maar dat hadden zij gemeen met rijke beleggers. Als aanwijzingen voor een boerenbedrijf zijn gekozen, naast de vermelding 'bouwman', het bezit van vee of van zuivelgereedschap, tenzij expliciet een ander beroep werd gegeven. Zo had de chirurgijn Mr. Jan van Geresteyn, in 1746 overleden te Ouderkerk, ook veebezit.[41] Alle boedels waarin het bezit van visrechten of van viswant werd aangetroffen zijn onder de visserij ingedeeld. Tot de middenstand zijn zowel ambachtslieden als winkeliers gerekend, ongeacht op welke schaal, en zover te herkennen aan hun gereedschappen, voorraden of (in)schulden. Daarbij is het niet te voorkomen dat hele kleine dorpswinkels over het hoofd gezien zijn of dat een winkelkastje in het voorhuis ten onrechte als winkel is geïnterpreteerd. Omgekeerd zijn dus ook de grotere handelaren, in lakens, zeildoeken, of de steenbakkers tot de middenstand gerekend. Ook een combinatie van boer en visser of winkel en ambacht kwam voor. Tot de ambten zijn altijd die beroepen gerekend die normaal gesproken als titel direct in de inventaris gegeven werden.

Tot de groep waarvan geen enkele beroepsindicatie is te geven behoort een handjevol lieden dat gedurende hun oude dag als provenier in het oudemannen- of vrouwengasthuis in Schoonhoven woonde. Van de overigen heb ik nog diegenen met landbezit apart vermeld, omdat het land een indicatie kan zijn voor een eerder uitgeoefend boerenbedrijf. Uiteindelijk blijft het beroep van deze erflaters onbekend. In Grafiek 3.6 is te zien hoe de spreiding van alle inventarissen over deze groepen was.

Pas in de decennia na 1700 heeft het aantal overgeleverde en in principe bruikbare inventarissen zo'n omvang dat het nodig is om een selectie te maken. Als die selectie is gericht op een indeling in zegelklassen, betekent dit dat alleen inventarissen tussen 1700 en 1795 (als het Recht van Kleyn Zegel verandert) met een bruikbaar papierzegel (dus de minuutakten) in aanmerking komen. Indien van de aldus overgebleven 554 inventarissen wordt verwacht dat ook een ruwe beroepsindicatie aanwezig is, blijven er uiteindelijk 333 inventarissen over. Er is naar gestreefd om voor drie aaneengesloten perioden van min of meer gelijke lengte (1700-1729, 1730-1764, 1765-1795) ongeveer tachtig inventarissen te selecteren.

Hiervan bestaat steeds de helft uit boeren, waartoe ook diegenen gerekend zijn die het boerenbedrijf duidelijk combineren met een winkel of ambacht. Deze laatsten zijn in de tabellen apart aangegeven. De andere helft van de invoer bestaat uit kleinere en grotere winkeliers, kooplieden, ambachtslieden en fabrikanten, samengevat onder de soms wellicht misleidende naam 'middenstand'. Daarbij is er steeds naar gestreefd om niet meer dan tien inventarissen per combinatie van beroep en zegel in te voeren. In de meeste gevallen is dat geen probleem omdat er eenvoudigweg niet zoveel inventarissen beschikbaar waren, maar vooral in de groep met de zegelklasse van 24 st. en/of beroepsgroep boer moest geselecteerd

GRAFIEK 3.6. Verdeling van de inventarissen over de beroepsgroepen. Percentages

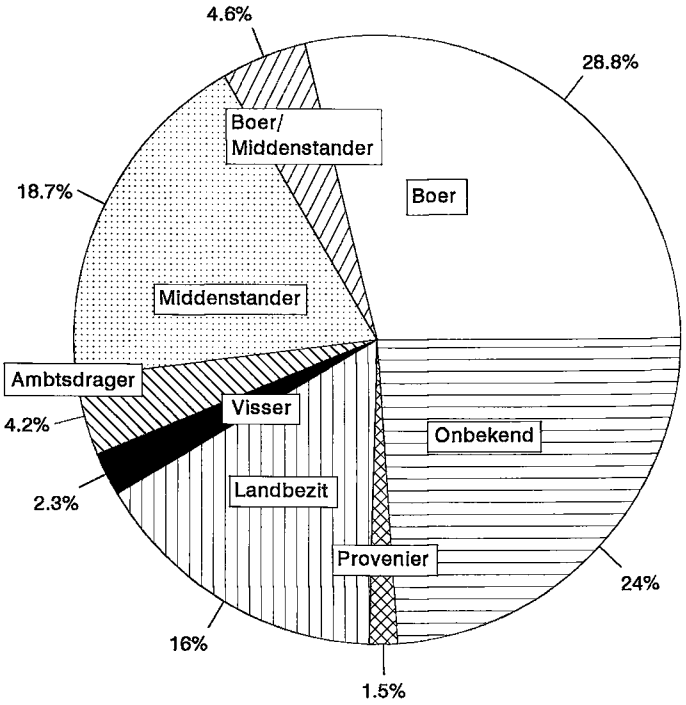

Bron: zie bijlage 3.1.

worden.

Daarnaast is ook steeds geprobeerd alle ambtsdragers, als gerekend tot de elite, en alle vissers, die verondersteld worden laag op de maatschappelijke ladder te staan, in te voeren. De aantallen inventarissen waren hier zeer klein, zodat dat geen problemen opleverde. Men zou de ambtsdragers en die middenstanders van meer dan lokale betekenis als een aparte socio-professionele groep, de burgerij, kunnen beschouwen. Dat zou echter in de praktijk betekenen dat de middenstand beperkt blijft tot de zegelklasse van 24 st. en de burgerij zich concentreert rond de zegelklasse van *f*3,–. Dit zou een vergelijking van deze groepen met de boeren moeilijker maken, maar zou wel de vergelijking met het onderzoek van Schuurman ten goede zijn gekomen. De ontbrekende categorieën zijn hier arbeiders en zeelieden, die nu eenmaal zeer moeilijk zijn te herkennen bij een vluchtig doornemen van de boedelinventaris, omdat zij geen specifieke gereedschappen hebben. Er zullen echter ook niet veel inventarissen voor hen gemaakt zijn, omdat de armste groepen meestal sterk ondervertegenwoordigd zijn. Het resultaat van de selectie is te zien in tabel 3.2 (en in bijlage I).

Wat de zeventiende eeuw betreft is het aantal overgeleverde boedelinventarissen zo gering dat iedere inventaris die volledig leek is gebruikt, of

TABEL 3.2. Overzicht van geselecteerde boedelinventarissen na 1700, naar beroepsgroep en zegelklasse

Periode I: 1700-1729

	3 st		24 st		48 st		3 gl		Totaal	
Boer	*3*	3	*13*	10	*4*	4	*13*	10	*33*	27
Boer +	–	–	*1*	1	–	–	*1*	1	*2*	2
Middenstand	*9*	9	*13*	13	*6*	6	*8*	8	*36*	36
Ambt	–	–	*3*	3	*1*	1	*3*	3	*7*	7
Visser	*1*	1	*2*	2	–	–	–	–	*3*	3
Totaal	*13*	13	*32*	29	*11*	11	*25*	22	*81*	75

Periode II: 1730-1764

	3 st		24 st		48 st		3 gl		Totaal	
Boer	*5*	5	*32*	11	*19*	8	*14*	8	*70*	35
Boer +	*2*	2	*2*	2	*2*	2	*2*	2	*8*	8
Middenstand	*5*	5	*22*	16	*8*	8	*8*	8	*43*	37
Ambt	–	–	–	–	*1*	1	*4*	4	*5*	5
Visser	*2*	2	*4*	4	–	–	–	–	*6*	6
Totaal	*13*	13	*60*	33	*30*	22	*28*	22	*132*	91

Periode III: 1765-1795

	3 st		24 st		48 st		3 gl		Totaal	
Boer	*8*	8	*18*	8	*20*	9	*19*	6	*65*	31
Boer +	–	–	*4*	4	–	–	*3*	3	*7*	7
Middenstand	*4*	4	*11*	7	*9*	9	*17*	13	*41*	33
Ambt	–	–	*1*	1	*1*	1	*4*	4	*6*	6
Visser	–	–	*1*	1	–	–	–	–	*1*	6
Totaal	*12*	12	*35*	21	*30*	19	*43*	26	*120*	78

Toelichting: links van het aantal geselecteerde boedelinventarissen staat, gecursiveerd, het totaal aantal boedelinventarissen dat bruikbaar was.

er nu verder informatie bekend was over vermogen en beroep, of niet. De enige beperking was de keuze voor de periode tussen 1630 en 1670, om dit cohort niet te lang te maken. Deze inventarissen komen vooral uit een tweetal dorpen, waarvan die uit Ouderkerk vooral van voor 1650 zijn en die van Krimpen aan de Lek van na 1650. Dit cohort kan dus niet op dezelfde wijze behandeld worden als de andere, maar het biedt de enige mogelijkheid om enige vergelijking op een langere termijn te maken (tabel 3.3).

In totaal zijn er dus 275 inventarissen geselecteerd en ingevoerd.[42] Deze zijn allemaal opgemaakt na het overlijden van de – of tenminste één – bezitter van de beschreven boedels. De erflater was 161 keer een man en 114

TABEL 3.3. Overzicht inventarissen 1630-1670.

Beroep	Aantal
Boer	10
Middenstand	8
Ambt	2
Visser	–
Onbekend	11
Totaal	31

keer een vrouw. De inventarissen bieden vaak informatie over de samenstelling van de familie, waarbij soms alle minderjarige kinderen, met leeftijden, genoemd worden. Door het opnemen van testamenten of het vermelden van alle afzonderlijke erfgenamen wordt daarnaast veel duidelijker waarom tot de opmaak van de inventaris is overgegaan. De grafieken 3.7 en 3.8 geven een beeld van wat direct uit de akten zelf kan worden afgeleid. Deze gegevens zijn echter zeker zo vaak niet, of slechts zeer summier aanwezig. Dan is bijvoorbeeld alleen de vermelding van voogden reden om aan te nemen dat er wel minderjarige erfgenamen zullen zijn. Zo lijkt het aantal mannen onder de nooit gehuwden veel groter dan het aantal vrouwen, maar van de laatsten werd het waarschijnlijk veel conse-

GRAFIEK 3.7. Samenstelling van de huishoudens van de erflaters

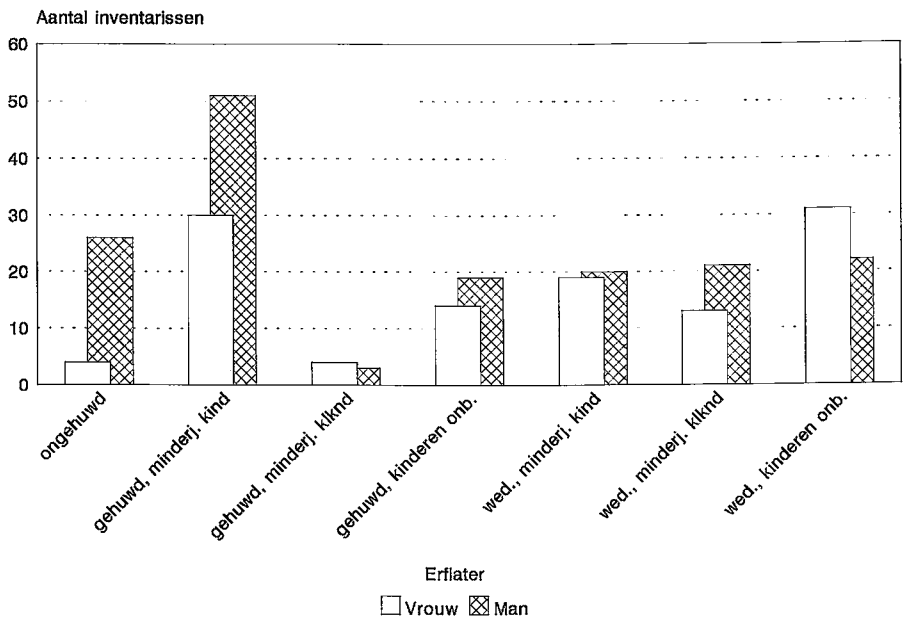

Bron: zie bijlage 3.2.

GRAFIEK 3.8. Motieven voor inventarisatie. Percentages

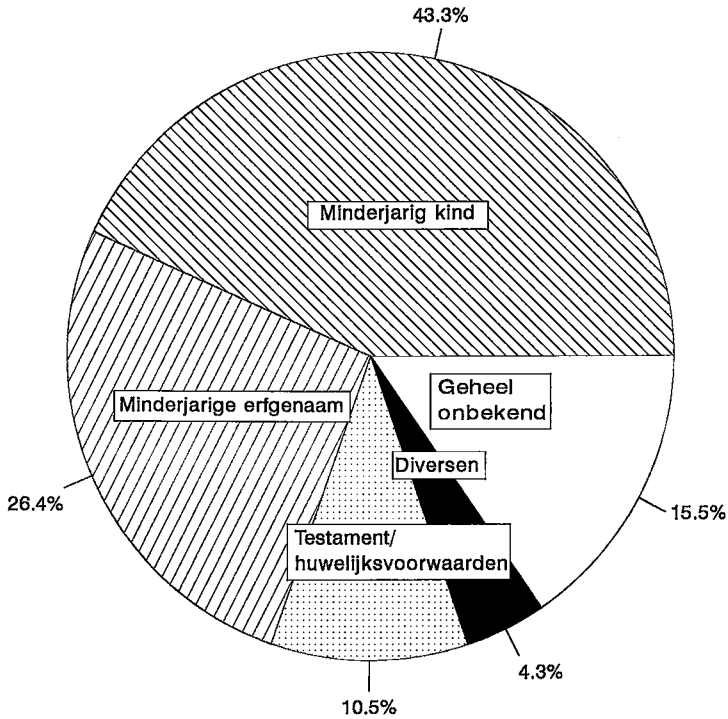

Bron: zie bijlage 3.2.

quenter vermeld als ze weduwe waren. Zonder zeer arbeidsintensief onderzoek in aanvullende bronnen kan men hier geen beter beeld van krijgen en zelfs dan zal dit niet snel volledig zijn.

In ieder geval is uit 119 inventarissen bekend dat er minderjarige kinderen van de erflater of diens echtgeno(o)t(e) geweest moeten zijn. Bij 80 boedels was dit blijkbaar direct voldoende aanleiding om tot inventarisatie over te gaan. In zeventien gevallen is gewacht tot het hertrouwen van de langstlevende ouder. Het overlijden van de langstlevende, hertrouwde ouder was 22 keer aanleiding tot het opstellen van de inventaris. Bij 73 boedels vormde de aanwezigheid van andere minderjarige erfgenamen aanleiding tot het vervaardigen van een inventaris, waarbij er 41 keer sprake was van minderjarige kleinkinderen. In deze gevallen kan men aannemen dat de erflater geen eigen minderjarige kinderen meer had.

Van de resterende 83 inventarissen kan men in 28 gevallen de aanleiding tot de opmaak vinden in de vrij ingewikkelde bepalingen die de erflater in zijn of haar testament had vastgelegd of in de complicaties die een huwelijk op huwelijkse voorwaarden, dus buiten gemeenschap van goederen, met zich meebracht. In een twaalftal gevallen worden er nog andere

motieven tot een inventarisatie gegeven. Het gaat daarbij om een erfgenaam die zich op zee bevindt, of om toewijzing van het vruchtgebruik van de boedel aan een ander dan de uiteindelijke erfgenaam. Het kan daarbij ook om kinderloze huwelijken gaan waarbij de boedel verdeeld moet worden over de familie van beide erflaters. Uiteindelijk blijft er nog een groep over van 43 inventarissen die onvoldoende informatie verschaffen over de reden waarom ze zijn opgemaakt. Men kan daarom aannemen dat het aantal erflaters dat minderjarige kinderen had groter was dan alleen valt op te maken uit inventarissen waar zij expliciet worden vermeld.

3.5. INVOER EN VERWERKING

De geselecteerde boedelinventarissen zijn vervolgens ingevoerd met behulp van het programma *Matstore*, een Dbase 4-applicatie.[43] Met dit programma wordt een relationele database opgezet waarin 25 bestanden met elkaar verbonden zijn. Hierin is rekening gehouden met de grote verscheidenheid in de opbouw van inventarissen uit verschillende perioden en streken. De basistabellen zijn die waarin roerende goederen worden ingevoerd, met velden voor voorwerp, aantal, materiaal, kleur, kwaliteit en divers. Er zijn aparte tabellen voor veebezit, gewassen, boeken, kunstwerken, kostbaarheden, geld en roerende goederen algemeen. Voor het geval dat men een volledig getaxeerde inventaris heeft, dat er bij voorwerpen legatarissen genoemd worden of dat bij kostbaarheden gewichten en maten zijn gegeven, kunnen deze tabellen worden gekoppeld aan andere tabellen voor prijzen, namen, gewichten en andere maten. Het gebruik van speciale tabellen hiervoor bespaart veel geheugenruimte wegens de vele voorwerpen waarbij deze informatie, die men niet graag verloren laat gaan, niet aanwezig is. Er zijn verder nog tabellen voor onroerende goederen, voor effecten, vorderingen en schulden, of om te verwijzen naar de akten die genoemd worden in de inventaris. De volgorde waarin men deze tabellen opent is volledig vrij, zodat men altijd de volgorde van de bron kan aanhouden.

De gegevens uit verschillende tabellen worden gekoppeld door middel van het casenummer, dat iedere inventaris krijgt wanneer de invoer wordt begonnen in de tabel bronid(entificatie), en daarbinnen met regel- en persoonsnummers, die tijdens de invoer door het programma automatisch worden toegekend. Deze regelnummering loopt gelijk op met de volgorde van de invoer, in principe identiek aan de volgorde van de bron zelf, tenzij men er om een of andere reden de voorkeur aan geeft hiervan af te wijken of, wat wellicht vaker voorkomt, delen van de bron over te slaan. Met voorbehoud van deze uitzonderingen is het dan ook mogelijk om na invoer, via het programma *Matlist*, een tekstbestand te maken dat de ingevoerde inhoud van de inventaris weergeeft in dezelfde volgorde als de oorspronkelijke bron, en tevens met dezelfde spelling van woorden.

De grammatica van de regels gaat echter verloren door de vaste volgorde van de velden, het is namelijk niet de ambitie van het programma om een teksteditie van de bron te produceren. De letterlijke invoer van woorden is bedoeld als vereenvoudiging van het invoerwerk, opdat er in dit stadium niet teveel geïnterpreteerd hoeft te worden. Indien men direct codes of gestandaardiseerde woorden invoert moet men bij voorbaat al weten wat er zoal ingevoerd kan worden, bovendien is het risico van fouten aanmerkelijk groter. Dit betekent wel dat de invoer achteraf gecodeerd of gestandaardiseerd moet worden, waar het programma *Matcod* voor gemaakt is.

Hoewel de boedelinventaris in zijn geheel zou kunnen worden ingevoerd is daarvan afgezien omdat dit zeer arbeidsintensief is. Bij de schulden en vorderingen kunnen bijvoorbeeld vele honderden posten worden opgesomd, soms goed gespecificeerd, maar in andere gevallen alleen met namen en bedragen. Hoewel men met dit materiaal onderzoek zou kunnen doen naar kredietrelaties, of naar het afzetgebied van bepaalde ondernemers en ambachtslieden, viel dat te veel buiten de opzet van dit onderzoek om daar zeer veel tijd aan te besteden. Hetzelfde geldt voor de soms eindeloze opsommingen van alle obligaties en losrentebrieven of van alle percelen land, met soort, ligging en belendingen. Daarom is er voor gekozen om van de schulden, vorderingen en effecten alleen de totale, opgetelde waarde in te voeren. Van de onroerende goederen zijn alleen het aantal huizen en de totale oppervlakte en de soorten van land verwerkt. Uiteraard kunnen de ontbrekende gegevens altijd nog achteraf aan het databestand worden toegevoegd.

3.6. VERMOGENSOMVANG EN SAMENSTELLING

Bij de indeling van alle beschikbare boedelinventarissen in vermogensgroepen werd als een mogelijk zwak punt gesignaleerd dat de grenzen tussen de tariefgroepen van het Recht van Kleyn Zegel op nogal ongelijke of willekeurige afstanden liggen. Bovendien geeft deze belasting alleen informatie over het saldo van de boedel, dus na aftrek van alle lasten, wat een misleidend beeld kan geven van de levensstijl. Het ligt daarom voor de hand om van de geselecteerde inventarissen meer informatie over het vermogen te verzamelen. Men kan zich hierbij zowel richten op de inventaris zelf als op aanvullende archiefbronnen.

In eerste instantie biedt de boedelinventaris zelf het ideale uitgangspunt om de exacte omvang van het vermogen te berekenen. De boedels zijn echter zelden getaxeerd. Een kort overzicht van de belangrijkste bestanddelen van vermogens maakt duidelijk wat de mogelijkheden en complicaties van de bron op dit gebied zijn.

Contant geld: met grote precisie wordt het bezit van munten in de boedel menigmaal gespecificeerd. In één inventaris bijvoorbeeld vinden we:

'6,5 gouden rijder, 24 gouden ducaten, 240 halve guldens, 12 zeeuwsche rijxdaalders, 8 agt en twintigen en een partij sest d'halven, schellingen, potgeld, stuyvertjes, paiement en nog wat in de tas van de overledene', tezamen *f* 580-1-8 in Hollandse rekenmunt.[44] Tegenover boedels waarin geen of zeer weinig geld gevonden werd staan er waar geld een zeer omvangrijk deel van het vermogen uitmaakte. Hoe dit zij, de waarde is steeds precies gegeven, met uitzondering vaak van enkele vreemde oude stukjes die niet thuisgebracht konden worden. Het enige probleem hierbij is nog dat er soms al geld gebruikt was voor de betaling van enkele schulden, die dan ook niet verantwoord werden.

Bij effecten (obligaties, custingbrieven, hypotheekbrieven, losrenten, al dan niet onderhands) wordt altijd de nominale waarde gegeven, per reste als er al gedeelten zijn afbetaald. De laatste uitkeringsdatum van de rente, of het verschuldigde bedrag, staan hier vaak onder genoteerd, hoewel die soms ook bij vorderingen terug te vinden zijn. De indruk bestaat dat de nominale waarde in het algemeen niet veel zal hebben afgeweken van de werkelijke waarde. Eerst aan het eind van de jaren 1780 vinden we obligaties die worden getaxeerd op een veel lager bedrag, minder dan tachtig procent, omdat het vertrouwen in de waardepapieren van de overheid sterk afgenomen was.[45] Meestal zal men echter kunnen volstaan met de totale nominale waarde op te tellen, daar ging men destijds bij de verdeling ook vanuit.

Vorderingen: deze zijn meestal uitputtend opgesomd, zelfs als de kans dat ze ooit nog betaald zouden worden redelijkerwijze was verkeken. Zo had Lambert Johannes van der Wal bij zijn overlijden in 1783 nog tegoed voor *f* 3.201-17-0 wegens leverantie en roken van zalm.[46] Maar hij was hoogbejaard, moet zeker 80 jaar zijn geweest en had zijn debiteuren allemaal meer dan twintig jaar tevoren, tussen 1735 en 1764 in de schuldboeken aangetekend. Marrigje Ariens Oosterling, overleden in 1726, had schuldboeken bijgehouden en vanaf het begin genummerd.[47] De inventariënten hebben die allemaal doorgenomen en begonnen met de openstaande posten uit boek 4, lopend van 1692 tot 1701, en zo verder tot boek 7. Na hoeveel tijd kan een vordering als verloren beschouwd worden? Dat is niet zozeer een kwestie van jaren, maar van de omstandigheden van de debiteur die overleden was, of insolvent, of met de noorderzon vertrokken. Er wordt weleens een voorbehoud bij aanvang van de rubriek vorderingen gemaakt ('inclusief kwade inschulden') maar dat is zelden bij afzonderlijke posten te achterhalen.

Onroerende goederen zijn de moeilijkste categorie om te taxeren. Van land wordt meestal het gebruik en de oppervlakte gegeven. De prijs van land kon van jaar tot jaar schommelen, vooral de kwaliteitsverschillen maken het moeilijk om aan te geven wat de waarde per morgen is. Is het een hennepakker, weiland of hooiland? Of gaat het om griend (voor wilgetenen), een loet, een stuk dijk of een zelling (kleiaanslibbingen langs de Hollandse IJssel)? De grafieken die C. Baars maakte van landprijzen in de

Beijerlanden geven al aan dat het niet eenvoudig is om de gemiddelde verkoopprijzen snel te achterhalen.[48] Het is een kleine moeite om de totale oppervlakte van het land te registreren, maar om van daar, via een gemiddelde prijs per morgen de stap naar de waarde te maken is erg riskant.

Nog gecompliceerder is het om de waarde van huizen en gebouwen te achterhalen. Men zou in transportregisters kunnen nagaan of de in de inventaris vermelde huizen zijn verkocht, maar dat kost zeer veel tijd en men zal niet alles kunnen terugvinden. Een gemiddelde waarde per huis of gebouw bedenken is onzinnig gezien de grote verscheidenheid die hierin bestaat. Dit element van het vermogen negeren is ook geen goede oplossing, omdat huizen soms een zeer groot deel van het vermogen uitmaakten. Pieter Hendrikse de Molenaar uit Bergambacht kon na het overlijden van zijn vrouw volgens hun testament de korenmolen met het huis uit de boedel kopen voor *f* 6.000,–.[49] Herberg 'De Swaan' uit Haastrecht was in 1712 *f* 3.400,– waard.[50] Mejuffrouw Catharina Margaretha Groeneveld liet in 1778 een huis en erve, 2 pakhuizen en een tuin met een stenen huisje na in en rond Schoonhoven die getaxeerd worden op *f* 9.950,–.[51] Daartegenover bezat Cornelis Gijsberts Stolwijk uit Haastrecht in 1769 een dertiental huisjes aan de Hoogstraat en het Marktveld van dit dorp die gezamenlijk niet meer dan *f* 470,– waard waren.[52] Indien er geen waarde in de inventaris is gegeven kan men eigenlijk niets met het onroerend goed doen.

De roerende goederen zijn ook vrijwel nooit getaxeerd. Deze konden echter een groot deel van het vermogen uitmaken. Zo hebben we een getaxeerde inventaris van Pieter van Vliet. Zijn weduwe en boedelhoudster, Aagje Willemse Koolwijk, wilde in 1772 hertrouwen en moest op dat moment volgens testament de helft van haar ongedeelde boedel aan de kinderen geven.[53] Zij bezat geen onroerende goederen of effecten, haar vermogen van ruim *f* 1.907-10-0 bestond voor *f* 600,– uit contante penningen, *f* 145-10-0 aan vorderingen, *f* 830,– aan veebezit en *f* 200,– aan gereedschappen met een voorraad onverkochte hennep. De waarde van de consumptiegoederen was niet meer dan *f* 132,– waarbij echter kleding en sieraden buiten de inventaris gehouden werden, omdat het bezit van de vrouw hierin opwoog tegen het aandeel van de kinderen. Hieruit blijkt dat vooral het veebezit, de gereedschappen en de voorraden een aanzienlijke waarde kunnen vertegenwoordigen, die in de niet-getaxeerde boedelinventaris onbekend blijft.

De schulden van de boedel zelf worden vaak als laatste genoemd en zijn waarschijnlijk zelden volledig. Soms worden er helemaal geen bedragen gegeven en is alles Pro Memorie, of zijn de posten heel algemeen. Vaak hadden de aangevers nog geen overzicht van alle schulden en moesten ze wachten tot de crediteuren met declaraties kwamen. Bovendien maakten zij zelf ook nog onkosten voor de begrafenis van de erflater en de afhandeling van de boedel. Men kan zich afvragen of deze schulden allemaal meegeteld moeten worden en zo niet, kan men dan altijd zien of een leve-

rantie van etenswaren nog door de erflater tijdens zijn leven is besteld, of dat zij voor het begrafenismaal diende, of zelfs ten behoeve van de executeurs van een testament tijdens hun werk? Bovendien heeft men pas tijdens de definitieve scheiding een beeld van de totale omvang van de schulden.

Kortom, hoewel in de boedelinventaris alle bezittingen zijn vermeld blijkt daar vaak niet de waarde bij gegeven. Van sommige posten, zoals contant geld, effecten, vorderingen en schulden is die waarde wel gegeven, zij het dat die met de nodige voorzichtigheid gebruikt moet worden. Van de roerende en onroerende goederen, dus de veestapel, voorraden, gereedschappen, consumptiegoederen, sieraden, huizen en landen is de waarde slechts zelden gegeven en ook niet eenvoudig of betrouwbaar te schatten, terwijl deze vaak toch een substantieel deel van het vermogen uitmaken. De omvang van het vermogen kan daarom moeilijk uit alleen de boedelinventaris berekend worden.

Een andere mogelijkheid is gebruik te maken van de akten die voogden of beheerders van een boedel na de inventarisatie hebben geproduceerd om verantwoording af te leggen. Mede naar gelang de duur van hun beheer bestaat er een grote variatie in het soort akten waaraan men hierbij moet denken. Indien de inventaris alleen was opgesteld omdat de verdeling van de erfenis problemen opleverde en er geen minderjarige erfgenamen in waren betrokken ging men zo snel mogelijk over tot de verdeling. Er werd dan een korte staat gemaakt waarin alle posten of rubrieken uit de inventaris nog eens kort werden vermeld, met het bedrag dat zij bij verkoping hadden opgeleverd of waarvoor zij waren getaxeerd. Ook waren inmiddels de vorderingen voor zover mogelijk geïnd en konden de kwade inschulden worden geschrapt. De schulden van de boedel waren soms ook vollediger bekend en tegelijkertijd werden daar de onkosten aan toegevoegd die de beheerders gemaakt hadden in het afhandelen van de zaken en het opstellen van akten. Deze korte staat gaf uiteindelijk een beeld van het vermogen voor en na aftrek van alle lasten en werd vaak direct gevolgd door een akte van scheiding, waarin het saldo over alle rechthebbenden verdeeld werd.

Indien er tot de erfgenamen minderjarigen behoorden, of indien er alleen maar minderjarige erfgenamen waren, duurde het beheer door de voogden langer. Het was dan gebruikelijk dat zij om de paar jaar rekening en verantwoording aflegden tegenover de weeskamer, waarvan dan ook akten opgesteld werden. Het kon zijn dat de gehele boedel, of een groot deel daarvan werd verkocht, soms aan een meerderjarige erfgenaam, zodat de eerste akte van rekening en verantwoording eenzelfde beeld geeft als een korte staat zou hebben gedaan. Daaropvolgende akten geven dan alleen aan hoe het saldo werd gebruikt voor de opvoeding van de kinderen, wat niet relevant is voor het bepalen van het vermogen van de erflater. Gebruikelijker was echter dat tenminste een deel van de goederen in

gemeenschappelijk beheer gehouden werd tot de meerderjarigheid van alle kinderen. Na soms wel zeven of acht tussenliggende akten van rekening en verantwoording is het vrijwel onmogelijk om dan nog de waarde te reconstrueren van de boedel zoals die oorspronkelijk was, gesteld al dat alle akten zijn bewaard en terug te vinden.

Een voorbeeld van een wat meer gecompliceerde reconstructie van een vermogen geeft de nagelaten boedel van Christoffel Slier, weduwnaar van Cornelia van Rossem, die een winkel, bakkerij en kaarsenmakerij in Haastrecht had.[54] Op de dag van zijn overlijden, 17 augustus 1782, riep hij de Haastrechtse notaris Govert Schim bij zich om zijn testament te maken. Hierin benoemde hij 4 erfgenamen, te weten zijn dochters Catharina en Maria, zijn vrouws dochter Johanna en de kinderen van zijn nog levende dochter Elizabeth. Maria, die bij haar vader inwoonde, kreeg vooraf als legaat zijn huis en erf aan de Hoogstraat met winkel, winkelgoederen en gereedschappen in het voorhuis met daarbij zijn beste bed en beddengoed. Ook had zij nog eigendommen in het huis staan, en de anderen moesten haar op haar aanwijzing geloven. Tot slot hadden Maria en Catharina elk nog *f* 300,– aan hun vader geleend zonder een schuldbekentenis te verlangen, welke hierbij vastgelegd werd. De legitieme portie die dochter Elizabeth rechtens toekwam moest uit het deel van haar kinderen genomen worden. De nagelaten roerende goederen mochten niet worden verkocht maar moesten verdeeld worden.

In de akte van rekening en verantwoording belopen de ontvangsten van de boedel, afgerond op hele guldens, *f* 5.628,–.[55] Dit is opgebracht uit de verkoop van onroerend goed en huur (*f* 2.575,–), vorderingen (*f* 444,–), contant geld (*f* 1.755,–) en voorraden (*f* 854,–). Daartegenover staan allerhande schulden (*f* 1.234,–), de leningen van zijn dochters (*f* 600,–) en een recepis van *f* 1.000,– van een obligatie die hier wat merkwaardig in de lucht hangt. Het slot van de rekening is *f* 2.794,–.

Wie alleen de beschikking heeft over de akte van rekening zou zich op dit saldo verkijken. In de akte van scheiding worden namelijk nog enkele posten opgevoerd die, met het slot van de vorige rekening, de zuivere massa van de boedel uitmaken.[56] Dit betreft onder andere een schuld van *f* 448,– die Catharina had jegens haar vader, welke in de rekening pro memorie was genoemd. Het roerend goed was getaxeerd, ten behoeve van een eerlijke verdeling, op ca. *f* 468,–. Verder duikt hier dan een obligatie van *f* 1.000,– op die in de rekening als uitgave was verantwoord. Met de opbrengst van enkele graven en renten liep de te verdelen boedel nu op tot *f* 4.738,–, waarin nog niet het legaat aan dochter Maria is verwerkt. De legitieme portie van Elizabeth was 1/9e deel van de zuivere massa en, aangezien de afgetrokken legaten daarin met *f* 100,– werden vertegenwoordigd, kan er nog een *f* 900,– bij opgeteld worden.

Om op deze wijze de omvang en samenstelling van het vermogen te reconstrueren zal men dus alle stukken die bij de afhandeling van een boe-

del behoren moeten bekijken. Dat is soms vrij eenvoudig, indien bijvoorbeeld alle akten als een dossier bij elkaar bewaard zijn. Dat wil in weeskamerarchieven of oud-rechterlijke archieven wel eens het geval zijn. Soms vindt men ook in een notarieel protocol de korte staat of de rekening en verantwoording direct na de eigenlijke inventaris. Veel vaker zijn deze akten op heel verschillende plaatsen bewaard, zodat het zeer veel zoekwerk vereist om alle akten die tot dezelfde boedel behoren bij elkaar te brengen. Ook zullen vele akten verloren zijn gegaan en het is de vraag of de inventaris wel altijd werd gevolgd door andere officiële akten.

Daarom is er niet speciaal gezocht naar deze akten, maar indien ze gevonden werden en verbonden konden worden aan een bekende inventaris werden ze wel genoteerd en gebruikt. Op deze manier was het mogelijk om van een zestigtal inventarissen uit de selectie het te verdelen saldo nauwkeuriger te berekenen. In bijlage 3.II zijn deze boedels vermeld, samen met alle relevante cijfers. Ook hier moet men echter rekening houden met grote verschillen in opzet. Zo is niet overal de waarde van de gewone roerende goederen volledig meegeteld, omdat die direct verdeeld werden. Die waarde was meestal relatief gering zodat dat geen grote afwijking van het saldo oplevert. In andere gevallen is er alleen een totale taxatie, of het te verdelen bedrag gegeven, zonder dat te volgen is hoe men hierop is uitgekomen.[57] Bij de schulden zijn alleen die meegerekend die de erflater al tijdens zijn leven gemaakt had. De doodschulden en vooral de kosten voor afhandeling van de boedel, die zeker bij langdurig beheer konden oplopen, zijn niet meegeteld, hoewel zij niet altijd duidelijk zijn te onderscheiden. Dit betekent dat het berekende saldo van de inventaris vrijwel nooit gelijk is aan het te verdelen saldo dat wordt gegeven in de akten van rekening en verantwoording.

Vergelijking hiervan met de zegelklassen waarin de inventarissen waren ingedeeld bracht wel enkele afwijkingen aan het licht (zie tabel 3.4). In vier gevallen kwam het vermogen na aftrek van alle lasten lager uit dan op grond van de zegelklassen verwacht kon worden. Eenmaal kon dat te wijten zijn aan een effect van *f* 1.000,– dat werd verkocht tegen 55 procent van de waarde, terwijl effecten meestal in de korte staat of rekening voor de nominale waarde zijn meegeteld.[58] Wellicht speelde hierin mee dat de rekening werd opgesteld kort na de ondergang van de oude Republiek in 1795. Vijfmaal kwam het saldo hoger uit dan de taxatie voor het papierzegel. Overeenstemming tussen berekend saldo en zegelklasse was er bij 52 van de 60 inventarissen waar deze vergeleken konden worden. De afwijkingen zullen voor een belangrijk deel verklaard moeten worden uit het feit dat de in- en uitschulden op het moment van inventarisatie nog niet volledig te overzien waren.

Wat de spreiding van de vermogens in de hoogste zegelklasse betreft, van de zeventien berekende vermogens lag het saldo negen keer tussen de *f* 5.000,– en *f* 10.000,– en driemaal boven de *f* 20.000,–. De echte uitschieter was Bastiaan van Nooten, die burgemeester van Haastrecht en

TABEL 3.4. Verhouding tussen zegelklassen en berekende waarde van de boedel

	Zegelklasse				
Waarde	3 st.	24 st.	48 st.	3 gl.	Totaal
< *f* 300,–	7	3	–	–	10
f 300,– tot *f* 2.000,–	2	16	–	–	18
f 2.000,– tot *f* 5.000,–	–	2	12	1	15
> *f* 5.000,–	–	–	1	16	17
Totaal	9	21	13	17	60

koopman werd genoemd, gehuwd met Agata van der Geer.[59] Hij handelde in hennep en zeildoek en het bezit van hem en zijn vrouw bedroeg *f* 227.088,–. De waarde van de roerende goederen was *f* 2.600,– waar nog voor *f* 3.193,– aan juwelen en kostbaarheden bijkwamen, buiten het contant geld van *f* 15.638,–. Daarna komt Dirk Teunisz Blanken, die blijkens de gespecificeerde vorderingen aannemer was van landswerken in onder meer Noorden, Wierickerschans, Nieuwesluis, Gouwsluis, Gouda, Schoonhoven en Oudewater en een vermogen had van *f* 61.483,–.[60]

Het is voor deze boedels, op één na, ook mogelijk te achterhalen wat de omvang van de vermogens voor aftrek van alle schulden en lasten was. Hieruit blijkt dat de omvang van de schuldenlasten zeer grote variaties kende, van de timmerman Cornelis Treure wiens schulden 99,3 procent van zijn vermogen van *f* 392,– uitmaakten tot de juist genoemde Dirk Teunisz Blanken, wiens schulden niet meer dan 1,3 procent bedroegen.[61] Bij deze boedels waarvan de waarde is berekend blijkt in het algemeen dat de schuldenlast veel hoger is bij de kleinere vermogens, zoals te zien is in tabel 3.5. Daarin is per zegelklasse gemiddeld het saldo als percentage van het bruto vermogen gegeven. Hoewel de variatie hierin heel groot is komt er toch een duidelijke lijn naar voren.

Indien de akte van rekening of de korte staat van een boedel voldoende gespecificeerd is kan men ook nagaan hoe het vermogen was opgebouwd. Vooral dit biedt de gelegenheid om verschillen per beroepsgroep te zien. In totaal is van zeventig vermogens bekend hoe groot de bruto waarde was, waarbij in vijfenzestig gevallen de samenstelling van dit vermogen redelijk precies te berekenen viel. Alleen voor de boeren en de middenstanders uit de achttiende eeuw zijn er voldoende vermogens om deze, onderverdeeld in zegelklassen, te vergelijken (respectievelijk vijftien en vijfendertig) terwijl er ook nog vier ambtsdragers uit de hoogste zegelklasse zijn. Alle overige groepen zijn te klein.

De vermogens zijn onderverdeeld in enkele globale categorieën. Juist voor de vergelijking van boeren en middenstand zou het de moeite waard zijn om de waarde van het landbezit te kennen. In de inventaris van veel boeren wordt echter vaak de hofstede samen met een bepaalde opper-

TABEL 3.5. Gemiddelde saldo als percentage van het bruto vermogen per zegelklasse

Zegelklasse	N	Gemiddeld	Mediaan	Standaardafwijking
3 st.	9	37,7	33,6	26,7
24 st.	21	55,1	60,3	24,4
48 st.	13	74,8	79,1	18,9
3 gl.	16	79,5	85,2	16,9
Totaal	59	63,4	68,5	26,1

vlakte land opgegeven, zodat land en huizen niet afzonderlijk getaxeerd zijn. Daarom zijn deze samengenomen in de groep onroerende goederen. Effecten zijn meestal obligaties en losrentebrieven op de overheid en worden in de boedelinventarissen meestal duidelijk onderscheiden van de vorderingen, die tegoed zijn voor verkochte goederen of geleverde diensten. Meestal gaat het hierbij om bedragen van een heel andere orde en bestond er een verschil in risico, maar dit vervaagt bij onderhandse obligaties en leningen, zodat de grens soms iets willekeurig getrokken lijkt. Het contante geld is vaak gespecificeerd en altijd getaxeerd. Bij de roerende goederen zijn nog, voor zover mogelijk, de bedrijfsgoederen onderscheiden. Dit betreft de levende have, gewassen, gereedschappen, winkelvoorraden en grondstoffen. De overige roerende goederen waren consumptiegoederen die door het huishouden zelf gebruikt werden. In deze laatste rubrieken is het risico dat ze onvolledig zijn getaxeerd het grootst.

In de grafieken 3.9 en 3.10 worden deze rubrieken vergeleken voor de verschillende beroeps- en zegelklassen. Grafiek 3.9 geeft de percentages van iedere rubriek in de totale boedel aan, zodat hier de verschuiving van het aandeel van iedere rubriek beter te volgen is; grafiek 3.10 geeft absolute aantallen weer. Als men deze laatste zou percenteren ziet het beeld er anders uit dan in grafiek 3.9 omdat bij het berekenen van de gemiddelde absolute waarde de rijkste boedels in iedere categorie zwaarder wegen. Daarom zijn hier ook de beide eerder genoemde uitschieters uit de zegelklasse van *f* 3,– verwijderd omdat deze hun groep volkomen domineerden. Overigens zijn de aantallen per groep zo gering (bij de boeren meestal maar drie) en de verschillen daarbinnen zo groot dat men de uitkomsten met de nodige voorzichtigheid moet gebruiken.

Bij de boeren is het in de eerste plaats verrassend dat het onroerend goed vaak maar een klein deel van het vermogen innam. Uit de afzonderlijke boedels blijkt dat zes van de negen boeren uit de beide laagste zegelklassen helemaal geen onroerend goed bezaten, bij de overige drie maakte dit gemiddeld 69 procent van het vermogen uit. Wie wel onroerend goed bezat kwam al snel met zijn vermogen boven de grens van *f* 2.000,– uit. Aangenomen mag worden dat de anderen hun bedrijf pachtten. In dat geval was het vee, dat tamelijk kostbaar was, het belangrijkste deel van het vermogen, gevolgd door de gereedschappen, het bouw- en melkgoed.

GRAFIEK 3.9. Vermogenssamenstelling per zegelklasse en beroepsgroep. Percentages

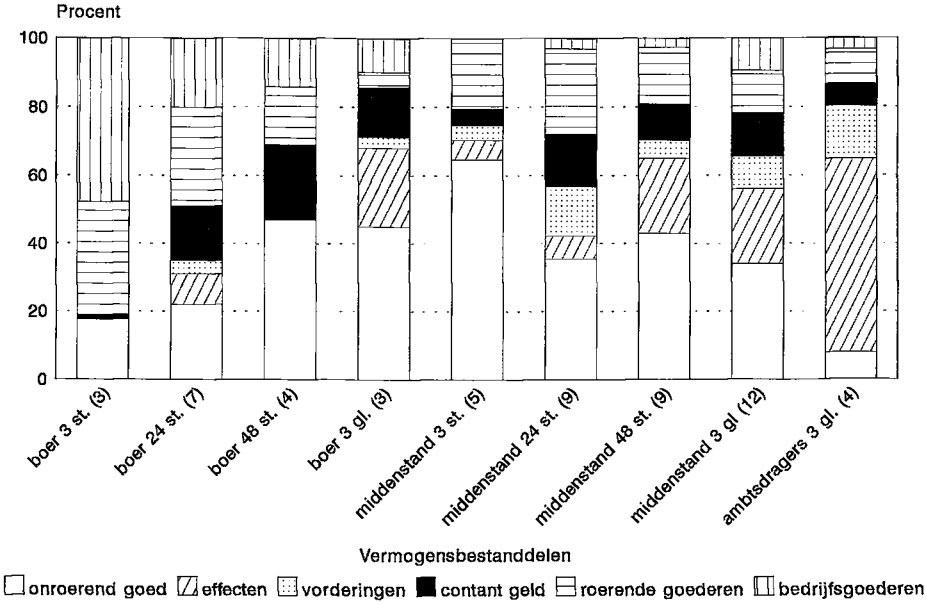

Bron: zie bijlage 3.3.

De roerende bedrijfsgoederen namen dan ook bij de boeren een veel grotere plaats in dan bij de middenstanders, die juist wel relatief veel onroerend goed bezaten. Dit was bij de minder vermogende boedels dan vaak enkel een huisje zonder enig landbezit.

Opvallend is dat het bezit aan effecten niet alleen absoluut, maar vooral ook relatief toenam met de omvang van het vermogen. Dit treft men aan bij alle beroepsgroepen. Toch kan men stellen dat de boeren in het algemeen weinig effecten hadden. Bij de zes boeren in de zegelklasse van 24 st. is er maar één die effecten bezat, maar bij deze maakte dit gelijk zestig procent van het vermogen uit, waardoor het gemiddelde van alle boeren uit deze groep tien procent werd. Maar afgezien van deze uitzondering treft men verder pas bezit van effecten aan bij de boeren uit de zegelklasse van *f* 3,–. Vorderingen treft men ook weinig aan bij de boeren. Daarentegen vindt men bij vrijwel iedere middenstander wel enige effecten en vorderingen. Vooral de ambtsdragers uit de hoogste zegelklasse hadden 57 procent van hun vermogen in effecten gestoken. Zij hadden daarentegen relatief weinig geld in onroerende goederen zitten.

Het is te verwachten dat de waarde van de roerende goederen relatief afneemt naarmate het vermogen toeneemt. Dat vindt echter alleen bij de boeren heel duidelijk plaats waar het absolute niveau van consumptiegoederenbezit nauwelijks toeneemt vanaf de zegelklasse van 24 st. en zelfs zou afnemen bij een vermogen boven de *f* 5.000,–. Dit laatste is nauwelijks ge-

GRAFIEK 3.10. Vermogenssamenstelling per zegelklasse en beroepsgroep. In guldens

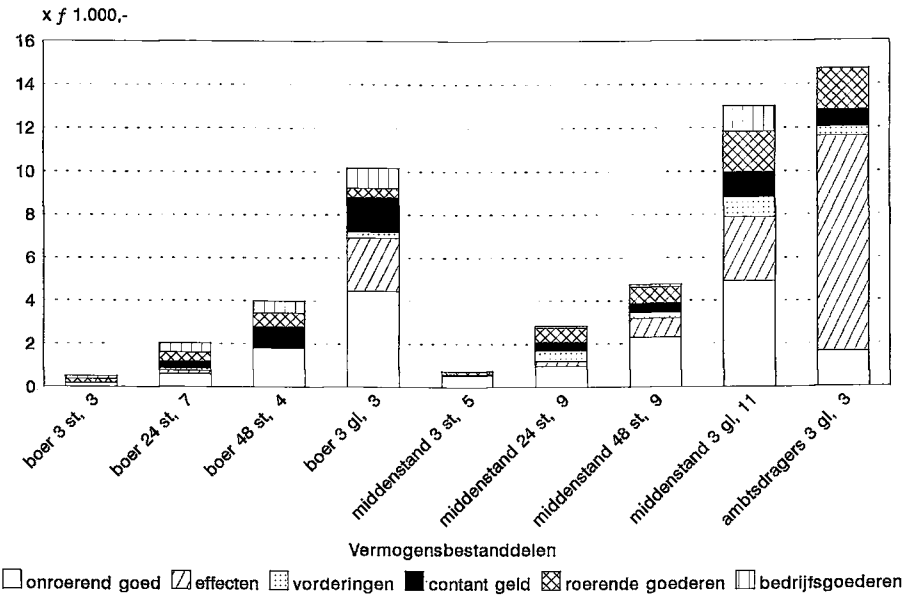

Bron: zie bijlage 3.3.

loofwaardig en moet door onvolledige opgaven veroorzaakt zijn. Bij de middenstand is de relatieve afname van de waarde van roerende goederen veel minder uitgesproken. Hierin speelt dat de huishoudens met de toename van vermogen niet alleen meer, maar vooral kwalitatief betere goederen bezaten. Bovendien neemt het bezit van preciosa sterk toe.

Er blijken dus duidelijke verschillen te zijn in de vermogensopbouw van boeren, middenstanders en ambtsdragers. De variatie binnen iedere groep is echter zeer groot en het is niet mogelijk om voor iedere groep een specifiek bestanddeel van het vermogen aan te wijzen dat ieder lid van de groep duidelijk op een hiërarchische ranglijst plaatst. Bij de boeren zou men allereerst aan landbezit denken, maar het veebezit en de overige bedrijfsgoederen wegen daar ook heel zwaar. Indien men voor alle boeren de verhouding tussen het landbezit, gemeten in oppervlakte, vergelijkt met het veebezit, naar totaal aantal runderen, lijkt daar wel een positief verband zichtbaar te zijn (grafiek 3.11). De correlatie (regressiecoëfficiënt = 0,3398, verklaarde variantie R^2 = 0,277) wordt echter in niet geringe mate gedrukt door de landloze boeren met veebezit. Indien men deze laatsten buiten beschouwing laat zouden de cijfers resp. 0,4985 en 0,349 zijn. De variatie blijft echter groot en voor het beoordelen van het vermogen van een boer zal men dus zowel naar landbezit als veebezit moeten kijken, waarbij het mogelijk is dat deze een tegengestelde richting

GRAFIEK 3.11. Verhouding tussen de omvang van het landbezit en het veebezit

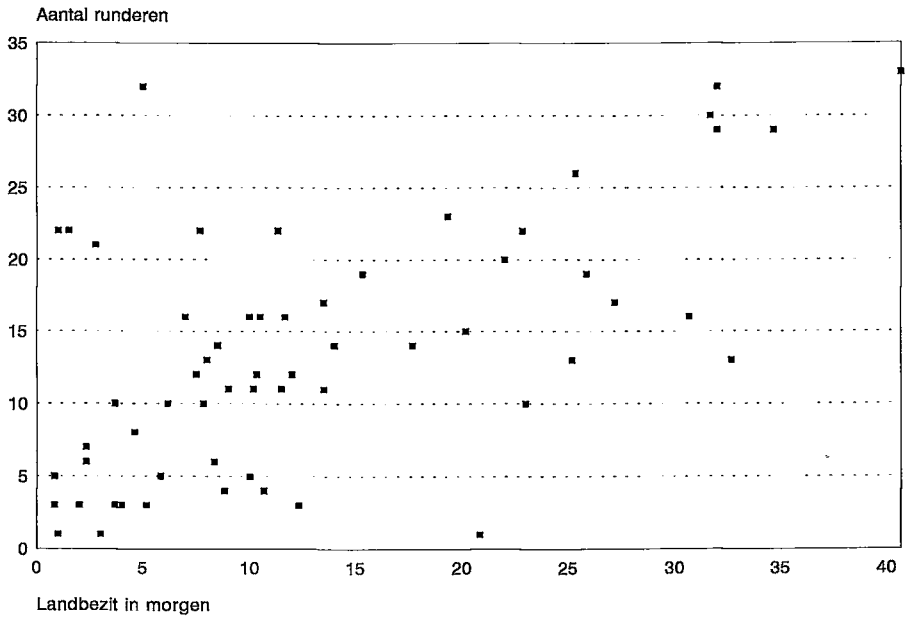

Bron: zie bijlage 3.2.

opwijzen. In het algemeen telde het bezit van land waarschijnlijk meer mee in het vermogen dan het veebezit, wat niet wegneemt dat een boer zonder land maar met meer dan tien koebeesten toch een behoorlijk bedrijf voerde.

Uit de overzichten van de vermogensopbouw van de middenstand en de ambtsdragers kan men afleiden dat vooral kennis van het bezit aan effecten, maar ook wel de omvang van de vorderingen en het bezit aan contant geld een goede indicatie geven van de bruto vermogenspositie van deze groepen. In dertig inventarissen vanaf de zegelklasse van 24 st. vormen deze gezamenlijk gemiddeld veertig procent van het vermogen. De schommelingen zijn echter zeer groot, mede door het sterk wisselende aandeel van de onroerende goederen in het vermogen. Men kan hieraan niet direct een factor ontlenen waarmee die inventarissen benaderd kunnen worden waarvan het vermogen niet volledig te reconstrueren is. Daarmee blijft de met de inventaris gegeven taxatie voor het Recht van Kleyn Zegel, ondanks zijn beperkingen, onmisbaar als indicatie voor het vermogen van een erflater.

4. DE MATERIËLE CULTUUR. EEN VERGELIJKING IN DE TIJD

4.1. Inleiding

De eerste stap die bij de analyse van de materiële cultuur moet worden gezet is het geven van een algemene beschrijving van de verschillende delen waaruit zij was, of kon zijn samengesteld. Wat zijn de spullen die men kan aantreffen in de inventarissen van achttiende-eeuwse huishoudens uit de Krimpenerwaard? Vervolgens wordt deze vraag verbonden met die naar de ontwikkeling in de tijd. Wat veranderde er aan de materiële cultuur, welke voorwerpen verdwenen of veroverden zich een plaats in de woningen. Deze beschrijving verloopt volgens thematische paragrafen waarin alle verschillende soorten voorwerpen, voortaan items genoemd, in hun samenhang besproken worden.[1] De vraag hoe de sociale verschillen, gebaseerd op vermogen en beroep, tot uiting kwamen in de materiële cultuur komt eerst aan de orde in het volgende hoofdstuk. Kleding en sieraden worden in een apart hoofdstuk behandeld vanwege enkele bijkomende moeilijkheden bij de beschrijving van deze rubrieken.

Als men op grond van boedelinventarissen een overzicht wil geven van de items die de materiële cultuur vormen, komt men al snel op het woordzaak probleem: welk item wordt er bedoeld met een woord.[2] Ongeacht de kwaliteit van de bron doet dit zich bij iedere analyse voor, omdat men uiteindelijk werkt met een lijst van woorden. Idealiter zou er een één op één relatie tussen woorden en items te leggen zijn. Er zijn echter zeer veel manieren waarop dit in de praktijk niet het geval is. Een woord kan in de loop der tijd van betekenis veranderen of gelijktijdig verschillende betekenissen hebben. Een item kan zelf veranderen of met twee verschillende woorden worden aangeduid. Bij de opkomst van een nieuw woord voor een nieuw item kan het na verloop van tijd gebeuren dat ook een ouder item met het nieuwe woord benoemd wordt. Tenzij er een heel gedetailleerde beschrijving wordt gegeven, wat zeldzaam is, is het onmogelijk om hier zekerheid over te krijgen. Bovendien zijn er woorden die later zo in onbruik zijn geraakt, dat het helemaal moeilijk is om er zich nu nog een item bij voor te stellen.

Een tweede probleem is hoe ver te gaan met het onderscheiden van verschillende items. In de ideale situatie waar woord en item gelijk oplopen is dat geen probleem of wordt het antwoord door de bron zelf gegeven. In de praktijk zal men echter als onderzoeker moeten ingrijpen en zelf keuzes maken omdat het niveau en de detaillering van beschrijving verschillend zijn. Het ene uiterste, dat al bij de bronnenkritiek gesignaleerd is omdat het uiteindelijk tot onvolledigheid leidt, is een te globale beschrijving, zoals simpelweg de vermelding van 'kleding', 'gereedschap-

pen' of, sterker nog, de 'roerende goederen'. Kan men in de beide eerste gevallen nog wel werken met de rest van de inventaris, in het laatste geval is dat onmogelijk. Maar ook als er 'theegoed' wordt genoemd zonder nadere specificatie, terwijl in een andere inventaris alle kopjes en schotels van iedere soort apart worden vermeld, wellicht zonder aan te duiden of het om een samenhangend geheel gaat, heeft men te maken met twee niveaus van beschrijving die een vergelijking bemoeilijken.

Bovendien kan men vooral in rijke en zeer gedetailleerde inventarissen enkele specifieke items aantreffen die elders heel weinig voorkomen en die men als variant of afgeleide van een ander, algemener item kan beschouwen. Het is dan mogelijk dat dit bijzondere item ook in andere boedels voorkomt, maar daar is inbegrepen in een minder specifiek verzamelwoord. In dat geval zou het de vergelijkbaarheid ten goede komen om ook dat ene item dat wel zeer gedetailleerd is beschreven samen te voegen met de minder precies beschreven items. Dat maakt dan wel de differentiatie minder zichtbaar. Ook als men hier niet veel voor voelt, is het zeer onpraktisch items te onderscheiden die maar in één of twee boedels vermeld worden, omdat zij het overzicht bemoeilijken en er toch niet veel kwantitatieve uitspraken over gedaan kunnen worden. Soms kan men deze items ook verzamelen in een rest- of 'overige'-item, zodat er naast 'tafel' ook 'overige tafels' bestaat. Dit laatste is zichtbaarder en beter te bewerken, hoewel ook daarin nogal ongelijksoortige items bijeengebracht kunnen zijn. Het belangrijkste is dat er, anders dan op het eerste gezicht lijkt, keuzes gemaakt moeten worden van wat men nog wel of niet meer als afzonderlijk item wenst te definiëren en dat er soms items moeten worden samengevoegd. Deze keuze is afhankelijk van de vragen die men stelt. Het zijn vaak ook zoveel keuzes dat ze meestal niet allemaal afzonderlijk kunnen worden gememoreerd en toegelicht of beschreven.

Een probleem van weer een andere orde is dat niet elk item dat in een inventaris wordt beschreven, gebruikt kan worden. Het gaat in dit onderzoek uitsluitend om die items die iets zeggen over de levensstijl of de consumptie van de geselecteerde huishoudens. Er worden namelijk ook gereedschappen van ambachtslieden en boeren beschreven, evenals voorraden van winkeliers en handelaren. Die laatste zijn het meest verwarrend omdat het hier items kan betreffen die ook in vele huishoudens aangetroffen kunnen worden. Nu waren er in de pre-industriële periode veel minder producten kant en klaar te koop dan tegenwoordig zodat de verwarring in de praktijk wel meevalt. Bovendien is het in het algemeen ook wel de moeite waard om de items in de huishoudens te vergelijken met wat men aantreft bij een in de productie of handel daarin gespecialiseerde producent of winkelier. Het zal niet altijd helemaal mogelijk zijn om een duidelijke scheidslijn tussen privé-bezit en handelsvoorraad te trekken. Veel ambachten of winkels werden aan huis bedreven en de werkruimte kan men dan niet voor honderd procent afdoen als publiek terrein: de gordijnen of schilderijen die daar hingen hoorden net zo goed

tot de levensstijl als de versiering van de privé-vertrekken. In de praktijk is dit probleem minder groot dan het lijkt, maar het moet wel gesignaleerd worden.

Bij het achterhalen van de betekenis van de vele verschillende voorwerpnamen die voorkomen in de boedels en bij het beantwoorden van de vraag in hoeverre het hierbij om verschillende items ging is allereerst veel gebruik gemaakt van de voltooide delen van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.* In de tekst wordt hier verder niet meer naar verwezen, wel naar de overige literatuur die daarnaast gebruikt is. In veel gevallen bleek het bovendien verhelderend om de woorden in de achttiende-eeuwse woordenboeken van Halma en Marin op te zoeken.

Men zou de veranderingen in de materiële cultuur kunnen beschrijven door alle inventarissen uit de zeventiende eeuw en de drie onderscheiden perioden uit de achttiende eeuw met elkaar te vergelijken. Hierbij komt dan de vraag op hoe vergelijkbaar de ingevoerde bestanden van inventarissen uit deze perioden zijn in hun samenstelling. Voor de zeventiende eeuw zijn uit een periode van veertig jaar (1630-1670) alle beschikbare inventarissen ingevoerd. Een vermogensindeling op grond van zegelklasse of impost op het begraven is voor deze periode nog niet mogelijk, terwijl het aantal belastingbronnen daarbuiten ook beperkt is. Het is ook niet van iedere erflater duidelijk welk beroep deze heeft uitgeoefend, een gemis dat voor de achttiende eeuw gebruikt is als argument om inventarissen uit te sluiten.

Omdat de samenstelling van het bestand uit deze vroege periode qua vermogen en deels ook qua beroep onbekend is, in tegenstelling tot de bestanden uit de achttiende eeuw, kan er ook niet een selectie gemaakt worden die aan dezelfde kenmerken beantwoordt. Omdat een werkelijk verantwoorde vergelijking niet mogelijk is, maar een zeer globaal beeld van de verschillen toch wel zeer gewenst is, is besloten om dan alle ingevoerde inventarissen uit beide eeuwen met elkaar te vergelijken. Dit levert geen betrouwbare exacte cijfers op, maar wel indicaties van de veranderingen en de omvang daarvan.

Het gehele bestand uit de achttiende eeuw, waarvan de samenstelling wel bekend is, is ook niet voor iedere periode identiek. Dat komt omdat van sommige combinaties van beroepsgroep en zegelklasse niet altijd voldoende inventarissen beschikbaar waren. Opdat de vergelijking niet wordt verstoord door de verschillen die hieruit zijn ontstaan is uit iedere periode een kleinere selectie gemaakt van een identieke samenstelling. Deze selecties bestaan uit vijf boeren en vijf middenstanders voor elke zegelklasse. Alleen de laagste zegelklasse, die van 3 st., moest worden ingeperkt tot drie boeren en vier middenstanders. Uit de zegelklasse van *f* 3,– zijn tevens steeds drie ambtsdragers gekozen. Totaal komt dit op veertig inventarissen voor iedere periode.

De samenstelling van deze selectie komt niet overeen met de beroeps-

en vermogenssamenstelling van de Krimpenerwaard in de achttiende eeuw en kan dus niet als een representatieve steekproef gelden. Het is een gestandaardiseerde selectie om verschillen in de tijd te vinden. De cijfers zijn dan ook alleen onderling vergelijkbaar, om het relatieve bezit van items ten opzichte van elkaar te beoordelen en de eventuele ontwikkelingen in de loop van de tijd zichtbaar te maken. Buiten deze context verliezen ze iedere waarde. Dat neemt niet weg dat een item dat in de tabellen meer dan negentig procent scoort blijkbaar ook in de minder vermogende huishoudens tot het gebruikelijke bezit gerekend kan worden. Een ander item dat daarentegen onder de vijftien procent blijft, zal ook werkelijk in weinig huishoudens te zien geweest zijn. Overigens is bij het verwijzen naar voorbeelden ook gebruik gemaakt van inventarissen die niet tot deze selectie behoren.

Sommige rubrieken kunnen niet zonder meer op deze wijze behandeld worden, met name kleding en sieraden. Vooral voor kleding geldt dat deze vaak niet of onvolledig is beschreven, voor allebei geldt dat er een zeer duidelijk verschil bestond tussen het bezit van mannen en vrouwen. Omdat een groot deel van de erflaters alleenstaand, of zelfs nooit gehuwd geweest is op het moment van overlijden, kan men hier niet zonder meer alle inventarissen met elkaar vergelijken. Deze rubrieken zullen daarom in een apart hoofdstuk, op aangepaste wijze onder handen worden genomen.

4.2. WONINGINRICHTING

4.2.1. *Meubilair*

Het meubilair vertegenwoordigde, misschien tegen de verwachting in maar in overeenstemming met eerdere bevindingen, niet het meest waardevolle deel van de roerende goederen. Anderzijds bestond het meestal uit grotere stukken die men bij de inventarisatie niet gauw over het hoofd zag en het beeld van de woning sterk beïnvloedden.[3] Het wordt daarom redelijk volledig beschreven in de inventarissen. In de onderstaande paragraaf wordt een overzicht gegeven van achtereenvolgens het tafel-, zit- en bergmeubilair, terwijl hetgeen gebruikt werd om te slapen in een volgende paragraaf aan de orde komt.

Tafels waren op een of andere wijze in vrijwel iedere boedel te vinden (tabel 4.1). Alleen in de zeventiende eeuw leken zij regelmatig te ontbreken. Het meest algemeen was de vermelding van de aanwezigheid van een tafel zonder meer. In veel inventarissen uit de eerste decennia van de achttiende eeuw werden echter achtkante, ronde, vierkante of soms ovale tafels gespecificeerd. Afgezien nog van de vraag of dit werkelijk totaal verschillende soorten waren, vermindert het overzicht over de aanwezigheid van

TABEL 4.1. De aanwezigheid van tafelmeubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
tafel	77	95	90	98	98
trektafel	3	8	10	10	3
hangoortafel	–	9	8	13	13
overige tafels	19	13	5	10	15
theetafel	–	23	25	40	13
schenktafel	–	7	18	5	5
gueridon	–	5	5	5	5

tafels als men deze als aparte items zou beschouwen. Na 1740 werden deze aanvullende gegevens over de vorm niet meer in boedelinventarissen opgenomen, maar men zal moeilijk enkel op grond daarvan kunnen beweren dat deze tafels daarna niet meer voorkwamen.

Naast de gewone tafel werd een grote verscheidenheid aan bijzondere soorten genoemd. Het meest gebruikelijk hiervan waren de tafels die men groter kon maken naar behoefte. De trektafel, die over de hele periode gesignaleerd wordt, had een tafelblad dat uitgetrokken kon worden; de hangoortafel, die pas in 1724 voor het eerst genoemd werd (166)*, had een hangend, uitklapbaar blad. Maar ook waren er vele soorten tafels die zo weinig voorkwamen dat het geen zin heeft om daarvan afzonderlijke percentages te geven, zoals draai-, eet-, hang-, knip-, schuif- en veldtafels, die in de tabel zijn samengenomen als 'overige tafels'. Deze kwamen vooral voor in de zeventiende eeuw en aan het einde van de achttiende eeuw. Het hoge percentage in de zeventiende eeuw heeft te maken met het geringe aantal inventarissen in deze periode, waardoor een item eerder in slechts één inventaris voorkwam en werd ingedeeld bij 'overige tafels'.

Deze 'overige tafels' moet men overigens onderscheiden van de bijzettafels, die vooral in de achttiende eeuw opkwamen en waarvan de theetafel het meest verspreid was. Zoals de naam al aangeeft hing het gebruik van deze tafels sterk samen met de opkomst van het theedrinken, dat enkele nieuwe attributen vereiste. Waarschijnlijk werd het gebruikt om het theeservies op uit te stallen, met enkele schalen met wat men bij de thee presenteerde, of om er gewoon thee aan te drinken. Dit geldt ook voor de schenktafel (voor bier en wijn) en de gueridon (Afbeelding 14 en 15), die men beide eigenlijk alleen vond als er ook al theetafels waren.[4] De gueridon wordt vaak beschouwd als een bloementafeltje, maar de vermelding van 'een koperen gerridon en keteltje erop' (233) of meermaals voorkomende combinaties als 'een geverft teetafeltje en gerridon' (23, maar ook in bv. 233) tonen dat dit tafeltje ook bij het theedrinken werd gebruikt. In

* Bij verwijzing naar een specifieke boedelinventaris zal in het vervolg het nummer tussen haakjes in de tekst gegeven worden, zo nodig gevolgd door het jaartal.

de tweede helft van de achttiende eeuw liep de verspreiding van thee- en schenktafels weer duidelijk af.[5]

Materiaalvermeldingen bij tafels zijn niet heel erg gebruikelijk. Als dit toch genoemd werd was het vaak eikenhout. Opmerkelijk is vooral de gueridon, die vaak kostbaar was uitgevoerd, van duurdere houtsoorten als notenhout of van metaal zoals koper, tin en zelfs eenmaal van zilver (23).

In vrijwel ieder huishouden werd in de behoefte aan zitmeubilair voorzien door de aanwezigheid van grote aantallen stoelen, soms nog explicieter zitstoelen genoemd (tabel 4.2). Een grote variatie aan bijzondere soorten kwam slechts bij een klein gedeelte van de boedels voor, zoals beugel-, comptoir-, kerk-, knik-, schrijf- en Spaanse stoel. Net als bij de 'overige tafels' werden deze in de zeventiende en aan het eind van de achttiende eeuw vaker vermeld. Naast de stoel werden ook krukken en banken gebruikt om op te zitten. Tot de krukken worden dan de driestal gerekend, die vooral in de zeventiende eeuw gebruikt werd, en de krukstoel, die pas vanaf 1750 opdook. Banken, soms ook hoek- of zitbanken genoemd, kwamen opvallend vaak voor in de zeventiende eeuw en bleven ook later nog vrij algemeen verspreid, maar namen toch duidelijk af in de loop van de achttiende eeuw.

Als een meer comfortabele stoel kende men in de achttiende eeuw, en dan nog vooral in de eerste helft, de arm- of leuningstoel. Meestal was er hier maar één van aanwezig, die genoemd werd met een aantal gewone stoelen, zodat deze duidelijk bestemd geweest lijkt te zijn voor het hoofd van het huishouden. Verder konden er stoelkussens zijn of was de stoel bekleed. Vooral bekleding was zeer exclusief en kwam vrijwel alleen voor als er ook al stoelkussens waren. Deze bekleding was dan meestal met trijp of met leer.[6] Stoelkussens werden niet altijd zo expliciet aangeduid, maar meestal waren ze van bedkussens te onderscheiden door de context waarin ze genoemd werden en de vermelding van kleur of materiaal, ook vaak trijp. Opvallende kussens waren te vinden bij de baljuw van Blois, die een kussen had als heemraad van de Krimpenerwaard (233), en bij de

TABEL 4.2. De aanwezigheid van zitmeubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
stoel	87	96	95	100	95
overige stoelen	13	6	5	5	10
kruk	16	7	10	3	8
bank	81	49	53	55	35
leunstoel	–	24	28	33	5
stoelkussen	32	36	50	45	25
stoelbekleding	6	5	5	5	5

Schoonhovense vroedschap en oud-burgemeester Nicolaas de Fremery, die in verband met zijn commissies in de Gecommitteerde Raden en de Rekenkamer van Holland drie groene kussens had 'met de wapens van Holland in couleuren daarop' (211).

Enige vorm van bergmeubilair was eveneens in vrijwel ieder huishouden te vinden (tabel 4.3). Dit werd meestal gewoon een kast genoemd of, in mindere mate, kastje. Overigens kon hierbij allerhande informatie gegeven worden over het aantal deuren, laden en de kaststellen, maar daar is moeilijk systematisch mee te werken. Meestal was er toch minstens één goede kast aanwezig waarin het linnengoed, een deel van de kleding en verscheidene kostbaarheden waren opgeborgen. Soms kwam in de naam van het meubel tot uitdrukking dat er vooral kleding en linnengoed in bewaard werden. Een linnenkast komt in het hele bestand echter maar één keer voor, in 1632, helemaal in het begin van de onderzoeksperiode, bij een welgestelde steenbakster uit Haastrecht (248).

De algemene aanduiding 'kast' werd tegen het einde van de achttiende eeuw steeds minder gebruikt, wat ongetwijfeld samenhing met de opkomst van een aantal nieuwe soorten. Het kabinet (Afbeelding 1) verscheen, op één uitzondering in 1719 na, niet voor 1730 in de boedels (23). Ook de kleerkast kwam eerst in deze periode op, evenals de hangkast. In deze laatste werd de kleding uitgehangen, zoals aan een kapstok en anders dan in gewone kasten met legplanken. Overigens wordt maar zelden de inhoud van een hangkast expliciet beschreven. Uit diezelfde

TABEL 4.3. De aanwezigheid van bergmeubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
kast	68	86	95	93	80
hangkast	–	9	8	18	5
kabinet	–	17	–	23	18
kleerkast	–	7	3	5	10
ladenkast	–	11	–	13	18
kist	74	59	58	78	50
glazenkast	19	11	13	20	3
tinnekast	–	16	–	25	23
porseleinkast	–	9	5	10	15
pottenkast	–	2	–	–	5
tresoor	48	13	18	5	10
hangtresoor	19	2	–	5	–
spinde	13	9	18	8	5
etenstroor	19	38	30	43	40
aanrechtbank	–	11	–	8	15
buffet	–	2	–	3	5

tijd dateert ook de ladentafel, soms ladenkast genoemd, beide als commode te beschouwen, hoewel dat woord nooit genoemd wordt.[7] Naast deze kasten waren er veelal ook nog één of meer kisten aanwezig.

Verschillende soorten kasten waren, blijkens hun naam, vooral bedoeld om allerlei serviesgoed te bewaren of te tonen: de glazenkast, pottenkast, tinnekast en porseleinkast. Bij de glazenkast kan men zich afvragen, of de naam nu vooral verwees naar de inhoud, glaswerk, of dat deze van glazen deuren was voorzien die het mogelijk maakten de inhoud te zien. De eerste vermelding van deze kast, uit 1634, houdt beide mogelijkheden open: 'een glase kast met ettelijcke glase ende commens verciert' (298). Ook later werd de inhoud nog wel eens genoemd: 'een glase kasje en ettelijke glasen' (193, in 1702), 'een glazekastje met differente soorten van glaazen' (30, in 1783) maar ook 'een glase kasje en eenig aerdewerk' (38, in 1704). Bij 'een groote glasekas met vier deuren' (111) zou men eerder kunnen denken aan glazen deuren. Wellicht zijn beide betekenissen door elkaar gebruikt geweest. Aan het eind van de achttiende eeuw lijkt de glazenkast te verdwijnen, waarschijnlijk juist ten gunste van de porselein- en tinnekast.[8]

De andere kasttypen waarvan de naam expliciet naar de inhoud verwijst, kwamen allemaal pas in de achttiende eeuw op en waren open of van glazen deuren voorzien. De tinnekast, voor het eerst vermeld in 1727, was nog het meest algemeen (27). In één geval werd vermeld 'een tinnekas met raamen' (75, in 1755). Exclusiever was de porseleinkast, die overigens al in 1719 (26) genoemd werd. Ook hier werd enkele malen verwezen naar de glazen deuren, zoals in 'een neuteboome porceleynkast met glaasen' (66, in 1757). Het ontbreken daarvan werd ook een keer vermeld: 'een ongeverfde porsselijn kas zonder glasen' (104, in 1755). Bij 'een porcelyn oft tinne kast' (209, in 1788) was het verschil blijkbaar niet te bepalen. In de regel vindt men een porseleinkast vooral in die inventarissen waar ook al een tinnekast was. De pottenkast werd maar een zestal keren genoemd, alle na 1760. Bij de vermelding van 'rouw aardewerk' als inhoud denkt men niet direct aan een uitstalkast (215, in 1771). Eenmaal werd de pottenkast genoemd in combinatie met de tinnekast, waar die dan onder bleek te staan.

Een aparte categorie binnen de kasten werd gevormd door die meubelstukken welke op een of andere wijze gebruikt werden om voedsel te bewaren of te bereiden. In de zeventiende eeuw kwam men nog zeer regelmatig een tresoor tegen in de inventarissen. Hoewel dit woord vele betekenissen kan hebben en de tresoor, als afgeleide van de betekenis van kostbaarheid een pronkmeubel kan zijn, zal het veelal gebruikt zijn als bergmeubel voor vaatwerk en om spijzen op te zetten of in te bewaren. In de loop van de achttiende eeuw raakte dit echter steeds meer in onbruik. Vervolgens werd het woord dan als etenstroortje of etensspinnetje vrijwel

inwisselbaar met de spinde, een kast of kamer om eetwaren in te bewaren.

Na 1750 treft men in een aantal inventarissen een recht- of rekbank aan, sporadisch ook wel een aanrechtbank genoemd, welke als functie had het aanrichten of voorbereiden dan wel opdienen van de maaltijd. Deze bevatte onder het tafelblad ook kastjes voor het opbergen van alle benodigdheden. Dit was in wezen ook de functie van het buffet, een woord dat eveneens pas na 1750 in de inventarissen voorkwam, in totaal niet meer dan vier keer.[9] Volgens Halma was de aanrechtbank of -tafel een 'bufet. Table dans les sales (sic! J.K.) à manger, où l'on étale la vaisselle', maar ook een 'table de cuisine' of 'table à dresser les viandes'. Bij Marin is aanrechtbank de vertaling van 'dressoir' of 'buffet de cuisine, où l'on dresse les potages, etc.'.[10]

Men komt beide meubels wel in dezelfde inventarissen tegen, zoals in 1756 bij Leentje Frans van Es, eigenaar van een steenplaats in Ouderkerk. In het voorhuis stond, behalve onder meer een ledikant, de 'Vriese klok' en vier theetafeltjes, een buffet, terwijl zich in de 'woonkeuken' een 'rekbankje' bevond (65). Wellicht moet men er van uitgaan dat het woord buffet alleen gebruikt werd voor dergelijke meubels die, dichtgeklapt, de vorm van een commode of ladentafel aannamen en in Nederland in deze tijd in de mode raakten.[11] Maar de oud-burgemeester Nicolaas de Fremery had in 1783 'een buffet met staats-, stads- en andere familiepapieren', wat niet de meest voor de hand liggende bestemming voor dit meubel lijkt (211). In hoeverre de verandering van woordgebruik en betekenis gepaard is gegaan en gelijk opliep met een werkelijke verandering van de meubels blijft hier onduidelijk.

Overige meubelstukken die zeer vaak voorkwamen zijn de voetenbank en de kapstok (tabel 4.4). De voetenbank is een losse vloer, bestaande uit een soort vlonder, dat men wellicht vooral gebruikte wanneer men zittend werk deed. Indien een kamer alleen een stenen vloer had, of in ieder geval geen houten vloer, dan was dit een mogelijkheid om zich tegen de kou of het optrekkend vocht te beschermen, ook bij gebrek aan een vloerkleed. Het aanwezigheidspercentage nam over de hele periode toe. Ook de kapstok kende een zeer ruime verspreiding, al lijkt die tegen het einde van de eeuw sterk verminderd te zijn. Dit kan zijn oorzaak gevonden hebben in de opkomst van kabinet, kleer- en hangkasten. In de zeventiende

TABEL 4.4. De aanwezigheid van overig meubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
voetenbank	29	41	25	33	40
kapstok	3	57	50	73	38
schabel	26	2	8	–	3

eeuw en tot ca. 1720 vindt men regelmatig een schabel, soms schabeltafel genoemd. Dit is een klein zit- of voetenbankje, dat in de loop der tijd vele betekenissen heeft gehad en ook wel gebruikt werd om iets op te leggen. In 1766 werd dit voor het laatst nog eenmaal vermeld, nu als een schabellebank.

De meubels waren op enkele uitzonderingen na van hout vervaardigd (tabel 4.5). Meestal werd er echter geen materiaal opgegeven. Dit is vooral het geval bij stoelen en tafels. Van de gewone kasten is daarentegen het materiaal in meer dan de helft van de vermeldingen bekend. In veel gevallen betekent dit overigens alleen dat bevestigd wordt dat iets van hout was, wat eigenlijk al verondersteld kon worden. De meest genoemde houtsoort is eikenhout, waarvan het aanwezigheidspercentage in de loop van de achttiende eeuw sterk vermindert. Omdat dit verdwijnen niet wordt gecompenseerd door de sterke opkomst van andere houtsoorten, moet aangenomen worden dat eikenhout niet meer vermeldenswaardig was. Alleen in de zeventiende eeuw werd wagenschot, dat de kwalitatief beste bewerking van eikenhout is, veelvuldig genoemd.[12] Ook vurenhout, dat in het algemeen als een goedkopere houtsoort wordt beschouwd, werd vooral in de zeventiende en vroege achttiende eeuw vermeld.

Uit de ontwikkeling van de mode op meubelgebied is bekend dat eikenhout in Nederland lange tijd het dominante meubelhout was en dat notenhout eind zeventiende eeuw zeer geliefd werd bij de elite. In het begin van de achttiende eeuw zou notenhout toonaangevend worden voor gefineerde meubels. In diezelfde tijd was er ook veel belangstelling voor niet-inheemse houtsoorten die uit andere werelddelen werden ingevoerd en aanvankelijk zeer kostbaar waren, zoals ebbenhout en mahoniehout. In de loop van de achttiende eeuw werd mahoniehout geleidelijk aan zelfs het meubelhout bij uitstek.[13] In de Krimpenerwaard zien we dat notenhout over de gehele periode slechts een vrij bescheiden rol speelde. Ma-

TABEL 4.5. De aanwezigheid van houtsoorten. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
hout	19	8	13	5	8
eikenhout	19	47	73	53	20
wagenschot	39	–	–	–	–
vurenhout	26	7	18	10	–
notenhout	–	11	10	15	13
mahoniehout	–	1	–	–	–
sakkerdaan	–	4	–	10	3
essenhout	3	0	3	–	–
grenenhout	–	1	–	–	–
overig hout	–	1	5	–	–

honiehout dook eerst op in de jaren '80 van de achttiende eeuw in niet meer dan een viertal inventarissen, waar het juist gebruikt werd voor vrij speciale meubelstukken als een speeltafel, buffet, bureau of 'domme knecht', een dessert-tafeltje (132).[14]

Vooral halverwege de achttiende eeuw was ook sakkerdaan een opvallende houtsoort, die in de Krimpenerwaard alleen voor kasten gebruikt werd, soms in combinatie met eikenhout of ebbenhout. Welk hout achter deze naam schuil ging is niet erg duidelijk. Het wordt vaak gelijkgesteld aan teak, maar dat is niet erg waarschijnlijk omdat dit geen gebruikelijk meubelhout was in deze tijd. Woordenboeken uit de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de naam eigenlijk al in onbruik geraakt was, geven zeer tegenstrijdige informatie. Mogelijk is het woord afgeleid van het Spaans-Portugese *jacarandá*, dat verwijst naar het palissanderhout dat uit Brazilië kwam. In de late zeventiende eeuw werd vrij veel palissanderhout verwerkt in de betere meubels, terwijl die naam niet of slechts sporadisch (rond 1650) gebruikt werd in inventarissen. Bovendien lijkt het gebruik van palissanderhout in nieuwe meubels na 1700 te verdwijnen, wat zou kunnen verklaren dat de naam na verloop van tijd geheel in onbruik is geraakt, tegelijkertijd met de meubels die ervan gemaakt waren.[15]

Gezien het grote aantal meubelstukken waarvoor geen materiaal is opgegeven, moet men zich afvragen of de bovenstaande verdeling representatief is voor het gebruik van de diverse houtsoorten, of dat er vooral goedkoper hout is gebruikt waar niets genoemd werd, zoals vurenhout of het minder frequent vermelde grenenhout. Men gaat er in het algemeen van uit dat bijzondere of kostbare stukken beter beschreven zijn dan gewone voorwerpen, zodat dure materialen minder vaak verzwegen werden dan goedkope. Dat pleit dan voor de laatste stelling, dat veel meer meubelen van goedkoper hout zijn gemaakt dan in de tabel 4.5 zichtbaar wordt. Bij veel items die van zichzelf al tamelijk gespecificeerd zijn, zoals een glazenkast of tinnekast, werden zelden of nooit materialen genoemd, wat weer niet geldt voor de meer exclusieve items als porseleinkast en buffet. Uiteindelijk diende de materiaalaanduiding vooral ook om de identificatie van de voorwerpen in de inventaris te bevorderen.

4.2.2. *Slaapmeubilair en beddengoed*

Het slaapmeubilair is niet anders dan onvolledig in kaart te brengen (tabel 4.6). De reden daarvan is de bedstede, die waarschijnlijk algemeen gangbaar was maar zelden direct genoemd werd. Het was immers een vast onderdeel van het huis en niet een roerend goed. Men is dan afhankelijk van indirecte vermeldingen, bijvoorbeeld van 'drie schoteltjes boven de bedstee' (9) of een opsomming van het beddengoed, waarbij dan vermeld werd dat het in een bedstede lag. Het overgrote merendeel van de gevonden bedsteden is echter alleen getraceerd door de aanwezigheid van bedstedegordijnen. In zekere zin zeggen de aanwezigheidspercentages voor

TABEL 4.6. De aanwezigheid van slaapmeubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
bedstede	6	23	20	33	23
bedstedegordijn	3	20	18	28	20
ledikant	–	11	8	10	15
rustbank	–	10	13	20	5
slaapbank	16	9	15	8	8
kribbe	13	19	10	20	18
ledikantbehangsel	–	10	8	10	13
hemel/paviljoen	–	2	3	–	–

bedsteden meer over die voor bedstedegordijnen, reden om deze laatste ook apart in de tabel op te nemen. Waarschijnlijk kan men alleen stellen dat in veel huishoudens waar geen bedstede is gevonden deze wel aanwezig was, maar dat er geen gordijnen voor hingen.[16] Overigens kan het zijn dat bedstedegordijnen alleen onder de algemene naam 'gordijn' zijn geïnventariseerd, waarmee ze min of meer onzichtbaar geworden zijn. Gezien de slagen om de arm waarmee men deze gegevens moet benaderen heeft het geen zin om uitspraken over het gemiddelde aantal bedsteden per huishouden te doen.

Het losstaande bed of ledikant kwam in de achttiende eeuw op; de eerste vermeldingen komen uit de boedels van een tweetal zeer vermogende inwoners van Haastrecht, beide uit 1719 (23 en 26). In de loop van de tijd valt hier een zeer geleidelijke toename waar te nemen. Men kan op grond van deze gegevens zeker niet vaststellen dat het ledikant de bedstede verdrong. Er bestond integendeel een grote overlap tussen het bezit van beide slaapplaatsen: In twee op de drie huishoudens met een ledikant was ook de aanwezigheid van een bedstede aantoonbaar. Ook waren er zelden meer dan twee ledikanten in één huishouden.

Eenmaal werd er een hemel bij het ledikantje genoemd, dat laatste bleek echter 'uyt malkander' op zolder te liggen (19). Bij de zeer vermogende Haastrechtse zeildoekhandelaar en burgemeester Bastiaan van Nooten vinden we 'een paveljoentje van groen behangsel en houtwerk onder' waarin twee bedden (= matrassen) en allerhande beddengoed lagen (26). Dit geheel bevond zich overigens op de 'voor pakhuys solder'. Het is trouwens niet altijd duidelijk of het woord paviljoen automatisch met inbegrip van een ledikant was of soms helemaal niets met slaapmeubilair van doen had.

Ook zonder hemel of paviljoen was een ledikant meestal voorzien van behangsels (nooit gordijnen genoemd). Zo vinden we, wederom bij Bastiaan van Nooten, nu in de voorkamer 'een ledikant met gekoleurde behangsels met drie vergulde arentjes daar bovenop'. De Haastrechtse burgemeester Gerrit Verhaar had in het 'voorsaaltje' een 'ledekant met paars

behangsel en quast' (23). Wellicht was het verschil tussen paviljoen en behangsel, dat dit laatste een hemel op vier kolommen was, terwijl de eerste van het plafond af naar beneden hing. Of dit onderscheid echter altijd precies werd gemaakt bij de inventarisatie valt te betwijfelen. Waar het materiaal van de ledikanten zelf meestal onbekend blijft, blijken de bedbehangsels vrij kleurig te zijn geweest (vooral groen, paars en rood) en veelal van saai of, bijvoorbeeld, cachant (= changeant?) vervaardigd.[17]

De woorden rustbank en slaapbank moeten beide zeer vergelijkbare items aangeduid hebben, banken waarop men kon liggen of slapen. Toch waren er wel kleine verschillen in het gebruik van deze woorden, waarbij men zich kan afvragen in hoeverre die op verschillen tussen de items berustten. Het woord slaapbank werd al in de zeventiende eeuw gebruikt en treft men, in tegenstelling tot de rustbank, vooral aan in huishoudens waar geen ledikant was. Bij Halma is de slaapbank een 'couchette, sorte de banc qu'on étend pour se coucher & qu'on relève quand on est levé', terwijl hij rustbank onder meer vertaald als 'canapé'.[18] De rustbank werd dan ook regelmatig genoemd in combinatie met een bijbehorend matras of rustbed dat gezien mocht worden, zoals 'een rustbank met een roode matras en peulue' (132) of in de combinatie van 'een nooteboome rustbank, een geel gestreept rustbed, een peuluw, een Japans deken' (26).[19] De kribbe tenslotte was meer een eenvoudige slaapplaats, vooral gebruikt voor kleine kinderen.

Beddengoed was, anders dan het bedmeubilair, in vrijwel iedere inventaris opgenomen (tabel 4.7).[20] Allereerst was daar het bed zelf, dat slechts in een drietal boedels helemaal ontbrak. Met dit woord werd niet een meubelstuk maar de matras aangeduid. In veel van de minder vermogende huishoudens was dit het kostbaarste item. Hoewel er zeker wel verschillen in kwaliteit zijn geweest, werd daar echter vrijwel nooit iets over gezegd, net zo min als het materiaal van de vulling van een bed gespecificeerd

TABEL 4.7. De aanwezigheid van beddengoed. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
bed	100	99	100	100	93
matras	–	7	8	15	5
peluw	84	93	98	88	93
hoofdkussen	94	90	93	88	85
deken	90	91	95	88	83
sprei	10	9	8	13	13
beddenkleed	13	18	30	20	10
beddentijk	6	10	–	13	13
slaaplaken	97	94	93	95	93
kussensloop	97	92	93	95	85

werd. Toen de boedel van de looier Dirk Molenaar wegens schulden verkocht moest worden, hoorde zijn beste bed tot de goederen die hij probeerde te behouden. Dat bracht hij namelijk onder bij enkele minder vermogende buren, die hem in ruil daarvoor een oud, slecht bed leenden. Dat laatste kon op de boedelveiling voor een laag bedrag door de vrienden van Molenaar worden opgekocht en vervolgens weer worden omgeruild voor het goede bed.[21]

Ook over de omvang van het bed werd nooit iets aangetekend, niet of het klein of groot, half of dubbel was. Misschien moet men er vanuit gaan dat een bed in de regel voor twee personen bedoeld was. Door verschillen in de samenstelling van het huishouden, in vermogen en in opvattingen over bijvoorbeeld tot welke leeftijd kinderen in één bed kunnen slapen, is het eigenlijk vrijwel onmogelijk om op grond van het aantal bedden uitspraken te doen over de gezinsgrootte, of, indien dat laatste al bekend is, de verhouding tussen het aantal personen en bedden.

Naast bed kwam ook wel het woord matras voor, maar dat was meestal in combinatie met een rustbank. Ook kwam het woord matras wel voor als stoelmatras. In beide gevallen zou het kunnen gaan om een kleurig matras dat zichtbaar in de kamer was. Sporadisch kwam het woord matras ook wel voor in combinatie met een ledikant, maar dan was er vrijwel altijd ook nog een bed bij.

Over wat er verder bij een bed hoorde lijkt een duidelijke consensus bestaan te hebben. Toen in 1728 de heer Aegidius van Binnevest, predikant te Ouderkerk, overleed, wees zijn dienstmaagd tijdens de inventarisatie van de keuken 'een bedde, peulue en twee hoofdkussens, een katoen deken, een groen en wit deken en een beddekleed' aan. De akte vervolgt dan met: 'Dit bovenstaande verklaard de dienstmaagd Heiltje Dirks van Dam dat door den overledene aan haar is gegeven, met uitdrukking van een bed met zijn toebehooren, waaronder zij is begrijpende nog twee paar slaaplakens en twee paar sloopen'. Deze opsomming stemt goed overeen met wat er doorgaans in een inventaris wordt opgesomd na het bed. Daarbij moet bedacht worden dat er altijd wel enkele inventarissen waren waarin de specificatie schuilging achter 'een bed met zijn toebehoren' of, iets uitvoeriger, 'een bedde, peulue en verdere toebehoren', wat toenam in de loop van de achttiende eeuw (o.a. 28 en 173). Bij veel beddengoed vertoonden de aanwezigheidspercentages dan ook een licht neergaande lijn.

Bij een bed hoorde dan allereerst een langwerpig onderkussen of peluw en daarboven nog twee hoofdkussens, wat er mede voor pleit dat het bed in de regel door meer personen gedeeld werd. In inventarissen werden ook wel kussens zonder meer, slaapkussens en, vooral in de zeventiende eeuw, oorkussens genoemd. Omdat deze namen meestal niet in één en dezelfde boedel gebruikt werden kan men er van uitgaan dat ze, als ze niet hetzelfde waren, dan toch dezelfde functie vervulden. Daarom zijn zij hier allen samengenomen als hoofdkussen.

Verder hoorden er meestal zeker twee dekens bij een bed. Van deze dekens werd in meer dan de helft van de gevallen het materiaal of de kleur gespecificeerd. De meest genoemde materialen voor dekens blijken dan wol en katoen te zijn. De laatste werden aanvankelijk ook wel Japanse dekens genoemd, terwijl later sits opkwam. In de achttiende eeuw waren de kleuren van dekens vrijwel uitsluitend groen, wit en soms gebloemd. In de zeventiende eeuw vindt men daarnaast verscheidene boedels met blauwe, en vooral ook rode dekens. Beddenkleed en sprei hoorden niet helemaal tot de standaarduitrusting van het beddengoed. Het beddenkleed, bij Halma ook beddendeken, was het onderkleed dat op het bed lag (mogelijk in een deel van de inventarissen gewoon deken genoemd).[22] De sprei was juist een gestikte pronkdeken die wellicht vooral in combinatie met het ledikant voorkwam, hoewel ze ook regelmatig los daarvan vermeld werden.[23]

Opvallend is dat de lakens en de slopen in het voorbeeld van het legaat niet bij het bed in de keuken bleken te liggen maar apart gememoreerd werden door de dienstmaagd. Ook dat is een verschijnsel dat in veel andere boedelinventarissen is te herkennen, waar al het linnengoed bij elkaar bewaard werd in een kast. Daaronder viel een grote voorraad lakens en slopen, terwijl bij het beddengoed hiervan niets vermeld werd, ook niet als de boedel per kamer was beschreven. Bij de lakens was er overigens regelmatig sprake van halve lakens, terwijl slopen dikwijls per paar gingen.

Het bed zelf werd vaak nog extra omspannen in (bedden)tijk, een 'digt geslagen en gladde stof, daar veere bedden en oorpeuluwen van gemaakt worden'.[24] Het zou een indicatie kunnen geven hoe vaak bedden met veren gevuld waren, in plaats van met stro, gesteld dat die laatste bedden met goedkopere beddenzakken werden overtrokken. De tijk wordt echter vrijwel alleen genoemd als een deel van de winkelvoorraad of als het nog als nieuwe stof in de kast ligt, zoals 'een nieuwe tijk tot een bed, peulue en twee kussens' voor *f* 18-0-0, en vrijwel nooit als het al om het bed zit (136). Allen bij een rijke steenbakster uit 1632 werden 'tijcte bedden' in de inventaris beschreven (248).

4.2.3. *Verwarmingsartikelen*

Verwarming, dat tot de eerste levensbehoeften gerekend kan worden, vond vrijwel uitsluitend plaats door open haarden, welke ook als kookplaats gebruikt werden (tabel 4.8). Omdat deze een onlosmakelijk deel van een huis vormden werden ze nooit als zodanig vermeld in boedelinventarissen. Soms kan men hun aanwezigheid afleiden uit de naam die aan een ruimte gegeven werd (de 'haard' of 'keuken'). Ook werd wel van voorwerpen vermeld dat ze bij de schoorsteen hoorden (een kleedje voor de schoorsteen of een rek met schotels daarboven). In veel gevallen bestaat de aanwijzing vooral uit de aanwezigheid van een aantal voorwerpen dat bij de haard hoorde, voorwerpen die tot het zogenaamde 'ijzerwerk'

TABEL 4.8. De aanwezigheid van haardgerei en kachel. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
haardplaat/-ijzer	19	54	50	55	55
tang	71	86	93	85	85
blaaspijp	16	40	30	35	40
asschop	61	73	70	83	78
(vuur)vork	13	7	10	3	5
haardschutje	3	26	25	30	20
heugel, etc.	87	87	90	90	78
treeft/rooster	87	77	90	83	58
kachel	–	2	3	–	3

gerekend werden, naar het materiaal waar deze meestal van waren vervaardigd.[25]

Een bij de haard behorend item dat in de achttiende eeuw een veel bredere verspreiding kende dan voorheen was de haardplaat (Afbeelding 2), zowel staand als liggend. Eén van de functies was de haardwand te beschermen tegen de hitte van het vuur, waar men voorheen speciale haardstenen voor gebruikte. Daarnaast namen deze platen warmte op en straalden deze uit naar de kamer. Waar het nadeel van de open haard was dat de meeste warmte in de grote schoorsteen verdween, verbeterden de haardplaten de verwarming van de keuken of haardkamer. Bovendien waren zij veelal zeer decoratief met afbeeldingen versierd.[26] Soms treft men hen in combinatie aan, zoals in 'een staande plaat en een leggende, in de kamer' (77) of 'een staende haardyser en yser daervoor' (196).

Ander haardgerei, dat grotendeels ook in de zeventiende eeuw al gangbaar was, betrof de tang, waarmee het vuur opgepord werd, en de asschop. Deze items waren ook wel in koper uitgevoerd. Minder frequent, maar nog wel met grote regelmaat kon men blaaspijpen aantreffen, waarmee het vuur werd aangewakkerd. Ter bescherming van de vloer, of om de warmte iets af te schermen, kwamen er ook veelvuldig haardschutjes voor.

Om de haard te gebruiken voor het koken moest men een pot of ketel boven het vuur kunnen hangen, op een verstelbare hoogte. Hiertoe gebruikte men een heugel, die aan de heugelboom boven de haard hing, met een haak die langs een stuk getand metaal (ook wel zaag genoemd) in hoogte verstelbaar was en waaraan de ketel hing. Men vindt echter een grote diversiteit aan beschrijvingen en benamingen in de inventarissen. Blijkbaar hingen veel ketels gewoon aan een ketting. Ook komt men veelal voudheugels (= vouw-) tegen bij de haard. Soms werd de ketel geplaatst op een platte ring die horizontaal boven het vuur hing, het hangijzer. Deze begrippen zijn in de tabel allemaal samengenomen achter het woord 'heugel, etc.' en waren in het overgrote deel van de inventarissen terug te

vinden. De pan kon ook direct op het vuur geplaatst worden. In dat geval plaatste men er een treeft of rooster onder. Dit lijkt aan het eind van de achttiende eeuw steeds minder, maar nog wel in het grootste deel van de huishoudens aanwezig te zijn geweest.

Andersoortige vuurplaatsen, zoals kachels, werden slechts sporadisch genoemd. In de grote bierkelder van herberg 'De Swaan' te Haastrecht stond in 1712 een 'ysere kaggel' (196). Een 'vernuys' treffen we in 1732 aan in een Schoonhovense bakkerij en wordt, als behorende tot de bedrijfsgoederen, hier niet meegeteld (77). Vervolgens duurt het echter tot 1771 eer we wederom een kachel vinden. Alles bij elkaar wordt er in niet meer dan zes huishoudens voor huishoudelijk gebruik een kachel, kolenhaard of fornuis aangetroffen, grotendeels in de jaren '80 en '90 van de achttiende eeuw. Dit is opmerkelijk, daar kachels al in de zeventiende eeuw bekend waren in Holland, al werden ze toen vooral in enkele specifieke ruimten gebruikt: het voorhuis (meestal bedrijfsruimte), het comptoir of studeervertrek, het schildersatelier en de orangerie, waar exotische planten overwinterden.[27] In de Over-Betuwe hadden vele boeren rond 1750 al een kachel, terwijl zij rond die tijd in Delft alleen bij de allerrijksten voorzichtig begon op te komen.[28]

Volgens De Chalmot, bewerker van het 'Huishoudelyk woordboek' van Chomel, waren de kachels vooral in gebruik in 'Hoog-Duitschland, en in de koude noordlijke landen'. Het grote voordeel van de kachel was dat deze de kamer met eenzelfde hoeveelheid brandstof meer verwarmde, daar de warmte niet voor het grootste deel in de schoorsteen verdween. Hij geeft tegelijk verschillende argumenten waarom de kachel niet aansloeg in Holland. Het open vuur was levendiger en aangenaam om naar te kijken. In vroeger tijden, toen de turf volgens hem veel minder duur was, kon men het zich makkelijker veroorloven om een groot vuur aan te leggen dat de hele kamer verwarmde.

In zijn tijd zou men de vuren kleiner en de schoorstenen nauwer maken, zodat men hen 'als een zoort van opene kachgels beschouwen kan'. Omdat de verwarmde kamer verder zoveel mogelijk dicht gehouden werd kwam er dan onvoldoende frisse lucht binnen: 'Wij houden nu onze kamers digter, omdat onze vuuren kleiner zijn; en ondergaan het gebrek der kachgels, naamelijk, wij hebben geene verfrissching genoeg van lugt, omdat, gelijk in kachgel-kaamers, de uitwaassemingen in het vertrek blijven, om welke rede alleen, men in ons vogtig en bedomt land, nooit kachgels behoorde te gebruiken; ten minste niet zo lang men tabak rookt'.[29] Overigens werd de grote open haard ook gebruikt om vlees te roken, wat nog in het negentiende-eeuwse Maasland ertoe leidde dat boeren later dan middenstanders overgingen op kachels.[30]

Naast de haard en de kachel waren er nog een aantal kleinere warmtebronnen, niet bedoeld om een geheel vertrek te verwarmen (tabel 4.9). Het meest gangbaar hiervan was de koperen beddenpan, in de zeventien-

TABEL 4.9. De aanwezigheid van warmhouders. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
beddenpan	68	63	68	60	60
waterfles	10	39	28	35	60
komfoor	6	41	28	55	53
stoof	19	60	48	43	75
as-/vuurtest	6	5	8	8	3
zwavelbakje	–	14	8	18	15
tabakskomfoor	–	23	13	28	23

de eeuw meestal vuurpan genoemd.[31] Deze kwam over vrijwel de hele periode in twee op de drie boedels uit de selectie voor, hoewel het percentage later wat lijkt af te nemen. Wat vanaf de zeventiende eeuw echter sterk in opkomst was waren tinnen flessen of waterflessen. Deze werden als beddenkruik gebruikt, die men bij het slapen gaan, gevuld met warm water, onder de dekens aan het voeteneinde legde om de voeten te verwarmen. Tin is hier zeer geschikt voor wegens de goede geleiding van het metaal.[32] In de inventaris van een tinnegieter was expliciet sprake van 'beddeflessen' (74). Beddenpannen en -flessen sloten elkaar zeker niet uit en waren niet zelden tegelijk in de boedel aanwezig.

Verder gaat het hier vooral om komforen en stoven, die juist in de achttiende eeuw opkwamen. Deels hing hun aanwezigheid samen met de introductie van warme, opwekkende dranken als koffie, thee en chocolade. De thee- of koffieketel werd op een komfoortje gezet om de inhoud warm te houden. Soms werd dit dan ook een 'thee confoort' genoemd (71), meestal vindt men echter een combinatie als 'een koper theeketeltje en yser confoor' (130). In deze categorie hoort ook het tabakskomfoor, waarin het vuur smeulende werd gehouden waarmee men de tabak in een pijp kon aansteken. Deze warmhouders waren meestal van koper gemaakt, zij het dat ijzeren komforen ook ingang vonden.

Bij de stoof (Afbeelding 6) denkt men vooral aan een klein houten kastje waarin een aarden test staat waarin een vuurtje wordt onderhouden. Dit diende om de voeten warm te houden in de huizen, waar meestal geen vloerkleed aanwezig was, als men zittend werk deed. De test zelf is slechts sporadisch vermeld. Soms komt men ook kerkstoven tegen. In functie waren deze waarschijnlijk zeer vergelijkbaar met de voetenbank, zij het dat de laatste meer tegen het optrekkend vocht diende. Of men de termen stoof en komfoor altijd zo strikt onderscheidde is de vraag. Het regelmatig gebruik van het woord 'theestoof' (3) doet vermoeden dat stoven ook wel als komfoor gebruikt werden. Ook de beddenpan werd wel eens beddenstoof genoemd. Het gebruik van dergelijke warmhouders lijkt in de loop van de achttiende eeuw duidelijk toe te nemen.

De meest genoemde brandstof is verrassend genoeg niet turf maar brandhout (tabel 4.10). Turf was vaak aanwezig naast het brandhout en kwam zelden helemaal in de plaats daarvan. Men vindt dan combinaties als 'een partij spaanderen, takken, hout en turf' (98) of 'eenyge brandingh van hout of turff' (255). Er is recent betoogd dat brandhout ook werkelijk veel belangrijker is geweest als energiebron dan tot nu toe veelal werd aangenomen.[33] In een grote minderheid van de inventarissen, namelijk vrijwel alle inventarissen zonder brandhout, werd overigens helemaal geen brandstof vermeld, zodat het beeld dat deze tabel biedt zeker niet volledig is.

In de achttiende eeuw werd het brandhout veel vaker vermeld dan voorheen en kwam in iedere periode in twee op de drie boedels van de selectie voor. Bij turf doet zich geen grote verandering voor bij de globale vergelijking van de zeventiende en achttiende eeuw, maar binnen die laatste eeuw tekent zich wel een ontwikkeling af waarbij het aanwezigheidspercentage eerst stijgt tot halverwege de eeuw, om vervolgens sterk te dalen. Deze tendens is niet af te lezen aan de aanwezigheid van turf-bewaarvoorwerpen, zoals turftonnen, -kisten, -manden, -bakken en -staren.

Het gebruik van kolen als brandstof wordt slechts in een viertal boedels gesignaleerd. De eerste vermelding was, net zoals het geval was bij de kachels, in de Haastrechtse herberg 'De Swaan', zij het nu in een nog iets oudere inventaris, namelijk uit 1703 (91). De drie andere voorbeelden dateren alle vanaf de jaren '70 en kwamen voor in boedels waar ook al een kachel aanwezig was.

4.2.4. *Verlichting*

Verlichting bestond in deze tijd, naast het vuur uit de haard, vooral uit (vet)kaarsen en olie- en vetlampjes.[34] Kaarsen en olie werden echter zelden in boedelinventarissen genoemd, omdat ze niet tot de duurzame consumptiegoederen gerekend konden worden of de hoeveelheden te klein waren. Als men ze wel aantreft gaat het meestal om een winkelvoorraad, waarin men bijvoorbeeld 15 'pond kaarsen' en 2 'kan oly' tegenkomt (72), of 'een kist met kaarsen' in een pakhuis bij een Haastrechtse kaarsenmaker (21). Toch komt men in het overgrote deel van de boedelinven-

TABEL 4.10. De aanwezigheid van brandstoffen. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
brandhout	39	64	68	63	55
turf	32	32	38	45	15
turf-x	16	18	20	23	28
kolen/kolen-x	–	1	–	–	–

tarissen wel voorwerpen tegen die met verlichting te maken hadden, in het selectiebestand is dat bijna negentig procent (tab. 4.11).

In de meeste inventarissen was er wel een kandelaar, een blaker (Afbeelding 3) of beide, waarbij geen ontwikkeling in de tijd valt waar te nemen. Beide waren bedoeld om een kaars te houden, waarbij het verschil in betekenis niet altijd even duidelijk is. Bij een blaker denkt men vooral aan een schotel met een oor en een houder waarin de kaars kon staan, zodat men met een brandende kaars kon lopen, waar een kandelaar minder geschikt voor was. Men komt ze echter regelmatig gezamenlijk tegen, vooral in de eerste helft van de eeuw, als 'een houte kandelaar met een koperen blaker daarop' (163), soms ook als 'een houte kandelaer en kooper bled daerop' (34). Een andere combinatie was 'een ijser knaepje en kooper blakertje daeraen' (40). In deze voorbeelden diende de blaker als de eigenlijke kaarsenhouder op een wat grotere, waarschijnlijk goedkoper uitgevoerde houten kandelaar of een andersoortige standaard of drager, naar zijn nederige functie ook wel 'knaap' genoemd.

Naast kaarsenhouders vindt men ook lampen (Afbeelding 4), die meestal met olie of vet gevuld waren. Deze kwamen na de zeventiende eeuw sterk op en bereikten hun grootste verbreiding halverwege de achttiende eeuw. Soms gingen ze vergezeld van een trechtertje (38) of zwavelbakje (91), maar die vermeldingen zijn uitzonderlijk. Onder het kopje hang-/armkandelaar is in de tabel een restcategorie samengevat van overwegend koperen lichthouders die aan een arm aan de muur bevestigd waren of van het plafond af hingen. Tot 1770 vielen hieronder hangblakers en hangkandelaars, daarna werden lusters, armblakers en girandoles genoemd.

Bij de lantaarn is de lichtbron afgeschermd door glas of hoorn. Het vuur is daardoor minder kwetsbaar voor wind en regen en geschikt om in het donker mee naar buiten te nemen of permanent buiten op te hangen. Als relatief veilige verlichting hing de lantaarn ook vaak in de stal of in werkruimten. Zij kende dan ook over de gehele periode een behoorlijke

TABEL 4.11. De aanwezigheid van verlichting. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
kandelaar	71	75	75	78	70
blaker	68	54	55	50	45
lamp	19	53	48	63	50
armkandelaar	16	11	15	8	10
lantaarn	45	41	43	35	48
snuiter	19	33	35	43	25
kaarsenlade	26	9	13	3	5
verlichting totaal	90	89	88	85	88

verspreiding. De lichtbron werd nooit vermeld, en kan zowel een kaars als een lamp geweest zijn.[35]

Verder horen in deze groep nog een aantal attributen thuis. De meest voorkomende daarvan was de snuiter, overwegend van koper, bedoeld om de lont van een kaars af te knippen. Veel minder frequent vindt men de domper, om een vlam te doven, en het profijtertje. Dit was een van een pin voorzien plaatje dat men op de blaker plaatste en waarmee men de laatste restjes van een kaars kon opbranden. Gezien het geringe aantal vermeldingen zijn deze items niet in de tabel opgenomen. Uiteindelijk vindt men ook nog in een aantal huishoudens een houten of blikken kaarsenlade, het meest nog in de zeventiende eeuw. Dit was een langwerpige doos waarin de kaarsen werden bewaard. In de loop van de achttiende eeuw werd deze steeds minder genoemd, hoewel kaarsen toch gedurende de gehele periode een belangrijke lichtbron zijn gebleven.

Bij kandelaars werd opvallend vaak het materiaal genoemd waarvan ze vervaardigd waren: meestal koper en in mindere mate tin. Sporadisch komt men wel blik, aardewerk, glas, of ook wel zilver tegen. Ook blakers en lampen waren meestal van koper, maar hier nam blik een goede tweede plaats in. Overigens lijkt het gebruik van tin in de loop van de eeuw toe te nemen, terwijl blik, dat in het begin van de achttiende eeuw vrij plots sterk was opgekomen, vervolgens in betekenis afnam. Hout werd vooral voor kandelaars gebruikt in de eerste helft van de achttiende eeuw, evenals ijzer.

4.2.5. *Woning- en huishoudtextiel*

Gordijnen kwamen in ruim driekwart van de boedelinventarissen uit de achttiende eeuw voor en waren in de periode daarvoor ook zeker niet onbekend (tabel 4.12). De gordijnen werden vooral gebruikt om voor ramen en bedsteden te hangen, waarmee ze een extra bescherming boden tegen kou en tocht. Wellicht was het gebruik om kleden in de schoorsteen te hangen hiermee te vergelijken. Slechts een klein deel van de gordijnen werd overigens direct glasgordijn of bed(stede)gordijn genoemd, zodat het niet duidelijk is hoe groot het verschil was in het voorkomen van beide soorten. Wel valt het op dat glasgordijnen zelden genoemd werden in combinatie met een rabat. Een rabat, of valletje, is een smalle strook stof, vaak geplooid of van franje voorzien, dat langs de bovenkant van een bedstede-opening hing, maar ook meer in het algemeen langs de bovenkant van een gordijn (of schoorsteenkleed) gebruikt werd. In de eerste decennia van de achttiende eeuw werd het veel vaker genoemd dan daarna. Indien de combinatie van gordijn met rabat vooral bij bedsteden gebruikt werd, moet het bedstedegordijn veel algemener geweest zijn dan het glasgordijn.

In een derde deel van de inventarissen met gordijnen werden ook wel de stoffen genoemd waarvan deze vervaardigd waren, hoewel meestal niet

TABEL 4.12. De aanwezigheid van woningtextiel. Percentages en gemiddelde aantallen

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
gordijn	29	64	55	75	50
glasgordijn	–	29	35	35	25
bedstedegordijn	3	20	18	28	20
rabat	3	51	60	55	35
gordijn totaal	32	76	73	85	65
schoorsteenkleed	19	68	68	75	60
vloermat, etc.	3	17	15	28	13
overige kleden	26	20	23	25	18
tafelkleed	6	38	33	45	35
tafellaken	81	75	80	83	73
servet	39	67	60	83	55
doek	42	35	30	30	40
kast-/spindoek	–	29	30	38	18
handdoek	16	30	35	30	18
Gemiddelde aantallen:					
tafellaken			16	10	12
servet			39	39	28

van alle gordijnen. In meer dan een derde van deze boedels werden dan, in afnemende volgorde van frequentie, saai, katoen, neteldoek, linnen en damast genoemd, terwijl vele andere stoffen meer sporadisch gebruikt werden. Kleuren zijn bekend uit meer dan de helft van de boedels met gordijnen. Groen, wit en gebloemd kwamen in bijna al deze inventarissen voor. Dit waren eigenlijk dezelfde kleuren die ook voor dekens in gebruik waren. En evenals bij de dekens werden er in de zeventiende eeuw blauwe en rode gordijnen genoemd. Bij de gordijnen bleven deze kleuren ook wel in de achttiende eeuw in gebruik, maar niet vaak en vooral voor blauw steeds minder. De meest voorkomende combinatie van kleur en materiaal was groen saai, die ook in Delft gebruikelijk was.[36]

Vloerbedekking kwam eigenlijk nog zeer weinig voor en was dan meestal niet van textiel. Het ging dan vrijwel uitsluitend om rieten of tenen matten. Uitzonderlijk was de Haastrechtse scheepstimmerman Dirk van Eynthoven, die in 1751 'eenige seyl en vloerkleeden' bezat (86). Alle andere soorten vloerbedekking, zoals karpet, vloerkleed, vloertapijt, vloerloper en zeil, werden pas in de jaren '70 (eenmaal, bij de bierbrouwer Arnoldus Cornelis Eyken, 215) en '80 (zesmaal) genoemd, overwegend in Schoonhoven, maar ook wel in Haastrecht.

De gewoonte om de eettafel te bedekken met een linnen tafellaken kwam al in de zeventiende eeuw in ruim driekwart van de boedels voor. Servetten kwamen eveneens veelvuldig voor en in grote aantallen. Gemiddeld bezaten de huishoudens uit de selectie zeker tien tafellakens en dertig à veertig servetten. De aanwezigheid van deze grote aantallen wordt

veelal gezien als een vorm van sparen, daar goede textiel een grote materiaalwaarde vertegenwoordigde.[37]

Voor het overige werden er verschillende soorten kleden genoemd om meubels te beschermen, zoals kastkleed, kistkleed, kantoorkleed en vooral tafelkleed. Net als bij de gordijnen is van veel kleden niet vermeld waar ze precies gebruikt werden. Tafelkleden waren vooral gebloemd, terwijl op grote afstand de kleuren groen, wit, rood en blauw volgden. Andere textilia die meer huishoudelijk gebruikt werden waren de verschillende soorten doeken. Daarvan valt vooral de kastdoek of spindoek op, dat in de kast over de spullen lag om deze te beschermen tegen het stof.[38]

4.2.6. *Reiniging en hygiëne*

In een groot aantal boedelinventarissen werden wel voorwerpen vermeld die gebruikt werden bij het schoonhouden van het huis, de reiniging van kleding en de persoonlijke hygiëne. In de meeste gevallen ging het hierbij om vrij simpele gebruiksvoorwerpen waar weinig eer mee in te leggen viel. Zij werden dan vaak zo globaal beschreven dat ze niet altijd goed zijn te onderscheiden van andere voorwerpen, waar ze op leken. Vaak waren ze ook weinig duurzaam. Een item zoals de dweil bijvoorbeeld kwam regelmatig in winkelinventarissen voor, samen met wat veeggereedschap. Zo had de Bergambachtse winkelier Steven Schrader in 1778 tussen het textiel 'een stuk dweijlgoed' en vier 'dweijlen' liggen, naast kramborstels, luiwagens, huisvarkens, ragebol, etc. (142). In de inventarissen van huishoudens werd de dweil echter vrijwel niet gespecificeerd en moet dan schuil gaan achter de noemer 'rommeling'. Schuurzand en schuurbakken werden ook maar zeer sporadisch genoemd, terwijl het schoonschuren van de koperen ketels toch vrij gebruikelijk moet zijn geweest.

Tabel 4.13 geeft een overzicht van de meest voorkomende items die dienden om het huis schoon te houden. De meeste items werden in de zeventiende-eeuwse boedels nog vrijwel niet vermeld. De emmer (of aker) kwam voor in zeker twee op de drie huishoudens, maar kon gedeeltelijk

TABEL 4.13. De aanwezigheid van schoonmaakartikelen. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
emmer	71	72	60	78	78
gieter	–	28	40	30	38
vuilnisblik	–	15	10	18	15
bezem	6	24	28	18	10
ragebol	19	23	20	28	10
borstel/varken	29	47	45	50	35
vegers totaal	48	57	48	63	43
muizenval	3	15	5	18	13

ook tot het gereedschap van het boerenbedrijf gerekend worden (melkemmer) terwijl er soms ook marktemmers gespecificeerd zijn. Deze emmers waren overwegend van blik of koper, maar ook wel van hout (opvallend genoeg werd meer dan eens letterhout genoemd, een Surinaamse hardhoutsoort die voor meubels gebruikt werd en vrij kostbaar geweest moet zijn). Een ander item om water te vervoeren en uit te gooien was de gieter, meestal van blik. Men denkt hierbij wellicht ook eerder aan landbouw- of tuingereedschap, maar de gieter was niet alleen onder boeren een vrij gangbaar bezit.

Om het huis droog te reinigen waren er verschillende veeg-gereedschappen, zoals bezem (met een lange steel), ragebol (voor het plafond en de muren) en de borstel of het varken. De laatste is een kleine stoffer of boender, genoemd naar de varkensharen (= borstels) waarmee ze voorzien waren. Deze borstels waren het meest vermeld, maar alles tezamen genomen werden zij in hooguit de helft van de geselecteerde boedels genoemd. In het totaalcijfer zijn ook de asvegers meegenomen (wellicht dat een groot deel van de borstels en bezems vooral bedoeld was om het as bij de haard weg te vegen), maar het lijkt er niet op dat die het percentage nog aanzienlijk hebben kunnen verhogen. Opvallend is dat het percentage van alle veeggereedschappen een sterke daling vertoonde in de laatste periode. Zij vertegenwoordigden waarschijnlijk een geringe waarde en waren wellicht te gewoon geworden om te vermelden. Ook in Delft namen de aantallen veeggereedschappen sterk af in de loop van de achttiende eeuw, terwijl de percentages op het platteland in het begin van de negentiende eeuw niet veel hoger lagen.[39]

Als laatste in deze tabel wordt nog de muizenval genoemd, een cijfer waarin ook de enkele ratten-, mollen- of bunzingvallen zijn verwerkt, een item dat wel heel futiel lijkt. Het is echter bekend dat vooral muizen en ratten in sommige jaren een ware plaag voor de landbouw vormden, al zal de muizenval vooral voor huiselijk gebruik bestemd geweest zijn.[40]

Items die te maken hadden met het schoonmaken van textiel zijn ondergebracht in tabel 4.14. Het feit dat in zeker de helft van de geselecteerde

TABEL 4.14. De aanwezigheid van textielreinigers. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
wastobbe	42	47	53	55	43
kleerpers	–	15	10	23	18
strijkijzer	13	49	55	48	38
was-/kleermand	19	43	35	45	40
hoedendoos	3	7	3	3	8
kleerborstel	29	19	18	18	15

inventarissen wastobben en (vooral koperen) strijkijzers (Afbeelding 5) voorkwamen wijst erop dat het schoonmaken hiervan vrij algemeen gebruikelijk was, al zegt dit niets over de frequentie daarvan. Vooral het linnengoed (ondergoed en tafellinnen) en katoen werd gewassen en gestreken. Bij veel andere kleding was het wassen te bewerkelijk om het vaak te doen, bovendien waren de kleuren veelal niet wasbestendig.[41] Bij de Schoonhovense schoolmeestersweduwe Gooltje Dirks Luit werd een aparte rubriek 'klederen en linden in de was' opgevoerd, waarschijnlijk omdat zij de was liet doen (176). Bij de herberg 'Int Oyevaersnest' beschreef de inventaris van 1703 'nat linnen uyt de was, en over 't huys' (91). Daartegenover stonden de vele huishoudens waar iedere verwijzing naar het wassen van kleren ontbrak, maar daar kon een wastobbe schuilgaan achter een tobbe zonder meer.

De (meestal eikenhouten) kleerpers was duidelijk veel minder gangbaar en had men veelal pas als er ook een strijkijzer was. Kans op verwisseling met de kaaspers lijkt vrij gering, die werd meestal persbank genoemd. Verder vindt men regelmatig een wasmand of klerenbak, waarin het wasgoed bewaard of vervoerd werd. Een ander item voor het kledingonderhoud was de klerenborstel, die opmerkelijk genoeg enkele keren van zilver bleek te zijn en dus als een statussymbool kon gelden. Daarvan had een rijke Haastrechtse burgemeester en zeildoekhandelaar er wel drie, die tezamen bijna *f* 30,– waard waren (26). Een klein aantal gewone borstels had ook een zilveren steel, maar wellicht dat het dan hier ook kleerborstels betrof. De hoedendoos tot slot kwam vrij zeldzaam voor.

Items die tot de persoonlijke hygiëne behoorden, halen nergens zulke hoge percentages als in de beide voorafgaande tabellen. In tabel 4.15 zijn het stilletje (samengenomen met sekreetje) en de kakstoel van elkaar onderscheiden. Dat is omdat de laatste meer in het algemeen een zitstoel voor zeer kleine kinderen aanduidde, waarin naast de zitfunctie ook een

TABEL 4.15. De aanwezigheid van hygiëne-items. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
stilletje	10	30	25	23	35
kakstoel	3	14	25	15	5
ondersteker	–	11	8	13	13
waterpot	32	38	43	38	43
stilletje etc., totaal	39	58	48	63	65
lampet/fontein	3	5	5	8	5
scheerbekken, etc.	3	14	5	15	18
zeepbak	–	5	3	10	5
kam/kammandje	3	5	5	3	5
tandenstoker	–	9	10	13	8

po verwerkt was. Dit item werd dan ook regelmatig in één opsomming met wieg en vuurmand vermeld. Opvallend is wel dat het lijkt te verdwijnen in de loop van de achttiende eeuw. Ook als men echter stilletje en kakstoel samen zou nemen zou lang niet ieder huishouden over deze items beschikt hebben.

Mogelijk was het stilletje, sekreetje of huisgemak iets dat vooral gebruikt werd voor ouderen, zieken of juist jonge kinderen, voor wie het bezwaarlijk was om steeds naar buiten te gaan. Dit geldt zeker voor de tinnen ondersteker die onder een bedlegerige geschoven kon worden. De tinnen waterpot was daarentegen zeer gangbaar. Bovendien kan men aannemen dat de beerput en de constructie daarvan niet tot de roerende goederen gerekend werden, maar een vast deel van het huis waren en daarom zelden zijn vermeld.[42] Stilletje, kakstoel, ondersteker en waterpot samengenomen bereikten in de achttiende eeuw de helft tot tweederde van de selectie.

De percentages van het wasgerei zijn niet erg indrukwekkend. Het aantal huishoudens met porseleinen lampet(schotels) of met fonteintjes was zeer gering. De overtuiging dat aanraking met water voor het lichaam schadelijk was werd blijkbaar door velen gedeeld, hoewel daar tegen het einde van de achttiende eeuw verandering in kwam.[43] De Chalmot schreef in 1778 in zijn bewerking van Chomel, onder het kopje 'zindelijkheid': 'Dikwils wasschen, neemt niet alleen het vuil en smeer dat zich aan het vel hecht, weg, maar bevorderd ook de uitwaasseming, versterkt het lighaam en vervrolijkt den geest'.[44]

Iets vaker vindt men scheerbekkens, die de meest gebruikelijke aanwijzing vormen voor het zich scheren. Waarschijnlijk was echter dat zeer velen zich door de lokale chirurgijn/barbier lieten scheren. Cornelis Cornelisz Broere uit Ouderkerk was de enige wiens inventaris een scheerstoel bij het meubilair vermeldt (68). Tevens beschikte hij over zeven scheermessen en een oliesteen. De laatste werd gebruikt om messen scherp te slijpen en de keren dat dit in een inventaris voorkwam is het dan ook vaak in de nabijheid van scheermessen. Bij de chirurgijn Johannes Pannevis uit Ouderkerk was, op een koperen scheerbekken na, niet veel te vinden dat naar het scheren verwijst. Zijn administratie bevatte echter een 'scheerboek' met vorderingen voor een jaar lang wekelijks scheren voor *f* 1-10-0 of het dubbele voor tweemaal per week. Hoeveel mannen gebruik maakten van deze dienst is echter niet af te leiden uit dit boek, dat alleen de lopende vorderingen noemde (230).

Ook de andere in deze rubriek thuis horende voorwerpen, zoals zeep, een kam of iets om deze in te bewaren, worden maar in weinig inventarissen aangetroffen. De tandenstokers die in de tabel zijn opgenomen waren kleine zilveren sieraden waar men mee voor de dag kon komen. Hetzelfde gold voor een paar zilveren oorlepeltjes en een tongschraper, waarvan de aanwezigheid maar sporadisch kon worden vastgesteld.

4.3. ETEN EN DRINKEN

4.3.1. *Voedsel*

Voedsel en levensmiddelen werden in het algemeen niet vermeld in boedelinventarissen, enerzijds omdat ze niet tot de duurzame consumptiegoederen gerekend konden worden, anderzijds, omdat de hoeveelheden die een huishouden ervan in bezit had meestal zeer gering waren, evenals de waarde die ze vertegenwoordigden. Er waren natuurlijk altijd uitzonderingen. De Schoonhovense vroedschap en schepen Anthony Groenendijk had in zijn achterkeuken een spinde waarin, naast een kandelaar, enkele kastdoeken en messen ook een 'pot, daarin eenige confeyte nooten' en 'eenig boter, brood en kaas' stonden (183). Meer in het algemeen werden levensmiddelen opgesomd als ze door hun hoeveelheid wel degelijk een niet te verwaarlozen waarde vertegenwoordigden, zoals in winkels of, voor zover het eigen producten betrof, op boerderijen wel het geval was.

De achttiende eeuw wordt wel beschouwd als een periode waarin het aantal kleine winkels een sterke toename vertoonde, vooral op het platteland en met name die winkels die levensmiddelen en de nieuwe, uitheemse producten als koffie en thee verhandelden.[45] In tabel 4.16 is een overzicht gegeven van de meest gangbare levensmiddelen uit die inventarissen waarin een winkelvoorraad wordt gespecificeerd, geordend per vermogensgroep. Deze vermeldingen zullen nooit een volledig beeld geven van het voedselpakket in de Krimpenerwaard. Bovendien is hieraan niet te zien wie de consumenten waren, terwijl ook veranderingen in de loop van de tijd zich maar moeizaam laten afleiden uit deze incidentele vermeldingen. Anderzijds geven deze lijsten toch een idee van wat er in de Krimpenerwaard verkrijgbaar of aanwezig was. Als men dat vergelijkt met wat er bekend is uit ander onderzoek (en in combinatie met vermeldingen uit boerderij-inventarissen) kan dat toch tot een redelijk betrouwbare indruk leiden.[46]

Het algemene beeld is dat de voeding tot ver in de achttiende eeuw gedomineerd bleef door graanproducten. De duurdere graansoorten rogge en tarwe vinden we vooral in de inventarissen van bakkers. Een Schoonhovense bakker had bijvoorbeeld als voorraad 'drie mud tarwe en twee scheepel rogge' (77). De producten van de bakkers werden meestal niet genoemd. Bij een bakker uit Ouderkerk, die er ook een winkel met andere levensmiddelen op nahield, stonden in de winkel 'een doos met zoete koek, 12 fijne koeken en 6 schoot brood' (92). Een andere bakker, wiens voorraden niet zo gespecificeerd zijn omdat de winkel was gelegateerd, had een 24-tal koekborden, een 'koekkraam met zijn toebehoren' en 'eenige koek' (21).

Graanproducten werden echter niet alleen of vooral verwerkt in brood en koeken, maar men maakte er zelf ook brij of pap van of men bakte er zelf koeken van. Behalve bij grutters en grutmolens komt men bij vrijwel

TABEL 4.16. Winkelinventarissen.

Inv.	Jaar	Plaats	G	P	R	A	V	Z	K	S	A	Ro	O	T
	3 stuiver													
118	1717	Haastrecht	X											
247	1767	Ouderkerk	X		X			X	x	X		X	x	
	24 stuiver													
224	1736	Ouderkerk			X		X	X		X		X		
51	1737	Ouderkerk	x						X	X			X	
82	1737	Lekkerkerk	X	X	X				X	X	X		x	
80	1750	Berkenwoude	X		X				X	x			x	
78	1758	Stolwijk	X	X		X		X		X		X	X	
69	1760	Ouderkerk	X											
76	1763	Schoonhoven	x		X		X	X					X	
227	1778	Gouderak	x	x			x	x		x			x	
234	1785	Ammerstol	x				x	x	X		X		x	
	48 stuiver													
39	1704	Haastrecht	X											
89	1708	Ouderkerk	X	X	X		x	x	X	X		X	X	
72	1729	Schoonhoven						X	X	X	X		X	
77	1732	Schoonhoven	X				x							
101	1739	Krimpen a/d IJssel	X											
	3 gulden													
97	1722	Ouderkerk	X	X	X		x	x	X	X	X	X	X	
45	1729	Ouderkerk	X	X	X				X	X		X	X	X
57	1743	Ouderkerk	X	X	X		X	X						X
70	1760	Ouderkerk	X	X	X			x	X	X		X	x	X
272	1775	Ouderkerk	X					X	x	X	X		x	x
142	1778	Bergambacht	X	x	X			X	X	X	X		X	X
210	1779	Schoonhoven	X	X	X				X	X		X		X
21	1782	Haastrecht	X							X			X	

Toelichting:

G	=	grutten, gort, meel (kleine x = meel of gruttenbak)
P	=	peulvruchten (kleine x = bonenbak)
R	=	rijst
A	=	aardappelen
V	=	vlees of spek (kleine x = buiten de eigenlijke winkelvoorraad)
Z	=	kaas of boter (kleine x = buiten de eigenlijke winkelvoorraad)
K	=	oosterse kruiden (kleine x = kruidenpot/doos)
S	=	suiker of stroop (kleine x= suiker-/strooppot)
A	=	azijn
Ro	=	krenten of rozijnen
O	=	olie of vet (kleine x = olieton)
T	=	thee of koffie (kleine x = thee-/koffiedoos).

iedere winkel wel een meelkist tegen waarin een voorraad van goedkopere graansoorten. In een winkel uit Bergambacht vindt men 'twee sakke, waarin is 4 schepel meel', 'een bakje met een partije garst', 'een bak met grutten en meel', 'een tonnetje met gepelde garst', 'een tonnetje met garste grutten' en 'een ton met wat garst' (142). De terminologie is niet helemaal duidelijk, omdat deze per regio en periode nogal verschillend was. Met grutten bedoelde men in het algemeen gebroken boekweit of ook wel haver, terwijl met gort de gepelde gerst werd aangeduid. Ook de 'garste grutten' zullen wel gebroken gerstkorrels geweest zijn.

Een voorbeeld van iemand die een groot deel van zijn graanproducten rechtstreeks bij een grutter kocht is Adriaan Joppensz van Vliet. Deze weduwnaar van Pietertie Willems van de Heerick overleed in juli 1783 met achterlating van een drietal kinderen in de leeftijd van 7 tot 15 jaar (1, zegelklasse van 24 st.). In een dossier bij zijn inventaris dat is bewaard in het rechterlijk archief treft men de volgende rekening aan:

'De erfgenamen van den overledene A. van Vliet sijn debet aan Jhs. Lethman wegens geleverd grutten en meel, geleverd in het leven van den overledenen

1783		
2 mey	½ spint grutten	*f* 0- 8-8
9 dito	1 spint grutte en meel	0-17-0
16 dito	1 spint dito	0-17-0
23 dito	1 spint dito	0-16-0
30 dito	½ spint dito	0- 8-0
6 juny	½ spint dito	0- 8-0
13 dito	½ spint dito	0- 8-0
20 dito	½ spint dito	0- 8-0
27 dito	½ spint dito	0- 8-0
4 july	½ spint dito	0- 8-0
	Somma	*f* 5- 6-8'

In de inventaris zelf werd dit samengevat als: 'Item' (= schuldig) 'aan J. Letman, grutter, de somma van 5:6:8'. Een spint was, als men ervan uitgaat dat de Dordtse maten gangbaar waren in het baljuwschap van Zuid-Holland, ca. 7,9 ltr.[47]

Naast de granen vormden ook peulvruchten een goedkope, voedzame en goed houdbare voeding. Zij konden dan ook worden aangetroffen in vele van die winkels die men als kruidenier zou kunnen bestempelen. De inventarissen noemen witte, groene en grauwe erwten en witte, gezulte, paarde-, duive- en turkse bonen, hoewel de voorraad per winkel meestal beperkt bleef tot een enkele soort, zoals 'een tobbetie met graaue erten' (82) of 'een tobbetje met witte boonen' (227). De hoeveelheden lijken meestal ook niet zo groot, hoewel die lang niet altijd zijn aangegeven. Verder komt men toch ook vrij regelmatig rijst tegen in de dorpswinkels. Hoewel de hoeveelheden ook hier vaak beperkt waren of leken, zoals bij '4 kwakjes rijst' in een zeer kleine winkel uit Schoonhoven (76), had een grotere winkel in Ouderkerk toch 200 pond rijst. De stelling dat rijst eerst

in de negentiende eeuw op het platteland werd geïntroduceerd gaat duidelijk niet op voor de Krimpenerwaard.[48]

De opkomst van de aardappel als een goede en goedkope plaatsvervanger voor granen en peulvruchten vond plaats in de tweede helft van de achttiende eeuw.[49] Dit gebeurde het eerst bij de minder vermogende delen van de bevolking en pas tegen het eind van de eeuw stond de aardappel bij alle sociale groepen op het menu. Volgens een medische bijdrage uit 1778 van I.J. van den Bosch aan de 'Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem' waren de aardappelen, samen met gruttenmeel, in die tijd ook in de Krimpenerwaard al het meest algemene voedsel voor het volk, speciaal voor de armeren.[50] Deze verandering, een van de belangrijkste op voedselgebied, heeft echter nauwelijks sporen nagelaten in de boedelinventarissen. Tussen 1756 en 1783 werden aardappelen in niet meer dan vier inventarissen genoemd, waarvan slechts één of twee keer als een winkelvoorraad, de andere keren bij een schoolmeester en een boer (78, 136, 240 en 243). Verder werd in de inventaris van Willem Ariense Croon uit 1792 bij de schulden van de boedel een 'leverantie van een halve ton aardappelen' voor *f* 1-2-0 genoemd, alsmede een 'leverantie van aardappelen en rogge' (17). Dit wijst er echter nog niet op dat de consumptie van aardappelen aan het eind van de eeuw algemeen was.

Jan Pieters de Jong, een boerenzoon uit Lekkerkerk die over de jaren 1769 tot 1776 een boek met aantekeningen bijhield, noemt in verband met de overstromingen, de veepestepidemieën en de opbrengst van de seizoenen ook af en toe verschillende voedingsmiddelen. Na de overstroming van de waard in januari 1771 schreef hij: 'daar was ook weinig tarwe en roggegrutten en andere eetwaren'.[51] Hier leken aardappels nog geen rol te spelen. Voor het daaropvolgende seizoen meldde hij echter: 'In 1771 was er ook een slappe oogst, zodat er veel bedorven goed gewonnen werd en veel bedorven koren ingezameld. Het koren werd die winter zeer duur, een grote zak aardappels kostte al gauw 4 gulden, een tarwebrood 5 stuivers 4 penningen, de rogge was verscheide stuijvers duurder, een zak goede haver over de 3 gulden.'[52] Het is hier niet duidelijk of dit koren uit de Krimpenerwaard kwam, bedorven door de slechte grondgesteldheid na de laatste overstroming, of dat dit de prijs voor aangevoerde koren was.[53] Een paar jaar later, in 1774, vervolgde hij: 'De Hoeksepolder had nog een fraai kennippie' (= hennep), 'de tuijnvrucht kwam ook zeer laat, want veel hadden nog haar kool en aardappele in de grond als het weer begon te vriezen, zodat wij ze uitroeiden en met een slee over het ijs thuis brachten, de bovenste waren half teniet, maar de onderste waren goed.'[54] Hier blijkt men in de waard zelf aardappels te verbouwen, maar dat was wellicht een heel recente ontwikkeling. De aardappel was dus zeker niet onbekend, maar kwam zo weinig voor in inventarissen dat het te betwijfelen valt dat ze algemeen gegeten werd.

De landbouw in de Krimpenerwaard hoorde, zoals in het tweede hoofdstuk beschreven, tot het 'hennep-weidebedrijf', waarbij de veeteelt was gericht op de zuivelbereiding. Het kan dan niet verwonderen regelmatig voorraden van kaas en boter aan te treffen, producten waarin de voedingswaarde van melk relatief lang geconserveerd bleef. Dit is in zeker de helft van de inventarissen van boeren het geval, waarbij vrijwel altijd zoetemelkse kaas aanwezig was, variërend van 'eenige kaasjes' (208) tot 110 'soetemelkse kasen, 20 a 22 pont' (193). Een enkele keer werd daar 'komijnde kaas' naast genoemd. Dit kon voor eigen gebruik aangeschaft zijn, maar in het geval van de Ouderkerkse boer Jan Huysman, die enkel 21 'komijnde kasen' had, zal dit toch eigen productie geweest zijn. Boter werd vrijwel alleen genoemd bij die boeren waar ook al kaas was. Dit is opvallend, omdat de productie van kaas en boter op één bedrijf meestal niet samengingen. De hoeveelheden lijken echter gering in vergelijking met de kaas, zodat hier wellicht sprake was van een kleine extra productie voor eigen gebruik.

Kleinere hoeveelheden kazen vindt men ook in de inventarissen van herbergen en bierstekers, enkele winkels en verscheidene andere middenstanders en ambtsdragers. Bij de winkels is het vaak onduidelijk of de kazen tot de handelswaar behoorden of enkel voor eigen gebruik waren, omdat ze soms tussen de winkelgoederen lagen, maar vaak ook elders in huis waren opgeslagen. Ook indien de kaas slechts voor eigen gebruik diende vertegenwoordigde zij vaak toch genoeg waarde om vermeldenswaardig te zijn. De vermogende timmerman Dirk Teunisz Blanken had bijvoorbeeld tien kazen die in zijn getaxeerde inventaris op *f* 20,– stonden, een niet te verwaarlozen bedrag (147). In een enkele winkel werd een rekje met eieren genoemd, maar niet in grote aantallen (70 en 78).

Wat er na de bereiding van kaas of boter nog over was aan wei en karnemelk werd gebruikt voor de vetweiderij.[55] Op een groot aantal boerderijen komt men, naast het rundvee, één of meer varkens tegen, al was de aanwezigheid daarvan wel sterk seizoengebonden. Hoewel niet altijd zeker is dat de inventaris de situatie geeft van de maand waarin de akte is opgemaakt of de maand waarin de erflater is overleden, vaak is die datum toch wel duidelijk: een 'jong dragende sogh' in januari (149), een 'sog welke is met keujen' in maart (148), 'een varke te meste leggende' in juli (192), 'vier vette varkens' in oktober (11) en eind november 'een halff varken in de schoorsteen' (91). Het lijkt erop dat men vooral in de maanden september-november regelmatig meer dan een tweetal varkens aantreft. Het is waarschijnlijk dat boeren, vanaf het moment dat de kwaliteit van de melk te slecht werd voor kaasbereiding, meer aan vetweiderij gingen doen.[56]

Naast het mesten van varkens werd ook de rundveestapel voortdurend op peil gehouden en verjongd. Of men de koeien gewoonlijk voor eigen gebruik slachtte is, gezien de omvang, zeer onzeker, maar het kwam wel eens voor. De gebruikelijke conservering was roken in de schoorsteen of zouten: 'een varken in de rook, een koey in't sout en in de rook' (190). Er

werd veel minder gezout of gepekeld dan gerookt vlees en spek genoemd, maar wellicht moet men er van uitgaan dat alles wat in de vleeskuip of spekbak lag was gezouten. Overigens lijkt er in de achttiende eeuw bij conservering een tendens geweest te zijn van zouten naar roken.[57] Evenals zuivelproducten vindt men ook vlees en spek wel vermeld bij niet-boeren, waaronder herbergen, winkels maar ook andere middenstanders en ambtsdragers. Vermelding zal afhankelijk geweest zijn van de omvang of waarde van de voorraad. Bij hen werden vaker worsten en koetongen genoemd, terwijl boeren iets meer hammen hadden.

Of zuivelproducten en vlees door brede lagen van de bevolking regelmatig gegeten werden is hiermee nog niet duidelijk. Er wordt wel verondersteld dat de consumptie hiervan per hoofd van de bevolking sterk verminderde en dat een groot deel van de bevolking in de zeventiende en achttiende eeuw min of meer noodgedwongen vegetarisch zou zijn geworden.[58] Het feit dat de Krimpenerwaard een productiegebied was zal echter van invloed geweest zijn, ook al waren vlees en kaas lang niet altijd in de dorpswinkels te vinden. Misschien werd dat ook wel langs andere kanalen verhandeld. Jan Pieters de Jong schreef in zijn aantekenboek, naar aanleiding van de veepestepidemie in 1769-1770: 'Boter, zoete kaas en andere eetwaren waren zeer duur, hetgeen voor arme mensen slecht uitzag'.[59] Hij veronderstelde toch tenminste dat deze producten door hen gegeten werden.

Vis werd nauwelijks genoemd in boedelinventarissen, hoewel men zou verwachten dat dit wel regelmatig gegeten werd. Allereerst werd er in de Lek veel zalm gevangen. Veel bewoners van Lekkerkerk en Ammerstol leefden hiervan, anderen bezaten delen van zalmzegenvisserijen. Later werd verteld dat er zoveel zalm werd gevangen, dat de bewoners van Lekkerkerk dit kattenkost noemden en zelfs de armsten er een afkeer van hadden. Er is een lokale overlevering dat de dienstboden niet vaker dan twee of drie keer per week zalm wensten te eten, maar dit verhaal wordt ook voor de steden Dordrecht, Kampen en Basel verteld en schijnt tevens een bijzonderheid van Bretagne, België en Engeland te zijn.[60] Alleen in de boedels van een tweetal zalmhandelaren, die een rookhuis hadden, komt men deze vis in voorraad tegen (109, 207, ook inschulden 4). Bij een boer uit Krimpen aan de Lek stonden een paar vaatjes haring terwijl in een winkel uit Ouderkerk een partij droge schollen aanwezig was (167 en 224). Omdat men in inventarissen uit alle beroepsgroepen vaak wat viswant tegenkomt, zoals een fuik of een aalspeetje, kan men aannemen dat er ook vis in de waard zelf gevangen werd, waaronder paling.

Groenten en fruit werden niet vaak genoemd. Appelen en peren kwamen in het najaar en de vroege winter wel eens voor als voorraad bij een herberg of bij iemand die een boomgaard had, maar niet in winkels. Pruimen werden een drietal keer genoemd, opmerkelijk genoeg altijd in de boedels van bakkers en grutters. Een Ouderkerkse boer had in 1651 enig kool

en peen op de werf (291), terwijl de rijke bierbrouwer Eyken ergens 'een mand met spruytkool' had staan (215). Verder zal vooral de beperkte houdbaarheid reden zijn geweest voor het ontbreken van vermeldingen in de bronnen.

Een belangrijke verandering zou zich in de zeventiende en achttiende eeuw hebben voorgedaan in de smaak. Deze veranderde van een voorkeur voor zure en kruidige naar zoete gerechten. Daarbij zouden de kruiden, die kostbaar waren omdat ze van ver werden ingevoerd, vooral tot de keuken van de elite behoord hebben. Andere lagen van de bevolking werkten meer met de zure smaken van mosterd en azijn, dat in Noordwest-Europa werd gemaakt. Aan het eind van de eeuw zouden zij nog gangbaar geweest zijn als smaakmakers voor aardappels. Uit de inventarissen blijkt echter dat allerlei oosterse specerijen ook in de dorpswinkels uit de Krimpenerwaard tot de voorraad behoorden: 'een doosie met witte peper, een doosie met wurmkruyt, een doosie met foelie, neut, nagelen en kaneel' (82). Mosterd daarentegen werd nooit in inventarissen vermeld. Dat dit wel een brede verspreiding kende, blijkt uit de aanwezigheid van vele mosterdpotjes gedurende de gehele onderzoeksperiode (tabel 4.21).[61]

Gezien het lage Nederlandse suikerverbruik per hoofd van de bevolking halverwege de negentiende eeuw wordt ook wel verondersteld dat de opkomst van suiker of de verzoeting van de smaak in Nederland halverwege de achttiende eeuw stagneerde of zelfs terugliep. Enkel de stedelijke elite en direct daarop volgende groepen zouden zich suiker hebben kunnen veroorloven.[62] Als men vervolgens naar de winkelinventarissen kijkt, valt het op dat in de meeste winkels suiker voorradig was, naast het afvalproduct stroop. Dit moet dus ook buiten de steden geen onbekend product geweest zijn. Het gebruik daarvan laat zich wellicht beter bepalen door te kijken naar de verspreiding van suikerpotten, die aan het eind van de achttiende eeuw in ruim de helft van de inventarissen voorkwamen (tabel 4.21).

Bier was eeuwenlang de meest gangbare drank in deze streken. Juist aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw deed zich hierin een grote verandering voor door de opkomst van de nieuwe, warme dranken koffie, thee en, in mindere mate, chocolade. Daarnaast kwamen brandewijn en jenever op als nieuwe, populaire alcoholische dranken, terwijl wijn binnen het bereik van bredere lagen van de bevolking was gekomen. Deze overgang zal eensdeels te maken hebben gehad met de hoge status van de nieuwe exotische dranken, anderzijds wellicht met de stijgende graanprijzen die bier te duur maakten als volksdrank.[63]

Ook in de boedelinventarissen vindt men de meeste vermeldingen van bier in de eerste helft van de achttiende eeuw. De laatste inventarisatie van een grotere hoeveelheid bier is te vinden in 1771 bij brouwerij 'De drie eentjes' in Schoonhoven, met meer dan 50 vaten achtgulden-, zesgulden-,

viergulden-, vatvuil- en zuurbier (215). De Haastrechtse herberg 'De Swaan' had daarentegen in 1777 drie halfvaten vers of oud bier, terwijl daar in 1712 elf tonnen en 186 halfvaten van verschillende kwaliteiten werden genoteerd (19 en 196). Kleinere hoeveelheden bier kwamen verder voor bij tappers en bij bierstekers, die voor de verdere distributie zorgden. Naast de namen die de kwaliteit door middel van de prijs aangaven werden verder Oudewaters en Dordts bier genoemd, naast kroonebier, scherpbier, en pondsbier.[64]

Over andere dranken komt men niet rechtstreeks veel te weten in de inventarissen. Wat de alcoholica betreft, wijn kwam praktisch alleen in de rijkste boedels voor, en ook hier allereerst bij de grotere herbergen en bij leden van de Schoonhovense elite. Brandewijn en jenever en sporadisch likeur, mede of 'gedisteleerde wateren' komt men, zij het in mindere mate, ook vooral bij herbergen en tappers tegen. De nieuwkomers koffie en thee werden verhandeld via de plaatselijke winkels. Opvallend genoeg alleen in de rijkere winkels, wat in tegenstelling staat tot de veronderstelling dat juist deze producten de opkomst van grote aantallen kleine winkels op het platteland stimuleerden. Deze nieuwe dranken brachten de noodzaak van nieuw drinkgerei en bereidingsapparaten met zich mee, via welke men hun verspreiding goed kan volgen. Dat zal echter in § 4.3.4 gebeuren. Over de consumptie van melk is nauwelijks iets te zeggen. Omdat dit niet erg houdbaar was, komt men het nooit in inventarissen tegen. Bovendien waren er ook geen speciale voorwerpen aan verbonden. Wel werd in de landbouwenquête uit 1800 geschreven dat de boeren uit de omgeving van Gouda de meeste melk vers verhandelden.[65]

4.3.2. *Voedselbereiding*

Meer dan de eigenlijke voedingsmiddelen noemen de inventarissen alle goederen die met de verwerking van voedsel te maken hadden.[66] Deze lenen zich dan ook beter voor een vergelijking van de aanwezigheidspercentages in de loop van de tijd en bij vergelijking van sociale groepen. Tabel 4.17 geeft een overzicht van allerlei items die dienden om voedsel op te slaan en geeft op die manier ook een indruk van het gebruik van verschillende soorten voedsel. Hier speelt echter wel dat verscheidene items meer bij de beroepsuitoefening hoorden dan dat zij bij de doorsnee consument aangetroffen zijn. De meest algemene aanduidingen zijn kruik, trommel, bus en blik. De beide laatste zijn in de tabel samen genomen. De kruik, meestal vervaardigd van aardewerk, maar ook wel van tin, diende vooral voor het opslaan van vloeistoffen. De bus, naar het materiaal waarvan het vaak gemaakt was ook wel blik genoemd, werd gebruikt voor droge waren. Ook de trommel was overwegend van blik vervaardigd. De bus en de trommel kwamen vooral in de achttiende eeuw voor, maar eigenlijk waren er geen grote veranderingen in de verspreiding van zowel kruik, trommel als bus.

TABEL 4.17. De aanwezigheid van voorwerpen om voedsel te bewaren. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
kruik	45	34	35	45	28
bus	6	15	20	8	15
trommel	3	21	18	18	25
vleeskuip	55	42	50	50	33
spekbak/-kuip	6	27	23	25	38
worst-x	–	4	3	–	3
grutten-/meelbak	13	22	10	15	28
korenzak	13	7	10	–	5
broodbak	3	12	5	15	13
beschuit-x	3	3	5	3	5
koek-x	–	3	3	3	10
bonenton	–	5	3	5	10
vetpot	–	5	5	13	3
eierrek	3	15	5	20	25
harington	–	3	3	3	3
kruiddoos	6	12	10	10	10
appelmand	–	5	–	5	8
salade-x	–	18	18	10	23
waterton/-bak	3	14	15	13	18

De meest verbreide bewaarvoorwerpen hingen samen met vlees en spek. Vlees- en spekkuipen en spekbakken kwamen in ongeveer de helft van de huishoudens voor. Waar in de inventarissen vlees en spek meestal gezamenlijk genoemd werden, geldt dit ook voor de bewaarvoorwerpen, in zoverre dat als er een spekbak of -kuip was, veelal ook een vleeskuip aangetroffen kon worden. Toch zijn er bij de aanwezigheidspercentages twee tegengestelde ontwikkelingen te zien. De percentages van de vleeskuip laten vanaf de zeventiende eeuw een gestaag voortdurende daling zien, terwijl die van de spekbak en -kuip een stijging vertonen. In de zeventiende eeuw kwamen voorwerpen voor spek nog nauwelijks voor, terwijl zij aan het eind van de achttiende eeuw in ruim een derde deel van de boedels uit deze selectie vermeld werden. De vraag is of dit gepaard ging met een verschuiving in de consumptie van vlees naar spek. In de inventarissen werden vlees en spek, als zij voorkwamen, vrijwel altijd gezamenlijk genoemd. Wellicht is hier dan ook meer sprake van verandering in het woordgebruik dan van verandering van item.

De percentages voor bakken voor grutten en meel, waartoe hier ook gort en gerst gerekend zijn, vertonen een lichte stijging in aanwezigheid vanaf de zeventiende eeuw. De korenzakken zijn in de tabel apart gehouden, omdat het hier toch om een andersoortig item gaat dat relatief veel bij boeren werd aangetroffen. Opvallend is dat de percentages hier een dalende lijn vertonen. Voorwerpen voor brood kwamen vaker voor in de tweede helft van de achttiende eeuw, maar de toename was niet bijzonder

sterk. De bewaarvoorwerpen voor beschuit, koek, bonen, worst, vet, haring en appelen werden vaak genoeg vermeld om in de tabel opgenomen te kunnen worden, maar de percentages zijn over de gehele periode toch zo laag dat er nauwelijks conclusies over verspreiding en frequentie getrokken kunnen worden. Wel kunnen hier nog genoemd worden de eierrekjes, die gedurende de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw nog nauwelijks voorkwamen, en de kruiden -en specerijendozen, welke laatste echter gedurende de gehele periode op een stabiel percentage blijven staan. Ook bij de sla-emmers en watertonnen zijn er geen bijzondere veranderingen in percentages.

De belangrijkste items voor het bereiden van voedsel waren ketels, potten en pannen. Deze waren in vrijwel ieder huishouden wel op enigerlei wijze aanwezig (tabel 4.18). Dit geldt vooral voor de ketel, die tot halverwege de achttiende eeuw slechts zelden ontbrak. Aan het eind van de eeuw daalt dit percentage opvallend. Dit kwam echter voor een groot deel door de opkomst van andere typen ketels dan dat van het ronde vat dat boven het vuur hing, welke dan preciezer gespecificeerd werden. Enerzijds kreeg men schenk- en waterketels, meestal met een schenktuit, waarvan de opkomst samenhing met die van de thee- en koffieketel. Ter onderscheiding daarvan specificeerde men vervolgens kook-, pot-, hang- en handketels, in de tabel verzameld als 'overige ketels'. Ook werden al vanaf het begin van de achttiende eeuw wel vlees-, vis- en broeiketels genoemd, zonder dat duidelijk is in hoeverre deze zijn te onderscheiden van gewone ketels en of zij altijd apart benoemd zijn. In materiaalgebruik was er geen verandering, dat was vrijwel altijd koper en sporadisch blik of ijzer, evenals bij pannen.

Ook het aanwezigheidspercentage van de potten loopt in de loop van de achttiende eeuw wat terug, maar niet zo sterk als bij ketels. Anders dan

TABEL 4.18. De aanwezigheid van kookgoed. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
ketel	97	86	95	93	73
water-/schenkketel	–	9	–	3	35
overige ketels	–	13	8	8	25
pot	100	89	95	85	85
pan	39	52	38	63	53
koekenpan	6	50	48	50	48
overige pannen	13	34	30	30	40
wafelijzer	10	22	25	30	8
braadspit	3	5	8	5	–
deksel	3	15	13	15	20
bekken	52	18	38	23	3

ketels en pannen zijn de potten hoofdzakelijk van ijzer gemaakt. Daarnaast komt men nog vele (Keulse) aarden potten tegen en ook wel koperen, maar in veel mindere mate. Door dit materiaal zijn ze goed te onderscheiden van de waterpotten, die veelal als po gebruikt werden en die van tin waren (zie tabel 4.15). Pannen kwamen over de gehele periode net in een meerderheid van de geselecteerde inventarissen voor, het meeste halverwege de achttiende eeuw. De percentages zijn hierbij nogal gedrukt doordat binnen de pannen nog veel sterker dan bij de ketels verschillende soorten werden onderscheiden.[67]

Vrijwel even algemeen als de pan, en zeker niet volledig overlappend in verspreiding, was de koekenpan, ook wel boekendekoekspan genoemd, naar de boekweitpannenkoeken die ermee gebakken werden. Hierin zijn overigens ook de broeder- en zusterpannen (meer voor poffertjes) meegeteld. In de groep 'overige pannen' zijn onder andere samengenomen de braad-, taart-, saus-, stoof- en smoorpan. Niet meegeteld is de zgn. vuurpan, die meerdere betekenissen gehad kan hebben, maar toch meestal wel een beddenpan geweest zal zijn (beschreven bij verwarming, in § 4.2.3). Ander kookgoed kwam veel minder frequent voor. Het wafelijzer haalt alleen in de eerste helft van de achttiende eeuw een kwart van de geselecteerde boedels, voor en na die tijd ligt dat percentage veel lager. Ook het braadspit lijkt niet veel voor te komen. Vooral in de zeventiende eeuw waren er ook veel koperen (water)bekkens, deze zijn echter in de loop van de achttiende eeuw vrijwel verdwenen. Het is de vraag of deze juist zijn ingedeeld bij het kookgoed en waarin zij zich onderscheiden van schotels, behalve dat zij, evenals schalen, veelal van koper waren (men zou bij dit woord ook aan wasbekkens, steekbekkens of onderstekers, kamerpot of scheerbekken kunnen denken).

Van de overige items die gebruikt werden bij het bereiden van het voedsel geeft tabel 4.19 een overzicht. Het meest algemeen lijkt wel de koperen schuimspaan te zijn geweest, hoewel het aanwezigheidspercentage hier-

TABEL 4.19. De aanwezigheid van keukengereedschap. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
schuimspaan	77	62	70	65	43
vijzel	19	35	33	48	30
vergiettest	19	27	23	20	25
trechter	3	45	35	50	35
zeef	10	5	3	5	3
rasp	13	32	28	30	33
hakmes	29	38	45	43	30
worsthoorn	–	11	5	13	5
mosterdmolen	10	9	5	10	5

van in de loop der tijd bijna halveert. In de koperen (of ook wel metalen) vijzel werden granen of andere voedingsmiddelen met de bijbehorende stamper gebroken en fijngestampt. Sporadisch werd ook een mortier genoemd, dat vooral verschilde van de vijzel in het materiaal waarvan het vervaardigd was, namelijk steen, marmer of albast. Een vergiettest (Afbeelding 6) en doorslag dienden beide om het gekookte en/of gewassen voedsel (vooral vis) te laten uitlekken, waarbij de test meestal uit een aarden schotel met gaatjes bestond (vaak wit, maar ook geel of rood) terwijl de doorslag van tin was.[68] Trechters, die in de zeventiende eeuw nauwelijks genoemd werden, waren overwegend van tin, maar ook van koper en blik. Gangbaar waren ook de koperen rasp en het ijzeren hakmes, welk laatste tevens buiten de keuken gebruikt kon worden. Vrij weinig vermeld werden de zeef, de worsthoorn (vooral eerste helft achttiende eeuw) en de mosterdmolen.

Uit de materialen die zijn genoemd, blijkt dat koper het metaal bij uitstek was voor de keukengoederen, vooral voor die welke verwarmd moesten worden. Ketels en pannen, schuimspanen, raspen en vijzels waren vrijwel altijd uit koper. De inventaris van een koperslager uit Schoonhoven geeft dan ook een breed aanbod aan 'souspannen', 'stoofschotels', 'taartpannetjes', 'tregters', 'waterbekkens', 'koekpannen' en een 'hoogpoot keteltje' (133). De (kook)potten onderscheidden zich dan ook duidelijk doordat zij van ijzer waren. Tin kwam voor bij trechters, kruiken en doorslagen terwijl blik gebruikelijk was voor worsthoorntjes, bij een deel van de trechters en, later in de achttiende eeuw, bij de kleinere ketels. Geen materialen werden genoemd bij zeven, mosterdmolens, bussen en de meeste bewaargoederen. Het koperen kookgoed en vaatwerk werd waarschijnlijk wel van binnen vertind. Het woordenboek van Chomel waarschuwt echter: 'Het is zeker dat het vertinzel niet lang duurt, schielijk afslijt, of doorvreet, niets derhalven is in staat, de verderfelijke vergiftigheid van het koper tot groen geworden, voor te komen, dan geduurig de keukengereedschappen te schuuren, en er nooit het eeten lang in te laaten, vooral niet, als het er koud in word'.[69]

Het is intussen goed mogelijk dat de bron een vertekening geeft ten nadele van het eenvoudige aardewerk, dat kwetsbaar was en weinig kostbaar. Bovendien had aardewerk nauwelijks een materiaalwaarde als het eenmaal beschadigd en gebroken was en liet zich ook niet repareren. Vooral in winkelinventarissen kan men wel eens 'een partij rood aardewerk potten, pannen, kannen en testen' aantreffen, maar die vindt men nauwelijks terug in de boedels van de gebruikers (78). Ditzelfde geldt ook voor houten voorwerpen, zoals pollepels, die hun waarde verloren zo gauw ze eenmaal in gebruik genomen waren (in een winkelinventaris: negen 'houte pollepels' (82)). Vondsten bij archeologische opgravingen van beerputten geven een geheel ander beeld, waarschijnlijk vertekend ten gunste van aardewerk en glas.[70] Dat overigens ook eenvoudige aarden voorwerpen een bijzondere betekenis konden hebben, los van hun direc-

te gebruikswaarde, blijkt uit de vele in Graft gevonden kookpotten die zijn gedecoreerd met de namen en trouwdata van weduwen die een tweede huwelijk ingingen.[71] Uiteindelijk geven de boedelinventarissen niet per se weer wat duurzame goederen waren, maar wat als duurzaam of waardevast beschouwd werd.

4.3.3. *Tafelcultuur*

Tot de spullen die nodig waren om de maaltijd te gebruiken behoorde allereerst het gewone tafelservies van borden en schotels. Dit werd overigens nooit in zijn geheel onder de noemer servies aangeduid, zodat het niet duidelijk is in hoeverre de verschillende onderdelen hiervan bij elkaar pasten. Wel werd het regelmatig zeer summier benoemd, zoals in 'eenig aardewerk' (18) of 'een partije Delfs aardewerk, een partije rood aardewerk' (141). Dit geeft aan dat de waarde van veel aardewerk te gering was om uitvoerig te beschrijven. Afgezien van het beter afgewerkte aardewerk werden, net als bij het kookgoed, vooral de metalen voorwerpen opgesomd.

Ook met deze beperking is toch in vrijwel iedere inventaris wel enig tafelservies aanwezig, zoals blijkt uit tabel 4.20. Vooral schotels waren bijna overal te vinden, maar ook borden en kommen kwamen voor in minstens driekwart van de boedels uit de selectie. Schalen werden wat minder genoemd. Het verschil tussen schalen en schotels is niet helemaal duidelijk, terwijl ze vaak in dezelfde inventaris naast elkaar genoemd werden. In het woordenboek van Halma wordt de schaal min of meer gelijkgesteld aan de drinkschaal en vertaald met woorden als 'tasse' en 'coupe'. De schotel heet dan vervolgens 'schaal om spijs in te doen'.[72] Alleen in de zeventiende eeuw werden vele plattielen aangetroffen. Naar de naam te oordelen zouden dit aarden (platelen) schalen of schotels moeten zijn, maar meestal waren zij van tin. Achter deze benamingen ging natuurlijk een grote diversiteit aan vormen schuil, waarbij het onderscheid niet altijd even duidelijk is te maken. Aan het eind van de eeuw nam de expliciete diversiteit toe, vooral in de boedels van de beter gesitueerden. Toen werden soep-

TABEL 4.20. De aanwezigheid van tafelservies. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
schotel	68	97	100	100	98
tafelbord	90	84	75	93	83
kom	58	82	73	93	83
schaal	19	36	38	50	38
plattiel	74	–	–	–	–
assiette	–	12	10	8	20

borden en terrines, visschotels en -platen, sla- en confituurschotels en roomschalen geïnventariseerd, maar veel te weinig om in de tabel te laten zien.

Naast borden werden in de achttiende eeuw (en in toenemende mate in de laatste decennia daarvan) ook regelmatig assietten genoemd. Eigenlijk waren dit ook tafelborden, maar omdat deze laatsten ook altijd vermeld werden in de inventarissen waar assietten voorkwamen zijn zij in de tabel apart gezet. Het enige verschil lijkt dat de assiette uitsluitend in tinnen uitvoering genoemd werd, terwijl men naast de regelmatig voorkomende tinnen tafelborden ook veel borden van aardewerk, Delfts aardewerk, porselein en, tot in het begin van de achttiende eeuw, soms zelfs nog van hout had. De aparte naam voor de assiette zal hier toch aangeven dat men naar het idee van de eigenaar met bijzondere borden van doen had.

In het algemeen was tin het meest voorkomende metaal voor allerhande tafelservies. Voor de schotel kwam Delfts aardewerk op de tweede plaats, gevolgd door gewoon aardewerk, koper en porselein. De verschillende soorten aardewerk samengenomen kwamen wel vaker voor dan tin. Schalen heetten overwegend van koper te zijn, hoewel deze ook vrij regelmatig van zilver vervaardigd waren. Een grote variëteit aan allerhande servies kon men aantreffen in de winkel van de Schoonhovense tingieterij van Anna Salée, weduwe van Jan Breukelman, uit 1751 (74). Een voorraad tinnen platen, schotels van drie tot acht pond, visbakken van vier tot zes pond, dozijnen tafelborden en assietten van anderhalf à twee pond, kommen, schenkborden, sauspannen met houten stelen en veel meer lag er in de winkel. Bovendien is hier ook te zien dat veel mensen voor speciale gelegenheden bij de tinwinkel een servies huurden dat groter en meer op elkaar was afgestemd dan zij zich voor dagelijks gebruik konden veroorloven. Vandaar had deze winkel een partij 'tinne huerborden' tezamen 192 pond, 277 pond 'tinne huerschootels' en 308 pond 'tinne schotels of borden'.

Tabel 4.21 geeft een overzicht van tafelservies dat bij specifieke voedingsmiddelen behoorde en derhalve meer als aanvulling diende. Niet bij alle voorwerpen is overigens even duidelijk of ze tot het servies gerekend kunnen worden, sommige dienden wellicht meer om voedsel te bewaren dan om te serveren, waardoor ze beter geplaatst zouden zijn in tabel 4.17. Een voorbeeld daarvan geven de zeer frequent voorkomende voorwerpen voor boter, waaronder enkele zijn die vooral door boeren bij de boterbereiding gebruikt werden. In het bijzonder blijkt dat botervloten, -manden, -koppen en -dozen overwegend in de boedels van boeren gevonden werden. Deze zijn dan ook niet meegeteld in de tabel, maar wel boterschotels (Afbeelding 7) en -potten, die veel gelijkmatiger verdeeld waren.[73] Het af en toe opduiken van een Delfts aarden of porseleinen botervlootje toont echter aan dat het onderscheid tussen serviesgoed en bedrijfsgereedschap niet haarscherp getrokken kan worden (66, 147).

TABEL 4.21. De aanwezigheid van tafelservies voor specifieke levensmiddelen. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
boterpot/-schotel	35	55	58	58	58
zoutvat	71	63	68	70	53
melkkannetje	10	27	10	20	53
peperbus/-doos	–	49	38	55	58
oliepot/-kan	6	34	23	35	43
azijnfles	–	17	10	10	35
mosterdpot, etc.	42	36	45	43	28
suikerpot	19	40	25	40	53
strooppot/-kan	3	14	3	18	20
sauskom/sausier	23	6	–	5	10
papkom	–	7	5	5	15

Deze twijfel kan men evengoed hebben bij het zoutvat (Afbeelding 8). Zout werd nu eenmaal ook gebruikt bij het maken van boter en kaas en het conserveren van vlees, zodat het tot op zekere hoogte tot de bedrijfsgoederen gerekend kan worden. Maar ook buiten de boerenstand kwam het zoutvat veelvuldig voor. Bovendien wijst de zeer frequente uitvoering ervan in tin, zilver of glas erop dat het hierbij om een onderdeel van het tafelservies ging. Nog moeilijker is in dit verband de melkkan. Achter dit woord kunnen de grote, koperen kannen schuilgaan die de boer gebruikte voor het vervoer en de verkoop van melk, samen met de kleine Delftse en porseleinen kannetjes die bij de theetafel hoorden. Het percentage neemt aan het eind van de achttiende eeuw sterk toe, vanaf een vrij bescheiden begin. Dit zou men niet verwachten als de melkkannen vooral bedrijfsgereedschap waren, daar het aandeel van de boeren in het bestand gelijk blijft.

In de achttiende eeuw verschenen olie, azijn en peper op de tafels. Voor peper nam dit meestal de vorm aan van een peperdoos, peperbus of een enkele keer een peperservies. Olie werd meestal genoemd in potjes of kannetjes, terwijl azijn in flesjes zat. In de tweede helft van de eeuw kwam het gecombineerde olie- en azijnstelletje op. Een andere smaakmaker, die al in de zeventiende eeuw vrij veel voorkwam en waarvan het percentage naar het einde van de achttiende eeuw toe zeer geleidelijk aan afnam was mosterd. De afname was toch niet zo sterk dat men eruit kan afleiden dat het terrein moest prijsgeven aan de duurdere peper of een nieuwe zoete smaak. Overigens is het percentage hier beïnvloed door het meetellen van mosterdmolens en mosterdlepels, die weliswaar niet tot het eigenlijke servies hoorden maar wel mede aangeven of er mosterd gebruikt werd in een huishouden.

De nieuwe zoete smaak wordt weerspiegeld in de opkomst van de suiker- en strooppotten.[74] Suiker kende blijkbaar al in de zeventiende eeuw een zekere verspreiding, vroeger dan veel andere producten die nog maar

sinds korte tijd uit andere werelddelen werden aangevoerd. De opkomst ging dus duidelijk vooraf aan die van koffie en thee, waarmee zij meestal in verband gebracht wordt (zie tabel 4.26). Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit dat Amsterdam in de zeventiende eeuw een centrum van suikerraffinaderijen werd. De suikerprijzen vertoonden in de decennia vanaf 1650 een zeer sterke daling die het product binnen bereik van een breder publiek brachten.[75] In de loop van de achttiende eeuw blijven de aanwezigheidspercentages van suikerpotten een stijgende lijn vertonen (maar niet met dezelfde snelheid als voorwerpen voor koffie- of theegebruik). Dit geldt ook voor stroop. Beide producten waren ook veelvuldig in lokale winkels verkrijgbaar, zoals bleek in § 4.8. Bij suiker kwamen in de laatste decennia van de achttiende eeuw ook nog enkele andere speciale voorwerpen op, zoals suikerlepels, -strooier, -tang of -kraker, welke ook in het percentage van de tabel verwerkt zijn.

Tot het overige speciale tafelservies behoorden sauskommen. Deze kwamen vanaf 1750 op. In de zeventiende eeuw waren er ook sauskommen, die dan echter sausieren genoemd werden. In het begin van de achttiende eeuw blijkt dit item en de bijbehorende naam verdwenen te zijn. In een klein aantal huishoudens komt men papkommen en puddingdozen tegen, vooral aan het eind van de achttiende eeuw. De grotere aanwezigheid van veel van de items in deze tabel, zoals melkkan, peperbus, suikerpot en strooppot, doen een toenemende diversiteit vermoeden van wat er op tafel kwam. En als deze levensmiddelen zelf al eerder gangbaar waren, dan is het tenminste de presentatie of tafelcultuur die een verfijning onderging.

Van het bestekgoed is het enige dat nauwelijks ergens ontbrak de lepel (tabel 4.22).[76] Daarin is ook geen ontwikkeling in de tijd aan te wijzen. Meestal was er sprake van een aantal tinnen lepels. Deze werden veelal bewaard in een lepelrek (Afbeelding 9), in de zeventiende en vroege achttiende eeuw vaak lepelhuis genaamd: 'een blicke lepelhuys met 12 tinnen lepels' (82) of 'een lepelrak voor 13 tinnen lepelen' (51).

TABEL 4.22. De aanwezigheid van tafelbestek. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
lepel	94	95	93	100	93
lepelrek	29	58	50	65	58
overige lepels	–	22	20	18	23
mes	16	36	40	40	33
vork	10	32	23	28	45
mes, 3 of meer	–	16	18	15	18
vork, 3 of meer	–	23	10	15	40

In een opvallend groot aantal boedels (zeker de helft van de selectie) waren daarnaast ook één of twee zilveren lepels (Afbeelding 11) aanwezig. Dit zijn waarschijnlijk sierlepels, die vanaf de zeventiende eeuw veelvuldig naar aanleiding van doop of huwelijk werden geschonken en alleen bij bijzondere gelegenheden gebruikt. Hoewel er vele van bewaard gebleven zijn, met monogrammen en andere jaartallen die de speciale aanleiding in herinnering moesten houden, zijn die details vrijwel nooit in de inventarissen beschreven.[77] De meest welgestelden hadden wel acht of twaalf bij elkaar horende zilveren lepels. Ook houten lepels werden soms wel genoemd, maar waarschijnlijk zijn deze ondervertegenwoordigd in de boedelinventaris. Achter de verzamelnaam x-lepel gaan speciale lepels voor de mosterd, voor thee, suiker, pap, eieren, confituren en soep samen. Ook deze, meest kleinere lepels, behoorden meestal tot de zilveren kostbaarheden van de boedel, hoewel ze soms ook van tin waren.[78]

Het overige bestek van messen en vorken wordt veel minder vaak aangetroffen. Van messen (Afbeelding 12) wordt wel gezegd dat dit als persoonlijk bezit van de verschillende leden van het huishouden meestal buiten de inventaris bleef.[79] Dat zou er toe leiden dat het niet gebruikelijk was om een set bij elkaar passende tafelmessen te hebben, in stijl vergelijkbaar met de lepels en eventuele vorken. Als er messen genoemd werden in de inventaris, dan waren het er heel vaak slechts één of twee. In veel gevallen ging het daarbij om een zilveren mes, of een mes met zilver heft of hegt. In verscheidene gevallen ging het daarbij om een mesje dat bij de vrouwensieraden hoorde: 'vrouwe kleyn silver op zij met messekookertje, mesje, vorkje, schaar, naaldenkoker en beugeltas' (23, zie ook 110). Zelfs als men het ijzeren hakmes meetelt, dat bij het keukengerei is besproken, is het nog verbazingwekkend in hoeveel huishoudens geen mes te vinden was (tabel 4.19).

De vork kwam nog wat later op dan het mes, maar haalde vooral aan het eind van de achttiende eeuw de laatste in. Soms wordt de verspreiding van de vork gekoppeld aan de introductie van het aardappeleten. Tot die tijd zouden vooral brood en breiachtige spijzen gegeten zijn, waarbij men het beste een lepel kon gebruiken, de aardappel maakte het gebruik van een vork nodig.[80] Voor deze stelling is echter geen aanknopingspunt te vinden in de inventarissen. Allereerst werd de vork in veel huishoudens gebruikt bij het bereiden en verdelen van vlees en daarom soms ook wel vleesgaffel genoemd (o.a. 130). Daarvan had men er maar één nodig. Daarnaast heeft de aardappel eerst opgang gemaakt als volksvoedsel, terwijl de vork in deze hele periode nog vrij exclusief bleef. Als materiaal voor de vork bleven het ook voor ander bestek gangbare zilver en tin in gebruik, maar het hardere ijzer of staal lijkt meer gangbaar geweest te zijn.

Hoewel het percentage boedels met messen en vorken niet zoveel uiteenloopt is er slechts een beperkte overlap tussen beide percentages. Als men vervolgens kijkt naar de aantallen blijkt dat slechts in minder dan de

helft van de boedels met messen meer dan twee messen voorkwamen, terwijl die verhouding bij vorken twee op de drie was. Men had dus eerder een set bijeenhorende vorken als bestek dan messen. Dit past bij het gegeven dat gespecialiseerde tafelzilversmeden tot in de negentiende eeuw uitsluitend bij elkaar passende sets van lepels en vorken vervaardigden. De productie van het mesheft was voorbehouden aan de grootzilver-werkers, zodat dit nooit precies was afgestemd op het overige bestek.[81] Als men dan eens een grotere set messen had, dan had men vrijwel altijd ook de beschikking over een groter aantal vorken. De aanwezigheid van een set vorken én messen bleek echter in niet meer dan tien procent van de inventarissen uit de selectie het geval te zijn.

Dat het gebruik van vorken niet hoefde samen te gaan met messen lijkt ook de inventaris van de tinwinkel van Anna Salée aan te tonen (74). Tot de winkelvoorraad behoorde een grote voorraad lepels (drie dozijn tinnen, zeven stuks hard tinnen, 49 stuks Engels tinnen en 10,5 dozijn roos tinnen lepels) alsmede vijftien 'platsteelde lepels', drie 'paplepeltjes' en 26 'mostaart lepeltjes'. Daarnaast waren er 46 'hard tin vorken', al een veel kleinere hoeveelheid. Dat harde tin was waarschijnlijk een duurdere kwaliteit die wel nodig was om de punten van de vork heel te houden. Dat messen niet zo gauw van het zachte tin gemaakt zullen zijn, ligt voor de hand. In de winkel waren echter ook veel andere tafelbenodigdheden voorhanden, onder andere van Keuls aardewerk en glas, wat het ontbreken van messen doet opvallen. Bovendien blijkt in deze rijke Schoonhovense boedel voor eigen gebruik in het 'noteboome cabinet' op de achterkamer een bestek van 24 'silvere leepels', 26 'silvere vorken', 7 'silvere ijer lepeltjes', etc. aanwezig te zijn geweest, terwijl daartegenover slechts 3 'mesjes met silver' stonden. Ook hier was het mes dus nauwelijks een deel van het tafelbestek.

4.3.4. *Drinkgerei en roken*

Op het gebied van de dranken deden zich rond 1700 grote veranderingen voor door de introductie van koffie, thee en chocolade. Tot die tijd was bier de meest algemene drank. Water was, vooral in de steden, van slechte kwaliteit en het drinken daarvan gold als een teken van armoede. Melk werd waarschijnlijk meer als deel van de maaltijd gebruikt dan als drank.[82] Een overzicht van het drinkgerei dat gebruikt werd voor de van oudsher gangbare dranken geeft tabel 4.23.

De kan is gedurende de gehele periode het meest aangetroffen. Hierin zijn ook de bier- en (minder frequente) wijnkan opgenomen, daar de niet nader gespecificeerde kannen ook voor een groot deel voor deze dranken bestemd geweest zullen zijn. Deze kannen waren meestal van tin of hadden anders wel een tinnen lid of deksel. In de tinwinkel van Anna Salée waren onder andere 22 'litten op kannen' en 163 'tinne litten van kannen soo groot als kleyn'. Waarschijnlijk werden deze in de werkplaats op de

TABEL 4.23. De aanwezigheid van drinkgerei. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
kan	81	85	75	95	80
pul	58	41	35	38	40
beker	71	63	70	78	48
glas	29	56	30	57	68
romer	13	37	15	48	50
overige glazen	3	9	3	10	15
bier-x	42	70	50	68	85
wijn-x	16	20	20	18	25
drank-x	13	10	8	18	10
pijpkan	6	23	20	28	18
tulle	3	16	13	23	18
fles	13	41	45	55	38

Keulse bierkannetjes geplaatst, waarvan een grote voorraad in het voorhuis stond (74). Dit zijn wellicht de witte kannen die vanaf de zestiende eeuw in Siegburg vervaardigd werden (naast Keulse werden er ook regelmatig witte kannen genoemd in de boedels).[83] Deze kannen werden gebruikt om bier te vervoeren van de tapper naar de consument, maar er werd waarschijnlijk ook wel direct uit gedronken.

Het onderscheid tussen de overige soorten drinkgerei is niet altijd even duidelijk. De pul was meestal van Delfts aardewerk of porselein, maar tinnen uitvoeringen ontbraken niet. Bekers en kroezen, die in de tabel zijn samengenomen, waren overwegend van tin. Daarnaast kwam er ook opvallend vaak een zilveren beker voor. Uit de details die soms werden gegeven, kan men afleiden dat deze bekers werden gemaakt om de herinnering aan personen of een speciale gelegenheid levend te houden. Daarmee zijn ze vergelijkbaar met de zilveren sierlepels. Zo bezat de niet eens zo vermogende meester-timmerman Cornelis Claesz Vermey (24 st.) in 1704 'een groote silvere beeker, staende op den boodem Claes P. Vermey' welke getaxeerd was op het niet geringe bedrag van *f* 29-17-0, waarschijnlijk een erfstuk van zijn vader. Daarna werd een 'dito een weynig kleynder, staende op den boodem geteeckent C.C.A.D.' met een waarde van *f*26-2-0 opgeschreven. Het vermelde monogram bevatte de letters van de voornamen en patroniemen van de erflater en zijn tweede vrouw, Aertje Dirkx Outshoorn en was wellicht vervaardigd ter gelegenheid van hun huwelijk. Vervolgens bezat hij nog een 'dito nog kleynder, staende op den boodem gesneeden een wapen en daerin drie posthoorntjes' van *f* 18-18-0 en een 'kleyn beekertje, op den boodem geteeckent C.C.A.D.' van *f* 10-12-0, dus met hetzelfde monogram (38). Het bezit van zoveel zilveren bekers was overigens zeer ongebruikelijk.

Glas kwam in de zeventiende eeuw regelmatig voor bij drinkgerei en vertoont in de achttiende eeuw nog een duidelijke toename in de percen-

tages. Het valt zeer te betwijfelen of bij de beschrijving wel altijd werd vermeld dat iets van glas was, daar er een grote variëteit aan tafel- en drinkgerei van vervaardigd werd die in de inventarissen nooit als glaswerk genoteerd staat.[84] De meeste glazen werden aangeduid als bierglazen, dus als wat grotere glazen. Voor wijn komt men, naast wijnglazen, ook regelmatig roemers tegen (Afbeelding 13). Onder het overige glaswerk zijn weinig vermelde soorten als kelken en bokalen verzameld, evenals de slechts eenmalig aangetroffen soorten als 'hernhutters glaasjes', 'muijse glas', 'fluyten', 'vrijmetselaartjes', etc. Ook deze overwegend wat exclusievere glazen werden een enkele keer in zilveren uitvoering aangetroffen, zoals een zilveren roemer of een zilveren kelk (77 en 87).

Ook hier geldt dat al het tinnen drinkgerei in voorraad was bij de tinwinkel van Anna Salée in Schoonhoven, zowel kannen en bekers als kinderkroesjes, tappers bierkannen en bierpinten. De grote voorraad van Keuls aardewerk in de vorm van kruiken en bierkannen was zoëven al genoemd. Maar ook glaswerk werd in de winkel verkocht. Naast de voorraad die in de winkel zelf stond, was er op een van de zolders, 'op de papekerk' genaamd, een 'mand met groene bierglaasen', drie 'mantjes met groene romers', 253 'strooyen met wijnkelken', 106 'losse wijnkelken', twee 'suyg of borstglaasen' en nog wat kleinere hoeveelheden van verschillende soorten.[85]

In een behoorlijk aantal boedels werd bij het drinkgerei gespecificeerd voor welke dranken dit werd gebruikt. Deze naamgeving was natuurlijk niet dwingend. Bier- of wijnglas gaf meer aan dat het om een groot, respectievelijk klein glas ging, maar dat sloot niet uit dat er wijn uit een bierglas gedronken werd. Toch zou men verwachten dat de algemeen veronderstelde teruggang in de bierconsumptie zichtbaar is in het aantal voorwerpen dat met bier werd geassocieerd. Daarom zijn alle kannen, glazen, romers, kruiken en andere items die voorzien waren van de voorvoegsels bier-, wijn- ,brandewijn en jenever in de tabel samengenomen als 'bier-x', 'wijn-x' en 'drank-x'.

Hieruit blijkt nu dat het aantal boedels met voorwerpen voor biergebruik tegen de verwachting in nog een sterke groei doormaakte in de achttiende eeuw, zodat deze aan het einde van de eeuw in het overgrote deel van de huishoudens aanwezig waren. Deze merkwaardige toename van het aantal biervermeldingen zou men enerzijds kunnen uitleggen als een blijk dat het bij een verminderde bierconsumptie blijkbaar steeds minder vanzelfsprekend werd dat een kan of een glas voor bier gebruikt werd, zodat dit expliciet gemaakt moest worden. Tegelijkertijd lijkt het duidelijk dat, hoewel het bier wellicht ophield de meest algemene volksdrank te zijn, dit niet betekent dat deze drank door grote delen van de bevolking helemaal niet meer gedronken werd. In plaats van een drank die op ieder moment van de dag geconsumeerd werd, te beginnen bij het ontbijt, werd het een drank die minder vaak, maar nog wel door het grootste deel van de bevolking, gedronken werd.

In de consumptie van wijn en andere alcoholische dranken is geen ver-

andering zichtbaar. Dat is zeker zo opmerkelijk, daar meestal verondersteld wordt dat bier mede terrein verloor aan wijn en de nieuwere sterke dranken. Het kan zijn dat deze dranken uiteindelijk toch vooral in de herberg, en niet thuis gedronken werden.

Overigens zijn in tabel 4.23 nog enkele woorden opgenomen waarvan de betekenis minder duidelijk is. Pijpkan en tulle zouden hetzelfde item kunnen aanduiden, waar het in beide gevallen ging om een wijnkan met een lange pijp aan de zijkant. Het feit dat beide items ook wel in dezelfde inventarissen opduiken pleit tegen hun gelijkstelling. Het gaat hier mogelijk om twee verschillende soorten pijpkannen, die Dubbe onderscheidt als 'Jan Steenkan' en 'schapenkannetje'.[86] Overigens wordt ook wel verondersteld dat ze gebruikt werden om kinderen te voeden.[87] De context waarin ze genoemd werden doet echter niet speciaal aan kinderen denken: 'een tinnen bierkan, wijn half pintje en pijpkannetje' (23) of 'een tul met een brandewijnkomme' (156). Beide voorwerpen, vrijwel altijd van tin, kwamen gedurende de gehele achttiende eeuw regelmatig voor.

Er werden zeer regelmatig enkele flessen of bottels genoemd, meestal van glas. Deze flessen, soms met zilver beslagen of met een zilveren stop, werden onder andere gebruikt om sap en vruchten te bewaren: 'eenige flessen met alebeije sap en kruijsdoornen' (145) en een 'vlesje met korsousappelen' (51). Overigens werden deze ook als siervoorwerpen gebruikt: 'een glaase fles met een silver scheepschellinkje tot een stopsel' (65) of 'een fles met rariteyten' (212). Naast deze waren er ook tinnen flessen, maar dat waren beddenkruiken en die zijn hier niet meegeteld.

De introductie en verbreiding van het drinken van thee en koffie aan het einde van de zeventiende eeuw brachten een hele reeks nieuwe voorwerpen mee, die speciaal voor deze exotische dranken gemaakt en gebruikt werden. Uit de tabellen 4.24-26 blijkt dat, voor zover men dat uit de afwezigheid van de bijbehorende voorwerpen mag concluderen, beide dranken vóór 1670 nog niet genoemd werden in inventarissen uit de Krimpenerwaard. Ook in het eerste decennium van de achttiende eeuw waren de vermeldingen overigens nog heel sporadisch, maar daarna vertonen de aanwezigheidspercentages een sterke groei. Hoewel koffie en thee min of meer gelijktijdig opkwamen lijkt thee in eerste instantie een veel bredere verbreiding gekend te hebben, die eerst tegen het einde van de eeuw werd geëvenaard door koffie.

Voor het zetten van thee werd allereerst een trekpotje gebruikt. Dit waren kleine potjes waarin men een sterk thee-extract liet trekken. Aanvankelijk gebruikte men hiervoor de rode steengoed trekpotjes en de porseleinen potjes voor warme rijstwijn die de VOC uit China importeerde. In Holland werden dergelijke potjes spoedig nagemaakt van Delfts aardewerk of in tin. De zeventiende-eeuwse arts en pleitbezorger voor het theedrinken Bontekoe adviseerde in zijn traktaat om trekpotjes te gebruiken ''t sy van tin, 't sy van rode aarde, 't sy van Delfs Porceleyn'.[88] Hoewel tin-

TABEL 4.24. De aanwezigheid van voorwerpen voor thee- en koffiebereiding. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
trekpot	–	64	30	65	80
theeketel	–	45	20	48	68
theebus	–	43	10	58	65
theerek	–	33	35	35	33
koffiekan	–	35	20	35	48
koffieketel	–	33	18	35	40
koffiemolen	–	33	3	25	48
koffiedoos	–	9	3	3	13

nen trekpotjes nauwelijks bewaard lijken te zijn blijkt ook uit de boedelinventarissen dat tin voor dit item het meest gebruikelijke materiaal was, gevolgd door porselein, Delfts aardewerk en enkele zilveren uitvoeringen. Het voordeel van tin is dat het, in tegenstelling tot andere metalen, nauwelijks de smaak aantast.[89]

Uit het trek- of theepotje schonk men een beetje sterke thee in de kopjes en vulde dit aan met water dat in een theeketel (Afbeelding 14) op het komfoor heet werd gehouden. Deze ketels waren, zoals vrijwel alle andere ketels voor dagelijks gebruik (tabel 4.18), van koper vervaardigd, hoewel dit door diezelfde Bontekoe werd ontraden vanwege de 'scherpe deeltjes' die hiervan in het water terecht kwamen.[90] Regelmatig, maar toch duidelijk minder frequent, komt men ook wel een theeketel tegen van blik, soms van zilver en zelfs wel van tin. Wellicht is er in de laatste gevallen sprake van verwisseling tussen theepot en theeketel. Als er in een boedel een theeketel was, werd er meestal ook wel een theepot genoemd, het omgekeerde geldt veel minder sterk. Maar dat komt omdat een theeketel ook gewoon als ketel kan zijn geïnventariseerd, of omdat men eenvoudigweg een wat kleinere koperen ketel hiervoor gebruikte.

Voor het bereiden van koffie werden de gestampte of gemalen boontjes aanvankelijk waarschijnlijk gekookt in koperen ketels. Het nadeel hiervan was dat al gauw de tuit, die zich onderaan de buik van de waterketel bevond, verstopt raakte met koffiedrab of dat deze drab juist werd meegeschonken. Daarom ging men al spoedig over op de vervaardiging van een conische koffiekan (Afbeelding 15), waarbij de tuit op een hogere plaats was gemonteerd.[91] Of in deze kannen ook nog het water werd gekookt, of dat men hierin kokend water schonk dat vervolgens op een komfoor werd warm gehouden is niet geheel duidelijk. In de boedels uit de Krimpenerwaard bleven de koperen koffieketels en -kannen gedurende de gehele achttiende eeuw naast elkaar bestaan, waarbij de kan eerst aan het eind van de eeuw een duidelijke voorsprong kreeg. Hoewel er een overlap in het bezit tussen beide items bestond, had men in zeer veel gevallen de keuze voor één van beide gemaakt.

Naast voorwerpen voor de eigenlijke bereiding van koffie en thee waren er verscheidene andere die daarmee samenhingen. De voorraden zelf werden bewaard in theebussen die halverwege de achttiende eeuw al een grote verspreiding kenden, en in de veel minder voorkomende koffiedozen. Deze waren meestal van blik of koper, in het geval van de theebus ook wel vrij vaak van glas, van tin of van zilver. Omdat de thee niet vochtig mocht worden, zou deze vaak in loden bussen bewaard zijn.[92] Omdat lood nooit als materiaal is vermeld in de inventarissen, moet men aannemen dat het uitsluitend om de binnenwand van de bussen ging. Naast de mogelijkheid om de thuis gebrande boontjes in een vijzel te stampen kwam later ook de koffiemolen op.[93] In tal van huishoudens kwamen in de achttiende eeuw theerekken voor, plankjes die aan de muur hingen waarop allerhande theegoed stond uitgestald. Deze rekken dienden voor praktisch gebruik maar vormden tevens een nieuwe wanddecoratie, waarin onder andere de porseleinvoorraad werd uitgestald.

Meestal wordt de opkomst van koffie en thee in één adem genoemd met de introductie van porselein (Afbeelding 14). Hoewel deze producten alle drie werden geïmporteerd door de VOC waren zij aanvankelijk niet zo sterk aan elkaar gekoppeld. Porselein werd al halverwege de zeventiende eeuw in zeer grote hoeveelheden geïmporteerd en ging daarmee vooraf aan thee en koffie. Zo blijkt al in 1644 in de gezamenlijke boedel van Jan, Cornelis, Pauwelis, Neeltgen en Meynsken Stevens 'een posteleyn commetgen' te zijn (287). In 1670 laat Claes Pieterss Noorman uit Ouderkerk 3 'posteleijne koppies' na. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam het Delfts aardewerk op als concurrent van het oosterse porselein, in een periode dat de aanvoer daarvan stagneerde door burgeroorlogen in China.[94] De associatie met thee en koffie ligt echter niet alleen voor de hand doordat porselein even goed uit het verre oosten werd aangevoerd, maar ook omdat zij in de achttiende eeuw in combinatie met elkaar werden gebruikt. Porselein, en het daarmee concurrerende Delfts aardewerk werden de materialen bij uitstek voor koffie- en theeserviezen.

Zo werden koffie en thee niet gedronken uit de kannen, bekers, pullen en het andere tot dan toe gangbare drinkgerei maar uit kopjes en schoteltjes, ook wel kopjes en bakjes genaamd, die uit China en Japan werden ingevoerd of naar ingevoerde voorbeelden nagemaakt.[95] Tabel 4.25 probeert een overzicht te geven van deze drinkserviezen, die al spoedig een zeer ruime verbreiding kenden. Dit beeld wordt vertroebeld omdat het woord kop al in gebruik was voordat er kopjes werden geïmporteerd. Koppen konden ook dienen als drinkkom, of om iets een vorm te geven (boterkop) of als inhoudsmaat. Vandaar dat de kopjes al in de zeventiende eeuw een redelijk percentage bereiken. In die tijd vindt men dan ook geregeld tinnen koppen.

Daartegenover werd slechts een klein deel van de kopjes en schotels expliciet ten behoeve van thee en koffie gespecificeerd. Bovendien werd de

TABEL 4.25. De aanwezigheid van thee- en koffieservies. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
kop/kopje	32	68	65	73	65
theekopje, etc.	–	42	25	28	63
koffiekopje	–	11	18	8	18
kopjes totaal	32	80	65	83	85
spoelkom	–	33	18	33	40
klapmuts	–	5	8	8	3
theeblad	–	34	25	40	28
schenkbord	–	17	15	18	23

sterke toename bij theekopjes aan het einde van de achttiende eeuw veroorzaakt door het toenemende gebruik om het servies niet meer precies te beschrijven maar in algemene termen aan te duiden: 'een therakje met twee half dosijn blaeuw porceleyn thegoet en een half dozijn dito Japans' (78). De percentages in deze tabel geven dan ook meer de marges aan waarbinnen het bezit van deze serviezen zich bevond. Bij dergelijke serviezen hoorden ook spoelkommen, waarin kopjes werden schoongespoeld alvorens opnieuw in te schenken, en klapmutsjes, beide van porselein. Dit servies stond opgesteld op theebladen en daarnaast werden er tinnen of zilveren schenkborden gebruikt.

Om een zo volledig mogelijk overzicht te krijgen van het tempo waarin het drinken van thee en koffie in zwang raakte zijn ook in elke inventaris alle aanwijzingen voor hun aanwezigheid samengenomen. Onder de noemer thee-x zijn alle woorden waarin 'thee' voorkomt verzameld (theegoed, -kopje en -schotel, -ketel, -lepel, -bus en -blad, evenals -rek, -stoof en -tafel) evenals de trekpot en spoelkom omdat deze speciaal bij het theedrinken hoorden. Achter koffie-x gaan de koffiekan, -ketel, -kopje, -schotel, -doos, en -molen samen. Chocolade-x behelst chocolade-kan, -kopje en -schotel. De uitkomst hiervan is vrij duidelijk: afgezien van de gelijktijdige introductie lijkt thee al vanaf 1730 in het overgrote deel van de huishoudens in gebruik geweest te zijn, terwijl koffie eerst enkele decennia later zover was (tabel 4.26). Bovendien werd koffie vrijwel uitsluitend aangetroffen in boedels waar ook al thee was. Aanvankelijk zou het er op hebben geleken dat koffie en thee een geheel andere plaats in de samenleving kregen: koffie werd geïntroduceerd via koffiehuizen, thee bij vrouwen uit de elite. Uiteindelijk kwam koffie echter in het kielzog van de thee dezelfde huishoudens binnen.[96]

Bij de cijfers in de tabel zijn overigens enkele kanttekeningen nodig. Juist door het feit dat de verspreiding van thee in de huishoudens sneller ging is het mogelijk dat voorwerpen die bij beide dranken gebruikt konden worden (theekopje en -schotel, -lepel, -blad en -rek, om maar enkele

TABEL 4.26. De aanwezigheid van minstens één voorwerp voor thee en koffie, totaal. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
thee-x	–	77	43	88	95
koffie-x	–	57	23	55	85
chocolade-x	–	7	5	10	10

te noemen) naar thee en niet naar koffie vernoemd zijn, waarmee het percentage voor koffie verder achterop raakte. Misschien was het ook zo dat er bij thee meer specifieke eigen voorwerpen nodig waren. Het is in dit verband zeer opmerkelijk dat in een dertiental boedels de koffiemolen het enige item was dat naar de consumptie van koffie verwees. In deze boedels ontbraken speciale kannen, ketels of servies voor koffie. Als men vervolgens bedenkt dat omgekeerd in de meeste boedels waar aanwijzingen voor koffiegebruik zijn geen koffiemolen aanwezig was, omdat men de boontjes daar met een vijzel en stamper fijnmaakte, dan blijkt het zeer goed mogelijk dat er in een huishouden koffie gedronken werd zonder dat daar speciale voorwerpen voor aanwezig waren. Of er op vergelijkbare wijze ook een vertekening voor thee kan bestaan is niet helemaal duidelijk, maar deze zal zeker niet zo ver gaan als bij koffie, waar het percentage een minimum geeft. In nog sterkere mate geldt dit voor chocolade, waarvoor de indruk blijft dat het de hele eeuw door slechts door een zeer beperkte groep gedronken werd.

Hoewel men er niet van uit mag gaan dat de zeventiende-eeuwse genreschilderijen met scènes uit dorpsherbergen een realistisch beeld geven van het dagelijks leven, houdt men hier toch onwillekeurig de indruk aan over dat er op het platteland veel gerookt werd. Indien dit al zo was (en de opkomst van de tabaksteelt op de Veluwe en de Over-Betuwe na 1670 geeft toch wel aan dat tabak zich hier al vroeg een grote plaats in het dagelijks leven had veroverd) weerspiegelt dit zich niet in de boedelinventarissen, zoals blijkt uit tabel 4.27.[97] Dit komt omdat er bij het roken van tabak aanvankelijk geen voorwerpen hoorden die een zekere kostbaarheid of duurzaamheid vertegenwoordigden (Afbeelding 16). De pijpen waren wellicht hét wegwerpartikel van de zeventiende en achttiende eeuw, in zeer grote aantallen vervaardigd in Gouda en slechts enkele keren gebruikt.

Opvallend genoeg vindt men de spaarzame vermeldingen van pijpen wel juist in de herberginventarissen. In Haastrecht had 'Int Oyevaersnest' in 1703 elf 'tabakxpijpen' in 'de bove kaeskamer' en in de kelder 'drie bennetjes en een partije lange pijpen' en 'een mande met 5 à 6 gros kleyne pijpen' (91). Ook herberg 'De Swaan', eveneens te Haastrecht, had in 1712 twee gros pijpen op zolder staan (196). Tabak vindt men in een aan-

TABEL 4.27. De aanwezigheid van voorwerpen voor tabaksgebruik. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
tabak-x	–	50	25	45	65
tabaksdoos	–	27	18	23	33
snuifdoos	–	21	5	13	35
kwispedoor	–	18	5	15	35
tabaksdoos	–	23	13	28	23

tal winkelinventarissen, bijvoorbeeld in Schoonhoven in 1732: '30 pond varinas tabacq, 90 pond blade tabacq, 10 pond sweetsent tabacq' (72). In de huishoudens vindt men daar echter niets van terug.

Eerst in de loop van de achttiende eeuw kwamen er enkele voorwerpen op die verbonden zijn met het roken en waarvan de aanwezigheid in de inventarissen genoemd werd. Als eerste was dat de tabaksdoos, waarin een kleine voorraad tabak bewaard of meegenomen kon worden. Deze waren meestal van koper, maar ook tin, lood en zilver werden meer dan eens genoemd. Lood werd, ook als het niet genoemd werd, waarschijnlijk gebruikt aan de binnenzijde van de doos om de inhoud droog te houden, zoals ook bij thee gebruikelijk was. Het gebruik van zilver toont aan dat een tabaksdoos een voorwerp was waar men mee voor de dag kon komen. Dat geldt natuurlijk zeker voor 'een schildpadde tabakxdoos met silver beslagen' van *f* 8-15-0 (196).[98]

Behalve gerookt werd tabak ook gesnoven en gepruimd. De snuifdoos kwam wat geleidelijker op, maar was aan het eind van de achttiende eeuw in een derde deel van de selectie aanwezig. Deze was gevuld met snuif, zeer fijn gesneden, scherpe, prikkelende tabak die men opsnoof. Dit waren kostbare kleinoden, meestal van zilver gemaakt.[99] De vermogende Schoonhovense bierbrouwer Arnoldus Cornelis Eyken bezat er verscheidene binnen zijn verzameling zilver, waaronder één met een 'paerl d'amour' deksel en één met een portretje (215). De populariteit van de snuifdoos blijkt misschien ook wel uit de inventaris van de Schoonhovense kasthouderij of zilversmidswinkel van de weduwe Labberton in 1766. Tot de voorraad behoorden drie 'tabaksdoosen' en 24 'snuyfdoosen' met een gezamenlijk gewicht van 67 ons en 5 engels (= 2,0767 kg) (131).[100]

Een andere vorm van tabaksgebruik was het pruimen. Hierbij hoorden de kwispedoren (Afbeelding 17), waarin men kon spuwen en die gelijktijdig opkwamen met de snuifdozen. Deze waren soms van tin maar vaker van Delfts aardewerk of goedkoper materiaal. De opkomst van de kwispedoor kan betekenen dat het pruimen gangbaarder werd. Zonder tabak werd er echter ook wel gespuwd, mede vanwege het feit dat veel voedsel zeer gezouten was. De opkomst van de kwispedoor betekent dan ook vooral dat het spuwen aan banden gelegd werd.[101] Ook de aanwezigheid van

tabakskomforen, waarin het vuur smeulend werd gehouden, vormt een indicatie voor het gebruik van tabak. Onder de noemer tabak-x zijn al deze aanwijzingen samengenomen. Het percentage vertoont een sterke stijging, welke vooral samenhangt met het snuiven en pruimen. Deze vormen van tabaksgenot sloten elkaar niet uit, maar gingen toch niet altijd samen.

4.4. CULTUUR

4.4.1. *Schriftcultuur en boeken*

Het percentage van de bevolking dat heeft leren lezen en schrijven geldt veelal als een indicatie voor de ontwikkeling van een land of een streek. Veelal wordt dit in historisch onderzoek gemeten aan de hand van het vermogen om een handtekening onder een akte te kunnen zetten. Dat dit criterium niet alles zegt is zeer mooi beschreven door Van Deursen in zijn studie naar het dorp Graft in de zeventiende eeuw, waar hij de ontwikkeling in de handtekening of het merk van de vispachter Maerten Adriaensz geeft.[102] Het maakt vervolgens echter nog een groot verschil uit of iemand alleen een tekst kan lezen of schrijven voor zakelijk gebruik of deel heeft aan het eigentijdse literaire en intellectuele leven.

In testamenten van echtparen was in deze tijd vrijwel een standaardformule dat de langstlevende de minderjarige kinderen zou opvoeden in de eigen religie, zou leren lezen en schrijven en hen bovendien in staat zou stellen om een eerzaam beroep uit te oefenen. In ieder dorp was ook wel een schoolmeester aanwezig, zodat men kan aannemen dat de meeste kinderen wel enig onderwijs genoten. Het onderwijs was echter niet klassikaal, maar individueel. Klassikaal onderwijs veronderstelt dat alle leerlingen alle lessen bijwonen terwijl bij individueel onderwijs de leerlingen in hun eigen tempo kunnen werken. Het was daarom aan de opvoeders om te beslissen hoe vaak zij hun kinderen naar school stuurden. Dit blijkt uit een opvoedingscontract waarmee Sent Corneliss, zoon van de overleden Cornelis Foppen uit Ouderkerk, werd ondergebracht bij zijn oudere zus, Pietertgen, getrouwd met Aryen Aryens. Hierin stond de voorwaarde dat de nieuwe voogd het weeskind '... alle jaers sal moeten ter schole houden gaende den tijt van twintich wecken om te leeren leesen ende schrijven...'. Hieruit kan men afleiden dat de keuze niet alleen was hoeveel jaren men een kind naar school stuurde, maar ook hoe vaak in een jaar.[103]

Boedelinventarissen geven veel informatie over de aanwezigheid van boeken en voorwerpen die met lezen en schrijven te maken hebben.[104] Het zou mooi zijn dit toch ook met handtekeningen te kunnen vergelijken, maar de erflater kon natuurlijk zelf per definitie niet meer zijn boedelinventaris ondertekenen. Hooguit toont de akte ons de schrijfvaardigheid van naaste verwanten, maar dat zegt toch niet genoeg over de erfla-

ter zelf. Over de voorwerpen die met de schriftcultuur samenhingen geeft zij echter veel informatie.

Boeken kwamen in een groot deel van de inventarissen voor, in de achttiende eeuw zelfs in driekwart van de selectie (tabel 4.28). Daarbij is een toename tot halverwege de eeuw waar te nemen, gevolgd door een behoorlijke daling aan het einde van de eeuw. Zelfs indien er nauwelijks boektitels werden gespecificeerd, werden een bijbel en enkele andere religieuze boeken, zoals een testamentje, een kerkboek of een psalmboek meestal toch apart genoemd. Dit is niet verwonderlijk, daar het leesonderwijs veelal godsdienstig van aard was en juist bedoeld om de zelfstandige bijbellezing te stimuleren.

De bijbel was veruit het meest voorkomende boek, aanwezig in de meeste boedels waarin boeken genoemd werden. In twee op de vijf huishoudens met een bijbel werd gespecificeerd dat het om een grote bijbel ging, ofwel het folio-formaat van de in de zeventiende en achttiende eeuw in grote aantallen uitgegeven statenbijbels, voorzien van koperbeslag. Veelal hoorde hier een lessenaar bij. Een voorbeeld daarvan is 'een bijbel met koperbeslag op een houte lessenaartje' (49) of 'een lessenaar en een bijbel in folio met koper beslagen' (104).

Door de combinatie van geletterdheid en religie hadden deze boeken dikwijls een grote niet-materiële betekenis voor de eigenaars. Vaak schreven zij op de onbedrukte blanco vellen aan het begin en eind allerlei persoonlijke notities over ingrijpende gebeurtenissen in het leven van de familie of het dorp, waarbij men er waarde aan hechtte dat dit boek in de familie werd doorgegeven. Dit bleek ook toen in 1772 een erfhuis of boedelveiling werd gehouden over de nalatenschap van Aart van Holst, telg uit een familie waar de gehele eeuw de schouten van Krimpen aan de Lek

TABEL 4.28. De aanwezigheid van boeken en schrijfmeubilair. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
x-boek	16	54	58	65	50
bijbel	32	52	48	60	33
testament	26	14	15	20	3
psalmboek	16	12	13	13	8
kerkboek	–	16	–	5	25
boek met zilver	3	45	40	48	33
papieren divers	6	7	5	5	8
boeken totaal	45	76	73	85	60
lessenaar	10	38	23	40	40
kantoor/comptoir	10	1	–	–	–
schrijf-/schoolbord	10	10	20	8	3
bureau	–	2	–	–	5
inktkoker, etc.	10	21	18	18	35

uit voortkwamen. De bijbel werd hier verkocht voor het niet geringe bedrag van *f* 12-10-0, maar onder de volgende voorwaarde: 'De koopers van den Bijbel zullen ten allen tijden aan de respective erfgenamen van Aart van Holst moeten geeven visie, en permissie om uyt dezelve te copieëeren, het geene van die familie daarin genoteert staat.'[105]

De bijzondere betekenis blijkt ook uit het feit dat bij veel van de kerkelijke boeken (niet alleen de bijbels) zilverbeslag, sloten of kettingen genoemd werden, waarmee men de hoge status die men aan deze boeken toekende accentueerde. Het betrof dan geen folio-formaten meer, maar vooral de kleinere boeken, quarto of octavo, die werden gebruikt om mee te nemen naar de kerk. Een heel enkele keer werd ook wel goud genoemd: 'een bijbeltje met goude slootjes of knippen' (30).[106] In de eerste helft van de eeuw komt men regelmatig testamentjes tegen, kleinere uitgaven met enkel de inhoud van het Nieuwe Testament, en psalmboeken. Vanaf 1730 kwam geleidelijk het kerkboek op, een weinig zeggende naam. Mogelijk ging het hier om een combinatie van en vervanger van beide eerdere boeken. In Den Haag vindt men de naam 'kerkboek' vooral in inventarissen van katholieken, maar dat gegeven biedt geen verklaring voor de toename van het aantal kerkboeken in de Krimpenerwaard.[107]

In vrijwel iedere boedel waar boeken waren werd wel tenminste één van deze kerkboeken genoemd. Waarschijnlijk kwamen ze ook wel voor in het twintigtal inventarissen waarin ze niet expliciet vermeld zijn. Deels betreft dat boedels waar eenvoudigweg alle boeken op één hoop gegooid zijn, bijvoorbeeld in het geval van een minder vermogende Haastrechtse tapper: 'vijftien boeken van verscheyde soort en weynig van waardye' (198, 1716) of simpelweg 'zeven boekjes' (84). Als men in een andere boedel naast 'eenige ouwe boeken' ook een qua titel ongespecificeerd 'boek met silvere beslag en een silvere ketting daaraan' aantreft, tussen de preciosa, kan men er vanuit gaan dat dit ook een soort kerkboek was (114). Zilverbeslag werd nooit expliciet genoemd bij niet-religieuze boeken. De aanwezigheidspercentages van kerkelijke boeken zullen dan ook nog iets, maar niet veel hoger liggen dan in de tabel is aangegeven.

Er is slechts een veertiental inventarissen met verzamelingen van meer dan twintig boeken die afzonderlijk worden gespecificeerd. De grootste bibliotheek was van de rijke Schoonhovense bierbrouwer Arnoldus Cornelis Eyken uit 1770 (215), die meer dan 500 boeken had, waarvan het grootste deel gecatalogiseerd. Zijn boekenbezit was om meerdere redenen uitzonderlijk. Hij was een van de zeer weinigen die Latijnse en Franse boeken hadden en bovendien in grote hoeveelheden, namelijk zo'n 250 titels. Ook bezat hij driemaal 'Verwey, *Nova via docendi Graeca*' en 'J. Gretseri, *Institut. ling. Graecae*'. Een groot deel van zijn boeken was medisch van aard, waaronder 'T. Bartholomaei, *Tabulae anatomica in folio*', 'Farvacques, *Schatkamer der droogbereydenden geneeskonst*' in drie delen of de '*Tabacologia Neandri*'. Daarnaast vindt men vooral veel katholieke religieuze boe-

ken: naast de *Biblia sacra* en het *Breviarum Romanum* ook *La vie des Saints pour toujours de l'année* in twee delen, quarto. Maar ook Cicero, Seneca, Terentius, Horatius, Suetonius, Ovidius, Caesar en Virgilius ontbraken niet in zijn collectie.

Een andere behoorlijke boekenverzameling bezat de Ouderkerkse chirurgijn mr. Jan Geresteyn, gestorven in 1746 (61). Ook bij hem treft men, naar verwachting, veel medische werken aan, waaronder folio-edities van het kruidboek van Dodonaeus, een '*Chyrurgie* van mr. Ambrosius Paree' en een '*Anatomie* van Jacob van der Graaf Schelder'. Het bezit van 'Bernard Nieuwentijd, *Beschouwing der weereld*' toont zijn interesse in populariserende natuurwetenschappelijke werken. Van zijn filosofische belangstelling getuigt '*B.D.S. Zedekunst, staatkunde, verbetering van't verstand, brieven en antwoorden*', een vertaling van Spinoza's verboden nagelaten werken.[108] Ook verschillende van diens protagonisten kwamen in zijn collectie voor. Een andere titel in zijn bezit was '*Karel de 12e Koning van Zweden* door de Heer Voltaire'. Deze boeken en de vele andere buitenlandse titels, waaronder *Don Quichot de la Manche*, waren alle in vertaling aanwezig, nergens blijkt dat deze chirurgijn vreemde talen beheerste (Wellicht waren zijn '*Engelse spectators* 1e, 2e, 3e, 4e en 5e deelen' ook vertalingen, daarnaast had hij 'Alle de *Hollandse spectators*').

Iemand die ook veel kennis nam van wat er in eigentijdse periodieken aan wetenschappelijke inzichten werd verspreid was Cornelis Vaandrager, wiens weduwe in 1781 overleed (129). Hier vindt men *Het groot magazijn der loffelijke wetenschappen, Nederlandse jaarboeken, Verhandelingen van de maatschappij der wetenschappen in Haarlem* en 13 'stuks *Boekzalen*'. In Ouderkerk hadden zij een textielwinkel gehad. Daarnaast laat zijn inventaris vele timmermansgereedschappen zien, wat wel overeenstemt met de in het algemeen op nieuwe technische ontwikkelingen gerichte belangstelling. Hieronder vallen *Een korte beschryving van het nieuwe waterrad, Rivierkundige verhandelingen, Haarlemmermeerboek* en *Propositie tot voorkoming van doorbraaken.* Ook hier werden *De gevallen van Don Quichot* gelezen, evenals de '*Bedenkingen* van den Heer Pascal'.

In het algemeen vindt men bijna geen titels in vreemde talen in de boedels. Buiten het gegeven voorbeeld van Arnoldus Eyken was er nog een Schoonhovense burgemeester die in 1786 enkele Engelse titels had (*Office and authority of justice of peace* en *Complete view of the Britisch customs logick*), alsmede 'Engelsche en Latynse dictionaire' (132). Een Ouderkerkse chirurgijn bezat een '*Biblia Latina* in folio', 'Hippocrates en Galenius in't Latyn' en 'Adam van Lohenstein, Hoogduits boek' (216, 1741). De meeste buitenlandse boeken werden echter in vertaling gelezen. Het is bekend dat er in de Republiek een zeer grote hoeveelheid vertaalde literatuur op de markt werd gebracht, welke een zodanig deel van het aanbod uitmaakte dat dit destijds werd gezien als een serieuze bedreiging voor de eigen literatuur.[109]

Het staat zeker bij boeken niet vast dat die altijd zijn verzameld door de

erflater zelf, een deel ervan kan een nalatenschap geweest zijn van vorige generaties die men bewaard had. Dat kan het geval zijn in de inventaris van Jacobus Breetvelt, die in 1702 overleed als plaatsvervangend schout en secretaris van Krimpen aan de Lek (108). Als secretaris maakte hij zijn eerste akten in de jaren '70 van de zeventiende eeuw, vanaf 1679 noemde hij zichzelf puristisch 'stadthouder'. Bij de 45 boektitels in zijn inventaris wordt in de meeste gevallen plaats en jaar van uitgave genoemd. Drie op de vijf boeken dateerden uit de periode 1620-1660, grotendeels uit de jaren '50. Geen enkel boek wordt genoemd van na 1683. Misschien heeft hij alleen in zijn jonge jaren boeken aangeschaft. Bij de 'geschreven' boeken die Arnoldus Eyken bezat met de *Praxis medica* en de *Institutiones medicae* van Boerhaave, alsmede *De herbus officinae* van G. van Swieten en het *Dicta-ta de luce venerea* moet men toch aan collegedictaten denken. Uit de verdere inventaris blijkt echter niet dat de erflater zelf een medische graad had, bovendien was hij veel te jong om zich ooit zelf onder het gehoor van Boerhaave te hebben bevonden. Deze boeken zullen dan toch uit de familie gekomen zijn.

De meest voorkomende categorie boeken betrof uiteindelijk theologische lectuur en de meest genoemde schrijver was de predikant Johannes d'Outrein. Overigens werd hij toch in niet meer dan negen inventarissen genoemd, waarbij dan vooral zijn *Korte schets der goddelyke waarheden* meermaals voorkwam. Andere wijdverbreide predikant-auteurs waren Th.G. à Brakel, vooral zijn, *Trappen des geestelyken leeven* (73), J. van Lodenstein en Fr. Ridderus, die elk vijf keer of vaker aangetroffen werden. Dit geldt ook voor de boeken die J. van der Kemp en P. de Witte over de catechismus schreven. Van Ph. van Marnix werd het *Tafereel der religions verschillen* (87) of de *Roomsen bijenkorfen* genoemd, verscheidene malen overigens zonder auteursnaam (3 en 129). Van Jacob Cats kwam speciaal de *Proefsteen van den trouwring* (132), kortweg het *Huwelijk* (61) regelmatig voor. De overige auteurs die vijf keer of meer genoemd werden zijn Erasmus, diverse werken van de zeventiende-eeuwse medicus J. van Beverwijck, de *Joodse historien* van Flavius Josephus en de *Inleiding tot de Hollandse regtsgeleerdheid* van Hugo de Groot. Geen van deze titels kwam overigens in alle grote bibliotheken voor.

Naast boeken treft men in veel boedelinventarissen ook allerhande papieren aan die tot de persoonlijke administratie gerekend konden worden. Soms werden die als zodanig vermeld in de inventaris, zoals bijvoorbeeld de Schoonhovense oud-burgemeester Nicolaas de Fremery een buffet en een kastje had waarin 'staats-, stads- en andere familie papieren' bewaard werden, alsmede 'een portefeuille met het opschrift mengelmoes' (211). Het bijhouden van een administratie en het hebben van papieren was veel gangbaarder dan uit deze vermelding en het gegeven percentage blijkt. In zeer veel inventarissen kwamen lijsten voor van vorderingen, die vaak op eigen registratie berustten, daarnaast was een groot deel van veel vermo-

gens belegd in obligaties of onderhandse leningen, waarvan men de schriftelijke stukken als bewijzen zorgvuldig bewaarde. Hierop wijzen ook de vele testamenten en akten van voogdij die in de inventarissen werden geïnsereerd.

Dat die administratie vaak heel simpel werd gevoerd, wellicht met een tekensysteem dat alleen voor de bedenker zelf toegankelijk was, blijkt uit het volgende citaat uit een inventaris: 'doordien de overledene geen boek heeft gehouden, maar alleen hier en daar eenige characters met krijt terneder zijn gesteld, kan derhalven daarvan geen de minste begrootinge werden gedaan, veel min oft goede of quade schuld is, maar ogenschijnlijk van weinig belang zal werden bevonden' (55).

Het meest gangbare meubelstuk dat samenhing met boekenbezit was de lessenaar, een houten standaard die op tafel stond of op een lange voet, met een hellend leesblad. In ongeveer twee op de drie huishoudens met een lessenaar werd aangegeven dat hierop een bijbel lag, of dat het een bijbellessenaar was. In veel van deze gevallen was er echter meer dan één lessenaar in huis. Men vindt dan bijvoorbeeld 'een bijbel in folio met een lessenaar' en direct daarna 'een lessenaar, daarop een maartelaarsboek, dito (= folio)' (66). Er werd echter ook geschreven of administratie afgehandeld aan de lessenaar. Dat blijkt uit een vermelding als 'een lessenaar, daarinne eenige papieren en quitantien endevoorts rommeling en 6 a 7 boeken' (183). Ook werd wel de 'schrijff lessenaar' en 'comptoir lessenaar' genoemd (71 en 212). Dat het gebruik heel gevarieerd kon zijn blijkt uit de boedel van de schoolmeester Ary Karreman uit Bergambacht, wiens vrouw was 'jegenwoordig geconfineerd in het beeterhuys te Gouda' maar die er in betere tijden ook een klein textielwinkeltje op nahield: 'een boek met eenige zije en een lessenaar met kleuwentjes zaeij' (240).

Het comptoir was strikt genomen een kist of tafel waarop het geld werd uitgeteld of notities gemaakt en waarin het geld werd bewaard. In de loop der tijd werd het echter steeds meer als een gewone kast gebruikt en gold het als voorloper van het kabinet of kleerkast. Het werd enkele malen genoemd in de zeventiende eeuw, bij een vermogende steenbakster uit Haastrecht (waar het 'out' genoemd werd en die het gebruikte om geld in te bewaren) en bij een schout van Krimpen aan de Lek (248 en 253). In het begin van de achttiende eeuw had een boer uit Haastrecht nog 'een eyke comtoirtje met een kleedje daarop'. Daarna werd het nog één keer vermeld in de jaren '70 als 'comtoir kasje'. De naam 'comptoir' werd in de achttiende eeuw ook regelmatig gebruikt als naam van een kamer waar blijkens de aanwezigheid van lessenaars en boeken de administratie werd bijgehouden (19, 147).

Vooral in het begin van de achttiende eeuw werden regelmatig schrijf- en schoolborden (Afbeelding 18) genoemd. Dit zouden houten kastjes moeten zijn waarin men enige boekjes kon stoppen en die door kinderen als schooltassen gebruikt werden: 'een schoolbort met eenige boekjes'

(195). Deze werden ook wel gebruikt als onderlegger om te schrijven maar zouden niet zelf als lei dienen ('een school bort met een leij', 238), hoewel 'een schrijffbort en krijdbakje' wel weer in die richting doet denken (91). Opmerkelijk genoeg werden deze items na het eerste kwart van de achttiende eeuw niet veel meer genoemd. Wellicht werden ze meer tot het eigen bezit van de kinderen gerekend.

Een nieuw schrijfmeubel dat aan het eind van de eeuw opkwam was het bureau. De eerste vermelding daarvan was in 1774, merkwaardig genoeg bij een niet zeer vermogende timmerman uit Schoonhoven, maar het ging hier nog om een 'ongemaakt buraeu' (155). Dit nieuwe meubelstuk werd waarschijnlijk eerder door hem gemaakt of afgewerkt dan zelf gebruikt, evenals 'het claversimbel' dat eveneens in zijn voorhuis stond. Daarna werd het in de jaren '80 nog een viertal keren genoemd, als een 'eijke burauw' (147), maar ook met de duurdere houtsoorten notenhout en mahoniehout (211 en 212).

De eigenlijke schrijfbehoeften werden nauwelijks beschreven (Afbeelding 19). De pennen zelf waren nog vrijwel altijd van veren en golden niet als vermeldenswaardig, tenzij een schoolmeester in zijn winkel 'een blikke tee bus met een bos pennen' had (240). Alleen de Schoonhovense burgemeester Van Oosterhout had in 1786 'diverse zakboekjes met zilverbeslag en pen' en een tweetal 'koperen schrijfpennen' (132). Ook pennemessen werden niet vaak genoemd. Het meest gangbare schrijfgerei dat vermeld werd in de boedelinventaris was de inktkoker. Deze was vrijwel altijd van tin vervaardigd, hoewel een enkele van blik, koper of aardewerk was. Anders dan in de negentiende eeuw was het schrijfgerei blijkbaar niet iets waarin men zijn rijkdom etaleerde door vooral zilver te gebruiken.[110]

4.4.2. *Woningdecoratie en ontspanning*

De rubriek woningdecoratie is niet eenvoudig af te bakenen. Men kan er immers van uitgaan dat alles dat zich zichtbaar in de woning bevond naast de eigenlijke functie ook die van decoratie had, terwijl veel voorwerpen die vooral decoratief lijken ook functioneel geweest kunnen zijn (tabel 4.29). Van schilderijen en prenten aan de muur, zowel als van beelden kan men zeggen dat deze toch vooral ter versiering van de woning dienden. Het bezit van schilderijen was in de achttiende eeuw veel algemener dan daarvoor en lijkt vervolgens niet meer aan grote schommelingen onderhevig geweest te zijn.[111]

Het bezit in de zeventiende eeuw wordt echter zwaar onderschat door enkel naar het woord 'schilderij' te kijken. In de zeventiende eeuw werden de schilderijen ook vaak aangeduid als geschilderde bordjes, een benaming die in het begin van de achttiende eeuw al zo goed als verdwenen was. Omdat men in één boedelinventaris ofwel deze term, ofwel het woord schilderij gebruikte, vrijwel zonder overlap, kan men de afzonderlijke percentages hiervoor ook optellen. In dat geval valt het verschil tus-

TABEL 4.29. De aanwezigheid van woningdecoratie. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
schilderij	23	57	48	63	53
geschilderd bord	32	1	8	–	–
prent	–	5	5	–	10
beeld	3	19	15	23	15
spiegel	52	88	85	88	85
klok	–	32	25	23	55
zakhorloge	–	10	8	8	20
weerglas	–	6	3	5	5
bloem-x	3	5	5	5	3
vogelkooi	6	25	33	23	20
religiosa	6	4	8	–	5
curiosa	10	8	5	10	8
kaststel	–	33	8	45	50
schotelrek/kannenbord	42	90	78	95	93

sen de zeventiende en achttiende eeuw helemaal weg. Prenten en/of tekeningen werden niet veel genoemd, maar waarschijnlijk gingen zij vaak schuil achter de algemene verzamelnaam schilderij.

Onderwerpen zijn nauwelijks gespecificeerd, evenmin als ooit namen van schilders gegeven zijn. In de zeventiende eeuw werden alleen twee keer een 'trap des ouderdoms' of 'op ende nederganck des menschen leven' genoemd en eenmaal 'de vijff sinne'. Dit laatste kwam in de achttiende eeuw ook nog met zekere regelmaat terug. Kaarten werden ook meermaals vermeld in de achttiende eeuw en in een zevental boedels hing de 'kaert van de Crimpenrewaerd', waarschijnlijk de grote wandkaart die het waterschap in 1683 had laten maken en enkele keren bijdrukte.[112] Portretten werden in totaal in een negental inventarissen genoemd, op één uitzondering na allemaal boedels van ambtsdragers.

Grote aantallen schilderijen met gespecificeerde onderwerpen zijn alleen te vinden bij Nicolaas de Fremery, vroedschap en oud-burgemeester van Schoonhoven (211) en zijn vermogende stadsgenoot, de bierbrouwer Arnoldus Cornelis Eyken (215). Deze schilderijen zijn echter hooguit kort aangeduid, in het geval van de laatste bijvoorbeeld als 'bloemstukken, vogelen, fruytstukken, portretten, famille stukjes, wapenschildery, wintergezigtje, landschap, Paulus bekering, beelden, buyten plaats, vissen, hermitage, boere huyshouden, beesten, een ruïne, kerk, bataille', etc.

Bij de beelden of beeldjes in de boedels moet men vooral denken aan kleine figuren van porselein. Hondjes, leeuwtjes, koeien, dolfijntjes en papegaaien waren hier populaire onderwerpen. Tot zo'n opsomming konden dan ook 'twee marmere beeldjes met voetjes' behoren (132). Ook albast was een frequent voorkomend materiaal voor dergelijke, waarschijnlijk pretentieloze beeldjes. Andersoortige beelden waren uitzonderlijk.

De zoëven genoemde Schoonhovense bierbrouwer Eyken bezat verscheidene beelden van pleister en ook een 'beelt in de thuyn'. Eveneens in Schoonhoven had Willemijntje Pijl, in wier huis een kuiphuis en een grote voorraad jenever en brandewijn aanwezig was, 'twee groote plijster borstbeelden en twee kleyne' (72). De Haastrechtse koopman Adryaen Herberts van der Burg had in 1703 op de zolder 'een stuk oud beeldwerk van de drie kooningen' en in de voorkamer 'een stukje uytgehouwe beeldwerk'. Dit laatste was wellicht het 'stuk beeldwerk vant kruijs Cristi' dat samen met het andere ook in de akte van de boedelveiling genoemd werd (40).[113] In 1632 bezat de vermogende Haastrechtse steenbakster Marritgen Aerts 'eenen houten Jesus', waarvan men kan denken dat dit beelden van voor de reformatie waren die nu bij particulieren thuis bewaard werden (248).[114]

Spiegels werden in de zeventiende eeuw al gevonden in de helft van de boedelinventarissen en waren in de achttiende eeuw vrijwel algemeen. Vooral in huishoudens waar men meer dan één spiegel had, werden af en toe kleur of materiaal van de lijsten genoemd. De favoriete kleur blijkt dan zwart, absoluut dominant in het begin van de achttiende eeuw, terwijl zwart, bruin en verguld aan het eind van eeuw ongeveer even vaak voorkwamen. Het gebruik van bijzondere materialen was nog wat exclusiever en vindt men eigenlijk alleen als er ook al spiegels met gekleurde lijsten waren. Hier werden, ook vooral in het begin van de eeuw, notenhout en ebbenhout genoemd, maar later ook eikenhout, koper, schildpad of glas, of de mededeling dat de lijst was 'gesneden'. Waarschijnlijk waren de zwarte lijsten bedoeld om het dure ebbenhout te imiteren, tenzij ebbenhout inmiddels zo wijd verbreid was dat dit gewoon 'zwart' genoemd werd.

De klokken of uurwerken kunnen enige verwarring qua woordgebruik opleveren, omdat dit afwijkt van wat tegenwoordig gebruikelijk is. Een klok is in principe een hangend metalen instrument met een klepel om geluid voort te brengen. Omdat dit vaak wordt verbonden aan een uurwerk en gebruikt om een tijdsignaal te geven wordt het uurwerk zelf ook vaak klok genoemd. Uurwerken of tijdmeters konden echter ook horloge genoemd worden, een naam die in de loop der tijd min of meer is beperkt tot het zakhorloge. In de achttiende-eeuwse inventarissen werden de woorden klok en horloge vrij willekeurig door elkaar gebruikt, al lijkt er een voorkeur voor 'hangend horloge' en 'staand horloge' tegenover 'huisklok' en 'Friese klok' te bestaan. In al deze gevallen is er vrij duidelijk sprake van klokken die in huis stonden of hingen, anders dan het 'zakhorloge'. Bij de vermelding van klokken of horloges zonder meer kan het onduidelijk zijn wat er bedoeld werd. Als men echter naar de 'zakhorloges' kijkt blijkt dat die altijd tussen de preciosa genoemd werden en van zilver, soms zelfs van goud vervaardigd waren, wat nooit gezegd werd van de bekende huisklokken. Men kan daarom aannemen dat alle horloges die van

goud en zilver waren uitgevoerd tot de zakhorloges gerekend moeten worden, terwijl een 'houte orloge' in huis stond.

Hoewel er in de inventarissen verschillende soorten klokken werden onderscheiden, zoals uit de bovenstaande opsomming blijkt, treft men vrijwel nooit meer dan één klok aan in een boedel. Het bezit van klokken nam aan het eind van de achttiende eeuw nog sterk toe, zodat toen in bijna de helft van de boedels een klok aanwezig was. Veel exclusiever bleef het bezit van zakhorloges daarentegen, al is ook daar een duidelijke opkomst aan het eind van de eeuw waarneembaar. Het zakhorloge kwam vooral voor bij diegenen die al een klok hadden. Het is opvallend dat er daarbij vooral een grote overlap bestond tussen enerzijds het bezit van het staand horloge of de Friese klok en anderzijds het zakhorloge. Deels is dat te verklaren uit het feit dat zij alle drie sterk opkwamen in de tweede helft van de achttiende eeuw. Bij een vergelijking met een stad als Delft lijkt het of het horloge daar veel algemener en in grotere aantallen voorkwam dan de klok, dus precies de omgekeerde situatie.[115] Naast tijdmeters kwamen in de achttiende eeuw thermometers en barometers op, meestal onder de noemer 'weerglas'. Deze kwamen vrijwel uitsluitend voor in huishoudens waar ook een klok was, niet zelden naast een horloge.

Door de vele genreschilderijen waarop musicerende mensen staan afgebeeld kan al gauw de indruk ontstaan dat het zelf musiceren in Holland in brede lagen van de bevolking gangbaar was. In boedelinventarissen zijn in het algemeen echter weinig muziekinstrumenten terug te vinden. In het gehele bestand wordt viermaal een klavecimbel genoemd, met uitzondering van een timmerman met schulden steeds bij vermogende ambtsdragers uit Schoonhoven en Haastrecht. Verder worden er incidenteel fluiten, een viool, een hobo, een draaiorgeltje, enkele posthoornen en een zilveren triangel genoemd. In het huis van de katholieke Haastrechtse 'backster en winckelierster' Joosje Pel stonden in 1716 een tweetal 'viole de gambe niet aan desen boedel behoorende' (oorspronkelijk stond er 'vijf stuks', 199).

Ook spellen zijn maar weinig vermeld in de inventarissen. Vrijwel uitsluitend in de verschillende herberginventarissen vindt men meestal wel een 'tiktakbord' of 'verkeerbord', naast een draaibord en kaatsballen (19 en 91). Thuis hadden de mensen eerder een damspel en een kolf. Vanaf 1784 vindt men in een drietal boedels optica- of perspectief spiegels, vooral bij schoolmeesters. Zo had de Schoonhovense schoolmeester Dirk Muis, die overigens wegens de insolventie van zijn boedel niet is meegeteld in het bestand, 'een illumineerkas en eenige lampjes, een kisje met prenten tot een illumineerkas behoorende, en eenige lampjes' en 'een opticaspiegel met eenige prenten'.[116] Ook de Ouderkerkse schoolmeester Gijsbert Buys had in 1794 'een sperspectiev spiegel met daartoe behoorende prenten' (241).

Naast schilderijen, beeldjes, spiegels, klokken, instrumenten en spelen waren er nog tal van verschillende voorwerpen die gebruikt konden worden om het huis te verfraaien of te verlevendigen, maar overwegend niet zo vaak voorkwamen. Zo komt men verschillende malen bloempotten, -bakken, -vazen en -glazen tegen, maar zeer sporadisch en ook sterk gespreid in de tijd. Vogelkooien vindt men verrassend vaak, met het hoogtepunt in het begin van de achttiende eeuw. Vooral de leeuwerik moet dan een populair huisdier geweest zijn, maar ook vinkenkooien komt men regelmatig tegen. Daarnaast werden nog apart kooien voor duiven, kanaries, sijsjes, papegaaien, kwartels en putters genoemd. De vogels zelf werden overigens zelden in de inventaris vermeld. Religiosa vindt men slechts bij een zeer klein aantal boedels. Zij waren meestal zeer kostbaar en bestonden uit gouden of zilveren sieraden als kruisjes, een paternoster, agnus Dei of rozenkrans. Deze behoorden dan waarschijnlijk aan enkele welgestelde katholieken uit Schoonhoven of Haastrecht. Daarnaast treft men nog voorwerpen die als snuisterij werden aangeduid, of allerhande curiosa zoals 'een eenhoorn, met silver beslage' (40), een 'voogel struys ei' (66) of een 'geschilderde kokerneut' (240). Ook werd enige malen een 'trouwkroon' of 'versierde bruijt kroon' genoemd (177 en 230).

De categorie waarvan het moeilijkst is te bepalen in hoeverre deze louter voor de sier diende, betreft de voorwerpen van porselein en fijn aardewerk, die vaak in zeer grote aantallen uitgestald stonden in de kamers maar eventueel ook gebruikt konden worden. Deze zijn dan ook uitvoerig in de voorgaande paragrafen over tafelcultuur en drinkgerei besproken. Wel kan men er van uitgaan dat de zogenaamde kaststellen (Afbeelding 15) enkel een sierfunctie hadden. Meestal bestonden deze uit vijf stukken, bijvoorbeeld 'een Delfs aarde stelsel van drie pullen en twee kommen' (82), of soms ook drie stukken, die symmetrisch op een kast waren geplaatst. Vanaf 1730, enkele decennia na de geleidelijke introductie, waren deze kaststellen te vinden in bijna de helft van de boedelinventarissen. Van meer dan de helft van de kaststellen is het materiaal bekend. Meestal is dat Delfts aardewerk, voor het overige werd vooral porselein genoemd, vooral in de tweede helft van de eeuw gespecificeerd als Japans. Als er een kleur genoemd werd is dat bijna uitsluitend blauw, hoewel soms ook bruin, zwart of 'geammailleerd' voorkwamen. Overigens is het kaststel niet altijd als zodanig gespecificeerd en werden soms alleen 'drie kommen' genoemd, welke dan niet als kaststel in de tabel zijn opgenomen.

Veel van het aardewerk en porselein was uitgestald in rekken (Afbeelding 14) die langs de muren hingen. Ook hier kan men zich afvragen in hoeverre deze rekken vooral een bewaarplaats waren of juist dienden ter versiering. Bij een porseleinrek of theerek zou men meer aan versiering kunnen denken, terwijl een schotelrek of glazenrek dan meer diende om spullen op te bergen. Het is echter niet eenvoudig om hier een duidelijk

onderscheid tussen te maken, reden waarom alle soorten rekken in deze tabel zijn samengenomen. Meestal vindt men in een huishouden meer dan één type rek, vaak een combinatie van rek, theerek en schotelrek. Daarnaast was er vooral in de zeventiende eeuw nog het kannenbord, een plank waar kannen op gezet of aan gehangen konden worden. In de achttiende eeuw nam het bezit van één of meer soorten van deze rekken toe tot dit vrijwel algemeen was.

Sommige delen van de woningdecoratie, niet de minst belangrijke, zal men nooit terugvinden in de boedelinventarissen, namelijk die welke onlosmakelijk met het huis verbonden waren. Het gaat hierbij onder andere om de beschildering van het houtwerk, de wandbespanning en de betegeling. Men kan aannemen dat de meeste wanden op zijn best wit gepleisterd waren, waar ook de enkele witters en witstokken die men in de opschrijvingen terugvindt van getuigen. Behangselpapier is gedurende de gehele onderzoeksperiode zeer exclusief gebleven en dat zal men dan ook niet gauw in de Krimpenerwaard hebben aangetroffen.[117]

Tegels moeten daarentegen in de tweede helft van de zeventiende eeuw op het platteland zeer populair geworden zijn en de Krimpenerwaard lag in de nabijheid van twee belangrijke productiecentra, Rotterdam en Gouda.[118] Bovendien zijn nog altijd in verschillende oude boerderijen ter plaatse tegels en tegeltableaus uit de zeventiende en achttiende eeuw bewaard gebleven, die dan over een zeer lange periode het interieur van deze huizen gedecoreerd hebben.[119] Archivalische vermeldingen komen echter uiterst sporadisch voor. Alleen als de Haastrechtse notaris Bisdom in 1698 zijn huis laat verbouwen en het bouwafval openbaar verkoopt, is er sprake van 'roo, geele en groene tegeltjes aen stukken', 'stukken van uijtterste teegelen' en 'een partije blauwe teegelen en stukken' die alles tezamen *f* 2-19-0 opbrachten.[120]

4.5. OVERZICHT

4.5.1. *Materialen*

Bij de voorgaande beschrijving van de materiële cultuur is meestal ook aandacht besteed aan de materialen waarvan de verschillende items meestal vervaardigd waren. Bij het meubilair is daartoe een aparte tabel met de meest gangbare houtsoorten opgenomen. Andere materialen, zoals textilia, metalen en aardewerk zijn minder gebonden aan een speciale rubriek. Voor een goed beeld van het gebruik van materialen is het daarom beter niet per rubriek, maar naar de gehele boedel (hier exclusief kleding en sieraden) te kijken. Tabel 4.30 geeft voor de verschillende perioden de percentages van inventarissen waarin ieder materiaal voorkomt.

Bij de textilia is een vereenvoudiging aangebracht naar de belangrijkste

TABEL 4.30. De aanwezigheid van materialen, exclusief hout. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
wol	10	33	30	45	35
linnen	39	34	35	35	35
katoen	–	25	25	28	33
goud, totaal	58	75	75	83	65
zilver, totaal	65	88	93	93	78
goud, excl. sieraden	6	9	15	10	8
zilver, excl. sieraden	29	73	70	85	63
tin	100	95	100	100	85
koper	100	96	95	98	95
ijzer	77	90	98	90	88
metaal	6	22	33	25	18
blik	13	61	53	65	58
aardewerk gewoon	94	78	90	73	68
Delfts aardewerk	–	64	50	75	78
Keuls aardewerk	–	20	13	18	30
porselein	10	50	33	57	63
glas	16	29	23	38	30

grondstoffen waarvan zij vervaardigd zijn. Regelmatig voorkomende stoffen als saai en trijp zijn, samen met het eveneens vermelde wol samengenomen onder de verzamelnaam wol. Tot het linnengoed is ook het pelder- en servetgoed gerekend. Katoen, uitsluitend in de achttiende eeuw gevonden, omvat tevens neteldoek en sits. Zijden stoffen of mengweefsels werden nauwelijks gebruikt in het huishouden of als beddengoed. Alle percentages blijven hier echter opvallend laag, wat zijn oorzaak moet vinden in onvolledige vermeldingen van de stofnamen.

De aanwezigheid van de edelmetalen goud en zilver is op twee manieren gemeten. Enerzijds is gekeken naar het gebruik van deze metalen voor het huishoudelijk gebruik, in serviezen, bestek, inktkokers, etc. Daarnaast is gekeken wat de percentages zijn indien ook de sieraden worden meegeteld. Overigens is de grens tussen gebruiksvoorwerp en sieraad misschien niet altijd scherp te trekken (horloge en snuifdoos zijn in het voorgaande besproken tussen de gebruiksvoorwerpen, maar men kan ze ook allereerst als sieraad beschouwen). Het totale percentage (dus inclusief sieraden) is daarbij weer vertekend daar ook de aanwezigheid van gouden of zilveren munten is meegeteld. Sieraden werden echter vooral op hun metaalwaarde beoordeeld, er vond in deze tijd nog regelmatig een overgang van geld naar sieraden of andersom plaats.

Opvallend is dat zowel goud als zilver in vele huishoudens aanwezig waren maar dat goud, buiten het gebruik als sieraad, blijkbaar weinig gebruikt werd. Het gebruik van zilver in het huishouden daarentegen bena-

derde de totale percentages van dit metaal. Deze percentages liggen hoe dan ook hoger in de achttiende eeuw (wederom vooral bij zilver voor huishoudelijk gebruik) terwijl er een duidelijke afname zichtbaar wordt in de tweede helft van die eeuw.

De andere metalen die gebruikt werden in het huishouden, tin, koper en ijzer, waren vrijwel overal aanwezig. Alleen de vermelding van ijzer bleef in de zeventiende eeuw wat achter bij de rest, hoewel ook in deze tijd het gebruikelijke haardgerei van ijzer vervaardigd zal zijn geweest. De aanduidingen 'metaal' en 'blik' zijn natuurlijk geen echte materiaalnamen maar werden toch wel regelmatig in de inventarissen gebruikt.

Bij aardewerk valt op dat in de zeventiende eeuw vrijwel uitsluitend gewoon aardewerk voorkwam, dat dan ook praktisch overal te vinden was. Vervolgens treedt een daling van de percentages op, die mede veroorzaakt kan zijn door de geringe waarde die aan gewoon aardewerk werd toegekend. Ook porselein was al in enkele inventarissen te vinden in de zeventiende eeuw. In de eerste helft van de achttiende eeuw nam dit sterk toe. Opvallender is eigenlijk de snelle opkomst van het Delfts aardewerk, in de zeventiende eeuw geïntroduceerd als alternatief voor het dure porselein en in het begin van de achttiende eeuw gelijk al in de helft van de geselecteerde boedelinventarissen te vinden. Ook hier stopte de groei echter in de tweede helft van deze eeuw. Keuls aardewerk was eveneens uitsluitend in de achttiende-eeuwse boedels te vinden en vertoont dan een voortdurende, gestage stijging van de percentages.

Evenals bij textiel zullen de percentages van het glas zeer onvolledig zijn. Bij veel voorwerpen was het niet gebruikelijk om het materiaal aan te geven. Vandaar dat de vermelding van glas als materiaal ver achterblijft bij de vermelding van glas als item (tabel 4.23).

4.5.2. *Aantallen items en voorwerpen*

In de voorgaande paragrafen is een uitvoerig en thematisch overzicht gegeven van de items die gezamenlijk de materiële cultuur van het huishouden uitmaakten en van de globale veranderingen die zich daarin mettertijd voordeden. Ter afronding daarvan is het goed om enkele grote lijnen samen te nemen en de belangrijkste veranderingen, zowel als de continuïteit in de loop van ruim anderhalve eeuw nog eens weer te geven.

Allereerst kan men zich afvragen of zich in de loop der tijd veranderingen hebben voorgedaan in de gemiddelde aantallen items, de diversiteit van de materiële cultuur. In de inleiding is al uiteengezet dat de mate waarin men verschillende items onderscheidt niet zonder meer door de inventarissen gegeven is, maar voor een belangrijk deel ook op de keuzen van de onderzoeker berust. De tabellen 4.1 t/m 4.29 bevatten het totaal aan items die in dit onderzoek onderscheiden zijn, namelijk 225. Vervolgens is voor iedere inventaris geteld hoeveel van deze items aanwezig zijn.[121]

TABEL 4.31. Gemiddelde aantallen items, totaal en per rubriek

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
totaal	47	71	64	75	71
meubilair	7	8	7	9	7
slapen	6	7	7	7	7
verwarming	5	7	6	7	7
verlichting	3	3	3	3	3
woningtextiel	3	6	5	6	5
reiniging	3	6	6	6	5
kookgerei	7	9	9	9	9
tafelgerei	7	9	8	10	10
drinkgerei	4	11	8	12	13
leescultuur	1	3	2	3	3
decoratie	2	4	3	4	4

Tabel 4.31 geeft nu, voor dezelfde selecties als in de voorgaande tabellen, de gemiddelde aantallen items. Bovendien zijn deze totaalcijfers ook nog een keer onderverdeeld naar rubriek, zodat men eerder kan zien waar zich ontwikkelingen hebben voorgedaan. Wat opvalt is het behoorlijk grote verschil in de gemiddelde aantallen items uit de zeventiende en uit de achttiende eeuw, zowel als men naar het cijfer voor de achttiende eeuw als geheel kijkt als naar het cijfer voor de eerste periode uit de achttiende eeuw. Hoewel het zeventiende-eeuwse bestand slechts met grote voorzichtigheid vergeleken kan worden met de selecties uit de achttiende eeuw, kan men toch niet aan de indruk ontkomen dat zich een grote toename in het aantal verschillende voorwerpen heeft voorgedaan. Deze toename hield bovendien gedurende de eerste helft van de achttiende eeuw aan, om vervolgens te eindigen met een lichte afname in de tweede helft van de eeuw.

In het grootste deel van de afzonderlijke rubrieken zijn geen grote verschuivingen waar te nemen, zeker niet binnen de achttiende eeuw. De meest opvallende ontwikkeling is te zien bij de rubriek drinkgerei, zeker als men ook naar de aantallen uit de zeventiende eeuw kijkt. Hier vond over de hele periode een sterke toename van het aantal items plaats, welke zelfs in de tweede helft van de achttiende eeuw nog aanhield. Deze ontwikkeling had alles te maken met de introductie van koffie en thee en de daarbij behorende voorwerpen. Alle andere rubrieken kenden in de tweede helft van de achttiende eeuw alleen stilstand of achteruitgang. Daarbij valt vooral de vermindering van het woningtextiel op.

Over de gehele achttiende eeuw gezien was er een toename, naast drinkgerei, bij de rubrieken tafelgerei, leescultuur en decoratie, maar die toename deed zich uitsluitend in de eerste helft van de eeuw voor. Ook woningtextiel kende in het begin van de eeuw nog een toename. Bij de

overige rubrieken was het gemiddelde aantal items aan het einde van de eeuw gelijk aan of lager dan in het begin, soms met nog een lichte toename halverwege de eeuw. Van de zeventiende naar de achttiende eeuw is in vrijwel iedere rubriek wel een toename te vinden, het meest uitgesproken bij drinkgerei, woningtextiel, reiniging, leescultuur en decoratie, waar minstens een verdubbeling zichtbaar is. Nauwelijks of geen verandering is te zien bij verlichting, slaaptoebehoren en meubilair. De rubrieken verwarming, kookgerei en tafelgerei zaten daar, op de lange termijn gezien, tussenin met een zeer geleidelijke toename. Deze cijfers gaan uiteraard alleen over de gemiddelde aantallen items en niet over de mogelijkheid dat het ene item vervangen wordt door het andere.

Een beeld van de gemiddelde aantallen voorwerpen geeft tabel 4.32. De lijn daarin wijkt nauwelijks af van die welke zichtbaar is bij de items; Een grote toename van de zeventiende naar de achttiende eeuw, gevolgd door een aanvankelijk aanhoudende groei en vervolgens een daling na 1765. Ook binnen de afzonderlijke rubrieken was er blijkbaar een sterke samenhang tussen de ontwikkeling van het aantal items en die van het aantal voorwerpen. Alleen bij de rubriek slapen is na 1765 een forse daling te zien die niet zichtbaar was in tabel 4.31. Deze daling hangt samen met kleinere hoeveelheden linnengoed van slaaplakens en slopen die men in voorraad had.

4.5.3. *Continuïteit en verandering van afzonderlijke items*

In verschillende tabellen wordt een overzicht van de extremen onder de items gegeven, namelijk van die items die over een lange periode veel voorkwamen en van de items die een sterke toe- of afname in de loop van de tijd vertoonden. De continuïteit is vooral zichtbaar in de tabellen 4.33

TABEL 4.32. Gemiddelde aantallen voorwerpen, totaal en per rubriek

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
totaal	241	538	470	588	511
meubilair	21	35	34	39	29
slapen	55	66	77	75	53
verwarming	21	30	29	28	29
verlichting	6	7	8	7	7
woningtextiel	20	56	60	65	41
reiniging	8	14	14	15	14
kookgerei	22	28	27	29	30
tafelgerei	59	133	108	138	129
drinkgerei	20	130	86	132	144
leescultuur	3	19	11	33	15
decoratie	6	20	16	24	19

en 4.34, hoewel de verandering daarin niet ontbreekt. Deze tabellen geven aan welke items gedurende de achttiende eeuw in één of meer perioden in meer dan de helft of driekwart van de geselecteerde inventarissen voorkwamen.[122]

De eerste kolom van tabel 4.33 bevat, gesorteerd per rubriek, die items die gedurende de gehele achttiende eeuw in meer dan driekwart van de boedelinventarissen voorkwamen. Deze maakten gezamenlijk een basispakket van de materiële cultuur uit, die slechts in weinig huishoudens ontbrak. De tweede kolom verschilt in zoverre dat de items daar in één pe-

TABEL 4.33. Overzicht van items die in één of meer perioden in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Achttiende eeuw

Rubriek	3 keer ≥75%	3 keer ≥50% (2 keer ≥75%)	3 keer ≥50%	2 keer ≥50%	1 keer ≥50%
Meubilair	tafel stoel kast		kist **B**	– bank – kapstok	stoelkussen A
Beddegoed	bed peluw hoofdkussen slaaplaken deken kussensloop				
Verwarming	tang heugel, etc.	+ asschop – treeft/rooster	haardplaat/-ijzer beddenpan	+ komfoor	
Verlichting	verlichting tot.	– kandelaar		– blaker + lamp	
Woningtextiel	tafellaken	– gordijn totaal	schoorsteenkl. **B** servet **B**	– rabat	
Reiniging		+ emmer		– wastobbe + waterpot	strijkijzer A borstel B vegers tot. B
Kookgerei	pot	– ketel	boterpot zoutvat	– schuimspaan – vlees-bewaar + pan	koekebakspan B trechter B
Tafelgerei	tafelbord schotel lepel	+ kom	lepelrek	+ peperbus	schaal B melkkannetje C suikerpot C
Drinkgerei	kan	+ kopjes, etc. + thee-x.	bier-x **C**	– beker **B** + glas + koffie-x + trekpot **C** + theebus	fles B romer C theeketel C tabak-x C waterfles C
Decoratie	spiegel schotelrek			+ schilderij	klok B kaststel C
Leescultuur			boeken tot. **B**		bijbel B

riode, namelijk de eerste of de laatste, in minder dan driekwart van de inventarissen voorkwamen (maar nog altijd in meer dan de helft). Indien het laagste percentage in de eerste periode viel is er een plus-teken voor het item gezet, om aan te geven dat de aanwezigheid daarvan in de loop der tijd is toegenomen. Indien een item juist in de laatste periode wegzakte onder de vijfenzeventig procent is het van een min-teken voorzien. Ook deze items hebben gedurende een lange tijd tot het basispakket van goederen behoord waarvan de aanwezigheid als min of meer vanzelfsprekend verondersteld kon worden.

De overige drie kolommen bevatten items die gedurende respectievelijk alle, twee of slechts één periode in meer dan de helft van de inventarissen voorkwamen. Hoe hoog men die aanwezigheid in werkelijkheid moet schatten is gezien het niet representatieve karakter van de selectie moeilijk te beantwoorden, maar het waren hoe dan ook geen bijzonder exclusieve items. Sommige van deze items waren zelfs eenmalig in meer dan driekwart van de inventarissen aanwezig. Met een vetgedrukte letter **A**, **B** of **C** is dan aangegeven in welke van de drie opeenvolgende perioden dat het geval was. Bij items die alleen in twee perioden een percentage van vijftig procent bereikten is ook met een plus- of min-teken aangegeven of er sprake was van een toenemende, dan wel afnemende aanwezigheid. Opvallend genoeg was het laagste percentage nooit gedurende de middelste periode. In de laatste kolom is door middel van de hoofdletters A, B of C aangegeven of een item alleen gedurende de eerste, de tweede of de derde periode boven de vijftig procent uitkwam.

Als men het geheel overziet is duidelijk dat in vrijwel iedere rubriek wel enkele items te vinden waren die blijkbaar standaard tot de uitrusting van het huishouden behoorden. Bij meubilair was er meestal wel een tafel, een stoel en een kast. Naast dit meest elementaire meubilair was er weinig dat hier qua mate van aanwezigheid in de buurt kwam. Bij het beddengoed is het opvallend dat een grote groep items vrijwel altijd aanwezig was en daarnaast niets dat in de loop der tijd opkwam, verdween of anderszins één van de andere kolommen haalde. Als men in tabel 4.31 ziet dat het gemiddelde huishouden zeven items op het gebied van slaapbenodigdheden bezat, waarvan er zich blijkbaar zes in een vrijwel algemene aanwezigheid konden verheugen, is duidelijk dat er op dit gebied een grote homogeniteit bestond.

Deze homogeniteit is veel verder te zoeken op het gebied van verwarming, verlichting, woningtextiel, reiniging en kookgerei. Bij reiniging is er zelfs geen enkel item dat heel vaak aanwezig was. Dit lijkt ook wel te gelden voor de rubrieken tafelservies en drinkgerei, maar hier blijken de laatste kolommen gevuld met voorwerpen die juist in de loop van de achttiende eeuw opkwamen. Zij weerspiegelen daar de toename van het aantal items, die al in tabel 4.31 was geconstateerd. De rubrieken woningdecoratie en leescultuur kenden niet zoveel items. Bij decoratie valt het op dat spiegel en schotelrek, waarvan zeker de laatste ook als gebruiksvoorwerp

TABEL 4.34. Overzicht van items die in meer dan vijftig procent van de selectie voorkwamen. Zeventiende eeuw

Rubriek	I	II	III
Meubilair	tafel stoel	kast kist	bank **A**
Beddegoed	bed peluw hoofdkussen slaaplaken deken kussensloop		
Verwarming	heugel, etc. treeft/rooster beddenpan	asschop tang **B**	
Verlichting	verlichting-x kandelaar	blaker	
Woningtextiel	tafellaken		
Reiniging		emmer	
Kookgerei	pot ketel	zoutvat schuimspaan **A**	bekken vleeskuip
Tafelgerei	tafelbord lepel	schotel **B** kom **B**	plattiel
Drinkgerei	kan	beker	pul
Decoratie		spiegel **B**	

Toelichting bij de kolommen:

I Items die zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw in meer dan 75% van de selectie voorkwamen.

II Items die zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw in meer dan 50% van de selectie voorkwamen. Wanneer het percentage in één van beide perioden boven de 75% kwam is dat aangegeven door **A** (zeventiende eeuw) of **B** (achttiende eeuw).

III Items die in de zeventiende eeuw in meer dan 50% (of zelfs 75%) van de selectie voorkwamen en in de achttiende eeuw onder de 50% bleven.

beschouwd kan worden, in de eerste kolom voorkomen terwijl men zo'n brede verspreiding in deze rubriek minder snel zou verwachten.

Tabel 4.34 geeft een overzicht van alle items die in meer dan de helft van de boedels uit het zeventiende-eeuwse bestand voorkwamen. De eerste kolom daarvan betreft die items die, bezien over de hele termijn van zeventiende en achttiende eeuw, altijd in meer dan driekwart van de inventarissen aanwezig waren. Deze lijst overlapt goeddeels met de eerste kolom van tabel 4.33, maar er is ook een aantal verschillen. De treeft of rooster en de ketel behalen zowel in de zeventiende eeuw als in het totaal van alle achttiende-eeuwse inventarissen een percentage boven de vijfenzeventig procent. In de tabel 4.33 stonden zij echter in de tweede kolom,

TABEL 4.35a. Items die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw verdwenen

I		II		III	
PERIODE 1630-1729					
plattiel	74- 0	tresoor	48-18	bank	81-53
		geschilderd bord	32- 8		
		schabel	26- 8		
		kaarsenlade	26-13		
PERIODE 1630-1764					
–					

omdat hun aanwezigheid in de allerlaatste periode tot beneden deze grens gedaald was. Omgekeerd bereikten tang, schotel, kom en spiegel in de achttiende eeuw een veel bredere verspreiding dan in de zeventiende eeuw. Enkele andere items vertoonden een vrij sterke daling in aanwezigheid na de zeventiende eeuw: bank, bekken, plattiel, pul, vleeskuip en, in mindere mate, schuimspaan.

Na dit overzicht van items die in enige periode zeer gangbaar waren, geven de tabellen 4.35 en 4.36 een volledig beeld van die items waar zich de grootste veranderingen voordeden.[123] Kolom I van deze tabellen bevat die items welke in één periode vijf procent of minder bereikten en in een andere minstens vijfentwintig procent. Hun status is dan veranderd van 'vrijwel verwaarloosbaar' tot 'niet over het hoofd te zien' of omgekeerd. Kolom II bevat die items die in één periode een percentage bereikten dat tussen de vijf en vijfentwintig procent in lag en in een andere periode minstens verdubbeld én boven de vijfentwintig procent lag. Kolom III bevat die items waarvan het percentageverschil tussen twee perioden minstens vijfentwintig procent behelsde. Achter ieder item zijn de relevante percentages vermeld, zij zijn hier gesorteerd van de hoogste percentages aflopend.

Binnen iedere kolom is daarbij zowel gekeken naar veranderingen die zich op een langere termijn hebben voorgedaan als naar veranderingen binnen twee opeenvolgende perioden. In veel gevallen zijn er namelijk relatief grote veranderingen in een vrij kort tijdsbestek zichtbaar. Gezien de grote aantallen items waarbij zich veranderingen voordeden zijn de tabellen gesplitst in een deel dat de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw laat zien en een deel dat zich beperkt tot veranderingen binnen de achttiende eeuw.

Bovendien blijkt dan dat deze veranderingen zich lang niet altijd rechtlijnig voordeden. Bij verscheidene items is een opeenvolging van toe- en afname waar te nemen waarbij de ene de andere ophief, zodat er op de lange termijn geen grote verandering zichtbaar is. Op de kortere termijn blijken de veranderingen wel degelijk behoorlijk geweest te zijn. Dit geldt

TABEL 4.35b. Items die in de achttiende eeuw verdwenen

I		II		III	
PERIODE 1700-1764					
PERIODE 1730-1795					
		turf	45-15	**boeken totaal**	85-60
		theetafel	40-13	treeft/rooster	83-58
		kas-/spindoek	(30)38-18	**servet**	(60)83-55
		leunstoel	(28)33-15	kast	(58)78-50
		wafelijzer	30- 8	beker	(70)78-48
		vloermat	(15)28-13	**kapstok**	(50)73-38
		ragebol	(20)28-10		
PERIODE 1700-1795					
bekken	38- 3	**handdoek**	35-18	kist	(58)78-50
kakstoel	25- 5	**beddenkleed**	30-10	schuimspaan	70-43
		bezem	28-10	**rabat**	60-35
				stoelkussen	50-25

Toelichting: vetgedrukt zijn items die in een eerdere periode een sterke opkomst kenden.

voor vloermatten (en overige vloerbekleding), die aan het begin én aan het einde van de achttiende eeuw percentages van rond de dertien à vijftien procent haalden. Halverwege de eeuw lag dat percentage rond 28, zodat hier sprake was van een snel opeenvolgende verdubbeling en halvering. In die gevallen dat de opeenvolgende toename en afname zo sterk waren dat zij beide in de tabellen konden worden opgenomen, zijn de namen van de items vetgedrukt. Bij items uit de achttiende eeuw waar de veranderingen net niet groot genoeg zijn om dubbel vermeld te worden is het percentage van de eerste, resp. derde periode tussen haakjes toegevoegd, zodat ook zij snel te herkennen zijn.

In de tabellen komen 94 items voor die in de loop van de onderzoeksperiode een sterke toename van de verspreiding gekend hebben (op een totaal van 225 items). Bijna de helft hiervan, 49 items, maakte de sterkste opkomst mee bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw. Daarvan zijn er zes items die tweemaal in de tabel van opkomende items vermeld worden, omdat zij die sterke opkomst later in de achttiende eeuw continueerden (zoals de klok). Daartegenover staat een veel kleiner aantal items dat in de loop van de tijd uit de boedels verdween, namelijk slechts 27. Van een zestal items verminderden de aanwezigheidspercentages direct na de zeventiende eeuw, bij de overige gebeurde dit eerste tegen het einde van de achttiende eeuw.

Twee verschijnselen vallen hierbij vooral op. Allereerst ziet men dat twaalf van de negentien items die in de tweede helft van de achttiende eeuw verdwenen nieuwkomers waren, die nog geen eeuw eerder een sterke opkomst hadden gekend, zoals de theetafel. Bovendien zijn de items die we zien verdwijnen lang niet altijd die items die men zou verwachten,

TABEL 4.36a. Items die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw opkwamen

I		II		III	
PERIODE 1630-1729					
rabat	3-60	schoorsteenkleed	19-68	schotel	68-100
kapstok	3-50	x-boek	16-58	kast	68- 95
thee-x	0-43	strijkijzer	13-55	spiegel	52- 85
gieter	0-40	haardplaat/-ijzer	19-50	schotelrek	42- 78
boek met zilver	3-40	koekenpan	6-48	gordijn totaal	32- 76
peperbus/-doos	0-38	fles	19-48	**boeken totaal**	45- 73
glasgordijn	0-35	lamp	19-48	brandhout	39- 68
theerek	0-35	*stoof*	19-48	kopjes/schotels	32- 65
trechter	3-35	schilderij	23-48	gordijn (z.m.)	29- 55
kas-/spindoek	0-30	mes	16-40		
trekpot	0-30	**handdoek**	16-35		
leunstoel	0-28	tafelkleed	6-33		
klok	0-25	vogelkooi	6-33		
tabak-x	0-25	**beddenkleed**	13-30		
theeblad	0-25	x-pan	13-30		
theekopje, etc.	0-25	**bezem**	6-28		
theetafel	0-25	*komfoor*	6-28		
haardschutje	3-25	rasp	13-28		
kakstoel	3-25	stilletje	10-25		
		wafelijzer	10-25		
PERIODE 1630-1764					
bedstedegordijn	3-28	schaal	19-50	kom	58-93
vloermat	3-28	vijzel	19-48	**servet**	39-83
		was-/kleermand	19-45	lepelrek	29-65
		etenstroor	19-43	bijbel	32-60
		snuiter	19-43		
		lessenaar	10-40		
		oliepot/-kan	6-35		
		blaaspijp	16-35		
		pijpkan	6-28		
		vork	10-28		
		spekbak-/kuip	6-25		

Toelichting: vetgedrukt zijn items die in een latere periode weer verdwenen, cursief zijn items die in twee perioden een sterke opkomst kenden.

omdat zij vaak in de negentiende eeuw nog heel gangbaar waren (of zelfs zijn tot in deze tijd). Het gaat dan om items als de leunstoel, vloermat, servet, beker, kapstok, schuimspaan, handdoek, bezem en stoelkussen.

Indien men deze voorbeelden vergelijkt met de beschikbare cijfers voor Delft in de achttiende eeuw blijkt steeds dat de aantallen daar aan het einde van die eeuw ook sterk afnamen.[124] Uit het onderzoek van Schuurman naar het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw kan men afleiden dat de aanwezigheidscijfers veelal redelijk aansloten bij die voor de Zaanstreek rond 1830.[125] Verklaringen hiervoor zijn wellicht mede te vinden in een veranderd gebruik van voorwerpen.

TABEL 4.36b. Items die in de achttiende eeuw opkwamen

I		II		III	
PERIODE 1700-1764					
tinnekast	0-25	theebus	10-58	*thee-x*	43-88
koffiemolen	3-25	*koffie-x*	23-55	*trekpot*	30-65
		romer	15-48	pan	38-63 (53)
		theeketel	20-48	glas	30-58
		kaststelsel	7-45	*komfoor*	28-55
		tabakskomfoor	13-28 (23)		
PERIODE 1730-1795					
water-/schenkketel	3-35	*klok*	23-55	*koffie-x*	55-83
kerkboek	5-25	waterfles	23-55	*stoof*	43-75
		melkkannetje	20-53	*theekopje, etc.*	28-60
		meer dan 2 vorken	15-40		
		azijnfles	10-35		
		snuifdoos	13-35		
		kwispedoor	15-35		
		inktkoker, etc.	18-35		
		ketel divers	8-25		
PERIODE 1700-1795					
eierrek	5-25	koffiekan	20-48	bier-x	50-83
		spoelkom	18-40	*tabak-x*	25-65
		koffieketel	18-38	suikerpot	25-53
		grutten-/meelbak	10-28		

Toelichting: Cursief zijn items die in twee perioden een sterke opkomst kenden.

4.5.4. *Richting van de veranderingen*

Het grote aantal items waarvan de percentages een sterke ontwikkeling vertoonden maakt het niet eenvoudiger om een algemeen beeld van de veranderingen te krijgen. Bij het overzicht van de gemiddelde aantallen items was al vastgesteld dat vooral de rubriek drinkgerei een grote groei doormaakte, terwijl bij woningtextiel een aanvankelijke stijging was gevolgd door daling. Maar ook in andere rubrieken traden vele veranderingen op. Daarom zijn de betreffende items in de tabellen 4.37 en 4.38 onder een aantal noemers samengebracht, om de veranderingen beter te kunnen karakteriseren.

De meest eenvoudig af te bakenen groep betreft de exotica, de producten die in deze tijd door de toenemende wereldhandel binnen het bereik van de Westeuropese consument kwamen. In het voorgaande is er al op gewezen dat de toename van het aantal items in de rubriek drinkgerei te maken had met de opkomst van de dranken koffie, thee en chocolade. Onder het kopje exotica zijn dan ook alle items samengenomen die hier direct naar verwijzen, zoals trekpot, theebus, koffiemolen en de schenkketel. Ook de verwijzingen naar het tabaksgebruik zijn hier te vinden. Ande-

TABEL 4.37a. Items die in de onderzochte periode opkwamen. Thematische indeling

Kookgerei	Exotica	Tafelcultuur	Civilisatie
PERIODE 1630-1729:			
fles	*tabak-x*	kopjes/schotels	**handdoek**
koekepan	*theekopje, etc.*	peperbus/-doos	**kakstoel**
rasp	*thee-x*	schotel	mes
trechter	*trekpot*	theeblad	stilletje
wafelijzer		**theetafel**	
x-pan			
PERIODE 1630-1764:			
vijzel		kom	**servet**
		oliepot-/kanvork	
		pijpkan	
		schaal	
PERIODE 1700-1764:			
pan	koffiemolen	glas	
	koffie-x	romer	
	tabakskomfoor		
	theebus		
	theeketel		
	thee-x		
	trekpot		
PERIODE 1730-1795:			
	koffie-x	azijnfles	kwispedoor
	schenkketel	melkkannetje	snuifdoos
	theekopje, etc.		meer dan 2 vorken
	x-ketel		
PERIODE 1700-1795:			
	koffiekan	bier-x	
	koffieketel	suikerpot	
	spoelkom		
	tabak-x		

re nieuwe producten zijn vooral stoffen en materialen, zoals katoen, porselein (en het daarmee concurrerende Delfts aardewerk) en mahoniehout. Deze konden echter voor een grote diversiteit aan items uit alle rubrieken gebruikt worden.

Er blijven dan echter nog zeer veel items over die men niet zonder meer, of helemaal niet kan terugvoeren op de kennismaking met een nieuwe wereld. Theeblad en theetafel bijvoorbeeld verwijzen allebei in hun naam weliswaar naar thee maar zijn niet nodig voor de bereiding of consumptie daarvan. Dat men speciaal voor thee dergelijke nieuwe voorwerpen aanschafte laat zien dat men thee niet als een drank als alle andere beschouwde, maar als deel van een nieuwe levensstijl met een meer verfijnde tafelcultuur. Ook op de eettafel verschenen namelijk meer verschil-

TABEL 4.37b. Items die in de onderzochte periode opkwamen. Thematische indeling (vervolg)

Reinheid	Opbergen	Decoratie/cultuur	Comfort
PERIODE 1630-1729:			
beddenkleed	**kapstok**	**boeken totaal**	brandhout
bezem	**kas-/spindoek**	boek met zilver	glasgordijn
gieter	kast	*klok*	gordijn totaal
haardplaat/-ijzer	schotelrek	schilderij	*komfoor*
haardschutje	theerek	spiegel	lamp
strijkijzer		vogelkooi	**leunstoel**
		x-boek	**rabat**
			gordijn (z.m.)
			schoorsteenkleed
			stoof
			tafelkleed
			waterfles
PERIODE 1630-1764:			
blaaspijp	etenstroor	bijbel	bedstedegordijn
snuiter	lepelrek	lessenaar	**vloermat**
was-/kleermand	spekbak/-kuip		
PERIODE 1700-1764:			
	tinnekast	kaststel	*komfoor*
PERIODE 1730-1795:			
		inktkoker, etc.	*stoof*
		kerkboek	*waterfles*
			klok
PERIODE 1700-1795:			
	eierrek		
	gruttenbak		

lende items met een specifieke functie: peperbus, pijpkan, oliepot, glas, romer, suikerpot en melkkannetje. In de keuken nam de diversiteit van het kookgerei toe, met verschillende soorten pannen en de verspreiding van rasp, trechter, wafelijzer en vijzel.

Enkele items zou men rechtstreeks kunnen koppelen aan het door Elias beschreven proces van civilisatie, waarin mensen meer afstand van elkaar nemen. Daarbij hoorde vooral het gebruik van meer vorken, zodat alle tafelgenoten een eigen vork hadden, een kwispedoor, om zekere beperkingen aan het spuwen op te leggen, en de snuifdoos, om minder aangename en ongezond geachte geuren te vermijden. Daarbij hoorde ook meer aandacht voor persoonlijke reinheid, zoals het schoonhouden van kleding en schoonmaken van de handen met servet of handdoek.

Naast deze items die vooral met drinken, koken en eten te maken hebben waren er ook vele die erop gericht zijn het uiterlijk van het huis te veranderen. Onder de noemer reinheid zijn onder andere enkele items sa-

TABEL 4.38a. Items die in de onderzochte periode verdwenen. Thematische indeling

Kookgerei	Exotica	Tafelcultuur	Civilisatie
PERIODE 1630-1729:		plattiel	
PERIODE 1630-1764: –			
PERIODE 1700-1764: –			
PERIODE 1730-1795: **wafelijzer**		beker **theetafel**	**servet**
PERIODE 1700-1795: bekken schuimspaan			**handdoek** **kakstoel**

mengenomen die bij de haard hoorden. Een haardplaat beschermde de stenen van de muur, een schutje bakende het haardgedeelte af. Vaak werden juist in de schouw tegels aangebracht, die nu eenmaal makkelijk schoongehouden konden worden. Het afknippen van de te lange pit van kaarsen met een snuiter verminderde de roetaanslag. Wasmand en strijkijzer laten de toenemende aandacht voor schoon linnengoed, zowel kleding als tafellinnen, zien.

Spullen werden op een andere manier opgeborgen. Schotel- en theerek, lepelhuis en vooral tinnekast boden een mogelijkheid om tafel- en drinkgerei, dat in steeds grotere hoeveelheden en diversiteit aanwezig was, netjes op te bergen en tegelijk te laten zien wat men had. De kapstok bood een manier om de dagelijkse kleding netjes op te hangen in plaats van deze neer te leggen. Een bankje als de schabel, waarop veel dingen zichtbaar werden neergelegd, verdween daarentegen, misschien omdat men het rommelig vond.

Boeken en decoratieve voorwerpen zijn hier samengenomen. De kamers werden mooier gemaakt met schilderijen, spiegels, klokken, vogelkooien en kaststellen. Een grote bijbel met koperbeslag lag op een lessenaar in de kamer, daarnaast waren er boekjes met zilverbeslag die bij de kerkgang gebruikt werden. In toenemende mate was er ook schrijfgerei te vinden, zoals inktkokers. Bovendien werden de huizen comfortabeler, door de toename van warmte- en lichtbronnen en pogingen om tocht uit te bannen. Daartoe gebruikte men komforen en stoven, lampjes en allerlei gordijnen, schoorsteenkleden en vloermatten. Naast de gangbare beddenpan maakten warmwaterkruiken, meestal waterflessen genaamd, een sterke opkomst mee.

TABEL 4.38b. Items die in de onderzochte periode verdwenen. Thematische indeling (vervolg)

Reinheid	Opbergen	Decoratie/cultuur	Comfort
PERIODE 1630-1729:			
	schabel tresoor	geschilderd bord	bank kaarsenlade
PERIODE 1630-1764:			
–			
PERIODE 1700-1764:			
–			
PERIODE 1730-1795:			
ragebol treeft/rooster	**kapstok** **kas-/spindoek** kist	**boeken totaal**	**leunstoel** turf **vloermat**
PERIODE 1700-1795:			
beddenkleed **bezem**			**rabat** stoelkussen

Deze noemers kan men niet helemaal scherp afbakenen, daar zij voor een groot deel samenhingen. De poging om het huis schoner te maken kan men niet los zien van het op een andere manier opbergen van voorwerpen en het verfraaien van de kamers met decoratieve voorwerpen. De haardplaat diende om de stenen van de haardwand te beschermen tegen het vuur, maar verbeterde ook het verwarmend effect van het haardvuur en was veelal voorzien van religieuze voorstellingen. Ook veel van de items van de tafelcultuur en de exotica hadden een grote decoratieve waarde. Sommige items zou men vooral als technische vernieuwingen kunnen zien, zoals de klok of, in de achttiende eeuw al veel minder recent, de spiegel. Toch lijken dergelijke uitvindingen niet het thema dat een groot deel van de veranderingen met elkaar verbindt. Er is wel een zeker verschil in tijd tussen de verschillende soorten veranderingen. Waar de exotica pas in het begin van de achttiende eeuw geïntroduceerd werden en nog de gehele achttiende eeuw voor uitbreiding van het bezit zorgden, leken de meeste andere veranderingen daaraan te zijn voorafgegaan. Men kan de ontdekking van de overzeese producten daarom niet als de motor van het veranderingsproces aanwijzen.[126]

Naast de introductie van de exotische dranken hebben de veranderingen voor een groot gedeelte betrekking op alles wat met het gebruiken van de maaltijd en het koken te maken heeft. Voor het overige gaat het om veranderingen die het uiterlijk van de woning schoner, opgeruimder en mooier maken met behulp van decoratieve voorwerpen. Alles wijst op een grotere aandacht voor de omgeving waarin men woonde. Zeker wat

betreft de materiële voorwaarden kan men spreken van een toenemende huiselijkheid, een begrip dat Schuurman onder meer verbindt met comfort en gezelligheid.[127] De veranderingen in de huisinrichting lijken erop gericht zich beter aan anderen te kunnen presenteren, om gasten te kunnen ontvangen, en op een meer beheerste levensstijl. Men was zich ervan bewust dat het respect van anderen in toenemende mate afhing van een beschaafde levensstijl.

Samenvattend kan men vaststellen dat de materiële cultuur van het huishouden aan grote veranderingen onderhevig was. Het gemiddelde aantal items, dat een eerste idee geeft van de diversiteit, nam sterk toe tot halverwege de achttiende eeuw en daalde daarna licht. Toch waren er tot aan het eind van de achttiende eeuw items die een sterke stijging van de aanwezigheidspercentages vertoonden, terwijl het aantal items dat leek te verdwijnen niet groot was. Opvallend is dat het juist een aantal relatief nieuwe items was dat aan het eind van de eeuw weer minder vaak voorkwam. De veranderingen, vooral de uitbreiding van de materiële cultuur, zijn niet uitsluitend aan de opkomst van exotische producten te koppelen en lijken bij elkaar genomen vooral gericht te zijn op een meer representatieve levensstijl.

5. DE MATERIËLE CULTUUR NAAR VERMOGEN EN BEROEP

5.1. Inleiding

In het vorige hoofdstuk is een beschrijving gegeven van de items die met elkaar de materiële cultuur in de Krimpenerwaard vormden. Deze is vergezeld gegaan van een vergelijking in de tijd, zodat duidelijk is welke verschillen er bestonden tussen de zeventiende en achttiende eeuw en welke veranderingen zich voordeden binnen de achttiende eeuw. In dit hoofdstuk is het de bedoeling om te kijken in hoeverre de verschillen in het bezit werden bepaald door de sociaal-economische achtergrond van de eigenaars. Hiertoe is een onderscheid gemaakt tussen enkele beroeps- en vermogensgroepen, de laatste gebaseerd op de papierzegels op de inventarissen, zoals in hoofdstuk drie is uiteengezet. Deze beschrijving blijft beperkt tot de achttiende eeuw, omdat eerst na 1700 voldoende inventarissen beschikbaar zijn die op deze sociaal-economische gronden ingedeeld kunnen worden.

Een beschrijving van het doorsneebezit van iedere groep in iedere periode afzonderlijk leidt in het algemeen niet tot gemakkelijk vergelijkbare overzichten. Daarom is er voor gekozen om de materiële cultuur opnieuw vanuit de verschillende rubrieken te benaderen. Het is echter niet goed mogelijk om per rubriek alle beschikbare invalshoeken, te weten tijd, vermogen en beroep, in één en dezelfde tabel zichtbaar te maken. Men zou dan voor iedere rubriek een drietal tabellen krijgen, waarin voor elk van de drie perioden apart de verschillen in bezit tussen beroeps- en vermogensgroepen zichtbaar gemaakt zijn.

Deze zeer gedetailleerde benadering heeft verscheidene nadelen. Allereerst is zij niet bijzonder overzichtelijk. Bovendien is van sommige groepen het aantal beschikbare inventarissen veel te klein om tot verantwoorde uitspraken te komen. Men zou als regel kunnen aanhouden dat er toch wel minstens vijf inventarissen per groep beschikbaar moeten zijn. In dat geval moeten verschillende groepen buiten de vergelijking blijven. Dit betreft met name de ambtsdragers uit alle perioden, de boeren uit de eerste periode die onder de zegelklassen van 3 en 48 st. vallen en in de laatste periode de middenstanders van de 3 st. zegelklasse. Maar ook slechts vijf inventarissen vormen op zichzelf een vrij zwakke basis. Dat betekent dat alleen vrij grote veranderingen op deze wijze te vinden zijn, de kleinere verschuivingen blijven nauwelijks opgemerkt of toevallige variaties bepalen het beeld.

Daarom is gekozen voor het maken van tabellen waarin alleen de aanwezigheid van items binnen de verschillende beroeps- en vermogensgroepen wordt gemeten en waarbij de factor tijd in eerste instantie buiten beschouwing is gelaten. Voor deze tabellen is gebruik gemaakt van hetzelfde selectiebestand dat is toegepast in hoofdstuk 4 om de ontwikkelingen in

de loop van deze eeuw te tonen. Hier waren voor drie opeenvolgende perioden selecties gekozen die qua beroeps- en vermogensgroep van gelijke samenstelling waren.[1] Door deze gelijke samenstelling over de gehele achttiende eeuw kan deze selectie ook heel goed gebruikt worden voor een vergelijking van verschillende groepen, zonder dat de uitkomsten verstoord worden door verschuivingen in het aandeel van groepen in de loop van de tijd.

Toch is het ontbreken van de tijdsfactor een groot gemis bij die items waarvan bekend is dat de aanwezigheid in de achttiende eeuw sterk toenam of verminderde. Was de opkomst of neergang van een item in alle groepen even sterk of waren hier duidelijke verschillen? Daarom is bij deze items gekozen voor een andere benadering. In deze gevallen is de vergelijking wel per periode gemaakt, ondanks het voorbehoud dat men soms bij de resultaten moet maken wegens het geringe aantal inventarissen waarop de uitkomsten berusten.

In het algemeen zijn in dit hoofdstuk niet de aanwezigheidspercentages zelf gegeven. De verschillende groepen die met elkaar vergeleken worden tellen meestal slechts een vijftiental inventarissen, zodat ieder verschil in aantal tot een vrij grote verandering van percentage zou leiden. In plaats daarvan is gekozen voor het vertalen van de percentages in meer globale indexcijfers. Indien een item in een groep nooit, of slechts één enkele keer voorkomt, is hieraan het indexcijfer één toegekend, wat voor afwezigheid staat. Items die een percentage tussen nul en vijfentwintig procent bereiken krijgen het indexcijfer twee. Dit laatste geldt ook indien het percentage hoger is terwijl het aantal inventarissen waarin het item voorkomt zelf twee is (namelijk indien N = vijf tot en met acht). Bij een groter percentage tot vijftig procent is het indexcijfer drie, tot vijfenzeventig procent is het indexcijfer vier, tot honderd procent is het indexcijfer vijf en op honderd procent is het indexcijfer zes.

Voor een aantal items zijn ook gemiddelde aantallen berekend als aanvulling op de indexcijfers. Een moeilijkheid hierbij is dat aantallen lang niet altijd precies gegeven zijn maar kunnen schuilgaan achter 'enige' of 'een partij'. In deze gevallen is het aantal op één gezet en is vermeden om deze algemene aanduidingen van hoeveelheid te vertalen naar bijbehorende aantallen. De gemiddelde hoeveelheden zullen daarom meestal naar beneden vertekend zijn. Overigens zijn de gemiddelden enkel berekend over die inventarissen waarin een item ook werkelijk aanwezig was.

Om een tastbaarder indruk te geven van de samenstelling van een boedel is bovendien een tweetal boedelinventarissen geselecteerd. Iedere paragraaf zal worden afgesloten met een beschrijving en vergelijking van dit tweetal inventarissen. Dit maakt het beter mogelijk om een indruk te geven van de materiële cultuur zoals die in een bestaand huishouden kon worden aangetroffen. Anders zou men enkel gemiddelde huishoudens veronderstellen die geen recht doen aan de heersende diversiteit.

Eigenlijk zou men voor iedere groep in iedere periode een apart voorbeeld moeten geven, maar dat zou weer verwarrend werken. Hoewel geen enkele boedel beschouwd kan worden als representatief voor de hele selectie is geprobeerd om uitersten te vermijden. Daarom is gezocht naar de huishoudens van een boer en een middenstander uit de brede zegelklasse van 24 st., bovendien bij voorkeur in het centrum van de onderzoeksperiode, dus in de eerste helft van de achttiende eeuw. Verder moesten de inventarissen per vertrek geordend zijn en ook een volledige indruk maken bij items die regelmatig overgeslagen werden, zoals kleding. Dit laatste was bij de boeren al niet eens mogelijk. De wens dat deze inventaris ook nog eens getaxeerd was, is vervallen omdat er daarvan maar zeer weinig waren, die bovendien geen van alle aan de andere criteria beantwoordden.

Als middenstander past binnen dit profiel de inventaris van de boedel die Willem Jans Wagemaker naliet bij zijn overlijden op 12 september 1730 in Ouderkerk (46). Daar bezat hij een huis en erf en een boomgaardje van tien vierkante roeden in de polder de Zijde. Hij was gehuwd met Maria IJsbrands Potuit, waarschijnlijk al voor 1695, het jaar waarin het trouwboek van Ouderkerk begint. Het huwelijk was kinderloos gebleven zodat hij bij zijn laatste testament, voor notaris Willem Romein, zijn ongehuwde zus Ingetje Jans Klein tot enige erfgenaam benoemde. Uit de verschillende achternamen van broer en zus zou men kunnen afleiden dat de familienaam nog niet diep geworteld was. Vervolgens mag men vanwege de timmermansgereedschappen en (krui)wagenonderdelen in de winkel en de houtvoorraden op het erf aannemen dat de overledene zelf als wagenmaker werkzaam geweest is. Bovendien hadden de erflater en zijn zus nog in gemeenschappelijk bezit enkele visrechten in een waal van de Lekkerkerkse boezem terwijl er enig viswant met een schrobbe en schepnet in de boedel aanwezig waren. Ook bezat de erflater een 'oude schuit met zeil, treil en verdere toebehoren' alsmede een schouw, het type vaartuig dat in de poldersloten van de waard gebruikt werd. De boedel is beschreven per kamer, waarbij achtereenvolgens de keuken, de kelder, de haard, het achterkamertje, de zolder, de winkel en de goederen buiten het huis opgenomen werden. De kleding en sieraden werden voor man en vrouw afzonderlijk aan het eind geïnventariseerd, alsmede het contante geld. Hoewel kinderloos, deelde het gezin het huis met een broer van de vrouw, gezien het kostgeld van *f* 100,– dat Ary Brandt Potuyt nog schuldig was over het laatste jaar.

Als voorbeeld van een boerenhuishouden kan de inventaris dienen van Lijsbet Krijnen (99). Deze dorpsgenote van Willem Jans Wagemaker was een tiental jaren eerder overleden, op 26 februari 1720, en was sinds november 1700 weduwe van Fop Gijsen Kalis. Zij moeten rond 1680 getrouwd zijn en kregen tussen 1683 en 1687 drie zoons, waarvan er twee volwassen werden. Na het overlijden van haar man zijn de onroerende goederen en de bedrijfsgoederen blijkbaar gemeen bezit gebleven van de

erfgenamen, waarin de weduwe dan voor de helft gerechtigd was. Het bedrijf werd door haar voortgezet samen met haar zoon Gijsbert Foppen Kalis, die ook de boedel heeft aangegeven. De andere zoon, Cornelis, was in 1717 overleden met nalaten van een minderjarig kind, wat de reden was om deze inventaris op te stellen. De onroerende goederen bestonden uit een woning in de polder de Nesse met ruim negen morgen wei- en hooilanden (bijna acht ha.). Het veebezit telde een vijftiental koeien, vaarzen en kalveren, waarvan op dat moment meer dan de helft door 'de besmettelijke ziekte' was getroffen. Daarnaast hield men nog een tiental hoenderen met haan. Viswant werd niet aangetroffen, maar men bezat wel een smalschouw en een vierde part in een 'hoog aarsde schuit met zijn toebehoren'. De voorraden van hennep ('vijf vum zayling kennip en 8 of 900 pond braak kennip'), vier 'soetemelkse kasen' en enig 'vleisch en spek' passen helemaal in het beeld van een boerenhuishouden uit het hennepweidebedrijf van de Krimpenerwaard.[2] Bovendien was er 25 pond vlas en garen, met een spinnewiel. De woning was ingedeeld in een achterhuis, een voorhuis, het oosterse en het westerse kamertje, een opkamertje, voorzolder en kelders.

5.2. WONINGINRICHTING

5.2.1. *Meubilair*

Bij de beschrijving van de veranderingen in de loop van de tijd in het bezit van meubilair was al geconstateerd dat tafels vrijwel overal voorkwamen, meestal als gewone tafel zonder meer. Dit beeld verandert niet als men de boedelinventarissen opsplitst in zegelklassen en beroepsgroepen, zoals in tabel 5.1. Daaruit blijkt ook dat het bezit van verschillende speciale soorten tafels vrijwel was voorbehouden aan middenstanders. De theetafel kende bij hen de meest gelijkmatige verspreiding. Eerst in de zegelklasse van 3 gulden was er een behoorlijk aantal huishoudens van boeren dat over een bijzondere tafel beschikte. Het indexcijfer van de 'overige tafels' nam vooral sterk toe bij middenstanders en ambtsdragers van de hoogste zegelklasse. Bij de ambtsdragers kwamen alle soorten tafels het meest voor.

Niet alleen de aanwezigheid op zichzelf, maar ook de aantallen waarin iets aanwezig was konden een groot verschil uitmaken. Bij meubilair werd in het algemeen vrij goed opgeschreven hoeveel er van iets was. Als men in deze tabel naar de gemiddelden kijkt, ziet men dat het aantal tafels pas in de rijkste vermogensgroep behoorlijk toenam ten opzichte van de rest. Deze sterke toename werd overigens goeddeels veroorzaakt door de grotere verspreiding van allerlei bijzettafels in deze groep. Tegelijk blijkt dat binnen iedere vermogensgroep de boeren niet verder dan halverwege de aantallen van de middenstanders kwamen. Dit blijkt nog duidelijker als

TABEL 5.1. De aanwezigheid van tafelmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
tafel	5	5	5	5	5	5	6	6	6
trektafel	1	1	1	1	1	2	1	1	3
hangoortafel	1	1	1	2	1	1	1	3	4
overige tafels	1	1	1	1	1	2	1	3	3
theetafel	1	3	1	3	1	3	2	4	4
schenktafel	1	1	1	1	1	1	1	3	3
gerridon	1	1	1	1	1	1	1	1	3
Aantal tafels									
gemiddeld	2	4	2	4	3	5	4	9	11
maximum	5	8	5	11	5	9	7	17	26
Aantal inventarissen met x tafels									
x = 1	4	2	4	2	–	1	2	1	–
x = 2-3	2	3	7	4	7	2	4	–	1
x = 4-6	2	6	2	6	6	8	8	2	2
x = 7-10	–	1	–	1	–	4	1	8	2
x = 11-15	–	–	–	1	–	–	–	3	2
x = 16-26	–	–	–	1	–	–	–	1	2
N	9	12	15	15	14	16	15	15	9

Toelichting: B = Boer, M = Middenstander, A = Ambtsdrager. Gemiddelde aantallen zijn enkel berekend over die inventarissen waarin het item aanwezig was.

men per groep kijkt welke aantallen tafels gebruikelijk waren. In de meeste huishoudens van boeren waren blijkbaar maar één of twee tafels, terwijl men ook de minst vermogende middenstander er vrijwel altijd meer dan één had.

Bij het zitmeubilair gold evengoed als voor tafels dat dit in de ene of de andere vorm in vrijwel ieder huishouden aanwezig was, meestal als een gewone zitstoel (tabel 5.2). Voor het overige zitmeubilair kan niet worden gezegd dat het, zoals bij tafels, het exclusieve domein van de middenstander was. Zeker de bank nam een opvallende plaats in, daar zij bij boeren even vaak bleek voor te komen als bij middenstanders. Ook bij de leunstoel ziet men geen al te grote verschillen tussen beide beroepsgroepen en deze lijkt bovendien in een brede vermogensgroep aanwezig geweest te zijn. De verschillende soorten die als x-stoel zijn samengevoegd waren echter uitsluitend in de rijkste vermogensgroep te vinden.

De gemiddelde aantallen van het zitmeubilair namen per zegelklasse sterk toe, overeenkomend bij het aantal tafels. Meestal waren er ongeveer

TABEL 5.2. De aanwezigheid van zitmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
stoel	6	6	5	5	5	5	5	6	6
overige stoelen	1	1	1	1	1	1	2	2	2
kruk	1	1	1	3	1	1	1	2	1
bank	3	3	3	3	3	4	4	4	4
leunstoel	1	1	2	3	1	1	3	4	5
stoelkussen	1	3	1	3	3	4	3	5	5
stoelbekleding	1	1	1	1	1	1	1	1	3
Aantal stoelen									
gemiddeld	8	12	14	19	13	19	14	34	42
maximum	13	32	32	57	19	40	25	62	83
Aantal inventarissen met x stoelen									
x = 1-5	3	2	–	2	–	–	2	–	–
x = 6-10	4	5	7	2	6	1	2	–	–
x = 11-20	2	4	4	6	7	9	8	5	1
x = 21-30	–	–	2	3	–	3	3	4	2
x = 31-50	–	1	1	1	–	2	–	2	3
x = 50-83	–	–	–	1	–	–	–	4	3

vier keer zoveel stoelen als tafels. Het verschil in diversiteit tussen boeren en middenstanders komt daardoor weer duidelijk uit. Het stoelkussen kende een spreiding die sterk overeenkwam met die van de leunstoel, zij het dat het kussen veel vaker voorkwam. Aanmerkelijk exclusiever was de stoelbekleding. Deze kon vrijwel uitsluitend worden aangetroffen bij boedels van ambtsdragers uit de zegelklasse van 3 gulden.

Het bergmeubilair is in tabel 5.3 weergegeven. Als men kijkt naar de verhouding tussen verschillende beroepsgroepen ziet men dat er voor de gewone kasten geen grote verschillen waren, behalve dat deze, anders dan bij tafels en stoelen, in de armste vermogensgroep minder voorkwamen. Ook hier ziet men dat de meeste soorten veel vaker aangetroffen konden worden bij middenstanders dan bij boeren, terwijl een toename van de aanwezigheid met de stijging van het vermogen veel minder direct zichtbaar is. De indexcijfers worden meestal niet erg hoog, maar de diversiteit aan kasten die in een groep kon worden aangetroffen neemt wel toe.

Bij de verschillende soorten servieskasten valt het op dat de glazenkast blijkbaar relatief sterk verbreid was als toonkast in de minder vermogende groepen en ook nog bij de rijke boeren. De tinnekast was dan voor wat rijkere groepen terwijl de porseleinkast uitsluitend bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers stond.

TABEL 5.3. De aanwezigheid van bergmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
kast	5	4	5	5	6	5	5	6	5
hangkast	1	1	1	1	1	2	1	3	2
kabinet	1	3	1	1	1	1	2	3	3
kleerkast	1	1	1	2	1	1	1	1	1
ladenkast	1	1	1	1	1	1	1	3	4
kist	4	3	4	4	4	4	5	5	4
glazenkast	1	2	2	3	1	1	2	2	1
tinnekast	1	1	1	2	1	3	3	3	2
porseleinkast	1	2	1	1	1	1	1	3	3
tresoor	1	2	2	2	1	1	3	1	1
spinde	1	2	1	1	2	2	1	2	1
etenstroor	3	3	3	3	4	3	4	3	2
aanrechtbank	1	1	1	1	1	1	1	2	2
buffet	1	1	1	1	1	1	1	2	1
Gemiddelde aantallen									
kasten totaal	2	3	3	4	3	3	4	6	9

Bij de voedselkasten kan men zien dat de wat ouderwetse etenstroor een zeer brede spreiding kende en vaker bij boeren voorkwam. Dat laatste gold ook wel voor de tresoor. Dit is vooral zichtbaar in de meest vermogende groep. De aanrechtbank en het buffet waren daarentegen vooral bij de rijkste groep te vinden en dan nauwelijks bij de boeren. Het buffet was overigens zeer exclusief en kwam in het hele bestand slechts in een viertal zeer vermogende boedels voor.

Naar gemiddelde aantallen van alle soorten kasten was er een geleidelijke toename over de zegelklassen van twee bij de groep van 3 st. tot drie bij de groep van 48 st., en vervolgens een wat sterkere stijging bij middenstanders en ambtsdragers van de rijkste groep. Toch bleven de aantallen kasten vrij beperkt, vergelijkbaar met de tafels. Men had zelden meer dan één uitstalkast en één aanrechtbank in huis, terwijl voedselkasten en gewone kasten wel in grotere aantallen voorkwamen.

Bij de voetenbank en de kapstok was vooral een toename van het aanwezigheidspercentage te constateren in iedere zegelklasse afzonderlijk (tabel 5.4). In de lagere zegelklassen kwam de voetenbank vaker voor bij middenstanders dan bij boeren, maar naarmate het vermogen toenam viel dit verschil weg. Ook de kapstok was vrijwel overal meer te vinden bij boedels uit de middenstand dan bij boeren. De schabel was eigenlijk voor-

TABEL 5.4. De aanwezigheid van divers meubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
voetenbank	2	3	1	3	2	3	4	4	3
kapstok	1	3	3	4	4	3	4	5	5
schabel	1	1	1	1	1	1	1	2	1

al een meubel uit de zeventiende eeuw, dat later nog maar sporadisch voorkwam.

Bij de vermelding van houtsoorten was al bekend uit tabel 4.5 dat deze in de loop van de achttiende eeuw steeds meer achterwege bleef. Tabel 5.5. geeft de verspreiding van de verschillende houtvermeldingen over de beroeps- en vermogensgroepen. Eikenhout werd het meest genoemd in alle groepen, iets meer bij middenstanders en iets meer in de rijkste groepen, maar de verschillen lijken niet bijzonder groot. Notenhout, sakkerdaan en ook niet nader benoemde houtsoorten waren vooral bij de rijkere middenstanders en ambtsdragers te vinden. Mahoniehout heeft blijkbaar in geen enkele groep een verspreiding gekend die voldoende was om in de tabel te worden opgenomen. Dit hout kwam ook alleen maar voor in een viertal inventarissen van de rijkste vermogensgroep van de laatste periode.

Een klein aantal items, waarvan bekend is dat ze gedurende een deel van de achttiende eeuw veel voorkwamen – maar waarvan het aanwezigheidspercentage aan sterke veranderingen onderhevig is geweest – zijn apart gezet in tabel 5.6. Bij de theetafel ziet men in de eerste helft van deze eeuw een sterke toename bij alle vermogensgroepen van middenstanders om deze zo mogelijk nog sneller te zien verdwijnen uit al deze groepen. Er was niet één groep die duidelijk voorop liep bij de introductie of achter bleef bij de daaropvolgende verdwijning. De leunstoel kende al in het

TABEL 5.5. De aanwezigheid van divers meubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
hout	1	1	1	1	1	1	2	3	2
eikenhout	3	3	3	4	2	3	4	5	4
notenhout	1	1	1	1	1	2	1	3	4
sakkerdaan	1	1	1	1	1	2	1	1	1
vurenhout	1	1	1	3	2	1	1	2	1

TABEL 5.6. Veranderingen in het bezit van enkele meubelen van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Theetafel								
1700-1729	–	1	1	3	1	2	1	3
1730-1764	1	4	1	3	1	3	3	5
1765-1795	1	–	1	2	1	1	1	3
Leunstoel								
1700-1729	–	1	3	3	–	1	2	4
1730-1764	1	1	1	2	2	1	4	5
1765-1795	1	–	1	1	1	1	1	3
Tinnekast								
1700-1729	–	1	1	1	–	1	1	1
1730-1764	1	1	1	3	1	3	1	4
1765-1795	1	–	1	1	2	3	4	3
N								
1700-1729	–	9	10	13	–	6	10	8
1730-1764	5	5	11	16	11	8	8	8
1765-1795	8	–	8	7	9	9	6	13

begin van de eeuw een redelijke spreiding, maakte vervolgens een sterke opkomst mee in de rijkste groep en was aan het eind van de eeuw alleen nog bij de middenstanders uit de zegelklasse van 3 gulden te vinden. De tinnekast kwam in de eerste periode nog niet voor en won daarna snel terrein, maar uitsluitend bij een brede groep van middenstanders. In de laatste periode haalden de rijkere boeren de middenstanders in voor wat betreft het bezit van een tinnekast. Dit had dan wellicht te maken met de opkomst van de porseleinkast in deze tijd.

Na dit op gemiddelden en percentages berustende beeld van de verschillen in het bezit van de diverse zegelklassen en beroepsgroepen is het goed om eens te zien hoe dit er in individuele huishoudens uitzag. Zoals in de inleiding tot dit hoofdstuk uiteengezet zou het onoverzichtelijk werken om uit iedere mogelijke groep een voorbeeld te kiezen. Daarom is deze vergelijking beperkt tot de inventarissen van een middenstander en een boer, beide dorpsgenoten uit Ouderkerk in de eerste decennia van de achttiende eeuw (tabel 5.7).

De inventaris van Willem Jans Wagemaker geeft een redelijk beeld van het meubilair dat men kon aantreffen bij een middenstander uit de zegelklasse van 24 st. In verschillende kamers stonden tafels, namelijk ronde tafels in de keuken en in de haard (= naam van een kamer waar zich een vuurhaard bevond) en een oud vierkant tafeltje op de zolder, waar zich

Tabel 5.7. Vergelijking van het meubilair van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*In 't agterhuis*
1 ronde tafel	1 vatekasje
8 zwarte stoelen	1 tafel
1 leenstoel	11 stoelen
1 kapstok	*In 't voorhuis*
1 vuure kas	1 kapstok
In den Haart	1 bank en voetenbank
1 ronde tafel	1 eike kist
2 thee-tafeltjes	1 eike kas
5 stoelen	*In 't westerse kamertje*
1 kasje	1 voetenbank
In 't agterkamertje	*Op de voorzolder*
3 stoelen	2 tafels
Op de zolder	1 schabel
1 oud vierkant tafeltje	5 paar schragen
1 bledde	*In de kelders*
In de winkel	1 botervloot en stoeltje (wellicht gereedschap)
1 eike troortje	*Buiten 't huis*
	helft van een trektafel, staande bij Leendert Luiten

ook een los blad bevond. Een tweetal theetafeltjes in de haard doet vermoeden dat dit de ruimte was waar thee gedronken werd. In de keuken stonden acht zwarte stoelen, die wel beschilderd geweest zullen zijn, en één leunstoel, waarmee dit de voornaamste zitruimte van het huis was. Nog vijf stoelen stonden bij de tafel in de haard, terwijl het achterkamertje, waar geen enkele tafel stond, er drie telde. In de keuken bevond zich een vuren kast, die diende om het linnengoed in op te bergen, terwijl ook in de haard een kastje voorkwam, waarin waarschijnlijk het daarna beschreven aardewerk werd bewaard. Een eiken troortje lijkt wat eigenaardig geplaatst tussen de gereedschappen en onderdelen in de winkel en zal daar wellicht niet meer zijn oorspronkelijke functie vervuld hebben, tenzij het juist nieuw in de werkplaats was gemaakt. Tenslotte was er in de keuken nog een kapstok. De kastruimte lijkt, alles bijeengenomen, wat aan de magere kant in deze boedel. Bij de keuken was echter een kelder waarin veel van het tin- en koperwerk werd bewaard. Voor het overige lijkt men hier ruimschoots van het basismeubilair voorzien te zijn geweest.

De boerenweduwe Lijsbet Krijnen had een tafel met elf stoelen in het achterhuis staan. Een tweetal andere tafels stond op de voorzolder, waar verder vooral veel gereedschap was opgeslagen. Wellicht werden deze, evenals de daar opgestelde schragen, vooral voor de kazen gebruikt. Ook was zij voor de helft eigenaar van een trektafel, die echter bij ene Leen-

dert Luiten stond en dus niet door haar gebruikt zal zijn. De stoelen die bij de botervloot en de wastobbe genoemd werden zullen eerder krukken geweest zijn die bij bepaalde werkzaamheden nodig waren. In het voorhuis stonden geen tafels en stoelen, maar daar werden wel in één regel een bank en een voetenbank genoemd. Wat de bergruimte betreft, in het achterhuis stond een vatenkastje en in het voorhuis een eiken kist en een eiken kast, welke laatste vooral voor het linnengoed, wat kleding, sieraden en geld diende. In deze ruimte bevond zich ook een kapstok. Een tweede voetenbank stond in het westerse kamertje, waar overigens alleen maar bed en beddengoed aanwezig waren, zodat het als opstap tot de bedstede gediend zal hebben. Op de voorzolder bevond zich tenslotte nog een schabel, een ouderwets meubelstuk dat blijkbaar ook in dit huishouden in onbruik was geraakt. In vergelijking met de timmerman waren de verschillen niet erg groot. Het belangrijkste is dat de laatste in meer kamers zithoeken had ingericht en duidelijk meer diversiteit in tafels en stoelen had.

De meer bijzondere voorwerpen en materialen waren geconcentreerd in de inventarissen uit de rijkste vermogensgroep. Zo was er een schout van Krimpen aan de Lek die in 1706 stoelen had van essenhout, 'bruine boom', 'kersenboom' en 'kriekenboom', met uitzondering van essenhout de enige vermeldingen van deze houtsoorten (108). De baljuw van Blois, Louis de Groet, bezat in 1747 een 'toesteene tafel ingeleyd met parel d'amour' en eenzelfde schilderijtje (233).[3] Een mooi voorbeeld van veel voor zijn tijd moderne en vrij kostbare meubels geeft de inventaris van Dammis Drost uit 1783, een vermogende ingezetene en schepen van Haastrecht, eigenaar van een leerlooierij (30). Hij was de eigenaar van onder meer een eikenhouten en een 'nooteboome' kabinet, negen Engelse stoelen met gele matrassen bekleed en achttien met blauwe matrassen, een verlakte latafel en een notenhouten kinderlatafeltje, een mahoniehouten bedtafeltje en buffet, een hangbuffet, een notenhouten spiegelkabinetje en een speeltafeltje. Voor mensen uit de brede middengroepen bleef dit allemaal ver weg.

5.2.2. *Slaapmeubilair en beddengoed*

Tabel 5.8 geeft een overzicht van de spreiding in het bezit van het bedmeubilair. Men zou kunnen veronderstellen dat dit vrij algemeen geweest is. De bedstede werd echter als vast deel van het huis vooral vermeld indien daar gordijnen voor hingen, die dan nog expliciet als bedstedegordijnen aangeduid moesten worden. Dat betekent dat de cijfers over de bedstede een onderschatting van de verspreiding te zien geven. Men ziet in de tabel dat men de bedstede bij alle groepen regelmatig, maar zeker niet altijd vermeld vindt. Het gebruik van bedstedegordijnen was blijkbaar niet voorbehouden aan een speciale groep.

Ledikant, slaapbank en rustbank kenden, met het ledikantbehangsel, een zeer gelijksoortige verspreiding. Zij kwamen alleen maar voor bij de

TABEL 5.8. De aanwezigheid van slaapmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
bedstede	1	2	3	2	2	3	2	3	3
bedstedegordijn	1	2	3	2	2	3	2	2	3
ledikant	1	1	1	1	1	2	1	3	4
rustbank	1	1	1	1	1	2	1	3	3
slaapbank	1	2	1	1	1	1	1	3	2
kribbe	1	2	2	1	1	1	4	2	1
ledikantbehangsel	1	1	1	2	1	2	1	3	3
Gemiddelde aantallen									
ledikanten	0	1	0	1	0	2	1	2	2

middenstanders en ambtsdragers en dan nog vooral in de rijkste groepen. De kribbe daarentegen werd meer gevonden bij boeren en ook vaker in de minder vermogende groepen. Bij de gemiddelde aantallen zijn ledikant, slaapbank of rustbed samengenomen. In het algemeen blijkt dat men zelden meer dan één enkel ledikant had. Alleen de meest vermogende middenstanders en ambtsdragers bezaten er wel meer, maar in alle andere groepen moet het ledikant naast de bedstede gefunctioneerd hebben. De stijging van het gemiddelde aantal naar twee in sommige groepen had dan ook bovenal te maken met de aanwezigheid van een rustbed of slaapbank naast het ledikant.

Het belangrijkste beddengoed, namelijk het bed zelf, de peluw, het hoofdkussen en de slaaplakens, dekens en slopen, kwam vrijwel algemeen voor, zoals ook in tabel 5.9 is te zien. Wel lijkt de registratie van het bed-

TABEL 5.9. De aanwezigheid van beddengoed per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
bed	5	6	5	6	6	6	6	6	6
matras	1	1	1	1	1	1	1	3	3
peluw	5	6	5	5	5	5	5	6	6
hoofdkussen	4	5	4	5	5	6	5	6	6
deken	4	5	4	5	5	6	5	6	6
sprei	1	2	1	2	2	1	1	3	3
beddenkleed	1	1	1	2	1	3	1	4	3
beddentijk	1	1	1	1	1	1	1	3	2
slaaplaken	4	5	4	6	6	6	6	6	6
kussensloop	4	5	4	6	5	6	5	6	6

TABEL 5.10. De aanwezigheid van beddengoed per vermogens- en beroepsgroep. Gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
bed	2	2	3	3	3	4	4	5	4
matras	0	0	0	1	0	1	1	1	2
peluw	2	5	2	2	3	3	3	6	5
hoofdkussen	4	5	5	5	6	8	9	13	12
deken	4	4	5	6	7	8	10	13	11
sprei	0	2	0	2	2	0	0	1	2
beddenkleed	0	0	1	2	0	2	1	5	3
beddentijk	0	0	1	1	0	1	1	2	1
slaaplaken	9	8	11	14	16	25	24	47	42
kussensloop	8	12	12	16	17	32	28	56	45

dengoed in de minst vermogende groepen iets achtergebleven te zijn. Deze onvolledige opschrijving lijkt zich vooral aan het eind van de achttiende eeuw te hebben voorgedaan. Dit heeft wellicht te maken met de afnemende waarde van het linnengoed, zodat het linnen dat door de armste boeren gebruikt werd nauwelijks vermeldenswaardig meer was. Veel minder algemeen waren het expliciet als zodanig aangeduide matras, de sprei, het beddenkleed en de beddentijk. Het bezit hiervan nam geleidelijk toe met de stijging van het vermogen.

De gemiddelde aantallen van het bezit aan bedden en beddengoed lieten een sterke stijging zien naar vermogen, welke in principe dus los stond van de omvang van het huishouden (tabel 5.10). Het is duidelijk dat het aantal peluwen ongeveer gelijke tred hield met het aantal bedden, wat overeenstemt met het idee dat bij ieder bed één peluw hoorde. Ook voor het overige beddengoed volgen de aantallen ongeveer de verhoudingen die de dienstmaagd van Aegidius Binnevest opgaf als gebruikelijk (één bed en peluw, twee hoofdkussens en dekens). De hoeveelheden slaaplakens en kussenslopen namen daarentegen relatief nog sterker toe. Spreien en beddenkleden waren echter ook bij middenstanders van de zegelklasse van 24 st. bepaald niet gemeengoed, zodat de uiteindelijke verschillen tussen de beroepsgroepen vrij gering waren.

Dit blijkt ook uit de vergelijking van de twee voorbeeldboedels (tabel 5.11). In het huis van Willem Jans Wagemaker waren op twee plaatsen bedden en beddengoed te vinden. Allereerst waren er een bedde, peluw en drie dekens in de keuken, waarbij de schrijver aanvankelijk ook '.. hoofdkussens' had genoteerd alvorens dat weer door te strepen. Hoewel het niet voor de hand ligt dat dit bed zomaar ergens in de keuken lag is er geen enkele verwijzing naar een bedstede. Dit is des te opmerkelijker omdat er van heel wat Delftse en porseleinen kommen en schoteltjes in de keuken precies werd aangegeven dat zij zich boven een van de twee

Tabel 5.11. Vergelijking van het slaapmeubilair en beddengoed van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*Beesten* (rubriek)
1 bedde en peuluwe	1 wit deken (voor de helft)
3 dekens	*In 't agterhuis*
– *In de vuure kas*	1 hooftkussen
19 slaaplakens	1 kleinder dito
30 sloopen	2 groene dekens en een witte deken
Op de zolder	1 paar slopen
2 beddens en peuluwen	*In 't voorhuis*
6 kussens	– *In de eike kas bevonden*
4 dekens	14 slaaplakens
4 slaap-lakens	16 slopen (eerst 15)
3 kusse-slopen	1 half slaaplaken
	In 't oosterse kamertje
	1 bedde
	1 peulue
	2 hoofdkussens
	1 wit deken en een groen
	2 lakens
	2 slopen
	In 't opkamertje
	1 bedde
	1 peulue
	2 hoofdkussens
	1 deken
	2 lakens
	1 sloop
	Op de voorzolder
	3 slaap-lakens
	3 slopen

deuren, op de kast, de schoorsteen of het beschot bevonden. Ook waren er twee gordijnen met rabat (valletjes) en een schoorsteenkleed, maar nergens werd geëxpliciteerd dat zij zich bij een bedstede bevonden. De andere bedden, twee stuks, bevonden zich op de zolder met twee peluwen, zes hoofdkussens en vier dekens. Bovendien werden hier vier slaaplakens en drie kussenslopen genoemd, wat erop wijst dat misschien alleen deze in gebruik geweest zijn. De inventarisatie heeft officieel plaatsgevonden op vier oktober, misschien in werkelijkheid iets eerder. Wellicht dat men in de zomer op zolder sliep en pas later in de winter gebruik maakte van de bedstede in de keuken, bij de haard. Overigens bevond zich nog enig linnengoed in de vuren kast in de keuken, namelijk negentien slaaplakens en dertig slopen, wat een zeer omvangrijke voorraad genoemd mag worden voor een huishouden uit de vermogensgroep van 24 st.

In de woning van Lijsbet Krijnen waren twee volledige slaapplaatsen in-

gericht. In het westerse kamertje betrof dit een bed, een peluw, twee hoofdkussens, een witte en een groene deken, twee lakens en twee slopen. In het opkamertje vindt men dezelfde opsomming, met een deken en een sloop minder. Van beide kamers was dit de volledige inrichting (op een voetenbankje in het westerse kamertje na), zodat het erop lijkt dat deze kleine ruimtes alleen gebruikt werden om te slapen. Daarom was het waarschijnlijk ook niet nodig om gordijnen aan te brengen. Her en der door het huis was nog wel wat verspreid beddengoed te vinden. Zo begint de inventaris van het achterhuis met 'een hooftkussen, een kleinder dito, twee groene en een witte deken' terwijl elders nog een paar slopen (bij een tafellaken) liggen, zonder dat duidelijk is hoe deze precies opgeborgen waren. De belangrijkste linnenvoorraad lag in de eiken kast in het voorhuis: veertien slaaplakens, zestien slopen en verderop nog een half slaaplaken. Op de voorzolder waren dan ook nog drie slaaplakens en drie slopen te vinden tussen wat ander textiel, wellicht gebruikt als oude lappen, terwijl een witte deken nog onder het kopje 'Beesten' tussen de in gedeeld bezit gehouden bedrijfsgoederen genoemd werd. Hier is het verschil met de inventaris van de middenstander zeer klein, hooguit in de aantallen lakens en slopen, maar die waren in beide gevallen boven het gemiddelde.

5.2.3. *Verwarmingsartikelen*

Op het gebied van de vuurplaatsen hebben zich in de loop van de achttiende eeuw nauwelijks veranderingen voorgedaan, hoewel vanaf de jaren '70 af en toe kachels werden gesignaleerd (tabel 5.12). Deze vernieuwing deed zich vooral voor in een klein aantal van de rijkste boedels uit het stadje Schoonhoven, hoewel ook de vermogende timmerman Dirk Teunisse Blanken in mei 1786 'een kaggel', die getaxeerd werd op *f* 5,– op de 'bovenste zolder of vliering' had staan (147). Daarbuiten overheerst een beeld van onveranderlijkheid. Het aantal kachels bleef in deze tijd echter nog zo gering dat ze in de tabel niet voorkomen.

TABEL 5.12. De aanwezigheid van haardgerei en kachels per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
haardplaat	3	3	3	5	3	4	3	5	5
tang	5	4	5	5	5	5	5	6	6
blaaspijp	2	1	3	3	3	3	3	3	3
asschop	4	4	5	4	5	4	5	5	5
(vuur)vork	1	1	1	1	1	2	1	2	1
haardschutje	1	3	1	3	2	3	1	4	3
heugel	5	4	5	5	5	5	5	5	6
treeft/rooster	4	5	3	5	4	5	5	5	6

Bij de meeste items die met de haard samenhingen, zoals de tang en de asschop, was nauwelijks enig verschil waarneembaar tussen de verschillende beroepsgroepen, terwijl het bezit daarvan ook in alle zegelklassen frequent voorkwam. Dit gold met name voor de tang, asschop en heugel. Ook een minder vaak voorkomend item als de blaaspijp vertoonde een opvallend gelijkmatige verspreiding over de beroeps- en vermogensgroepen. Haardplaten en, minder uitgesproken, ook de treeft vond men vaker in de boedels van middenstanders, terwijl het haardschutje zelfs vrijwel niet voorkwam bij de boeren.

Van de warmhouders waren de stoof en de beddenpan, die dienden om de eigenaars zelf te verwarmen, de meest gangbare (tabel 5.13). Hier was, evenals bij het meer elementaire haardgerei, vrijwel geen verschil tussen beroeps- en vermogensgroepen te vinden. Bij de komforen ziet men daarentegen wel een frequentere vermelding bij middenstanders en vooral in de hoogste zegelklasse. De andere warmhouders, zoals de tabakskomfoor, het zwavelbakje en de vuurtest, werden uitsluitend bij de middenstanders aangetroffen. Met name de komforen waren vooral gekoppeld aan de wijze waarop men de nieuwe overzeese dranken gebruikte. Bij de vergelijking van de gemiddelde aantallen warmhouders blijkt dat middenstanders er steeds twee keer zoveel van bezaten als de boeren. Eerst in de zegelklasse van 3 gulden namen de gemiddelde aantallen overigens behoorlijk toe.

De meest genoemde brandstof was brandhout en het is opvallend dat er hierbij weinig onderscheid valt te maken tussen huishoudens van boeren en middenstanders: in beide groepen was het zeer gebruikelijk om een hoopje takken of hout, wat werd aangeduid als branding, te hebben (tabel 5.14). Bij turf was er daarentegen wel een verschil, daar dit minder werd aangetroffen in de huishoudens van boeren. Ditzelfde gold ook voor de turf-bewaarvoorwerpen. Men zou de turf wellicht juist bij boeren ver-

TABEL 5.13. De aanwezigheid van warmhouders per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
beddenpan	3	4	4	4	4	4	4	4	5
waterfles	3	4	4	4	5	5	5	5	6
komfoor	2	3	2	3	2	4	3	5	6
stoof	4	3	3	4	4	3	4	4	5
as-/vuurtest	1	2	1	1	1	1	1	2	1
zwavelbakje	1	2	1	1	1	2	1	3	3
tabakskomfoor	1	2	1	2	1	2	1	4	5
Gemiddelde aantallen									
warmhouders totaal	6	10	5	10	6	13	9	25	25

TABEL 5.14. De aanwezigheid van brandstoffen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
brandhout	4	3	4	4	4	3	5	4	4
turf	1	3	2	3	2	3	3	4	4
turf-x	1	2	2	3	2	3	2	3	4
baggerbeugel	5	1	4	2	5	1	5	1	1

wachten, omdat het niet ongebruikelijk was als boeren voor eigen gebruik wat veen uit de zijsloten van hun land baggerden. Deze vervening, die alleen voor eigen gebruik diende, werd vaak door de vingers gezien.[4] Daarom is in deze tabel ook gekeken naar de verspreiding van baggerbeugels en -netten, het belangrijkste hierbij gebruikte gereedschap. Dan blijkt dat de overgrote meerderheid van de boeren hierover kon beschikken, terwijl dit bij de andere beroepsgroepen vrijwel niet voorkwam. Wellicht waren hun turfvoorraden te gering om vermeldenswaardig te zijn. Overigens lijkt het bezit hiervan ook niet aan uitgesproken seizoensinvloeden onderworpen geweest te zijn.

In het huis van de timmerman Willem Jans Wagemaker kwamen spullen die ter verwarming dienden zeer verspreid voor (tabel 5.15). Het is echter duidelijk dat de meest gebruikte haardplaats zich in de keuken bevond. Niet alleen de naam van dit vertrek, maar ook de vermelding van een schoorsteenkleed en van 'vijf Delftse schotelen op de schoorsteen' duiden

Tabel 5.15. Vergelijking van verwarming van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*Beesten* (rubriek)
1 beddenpan	eenige stooven (de helft)
1 staande haard-ijzer	helft van brandhout, takken en turf
1 ijzere heugel	*In 't agterhuis*
1 houte dito	1 heugel
1 tang	1 treeft
In de kelder	1 voud-heugel
1 ijzere rooster	1 rooster
In den haart	*In 't voorhuis*
1 haard-ijzer	1 koperen vuurpan
Op de zolder	1 schop en tang
1 stoof	
In de winkel	
1 treeft	

op de aanwezigheid van een stookplaats. Direct achter elkaar werden bovendien de bij deze haard behorende attributen genoemd. Dat waren een staand haardijzer, een ijzeren en een houten heugel en een tang. Een tweede stookplaats moet er geweest zijn in de ruimte die zeer toepasselijk 'den haard' genoemd werd, een kleine kamer met enkele theetafeltjes en stoelen, die uitsluitend als zitruimte gebruikt lijkt te zijn. Waarschijnlijk grensde deze kamer aan de keuken en bevonden zich beide stookplaatsen aan weerszijden van dezelfde brandmuur. In deze tweede verwarmbare ruimte hing ook een schoorsteenkleed en stonden negen bakjes op de schoorsteen. In de eigenlijke haard van deze kamer was alleen een haardijzer aanwezig. Een ijzeren rooster dat in de haard gelegd zou kunnen worden lag in de kelder, terwijl zich tussen de gereedschappen in het voorhuis of 'de winkel' nog een treeft bevond. Op de zolder stond een stoof, bij een ijzeren pot en direct na de vermelding van alle beddengoed. Een koperen beddenpan hing in de keuken. Brandstoffen werden niet genoemd, hoewel waarschijnlijk niet al het hout dat op de werf lag voor de timmerij gebruikt werd.

In het huis van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen waren het enkel haardattributen, zoals een heugel, een treeft, een voud-heugel (= vouw-) en een rooster, die erop wijzen dat er een stookplaats in het achterhuis was. Opmerkelijk is dat hier rooster en treeft vlak na elkaar duidelijk onderscheiden werden, waar het verschil nu niet duidelijk meer is. Verderop werd daar nog een schoorsteenkleed aan toegevoegd. In het voorhuis werden dan nog een schop en tang gezamenlijk genoemd, items die men meestal met de haard kan associëren. Tussen het veebezit en bouwgereedschap werden ook enkele stoven genoemd en een partij brandhout, takken en turf. Verder waren hier geen warmhouders aanwezig, anders dan in de boedel van Willem Jans Wagemaker. In de eigenlijke uitrusting van de haard is het ontbreken van beschermende haardplaten, die vaak ook decoratief waren uitgevoerd, het meest opvallend.

5.2.4. *Verlichting*

Items die dienden voor verlichting kwamen gedurende de gehele achttiende eeuw in de meeste boedels van vrijwel alle groepen voor (tabel 5.16). In het algemeen vindt men in de huishoudens van boeren iets minder vaak een kandelaar, blaker of lamp dan bij middenstanders (of ambtsdragers). De lantaarn vormde daarentegen een variant op dit verspreidingspatroon. Deze vond men zeker zo vaak of, wat de rijkere vermogensgroepen aangaat, vaker bij boeren dan bij middenstanders. Wellicht hoorde dit meer bij buiten de dorpskern gelegen huizen en boerderijen, waar men zo'n verlichting harder nodig had als men zich in het donker in de stal of buiten begaf.

Men krijgt in het algemeen de indruk dat in huishoudens van boeren eerder hetzij een kandelaar, hetzij een blaker of anders een lamp aanwe-

TABEL 5.16. De aanwezigheid van verlichting per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
kandelaar	2	4	4	4	4	5	5	6	6
blaker	1	4	3	3	3	4	3	6	6
lamp	3	3	3	4	3	4	4	5	4
hangkandelaar	1	1	1	1	1	2	1	3	3
lantaarn	2	3	4	3	2	3	4	3	4
snuiter	1	3	1	3	1	4	3	4	5
kaarsenlade	1	1	1	1	1	2	1	2	2
verlichting totaal	4	5	5	5	4	5	5	6	6
Aantal verlichtingsartikelen									
gemiddeld	2	6	2	8	3	7	6	14	15
maximum	3	23	5	26	5	20	18	40	31
Aantal inventarissen met x verlichtingsartikelen									
x = 1-2	4	3	8	2	3	2	1	–	–
x = 3-5	1	5	6	3	7	5	7	2	–
x = 6-10	–	–	–	5		5	5	4	4
x = 11-20	–	1	–	1	–	3	1	8	2
x = 21-	–	1	–	1	–	–	–	1	3

zig was, terwijl zij elders meer tegelijkertijd aangetroffen werden. Hieraan gepaard ging een duidelijke toename van items per vermogensklasse, maar dit alles ging toch niet zover dat men bij boeren uit de laagste zegelklassen geen verlichtingsartikelen meer zou aantreffen. Alleen de boeren uit de zegelklasse van 3 st. halverwege de achttiende eeuw vormden daarin enigszins een uitzondering. Dit globale beeld komt ook naar voren als men kijkt naar de gemiddelde aantallen van kandelaars, blakers, lampen, lantaarns en arm-/hangblakers per groep. Bij de boeren was dit zelfs in de hoogste zegelklasse niet groter dan zes, terwijl het gemiddelde bij middenstanders juist op zes begon, ook in de armste groep. Die kleinere aantallen verklaren mede de geringere diversiteit.

De meestal wat meer bijzondere verlichting van hangkandelaars en armblakers, evenals attributen zoals snuiters en kaarsenlade kenden zeker niet zo'n brede verspreiding. De speciale kandelaars en blakers vond men vrijwel alleen in de meest vermogende boedels, en daarbinnen alleen bij de middenstanders en ambtsdragers. De snuiter en de kaarsenlade waren minder exclusief, waar zij bij middenstanders uit de meeste zegelklassen voorkwamen.

In de voorbeeldboedels uit de eerste helft van de achttiende eeuw was de verlichting vrij eenvoudig (tabel 5.17). De middenstander Willem Jans Wagemaker had in de kelder een koperen lamp en een koperen domper-

Tabel 5.17. Vergelijking van de verlichting van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de kelder	*In 't agterhuis*
1 kopere lamp	1 lantaarn
1 dito dompertje	*In 't voorhuis*
In den haart	1 kopere blaker
1 ijzere kandelaar	
1 blikke lamp	

tje, die dus bij het overige tinne- en kopergoed bewaard werden. In de haard(kamer) stonden een ijzeren kandelaar en een blikken lamp. Al met al een klein aantal items, ook voor zijn vermogensgroep. Opvallend genoeg stond er niets in de keuken, de ruimte die voor het overige de grootste diversiteit aan items kende. De haard in de keuken was echter wel voorzien van alle haardgereedschappen en zorgde hier waarschijnlijk voor de nodige verlichting. Bovendien lijkt het erop dat de kelder als opslagruimte bij de keuken diende. In het boerenhuishouden van Lijsbet Krijnen waren uitsluitend een lantaarn in het achterhuis en een koperen blaker in het voorhuis te vinden. Dit stemt overeen met de relatief hoge aanwezigheid van lantaarns bij boeren en een overigens geringe variatie in lichtbronnen. Deze verlichting zal dan ook nauwelijks bedoeld zijn om bij te kunnen werken of te lezen, daarvoor had men toch het daglicht nodig.

5.2.5. *Woning- en huishoudtextiel*

In de meeste huishoudens waren eerst gordijnen en pas dan, of daarna, schoorsteenkleden. De verspreiding van deze verwante items hing dan ook nauw samen. Alle soorten gordijnen samengenomen kenden zij een zeer brede spreiding. Die nam wel toe met de stijging van zegelklasse maar kende daarbinnen geen sterk onderscheid naar beroepsgroep. Bij de afzonderlijke soorten lijkt het glasgordijn meer gangbaar geweest te zijn onder de middenstanders.

Vloerbedekking, welke gedurende het overgrote deel van de achttiende eeuw enkel uit matten bestond, bleek bij uitstek iets voor de rijkste boedels geweest te zijn, en daarbinnen nog uitsluitend de middenstanders en ambtsdragers. Bij de meeste overige vormen van huishoudtextiel is er ook een zeer duidelijke toename van de aanwezigheid per vermogensgroep. Het tafellaken en servet waren hiervan de meest gebruikelijke, waarbij opvallend genoeg de aanwezigheid van het tafellaken niet, maar die van het servet wel mede bepaald lijkt door de beroepsgroep van de eigenaar. Het verschil komt duidelijker voor bij de aantallen, die bij middenstanders meestal het dubbele zijn en in de tientallen kunnen lopen.

TABEL 5.18. De aanwezigheid van woningtextiel per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
gordijn	4	4	3	4	3	5	4	6	5
glasgordijn	1	2	2	3	2	3	3	4	4
bedstedegordijn	1	2	3	2	2	3	2	2	3
rabat	3	3	2	4	2	4	3	5	5
gordijn totaal	4	4	4	4	4	5	5	6	6
schoorsteenkleed	3	4	4	4	4	5	4	5	6
vloermat, etc.	1	1	1	2	1	1	1	4	4
overige kleden	1	2	1	2	2	3	3	3	3
tafelkleed	1	1	1	3	3	4	3	4	4
tafellaken	4	4	4	4	5	6	5	6	6
servet	2	4	3	4	4	5	4	5	5
doek	2	3	2	3	4	3	3	3	3
kas-/spindoek	1	1	1	3	2	3	3	4	4
handdoek	1	1	1	3	2	4	2	4	4
Gemiddelde aantallen									
tafellaken	3	8	4	8	5	12	9	22	36
servet	4	7	6	20	9	39	17	83	78

In tabel 5.19 is een overzicht gegeven van de veranderingen in het bezit van gordijnen en tafellakens. Gordijnen kwamen halverwege de achttiende eeuw vaker voor, vooral bij middenstanders. Die aanwezigheid zakte aan het eind van diezelfde eeuw weer weg, vooral bij de boeren. Ook bij de tafellakens ziet men aanvankelijk een zeer brede spreiding en vervolgens nog een toename van de indexcijfers. In de laatste periode zijn zij bij de minder vermogende groepen bijna geheel verdwenen.

TABEL 5.19. Veranderingen in het bezit van enkele woningtextiel van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Gordijn								
1700-1729	–	4	4	4	–	5	4	6
1730-1764	4	5	3	5	4	5	5	6
1765-1795	3	–	4	5	2	5	5	6
Tafellaken								
1700-1729	–	4	4	4	–	6	5	6
1730-1764	1	4	4	5	5	5	6	6
1765-1795	3	–	2	2	4	6	6	6

Tabel 5.20. Vergelijking van het woningtextiel van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*In 't agterhuis*
2 gardijnen, rabat en schoorsteenkleed	1 paar gardijnen en schoorsteenkleed
1 servet op de tafel	1 tafellaken
– *In de vuure kas*	*In 't voorhuis*
5 tafellakens	1 schoorsteenkleed en 2 gardijnen
14 servetten	– *in de eike kas bevonden*
2 witte gardijnen	4 servetten
8 oude doeken	5 tafellakens en een groot dito
5 troordoekjes	eenige oude doekjes
In den haart	*Op de voorzolder*
1 schoorsteenkleed	1 handdoek
Op de zolder	2 strijken
1 webbe linden, 35 el	
nieuw linden, 7 el	
6 hand-doeken	

In de keuken van Willem Jans Wagemaker hingen twee gordijnen met een rabat en een schoorsteenkleed, die samen genoemd werden (tabel 5.20). Wellicht hebben deze gordijnen gediend om de bedstede die waarschijnlijk in de keuken was af te schermen. In de haardkamer hing een tweede schoorsteenkleed. Verder lagen in de vurenhouten kast een vijftal tafellakens en veertien servetten, twee witte gordijnen en acht oude doeken. Uiteindelijk lagen daarin ook nog vijf 'troordoekjes'. Dit was hetzelfde als een kastdoek of spindoek, een doek dat men in de kast op de planken legde of ter bescherming over het andere linnengoed. Andere kleden of vloerbedekking ontbraken.

Dit beeld is nauwelijks anders bij de boerin Lijsbet Krijnen. In het achterhuis waren een paar gordijnen met een schoorsteenkleed en een tafellaken. Ook in het voorhuis was er een schoorsteenkleed met twee gordijnen. In de eikenhouten kast in het voorhuis lagen vier servetten, vijf tafellakens, een groot tafellaken en ook enige oude doekjes. Op de voorzolder lagen dan twee strijken, die waarschijnlijk niet gebruikt werden voor de hennep, daar er bij de bedrijfsgoederen een 'kennip zift' hoorde. Op troordoekjes en strijk na waren dat alleen wat kleine verschillen in aantallen.

5.2.6. *Reiniging en hygiëne*

Van de verschillende items die gebruikt werden bij het schoonmaken van het huis bereikten de emmers en het totaal van alle veeggereedschappen de hoogste aanwezigheid in de verschillende sociale groepen (tabel 5.21). De emmer kwam zelfs iets vaker voor bij boeren dan bij middenstanders,

TABEL 5.21. De aanwezigheid van schoonmaakartikelen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
emmer	4	4	5	4	5	5	4	5	5
gieter	1	3	3	2	2	3	3	4	4
vuilnisblik	1	1	1	1	1	2	2	3	2
bezem	1	3	1	3	1	1	1	4	2
ragebol	2	2	1	3	1	2	2	3	3
borstel/varken	2	4	1	3	3	4	3	4	5
vegers totaal	2	4	2	4	3	4	3	5	5
muizenval	1	1	1	1	1	2	2	2	3
Gemiddelde aantallen									
vegers totaal	4	4	6	13	2	7	5	12	4

maar hier speelt dan gelijk de complicatie mee dat het ook om melkemmers zou kunnen gaan of anderszins om boerengereedschap. Bij de overige items nam het indexcijfer geleidelijk toe met de verandering van vermogensgroep, terwijl het bezit onder middenstanders meestal groter was dan onder boeren. Ook bij de vergelijking met ambtsdragers in de rijkste groep blijkt dat ofwel de verschillen niet erg groot waren, of dat het grootste verschil dat tussen boeren en middenstanders was.

Bij de textielreiniging waren het items als de wastobbe en het strijkijzer, die het meest voorkwamen en waar het minst een verschil tussen boeren en middenstanders valt aan te wijzen (tabel 5.22). Hierbij valt ook sterk op (vooral bij het strijkijzer) dat ze tegen het einde van de eeuw vooral nog in boedels uit de rijkere zegelklassen voorkwamen, wat eerder veel minder uitgesproken het geval was. De kleerpers, meestal kortweg 'pers' of 'pors' genoemd in de inventarissen, werd alleen bij rijkere middenstanders en ambtsdragers gevonden. Daarbij moet wel aangetekend worden dat in boerenboedels in plaats daarvan veelal een persbank te vinden was,

TABEL 5.22. De aanwezigheid van items om textiel te reinigen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
wastobbe	4	4	3	3	4	4	4	3	3
kleerpers	1	1	1	1	1	2	1	4	4
strijkijzer	2	3	2	3	3	4	4	5	4
was-/kleermand	1	3	2	4	3	4	3	4	4
hoedendoos	1	1	1	1	1	1	1	1	3
kleerborstel	1	1	1	2	1	3	1	4	3

al dan niet met nog enkele persplanken. Zij hadden echter een pers nodig voor de kaasbereiding, zodat men kan veronderstellen dat de uitsluitend onder boeren gangbare persbank tot de bedrijfsgoederen behoorde en niet voor textiel werd gebruikt. Alleen de ambtsdragers hadden een hoedendoos waarmee zij hun hoeden netjes hielden.

Bij items voor de persoonlijke hygiëne, zoals stilletje, sekreetje, ondersteker of waterpot, is duidelijk te zien dat deze veel vaker bij middenstanders werden aangetroffen en dat de indexcijfers toenamen per zegelklasse (tabel 5.23). Wat blijkt uit de totaalcijfers voor het bezit van stilletje en waterpot is dat de boeren hooguit het ene of het andere hadden, terwijl de middenstanders en ambtsdragers vrijwel allemaal zowel een stilletje als een waterpot bezaten. Afwijkend in dit verband waren de ondersteker en de kakstoel. De laatste was echter meer in het algemeen een kinderstoel en was dan aan de aanwezigheid van kleine kinderen gebonden, de ondersteker kwam in het algemeen niet zo heel vaak voor.

Het wasgerief, zoals een lampet, fonteintje of zeepbakje kwam uitsluitend bij de zeer rijke middenstanders en vooral de ambtsdragers voor. Ook het scheerbekken was vooral bij de ambtsdragers te vinden en ontbrak vrijwel geheel bij de minder vermogende middenstanders en boeren. Hetzelfde gold voor de zilveren tandenstokers.

Gezien het feit dat de meeste items vooral in de hoogste zegelklassen te vinden waren kan men zich afvragen hoe het beeld was bij huishoudens van een minder vermogende groep (tabel 5.24). In de boedel van de middenstander Willem Jans Wagemaker werden uitsluitend een tweetal emmers (in de 'winkel' of werkplaats), een ragebol (in de woonkeuken) en een schrobbe (wederom in de winkel) opgesomd. Noch voor de reiniging van kleding, noch voor de persoonlijke hygiëne lijken er speciale benodigdheden aanwezig te zijn geweest. Het boerenhuishouden van de weduwe Lijsbet Krijnen geeft een heel ander beeld, niet zozeer in diversiteit

TABEL 5.23. De aanwezigheid van items voor hygiëne per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
stilletje	1	3	1	3	1	3	2	4	5
kakstoel	1	1	1	2	1	3	2	2	3
ondersteker	1	1	1	1	2	1	2	2	3
waterpot	1	3	2	3	2	4	3	4	5
stilletje, etc.	1	4	3	3	3	5	4	5	5
lampet/fontein	1	1	1	1	1	1	1	1	4
scheerbekken	1	1	1	1	1	1	1	3	4
zeepbak	1	1	1	1	1	1	1	3	1
kam/kammandje	1	1	1	2	1	1	1	1	1
tandenstoker	1	2	1	1	1	1	1	3	2

Tabel 5.24. Vergelijking van de schoonmaakspullen van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*Beesten* (rubriek)
1 raagbol	2 wateremmers (de helft)
In de winkel	*In 't agterhuis*
2 emmers	2 strijkijzers
1 schrobbe (wellicht voor vis)	1 wastobbe en stoel
	In 't voorhuis
	– *in de eike kas bevonden*
	1 zilver oorlepeltje
	In 't oosterse kamertje
	1 pors-plank
	1 zand-kuyp
	Op de voorzolder
	1 val
	1 porsplank

maar in richting. Behalve een wateremmer (die hier veelbetekenend tussen allerlei landbouwgereedschap werd opgegeven) had zij namelijk volgens de inventaris niets om het huis schoon te houden. Wel was er een val om niet nader aangeduid ongedierte te vangen. Daartegenover had zij wel het een en ander voor kleding, namelijk een wastobbe met bijbehorende stoel en twee strijkijzers, beide in het achterhuis. Enkele 'porsplanken' zullen hier verder naar de kaasbereiding verwijzen, hoewel een kaaspers of persbank ontbreekt. Tot slot bleek er in de eiken kast tussen de kostbaarheden een zilver oorlepeltje te liggen, een item dat zelden in inventarissen vermeld werd.

5.3. ETEN EN DRINKEN

5.3.1. *Voedselbereiding*

In vrijwel ieder huishouden van elke groep waren wel enkele goederen die samenhingen met de voedselbereiding. De hoogste indexcijfers voor aanwezigheid vind men echter niet bij die voorwerpen die dienden om voedsel te bewaren (tabel 5.25). De items die de grootste verspreiding kenden waren de kruik, vleeskuip, spekbak en de grutten- of meelbak. Die waren in alle beroepsgroepen en de meeste vermogensklassen aanwezig, zonder dat er grote verschillen in indexcijfers waren. Alleen de vleeskuip kwam bij de rijkste vermogensgroepen bijna algemeen voor, de overige items haalden in vrijwel geen enkele groep de helft van de huishoudens. Andere items, zoals bus, trommel, broodbak, eierrek, kruiddoos en waterton, kwamen bijna uitsluitend voor in de boedels van middenstanders en

TABEL 5.25. De aanwezigheid van items om voedsel te bewaren per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
kruik	2	3	2	3	4	3	3	3	1
bus	1	3	1	2	1	2	1	3	2
trommel	1	3	1	3	1	2	1	4	4
vleeskuip	1	2	3	3	3	4	4	4	5
spekbak/-kuip	1	1	2	3	3	3	4	3	3
grutten-/meelbak	1	3	3	2	1	2	2	3	1
korenzak	1	1	1	1	2	1	2	1	1
broodbak	2	1	1	2	1	2	1	1	3
beschuit-x	1	1	1	2	1	1	1	1	1
koek-x	1	1	1	1	1	2	1	1	1
bonenton	1	1	1	1	1	1	2	2	1
vetpot	1	1	1	1	2	1	1	2	1
eierrek	1	2	1	2	1	2	2	3	3
haringtón	1	1	1	1	1	1	2	1	1
kruiddoos	1	1	1	2	1	2	1	3	2
appelmand	1	1	1	1	1	1	2	1	1
salade-x	1	1	1	1	1	2	1	4	4
waterton/-bak	1	1	1	2	1	2	1	3	4

ambtsdragers. Items die eerder bij boeren aangetroffen werden waren de korenzak, de haríngton en de appelmand, maar die kenden toch ook binnen deze beroepsgroep geen brede verspreiding.

Tabel 5.26 geeft een overzicht van het eigenlijke kookgoed, dat vrijwel overal aanwezig was. Dat gold vooral voor ketels en potten, die in bijna iedere groep de indexcijfers 5 en 6 bereikten. De verschillende soorten pannen kwamen wat minder frequent voor, bovendien iets vaker bij middenstanders en ambtsdragers dan bij boeren. Dat laatste is zeker duidelijk bij de 'overige pannen', terwijl daar bovendien vermogensgroep een rol speelde. Tussen de verspreiding van pan en koekenpan is slechts weinig verschil waarneembaar. Het bezit van zowel de water-/schenkketel als het wafelijzer wekt de indruk weinig beïnvloed te zijn door rijkdom en beroep. In vrijwel alle groepen werden deze items wel af en toe gesignaleerd, zonder ooit ergens hoge indexcijfers te behalen. Uit de gemiddelde aantallen van de ketels blijkt dat er weinig verschil bestond tussen de boeren en middenstanders. Bij de pannen, die in het algemeen minder voorkwamen bij de boeren, waren ook duidelijke verschillen in aantallen. Het braadspit kwam uitsluitend voor in boedels uit de hoogste zegelklassen van de ambtsdragers. Het laat zien wie het zich konden veroorloven om vers vlees te eten. De meeste mensen aten uitsluitend door roken of pekelen geconserveerd vlees, dat gekookt moest worden.[5]

Van het keukengerei waren de schuimspaan, de rasp en het hakmes het meest gangbaar, waar zij in bijna iedere groep in de helft of meer van de

TABEL 5.26. De aanwezigheid van kookgoed per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
ketel	3	5	5	5	6	5	5	6	6
schenkketel	1	1	1	2	2	2	2	2	2
overige ketels	1	1	2	1	1	2	2	3	1
pot	5	5	6	5	5	5	5	5	5
pan	1	4	3	4	3	3	4	4	5
koekenpan	4	4	3	3	4	3	4	4	4
overige pannen	1	2	1	2	2	4	2	5	5
wafelijzer	1	2	2	2	2	2	2	3	4
braadspit	1	1	1	1	1	1	1	1	3
deksel	1	2	1	2	1	1	2	3	4
bekken	2	1	3	1	2	2	3	2	3
Gemiddelde aantallen									
ketels totaal	2	2	3	3	4	5	5	6	6
pannen totaal	1	3*	2	6	2	4	3	6	7*

* Winkelvoorraden uit de inventarissen 117 en 233 zijn weggelaten.

boedels voorkwamen (tabel 5.27). De aanwezigheid nam wel altijd toe in de opeenvolgende vermogensgroepen. De meeste andere items kwamen vooral bij middenstanders voor en alleen in de rijkste groep ook bij boeren. Dat betrof dan de vijzel, het vergiet, de trechter en de koffiemolen. De worsthoorn werd enkel met zekere regelmaat bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers gevonden, terwijl de mosterdmolen ook meer in de hogere zegelklassen gezocht moest worden.

Uit de beschrijving van de ontwikkeling per periode was al gebleken dat de ketel in de loop der achttiende eeuw terrein verloor, waarschijnlijk ten gunste van enkele speciale typen van ketels. In tabel 5.28 is te zien hoe de

TABEL 5.27. De aanwezigheid van keukengereedschap per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
schuimspaan	3	3	3	3	4	5	4	6	5
vijzel	1	3	1	3	1	4	3	5	6
vergiettest	1	3	1	2	1	2	2	4	4
trechter	1	3	1	4	2	4	4	4	3
rasp	1	3	2	3	3	2	3	4	4
hakmes	3	2	3	3	3	4	3	3	4
worsthoorn	1	1	1	1	1	1	1	2	3
mosterdmolen	1	1	1	1	1	2	2	1	1

TABEL 5.28. Veranderingen in het bezit van kookgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Ketel								
1700-1729	–	5	6	5	–	6	6	6
1730-1764	4	5	5	5	6	5	5	6
1765-1795	4	–	4	4	5	4	5	5
Overige ketels								
1700-1729	–	1	1	1	–	1	1	1
1730-1764	1	1	1	2	1	1	1	1
1765-1795	1	–	4	2	1	3	1	2
Pan								
1700-1729	–	2	3	2	–	4	4	5
1730-1764	1	4	4	5	4	2	5	3
1765-1795	1	–	3	4	4	3	4	4

indexcijfers voor de ketels per periode in iedere groep wel iets afnamen, waarmee de geleidelijke teruggang van dit item zichtbaarder wordt. De 'overige ketels' waren zowel in de eerste als in de tweede periode blijkbaar nog zo onbekend dat de aanwezigheid daarvan nog in geen enkele groep aangetoond kan worden. Eerst in de laatste periode is te zien dat zij beginnen op te komen, vooral bij de middenstanders maar merkwaardigerwijze ook bij de boeren uit de zegelklasse van 24 st. Bij de pan is er niet zo duidelijk een ontwikkeling te achterhalen. In de rijkste vermogensgroepen werden de hoogste indexcijfers aan het begin van de eeuw behaald, om daar vervolgens sterk af te nemen in de volgende periode. In de andere groepen daarentegen was de verspreiding juist het hoogst in die middelste periode.

Het algemene beeld keert terug in de beide voorbeeldboedels (tabel 5.29). In het huishouden van de middenstander Willem Jans Wagemaker bevond het meeste keukengoed zich in de kelder die vlakbij de keuken was: van tin een trechter, van koper een schuimspaan, ketel en pannetje en verder nog een hakmes. In de keuken zelf stond een koperen vijzel en bijbehorende stamper. Een ijzeren pot en een wafelijzer stonden op de zolder, wat niet op een regelmatig gebruik wijst.[6] Merkwaardigerwijze stonden in het voorhuis, in de inventaris 'de winkel' genoemd en waar alle timmermansgereedschappen en voorraden lagen, een tweetal ijzeren potten en enige aarde potten, pannen en schotels. Het is niet waarschijnlijk dat het hier om een handelsvoorraad ging, hoewel het een vreemde plaats is voor kookgoederen. Ook een spekbak stond in de winkel, maar dat was wellicht eerder omdat men deze niet in het woongedeelte wilde zetten.

In het huishouden van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen waren de

Tabel 5.29. Vergelijking van het kookgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*Beesten* (rubriek)
1 kopere vijzel en stamper	2 kruiken (de helft)
In de kelder	1 koekpan (de helft)
1 tinne tregter	*In't agterhuis*
1 kopere schuimspaan	1 hakmes
1 kopere ketel	1 brood-bak
1 kopere pannetje	3 ijzere potten
1 hakmes	2 kopere ketels
Op de zolder	*In't voorhuis*
1 ijzere pot	1 kopere schuimspaan
1 wafel-ijzer	*In 't oosterse kamertje*
In de winkel	3 kruikjes
2 ijzere potten	*Op de voorzolder*
eenige aarde potten, pannen en schotelen	1 metale pot
1 spekbak	1 koper pannetje
	1 mostart molen
	1 vleis-kuip
	In de kelders
	3 rô aarde potten

kookgoederen ook zeer verspreid door het huis. Twee kruiken en een koekenpan werden genoemd bij de opsomming van het veebezit en de voorraden die het huishouden in gemeenschap bezat met een zoon van de erflaatster. In het achterhuis stonden drie ijzeren potten, twee koperen ketels, een broodbak en een hakmes. Drie kruikjes waren in het oosterse kamertje, naast het voorhuis. Op de voorzolder waren nog een metalen pot, een koper pannetje, een mosterdmolen en een vleeskuip aanwezig. Drie rode aarden potten stonden in de kelders.

Wat de beide boedels gemeen hadden waren allereerst de kookgoederen zelf, die een soort basisuitrusting vormden: één of meer koperen ketels, en enkele ijzeren en aarden potten en pannen, eventueel met een koekenpan. Ook de koperen schuimspaan en het hakmes waren in beide huishoudens terug te vinden. Als overige bereidingsmiddelen had de middenstander nog een vijzel en stamper, een trechter en een wafelijzer, terwijl bij de boer alleen nog een mosterdmolen was. Wat de bewaargoederen betreft had de eerste een spekbak, terwijl de ander een vleeskuip bezat, zoals in deze tijd gebruikelijk. Daarnaast bezat de boer echter ook een broodbak en her en der enkele kruiken. De verschillen waren hier dus niet bijzonder groot, noch in differentiatie, noch in kwantiteit.

5.3.2. *Tafelcultuur*

Dat een deel van het tafelservies min of meer tot de standaarduitrusting van ieder huishouden behoorde blijkt uit tabel 5.30. Borden, schotels en

TABEL 5.30. De aanwezigheid van tafelservies per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
schotel	6	6	6	5	6	6	6	6	6
tafelbord	5	4	4	5	5	5	5	6	6
kom	4	5	4	4	5	5	4	5	6
schaal	1	4	2	3	2	4	2	5	4
assiette	1	1	1	2	1	1	1	3	4
Gemiddelde aantallen									
schotel	18	30	26	49	44	45	39	73	65
tafelbord	16	24	22	45	19	28	30	70	53

kommen blijken in iedere beroeps- en vermogensgroep in meer dan de helft, en meestal in meer dan driekwart van de boedels aanwezig geweest te zijn. Veel beperkter al was het bezit van schalen, die vaker bij middenstanders aangetroffen werden. De tinnen assiette werd alleen in de laatste periode bij meer dan de helft van de vermogende middenstanders en ambtsdragers gevonden, voor die tijd was de assiette ook in deze groepen niet algemeen. Bij de gemiddelde aantallen valt op dat die voor schotels een stuk hoger lagen dan voor de borden.

Van het op specifieke artikelen gerichte tafelservies was dat voor boter en zout het meest algemeen (tabel 5.31). Voor beide gold, zoals al in het vorige hoofdstuk is opgemerkt, dat het om bedrijfsvoorraad kon gaan, in verband met de productie van boter en kaas en het zouten van vlees. Bij boter zijn echter die items buiten beschouwing gelaten die vooral bij boe-

TABEL 5.31. De aanwezigheid van specifiek tafelservies per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
boterpot	2	3	2	4	4	5	4	5	4
zoutvat	3	4	3	4	3	5	4	5	6
melkkannetje	1	2	2	2	2	2	4	3	3
peperbus/-doos	1	3	3	4	3	4	4	5	5
oliepot/-kan	1	4	1	3	1	3	2	4	5
azijnfles	1	1	1	2	1	3	1	3	5
mosterdpot, etc.	1	3	2	2	2	4	3	4	4
suikerpot	1	3	1	4	3	3	3	4	6
strooppot/-kan	1	1	1	2	1	2	2	3	1
sauskom/sausier	1	1	1	1	1	1	1	2	2
papkom	1	1	1	1	1	1	2	2	3

ren voorkwamen. De items die overbleven kwamen meestal juist vaker voor bij de middenstanders. Ook de melkkannen konden tot de bedrijfsgoederen behoren, maar de sterke stijging van hun aanwezigheid moet toch uit het kannetje als tafelservies verklaard worden (zie tabel 5.33). Waren ze in het begin van de eeuw nog vrijwel onbekend, in de tweede periode werden ze in de meeste groepen wel gesignaleerd. De spreiding verliep dus vrij gelijkmatig, met alleen in de laatste periode een sterke uitschieter voor de hoogste zegelklasse.

Peperbussen en dozen kenden eveneens een behoorlijk brede verspreiding en werden ook wel regelmatig aangetroffen bij boeren. Dat laatste kan nauwelijks gezegd worden van de flesjes en kannetjes voor olie en azijn. De rijke ambtsdragers onderscheidden zich van de middenstanders, en nog sterker van de boeren, daar in meer dan driekwart van hun inventarissen indicaties zijn voor de aanwezigheid van deze smaakmakers. Ook mosterdpotten (en -molens) waren in vele groepen te vinden.

Suiker en stroop waren aan het begin van de eeuw blijkbaar nog in geen enkele groep zo gebruikelijk dat er veel eigen voorwerpen voor waren (tabel 5.33). Mogelijk was de opkomst van die voorwerpen vooral verbonden aan het theeservies. In de tweede periode was het al bij middenstanders uit de zegelklassen van 24 st. en 3 gulden in de helft van de boedels aanwezig, terwijl het aan het eind van de eeuw ook bij boeren steeds meer opkwam. Waar suiker bij alle vermogende ambtsdragers aanwezig was, bleek stroop daar juist helemaal te ontbreken, in tegenstelling tot boeren en middenstanders. Misschien werd dit als kwalitatief minderwaardig beschouwd. Items voor saus en pap bleven beperkt tot de rijkste groepen, ook nog aan het einde van de achttiende eeuw. Bij boeren ontbraken ze vrijwel geheel.

Van het tafelbestek was al geconstateerd dat het bezit van een lepel zo goed als algemeen was (tabel 5.32). Veel minder gold dit voor mes en

TABEL 5.32. De aanwezigheid van tafelbestek per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
lepel	6	5	5	6	6	6	5	6	6
lepelrek	3	3	4	4	4	4	4	4	4
overige lepels	1	1	1	1	1	3	2	4	5
mes	1	3	2	3	1	4	3	4	5
vork	1	3	1	3	2	3	2	4	5
mes, 3 of meer	1	1	1	2	1	3	1	3	4
vork, 3 of meer	1	1	1	2	1	3	2	4	4
Gemiddelde aantallen									
lepels totaal	14	12	18	18	22	28	26	29	24

vork. In de meeste groepen kwamen deze items wel af en toe voor, maar alleen in de hoogste zegelklassen, en dan vooral bij middenstanders, waren ze aanwezig in meer dan de helft van de boedels. Evenzo lijkt het bezit van grotere aantallen messen en vorken, die dan voor individueel gebruik bestemd waren, geleidelijk aan te zijn toegenomen, maar ook deze waren enkel bij de rijkste ambtsdragers aan het einde van de achttiende eeuw in meer dan driekwart van de gevallen aanwezig (tabel 5.33). De 'overige lepels' werden vrijwel uitsluitend aangetroffen bij de vermogende middenstanders en ambtsdragers, terwijl het lepelrek juist een opmerkelijk gelijkmatige spreiding kende. Voor wat betreft de gemiddelde aantallen lepels valt het op dat deze ook in de minder vermogende groepen al behoorlijk hoog lagen en relatief weinig stegen (tabel 5.32). Overigens bezaten de meesten veel meer borden en schotels dan lepels, als men een vergelijking maakt met tabel 5.30.

Als we met deze gegevens kijken naar de voorbeeldboedels, dan blijkt dat in het huishouden van de middenstander Willem Jans Wagemaker het tafelservies een belangrijke decoratieve functie vervulde (tabel 5.34). Vooral delftsgoed stond op verschillende plaatsen in het huis uitgestald. Zo stonden er op de schoorsteen in de keuken vijf Delftse schotels, in een rek in de keuken bevonden zich drie grote en zeven kleine schotels en borden en in een theerek bevonden zich onder andere vijf Delftse schotels en een kom. Negen Delftse schotels en achttien borden sierden twee rekken in de haard, waar bovendien vier borden boven de achterdeur en vijf kleine schoteltjes boven de andere deur stonden. Ook in de achterkamer was er een rek met twee schotels en acht borden, terwijl daar tevens vijf schotel-

TABEL 5.33. Veranderingen in het bezit van tafelgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Melkkannetje								
1700-1729	–	1	1	1	–	1	1	3
1730-1764	1	1	2	3	2	1	3	3
1765-1795	3	–	3	2	3	3	5	5
Suikerpot								
1700-1729	–	1	1	2	–	1	2	3
1730-1764	1	1	1	4	3	1	3	5
1765-1795	1	–	3	4	2	3	4	5
Meer dan 2 vorken								
1700-1729	–	1	1	1	–	1	1	2
1730-1764	1	1	1	2	1	2	1	4
1765-1795	1	–	2	2	1	3	4	5

Tabel 5.34. Vergelijking van het tafelgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*Beesten* (rubriek)
5 Delfse schotelen op de schoorsteen	eenig aardewerk
2 Delfse kommen	*In't agterhuis*
6 porceleine kommen	eenige borden en koppen
3 groote en 7 kleine schotelen of borden in een rak	1 paar schalen
2 schotelen	*In't voorhuis*
5 Delfse schotelen en een dito kom in het theerak	4 schilpkommen en 14 tafelborden in een rak
1 witte komme	1 tinne schotel
In de kelder	9 aarde schotelen
2 tinne schotelen	4 dito schotelen
1 tinne boterpot	1 lepelhuis met 4 tinne lepelen
5 tinne zoutvaten	1 tinne boterpot
19 tinne lepelen	1 kopere ring(?)
1 kopere peperdoos	7 borden
1 kopere ring	– *in de eike kas bevonden*
6 Delfse schotelen	1 messekoker met zilver beslagen (met ander zilver aan een leren riem)
17 borden	3 zilvere lepels
1 oly-kannetje	*In't oosterse kamertje*
1 suiker-potje	3 borden
2 witte zoutvaatjes	*Op de voorzolder*
In den haart	1 mostart molen
9 Delfse schotelen en 18 borden in 2 rakken	*In de kelders*
4 borden boven de agterdeur	5 borden
3 witte schotelen	3 boterpotten
3 kommen	1 botervloot en stoeltje
eenig rouw aardewerk	
In't agterkamertje	
2 schotelen en 8 borden in een rak	
In de winkel	
eenige aarde potten, pannen en schotelen	

tjes boven de deur stonden. Bovendien stonden er op verschillende plaatsen in de keuken nog twee schotels en twee Delftse, één witte en zes porseleinen kommen. Drie witte schotels en kommen stonden ook in de haard. In de kelder, een opbergruimte die zich dicht bij de keuken moet hebben bevonden, stonden zeventien borden, zes Delftse schotels en ook nog een tweetal tinnen schotels. Dat de voorraad serviesgoed hiermee niet uitputtend beschreven was blijkt uit de vermelding van 'eenig rouw aardewerk' in de haard en, zoals bij het keukengoed al gezien was, 'eenige aarde potten, pannen en schotelen' in de winkel, tussen het timmermansgereedschap. Borden, schotels en kommen, die het meest algemene serviesgoed vormen, lijken dus in behoorlijke hoeveelheden aanwezig te zijn geweest en vervulden niet zelden een decoratieve functie. Met uitzondering van

het tweetal tinnen schotels in de kelder ging het bij de gespecificeerde items vooral om delftsgoed en een weinig porselein, terwijl er ook een hoeveelheid goedkoper, nauwelijks vermeldenswaardig aardewerk serviesgoed was.

Waar tin voor deze middenstander waarschijnlijk te duur was voor de grotere voorwerpen, werd dit wel gebruikt voor het meer specifieke tafelservies dat in de kelder stond, evenals koper. Dat bestond namelijk uit een tinnen boterpot en vijf tinnen zoutvaten, een koperen peperdoos en, zonder materiaalopgave, een oliekannetje, een suikerpotje en twee zoutvaatjes. Niet alleen voor het gangbare boter en zout, maar ook voor olie, peper en suiker waren er al voorwerpen aanwezig. Voor mosterd, dat in deze tijd nog vrij vaak voorkwam, was er niets speciaals. Het tafelbestek lag ook voor het grootste deel in de kelder. Dit bestond voornamelijk uit negentien tinnen lepels. Bij de manskledereen werd er bovendien een zilveren heftmes genoemd, dat blijkbaar tot zijn persoonlijke sieraden hoorde. Voor de vrouw, van wie kleding en sieraden ook zijn opgegeven, werd geen mes genoemd, maar het is mogelijk dat dit in haar geval schuil ging achter het niet verder beschreven 'zilverwerk op wederzijden'. Uit sommige voorbeelden uit het vorige hoofdstuk bleek dat hiertoe ook een mesje kon horen. Vorken lijken helemaal te ontbreken in dit huishouden.

In de inventaris van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen leek het beste serviesgoed in het voorhuis te staan. Daar was een rek met vier 'schilpkommen' (= kommen in schelpvorm) en veertien tafelborden. Ook werden in deze kamer nog een tinnen schotel, dertien aarden schotels en zeven borden genoemd. Verder stond er verspreid door het huis nog het een en ander: enige borden en koppen in het achterhuis, in diezelfde ruimte nog een paar schalen (indien er een evenaar of balans geweest was zou men bij 'een paar' eerder aan weegschalen denken), drie borden in het oosterse kamertje en vijf borden in de kelder. Verder stond er tussen de bouwgereedschappen nog wat aardewerk. Behalve de tinnen schotel uit het voorhuis werd er hier nauwelijks materiaal gespecificeerd, er lijkt in ieder geval zelfs geen delftsgoed geweest te zijn.

Als meer specifiek serviesonderdeel kwamen alleen de tinnen boterpot uit het voorhuis en de mosterdmolen, op de voorzolder, in aanmerking. Het is opvallend dat de mosterdmolen vooral bij boeren werd aangetroffen, terwijl mosterdpotten vervolgens weer meer bij de middenstanders hoorden. In de kelder stonden overigens nog een drietal 'rô aarde' boterpotten, alsmede een botervloot en stoeltje. Die laatste combinatie wijst erop dat het hier om gereedschap ging om boter te bereiden. Tafelbestek bestond ook hier vooral uit lepels. Het aantal tinnen lepels was vier, veel minder dan in de vorige boedel, maar deze bevonden zich wel in een lepelhuis, in het voorhuis. In diezelfde kamer lagen in de eikenhouten kast ook drie zilveren lepels, naast een messenkoker met zilver beslagen. Het eigenlijke mes zelf werd verder niet genoemd.

In beide boedels bleken borden, schotels en kommen in redelijke tot

grote hoeveelheden aanwezig te zijn geweest, waarbij er wellicht een verschil in kwaliteit was in het gebruik van materialen (Delfts aardewerk en een beetje porselein bij de middenstander tegenover niet genoemde materialen bij de boer). Voor boter waren er in beide huishoudens spullen, maar bij de boer leken die ook te zijn gebruikt om zelf boter te bereiden. Voor het gebruik van zout, peper, olie en suiker zijn er geen aanwijzingen in de inventaris van het boerenhuishouden, dat daartegenover wel een mosterdmolen had. Het tafelbestek bestond in beide huishoudens vrijwel alleen uit lepels, waarvan Lijsbet Krijnen er minder had dan Willem Jans Wagemaker, maar wel van zilver en met een lepelhuis. Messen zijn slechts herkenbaar voor zover ze als persoonlijke sieraden waren geïnventariseerd om hun zilverwerk en kwamen alleen in kleine aantallen voor. Vorken ontbraken helemaal in beide huishoudens.

5.3.3. *Drinkgerei en roken*

Van het traditionele drinkgerei kende de kan de grootste verspreiding. Uit tabel 5.35 blijkt dat kannen in bijna iedere groep in meer dan driekwart van de boedels voorkwamen. Bij de bekers, die qua hoogte van de indexcijfers op de tweede plaats kwamen, valt het op dat zij vaker bij boeren te vinden waren dan bij de middenstanders. Bij het overige drinkgerei was in de regel het omgekeerde het geval. Pullen en, in sterkere mate, glazen en romers werden veel meer aangetroffen bij middenstanders. De 'overige glazen' waren vrijwel uitsluitend voorbehouden aan de meer vermogende middenstanders en ambtsdragers.

TABEL 5.35. De aanwezigheid van drinkgerei per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
kan	5	5	4	5	5	5	5	6	5
pul	1	3	2	3	2	3	2	4	4
beker	3	3	4	3	5	5	5	4	4
glas	2	5	2	4	3	4	3	5	5
romer	2	3	1	4	2	3	3	4	4
overige glazen	1	1	1	2	1	1	1	3	3
bier-x	5	4	3	4	4	4	4	6	5
wijn-x	1	2	1	3	1	2	1	4	4
drank-x	1	1	1	2	1	2	1	3	1
pijpkan	1	1	2	2	3	3	3	3	2
tulle	1	1	3	2	1	2	3	2	2
fles	3	3	3	3	4	3	3	4	4
Gemiddelde aantallen									
kan	2	6	4	5	2	4	4	7	8

Bij de vergelijking van drankvermeldingen in de loop van de tijd was al gebleken dat de aanwezigheid van items ten behoeve van het bierdrinken was toegenomen, waar men eerder een afname zou verwachten. Uit de vergelijking tussen de beroepsgroepen blijkt dat deze toename zich bij alle groepen had voorgedaan, zodat halverwege de eeuw voorwerpen voor bier bijna overal in meer dan de helft van de boedels voorkwamen en aan het eind van de eeuw zelfs in meer dan driekwart (zie ook tabel 5.37). Wijnglazen en -kannen werden alleen bij middenstanders aangetroffen en ook daar niet in overweldigende mate. Andere sterke dranken hoorden nog exclusiever bij de hoogste zegelklassen. Bij de ambtsdragers kon men vaak iets voor wijn aantreffen, maar nauwelijks voor de andere sterke dranken die juist in de achttiende eeuw nogal opkwamen.

Bij de pijpkan en de tulle is, zoals al eerder werd uiteengezet, het onderscheid niet geheel duidelijk. In beide gevallen zou het een soort speen kunnen zijn. De mogelijkheid dat het gewoon gangbaar drinkgerei was, moet men niet uitsluiten. De pijpkan kwam in ieder geval iets vaker voor in de rijkste groepen dan de tulle. Beide items samengenomen kwamen in alle groepen ongeveer evenveel voor, behalve dan dat zij in de zegelklasse van 3 st. ontbraken. Zowel de tinnen waterfles als de gewone fles kenden een geleidelijke toename per zegelklasse en een redelijk gelijke verdeling tussen boeren en middenstanders (de waterfles iets minder bij boeren).

Alvorens te kijken naar het bezit van de verschillende koffie- en theegoederen bij de beroeps- en vermogensgroepen is het goed om eerst eens het totaalbeeld van beide dranken, zoals tabel 5.36 en 5.37 die geven, te beschouwen. In de eerste periode bleken deze nieuwe genotmiddelen nog niet in de boedels van boeren voor te komen. Bij middenstanders vond men ze echter in alle vermogensgroepen, thee in meer dan driekwart van de boedels vanaf 48 st. en koffie in meer dan de helft vanaf 3 gulden. Na 1730 bleek de mogelijkheid om beide dranken te bereiden of te drinken in vrijwel alle boedels van middenstanders aanwezig te zijn, evenals, voor zover het thee aanging, in meer dan de helft van de inventarissen van boeren. Aan het eind van de eeuw was hierin nauwelijks meer verschil tussen boeren en middenstanders. Alleen bij de meest vermogende middenstanders kon men vanaf halverwege de eeuw ook met enige regelmaat speciale

TABEL 5.36. De aanwezigheid van minstens één voorwerp voor thee en koffie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
thee-x	3	5	4	4	4	5	4	5	6
koffie-x	3	4	2	4	2	3	3	5	6
chocolade-x	1	1	1	1	1	1	1	3	3

TABEL 5.37. Veranderingen in het bezit van drinkgerei van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Bier-x								
1700-1729	–	3	3	3	–	2	3	5
1730-1764	5	4	4	5	3	4	4	5
1765-1795	6	–	5	5	6	5	6	6
Thee-x								
1700-1729	–	3	1	4	–	5	1	5
1730-1764	4	6	4	6	5	5	4	6
1765-1795	5	–	6	5	6	5	6	6
Koffie-x								
1700-1729	–	3	1	3	–	1	1	4
1730-1764	1	4	2	5	3	4	3	6
1765-1795	6	–	5	5	3	5	6	6
Tabak-x								
1700-1729	–	3	2	3	–	1	1	4
1730-1764	1	1	2	3	2	5	4	6
1765-1795	3	–	1	5	3	5	4	6

artikelen voor chocoladedrank aantreffen. Bij de vermogende ambtsdragers waren de thee- en koffievoorwerpen altijd aanwezig, zodat men kan aannemen dat deze dranken daar ook al vanaf het begin van de eeuw in gebruik waren.

De afzonderlijke items zijn gesplitst in de tabellen 5.38 en 5.39. De meest belangrijke items, zoals trekpot, theeketel en koffiekan, waren in de meeste groepen te vinden, maar overwegend bij de middenstanders en in toenemende mate in de hogere zegelklassen. Deze hadden ook trekpotten in grotere hoeveelheden. Dit weerspiegelt de latere opkomst van deze dranken bij boeren. Items als de theebus, het theerek, de koffiekan en de koffiedoos ontbraken geheel bij minder vermogende boeren, terwijl de indexcijfers in de andere groepen tamelijk stabiel bleven. Overigens kenden koppen en kopjes vanaf het begin ook een zeer hoge score op de aanwezigheidsindex, maar daarvan is het lang niet altijd duidelijk in hoeverre deze onverbrekelijk met thee en koffie verbonden waren. Aan het eind van de eeuw waren ook theekopjes of theegoed echter in een meerderheid van de huishoudens uit alle groepen aanwezig. Koffiekopjes bleven vrij uitzonderlijk.

Voor het tabaksgebruik komen pas aanwijzingen vanaf het moment dat de hierbij benodigde voorwerpen kostbaarder werden (zie tabellen 5.37 en 5.40). Uit het voorgaande hoofdstuk was al gebleken dat bijvoorbeeld ta-

TABEL 5.38. De aanwezigheid van items voor de bereiding van thee en koffie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
trekpot	3	4	2	4	4	4	3	5	6
theeketel	2	3	3	2	3	3	4	4	5
theebus	1	4	1	4	3	3	3	4	5
theerek	1	3	3	3	2	4	3	3	3
koffiekan	1	3	1	3	1	3	3	4	5
koffieketel	3	4	2	3	2	3	2	3	3
koffiemolen	1	2	1	3	1	2	2	4	3
koffiedoos	1	1	1	1	1	2	1	2	3
Gemiddelde aantallen									
trekpot	2	2	2	4	2	4	4	12	10

baks- en snuifdozen niet zelden van zilver waren. Het waren dit soort items die het tabaksgebruik zichtbaar maakten. In de eerste periode treft men nog vrijwel alleen tabaksdozen aan, die uitsluitend bij middenstanders voorkwamen. Alleen de rijkste middenstanders hadden soms ook al een snuifdoos. In de daaropvolgende periode kwamen snuifdozen en kwispedoren verder op. Alles bij elkaar waren het items die vooral bij middenstanders en de rijkste boeren te vinden waren. Dit gold ook voor de verbreiding van de tabakskomfoor, maar men kan natuurlijk ook gewone komfoortjes gebruikt hebben om een pijpje te roken. Over de gewoonte van het pijproken hebben de inventarissen uiteindelijk weinig te zeggen.

In de inventaris van de middenstander Willem Jans Wagemaker komt men grote hoeveelheden drinkgerei tegen (tabel 5.41). Allereerst blijkt hij behoorlijk voorzien geweest te zijn van alles wat van oudsher gebruikelijk was. In de keuken stond een tinnen kan en in een theerek aldaar ston-

TABEL 5.39. De aanwezigheid van thee- en koffieserviezen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
kopjes, etc	3	5	4	5	3	5	4	5	6
theekopje, etc.	2	3	2	3	4	4	2	3	3
koffiekopje	1	1	1	1	1	2	1	3	4
kopjes totaal	4	5	4	5	4	5	4	5	6
spoelkom	1	3	1	2	1	3	3	4	5
klapmuts	1	1	1	1	1	1	1	2	3
theeblad	1	3	1	3	1	3	2	4	5
schenkbord	1	1	1	2	1	2	1	4	4

TABEL 5.40. De aanwezigheid van items voor het gebruik van tabak per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
tabak-x	1	4	1	4	2	4	3	5	6
tabaksdoos	1	1	1	3	1	3	2	4	3
snuifdoos	1	2	1	2	1	2	2	3	2
kwispedoor	1	3	1	2	1	2	2	3	3
tabakskomfoor	1	2	1	2	1	2	1	4	5

den een tiental pulletjes. Nog een kannetje, tussen allerlei tinwerk vermeld, stond in de kelder. In het achterkamertje bevond zich een glazenrekje met 25 'bier-glazen of romers', wat dan wel glazen van verschillende grootte waren. Ook in een ander rekje in dezelfde kamer bevonden zich drie romers en een onbekend aantal bierglazen. Vooral het glaswerk was hier dus in behoorlijke mate voorhanden. Overigens stonden in de keuken nog een tinnen pijpkannetje, tussen een kan en een vijzel met stamper, en was er in de kelder een tinnen tulletje. Er zijn geen aanwijzingen dat er kleine kinderen tot het huishouden behoorden of behoord hadden. Het feit dat de zus van de erflater testamentair erfgenaam was doet vermoeden dat het echtpaar kinderloos gebleven was, zodat noch de pijpkan noch de tulle in dit geval ooit de functie van speen vervuld zullen hebben.

Evenals bij het tafelservies, en waarschijnlijk in nog sterkere mate, vormden het thee- en koffiegerei een belangrijk decoratief element in het huis. Er stonden vier schoteltjes op het beschot, vijf Delftse schoteltjes en zes Delftse kopjes boven de deur, eenzelfde set boven de andere deur en negen Delftse kopjes met 21 porseleinen kopjes, 23 bakjes en een porseleinen trekpot in een theerek. Verder stonden in deze ruimte nog een tiental porseleinen koppen en één Delftse op plaatsen die niet verder aangeduid zijn. Ook in de kelder stonden nog dertien Delftse kopjes en zes witte koppen. De haard telde negen bakjes boven de schoorsteen en drie koppen. Drie rekjes en een glazenrekje in het achterkamertje stelden veertig schoteltjes of bakjes en veertien kopjes ten toon, voor zover bekend grotendeels van delftsgoed, maar ook drie stuks porselein.

Maar niet alleen het theeservies was aanwezig. Er waren welgeteld zes trekpotjes in huis, een porseleinen in de keuken, een tinnen in de kelder en vier in het achterkamertje, waarvan één van koper en één van aarde. Speciale theeketeltjes had hij niet, maar wel weer theebussen: twee blikken en twee koperen in de kelder, bovendien nog een blikken en twee glazen in de rekjes in het achterkamertje. Daarnaast moet er ook al koffie gedronken zijn in dit huishouden. In de kelder stonden namelijk een koffieketel van koper, één van blik en een kleinere, ook van blik. Uiteindelijk was er ook een thee-blaadje in de keuken. Gezien de hoeveelheid thee-

Tabel 5.41. Vergelijking van het drinkgerei van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*In't agterhuis*
4 schoteltjes op't beschot	eenige koppen bij borden
5 Delfse schoteltjes en 6 kopjes boven de deur	*In't voorhuis*
5 schoteltjes en 6 kopjes boven de andere deur	1 glas
10 porceleine koppen	3 aarde koppen op de kas
1 Delfse kop	2 flessjes
9 witte koppen	
1 theerak (waarin:) 9 Delfse kopjes, 10 pulletjes, 21 porceleine kopjes, 23 dito bakjes, 1 rô porceleine trekpot	
1 thee-blaadje	
1 tinne kan	
1 tinne pijpkannetje	
In de kelder	
1 tinne trekpot	
1 tinne tulletje	
1 kannetje	
1 kopere koffy-ketel	
1 blikke koffy-ketel	
1 kleine blikke koffy-ketel	
2 blikke thee-bossen	
2 kopere thee-bossen	
13 Delfse kopjes	
6 witte koppen	
In den haart	
5 kleine schoteltjes boven de andere deur	
6 bakjes op de schoorsteen	
3 koppen	
In't agterkamertje	
1 rakje met 16 Delfse bakjes, 3 dito kopjes, 2 trekpotten 1 kopere trekpot, 1 blikke thee-bos	
1 rakje met 4 Delfse schoteltjes, 5 dito bakjes, 2 porceleine bakjes, 10 Delfse kopjes, 1 porcelein kopje, 1 aarde trekpot, 2 glaze theebossen, 3 romers, bierglas	
1 glaze rakje met 25 bierglazen of romers en 13 schoteltjes of bakjes	

goed zou men denken dat dit vooral in het achterkamertje werd gedronken, maar daar waren enkel een drietal stoelen aanwezig. De haardkamer bevatte tenminste nog een ronde tafel, twee theetafeltjes en vijf stoelen. In ieder geval probeerde deze middenstander helemaal mee te gaan in de moderne populariteit van het thee- en koffiedrinken.

Hierbij vergeleken had zijn dorpsgenote Lijsbet Krijnen bijzonder weinig. In het achterhuis stonden enkele koppen bij de borden terwijl in het

voorhuis drie aarden koppen op de eikenhouten kast stonden. Deze vervulden hier dus ook of vooral een decoratieve functie, als kaststel. Verder waren er een glas en twee flesjes in het voorhuis. Wellicht werd hier gedronken uit de kruikjes, die elders, namelijk onder het kookgerei, zijn besproken. Of men dronk alleen uit heel goedkoop aardewerk dat niet vermeldenswaardig was. In ieder geval ontbrak hier niet alleen alle thee- en koffiegoed, maar ook het overige drinkgerei blijkt nauwelijks vergelijkbaar met datgene wat een timmerman in dezelfde tijd aanschafte. Rookgerei werd in geen van beide boedels geïnventariseerd.

5.4. CULTUUR

5.4.1. *Boekenbezit en schriftcultuur*

Uit de vergelijking van het boekenbezit door de tijd heen was gebleken dat dit vrij algemeen was. Er zijn dan ook niet zeer grote verschillen tussen de beroepsgroepen en zegelklassen aan te wijzen (tabel 5.42). Als men

TABEL 5.42. De aanwezigheid van boeken en schrijfmeubilair per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
bijbel	1	1	3	4	3	4	3	5	5
testament	1	1	1	1	1	2	2	2	4
psalmboek	1	1	1	1	2	1	2	3	1
kerkboek	1	1	1	2	2	1	2	2	1
boek met zilver	3	3	3	3	3	3	3	3	5
overige boeken	2	3	3	4	3	4	4	5	5
overige papieren	1	1	1	1	1	1	2	1	3
boeken totaal	3	3	4	5	4	5	4	6	5
lessenaar	1	2	1	3	2	4	3	4	5
schrijf-/schoolbord	1	1	1	2	1	1	2	2	1
inktkoker, etc.	1	2	1	3	1	3	2	4	4
Aantal boeken									
gemiddeld	2	8	5	10	5	14	6	46	113
maximum	5	14	13	50	13	88	19	411	292
Aantal inventarissen met x boeken									
x= 1	3	1	3	–	3	2	2	3	–
x= 2-4	–	–	3	6	4	2	3	1	1
x= 5-10	1	1	1	2	1	3	4	1	–
x= 11-20	–	2	2	4	2	4	2	6	1
x= 21-50	–	–	–	1	–	1	–	2	–
x= 51-	–	–	–	–	–	1	–	2	6

kijkt naar het bezit van boeken in het algemeen lijkt het erop dat boeren iets vaker zonder leefden dan middenstanders. De afname van het bezit aan boeken lijkt zich aan het eind van de eeuw in alle zegelklassen te hebben voorgedaan, ook bij de rijksten. Het is bijzonder opvallend dat boeken met zilverbeslag in alle groepen evenveel zijn aangetroffen. Alleen bij de vermogende ambtsdragers kwamen deze aanzienlijk vaker voor.

Over de omvang van het boekenbezit is het moeilijk goede cijfers te geven. De aantallen werden namelijk vaak niet gespecificeerd, zoals in 'een boekekasje met eenige oude boeken' (5). Zou men hier nog een bescheiden aantal kunnen schatten, riskanter wordt dat bij een schoolmeester met 'een kas, waarin boeken, waarvan een cathalogus zal worden geformeerd' (213). Dit suggereert een behoorlijk groot aantal. Maar ook bij de grote bibliotheken die wel zijn gespecificeerd volgt vaak op de laatste titel de mededeling dat er nog 'een groote parthij boeken van weijnig waerdij' was (181), of 'negen pacquetten, bevattende diverse boeken en papieren van verscheiden aert, octavo en minder formaat' (129).

In ongeveer een derde deel van het aantal inventarissen met boeken kan het aantal niet precies worden aangegeven. Bovendien zijn gemiddelde aantallen hier relatief vaak vertekend door uitschieters. De middenstanders van 24 st. hadden gemiddeld tien boeken dankzij één van hen, die er vijftig had. Zonder die uitzondering was het gemiddelde zeven geweest. Om toch een indicatie te geven van het boekenbezit zijn in de tabel zowel gemiddelden als spreiding gegeven. In driekwart van de boedels met boeken waren er waarschijnlijk minder dan tien aanwezig. Vooral bij boeren lijkt het ongebruikelijk te zijn geweest meer dan vijf à zes boeken te bezitten. Meer dan twintig boeken vond men eigenlijk alleen bij middenstanders en ambtsdragers uit de hoogste vermogensgroepen.

Bij de overige items die op geletterdheid wijzen was de lessenaar het meest verbreid. Kwam deze in het begin van de eeuw praktisch alleen bij middenstanders voor, naarmate de eeuw vorderde trof men deze ook in boerenhuishoudens aan. Tussen de zegelklassen leek geen groot verschil te bestaan, al werd het nauwelijks gesignaleerd bij de armste groep. Het schrijf-/schoolbord bleef beperkt tot het begin van de eeuw en daar leek geen onderscheid te bestaan tussen boeren en middenstanders. De inktkoker en andere schrijfbehoeften daarentegen waren iets van de middenstanders, eerst aan het eind van de eeuw kwam deze ook bij enkele vermogende boeren voor.

In de huishoudens uit de zegelklasse van 24 st. was het bezit aan goederen die met boeken en schriftcultuur te maken hadden in het algemeen zeer bescheiden (tabel 5.43). Dit blijkt ook uit de twee voorbeeldinventarissen. Willem Jans Wagemaker had twee bijbels als totaal boekenbezit. De ene was een exemplaar voor in de kerk, met zilverbeslag. De bewaarplaats was niet duidelijk gespecificeerd, het lijkt gewoon ergens in de keuken gelegen te hebben, niet in een kast of een rek. Bij de andere bijbel, die zich

Tabel 5.43. Vergelijking van de schriftcultuur van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	
1 bijbel met zilver beslag	
1 bijbel met lessenaar	

ook in de keuken bevond, hoorde een lessenaar. Men mag aannemen dat dit een groot formaat of folio-bijbel was. Uit de vele vorderingen van de boedel, die een waarde van bijna *f* 950,– bedroegen en genoteerd stonden in schuldboeken die een periode van meer dan dertig jaar bestreken, kunnen we afleiden dat hij ook de schrijfkunst wel machtig was. In het geval van de boedel van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen kunnen we daar niet zo zeker van zijn. Haar weinige vorderingen, ter waarde van nauwelijks *f* 7,–, vergden geen uitvoerige boekhouding en ook verder was er in het huis geen boek te vinden.

5.4.2. *Woningdecoratie*

Bij de woningdecoratie kan men duidelijk categorieën onderscheiden die opkwamen of juist uit de gratie raakten (tabel 5.44 en 5.45). Het bezit van

TABEL 5.44. De aanwezigheid van woningdecoratie per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Indexcijfers									
schilderij	1	4	2	4	3	5	3	6	6
prent	1	1	1	1	1	1	1	2	3
beeld	1	1	1	2	1	2	1	4	5
spiegel	4	5	4	5	4	6	5	6	6
klok	2	1	3	4	2	3	4	4	3
zakhorloge	1	1	1	2	1	2	1	2	4
weerglas	1	1	1	1	1	1	1	2	3
bloem-x	1	1	1	1	1	1	1	2	3
vogelkooi	1	2	3	3	1	2	2	4	4
religiosa	1	1	1	1	1	2	1	1	1
curiosa	1	1	1	1	1	1	1	3	2
kaststel	1	2	1	3	2	3	3	4	5
schotelrek	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Gemiddelde aantallen									
spiegel	1	2	1	3	1	3	1	4	6
schilderij	–	9	3	12	3	18	7	24	41

TABEL 5.45. Veranderingen in het bezit van woningdecoratie van verschillende vermogens- en beroepsgroepen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Schilderij								
1700-1729	–	4	4	4	–	5	1	6
1730-1764	1	2	3	5	4	5	4	6
1765-1795	1	–	1	4	2	5	2	6
Klok								
1700-1729	–	1	1	2	–	2	2	3
1730-1764	1	1	2	3	3	1	4	3
1765-1795	4	–	3	3	3	3	5	4
Vogelkooi								
1700-1729	–	3	3	3	–	1	1	4
1730-1764	1	1	2	3	1	1	3	3
1765-1795	1	–	3	1	1	1	2	4

schilderijen nam bijvoorbeeld sterk af bij de meeste zegelklassen. Dit was echter een ontwikkeling die zich vooral bij de boeren voordeed, terwijl de middenstanders hier een grote stabiliteit vertoonden. In alle zegelklassen bleek een duidelijk verschil tussen de onderscheiden beroepsgroepen, zodat de rijkste ambtsdragers en middenstanders allemaal over tientallen schilderijen beschikten, terwijl slechts de helft van de boeren uit dezelfde vermogensgroep over een veel kleiner gemiddeld aantal schilderijen beschikte. Prenten en beelden waren dan nog een stuk exclusiever.

De spiegels toonden per zegelklasse, maar ook als totaalbeeld relatief weinig verschil, al kwamen ze duidelijk minder vaak voor bij de boeren. Toch behoorden ze zo goed als tot de standaarduitrusting van ieder huishouding en daar bleef het in de achttiende eeuw bij. Maar als men ook hier kijkt naar verschillen in aantallen ziet men dat er in een boerenhuishouden vrijwel nooit meer dan één spiegel was, terwijl dat aantal bij middenstanders en ambtsdragers hoger lag. In de vermogende huishoudens met meer spiegels kwamen vervolgens ook lijsten met kostbare materialen, zoals ebbenhout, of met zwarte beschildering of verguldsel voor.

Klokken en horloges maakten in alle groepen een sterke opkomst door, vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw. De klok kende daarbij een veel bredere spreiding en was aan het eind van de eeuw zelfs in een aantal boedels van de laagste zegelklasse te vinden. Ook de spreiding over de beroepsgroepen is opmerkelijk, daar de klok in verscheidene vermogensgroepen even veel of vaker voorkwam bij boeren als bij middenstanders of ambtsdragers. Het zakhorloge daarentegen was alleen te vinden bij die laatste groepen. Men vindt overigens vrijwel geen huishouden met meer dan één horloge of klok. Het weerglas was enkel te vinden in die

huishoudens waar ook al een horloge was.

De vogelkooien kwamen zowel veel voor bij de rijkste groepen als rond de zegelklasse van 24 st. Er lijken zich een tweetal verschillende verschuivingen voor te hebben gedaan. In het begin van de eeuw kwamen vogelkooien relatief veel voor bij de minder vermogende groepen, waar echter een vermindering van hun aanwezigheid plaats vond. In de rijkste groep bleef de aanwezigheid vrij constant bij de middenstanders. Wellicht dat deze laatsten meer exotische vogels hielden, terwijl men in de middengroepen vooral leeuweriken had. Het kaststel kwam pas halverwege de achttiende eeuw echt op en kende vervolgens in alle zegelklassen een behoorlijke verspreiding. Daarbij liepen de middenstanders aanmerkelijk voor op de boerenhuishoudens. Dit weerspiegelde zich ook in de gemiddelde aantallen, die overigens nooit erg hoog kwamen te liggen.

Veel van de decoratieve goederen vindt men vooral bij boedels uit de hogere zegelklassen. De inventaris van Willem Jans Wagemaker is in dit opzicht aan de sobere kant (tabel 5.46). In de keuken bevonden zich 'zeven schilderijen zo groot als klein', 'een spiegel' en 'een vogelkoytje'. In de winkel, bij het gereedschap en de voorraden, was zelfs een tweede kooi, namelijk 'een leeuwerkskoy met ijzere tralien' en merkwaardigerwijze ook 'een klokje', dat men nu juist in de keuken zou verwachten (tenzij het hier om een stuk timmermansgereedschap ging). Op de vurenhouten kast in de keuken stond een relatief klein kaststel, namelijk 'een Delfs stel-

Tabel 5.46. Vergelijking van de woningdecoratie van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*In't agterhuis*
1 rak (met schotelen etc.)	1 rak
1 stelsel van 2 Delfse pullen en een pot, op de kas	*In't voorhuis*
1 theerak	1 rak
7 schilderijen, zo groot als klein	1 schilderijtje
1 spiegel	1 kannebord
1 vogelkoytje	– *in de eike kas bevonden*
In den haart	1 spiegel
2 rakken	
In't agterkamertje	
1 rak	
1 rakje	
1 rakje	
1 glaze rakje	
In de winkel	
1 klokje	
1 leeuwerkskoy met yzere tralien	

sel van twee pullen en een pot'. Hiermee hield de soberheid echter op. Verder vinden we namelijk in diezelfde keuken 'vijf Delfse schotelen op de schoorsteen', 'vier schoteltjes op't beschot', 'vijf Delfse schoteltjes en zes kopjes boven de deur', 'vijf schoteltjes en zes kopjes boven de andere deur'. Bovendien was er een uitbundige hoeveelheid van allerlei rekjes waarin een grote hoeveelheid schoteltjes, kopjes, bakjes en glazen werd getoond. Zo waren er een theerek in de keuken en twee rekken met inhoud in de haard. In het achterkamertje lijkt behalve een drietal stoelen alleen met een viertal rekjes met tal van schotels, borden, bakjes, kopjes, trekpotten, bierglazen en romers ingericht te zijn. Het kan echter niet anders zijn dan dat de inhoud van de rekjes ook gebruikt werd. Toch zal de indruk van de keuken voor een groot deel bepaald zijn door het vele delftsgoed dat de keuken sierde, en dat daarmee waarschijnlijk de belangrijkste decoratie van het huis vormde.

Daarbij vergeleken was het huis van Lijsbet Krijnen nog wat soberder ingericht. In het voorhuis hing één schilderijtje en het lijkt erop dat de enige spiegel in de eikenhouten kast lag. Op de kast stonden drie aarden koppen, geen stelsel genoemd maar waarschijnlijk wel zo bedoeld. Verder was er nog een rek met schilpkommen en tafelborden, alsmede een kannenbord in het voorhuis en een rek zonder inhoud in het achterhuis. Verder blijkt niets van decoratief opgestelde borden of koppen, zoals die in het huis van Willem Jans Wagemaker zoveel voorkwamen.

5.5. CONCLUSIE

Voor een globaal overzicht van de mate waarin de verschillende vermogens- en beroepsgroepen bepalend waren voor het bezit is het goed wederom naar de gemiddelde aantallen items te kijken, zowel totaal als per rubriek. Tabel 5.47 geeft daarbij eerst de gemiddelde aantallen per groep over de gehele achttiende eeuw. Wat direct opvalt is dat de gekozen groepsindeling inderdaad een behoorlijk verschil blijkt uit te maken voor de totale omvang van het bezit aan items. Binnen beide beroepsgroepen afzonderlijk kan men zien dat het gemiddelde aantal items verdubbelde vanaf de zegelklasse van 3 st. tot de zegelklasse van 3 gulden. Het verschil tussen de zegelklassen van 24 st. en 48 st. was daarbij niet zo erg uitgesproken. De toename van het aantal items daarna tot de rijkste groep was dan wel weer vrij fors. Als men vervolgens de beroepsgroepen boeren en middenstanders vergelijkt, blijkt dat hier, binnen gelijke vermogensgroepen, een zeer groot verschil bestond. Boeren bezaten blijkbaar binnen iedere vermogensklasse niet meer dan zestig procent van het aantal items waarmee de middenstanders zich omringden. Het verschil tussen de rijkste middenstanders en ambtsdragers blijkt uiteindelijk niet bijzonder sterk geweest te zijn.

Als men vervolgens kijkt naar de afzonderlijke rubrieken kan men opmerken dat de veranderingen in het totaal aantal items blijkbaar vrij ge-

TABEL 5.47. Gemiddelde aantallen items per vermogens- en beroepsgroep

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
totaal	37	56	43	70	49	80	68	111	119
meubilair	4	6	5	7	5	7	7	11	13
slapen	5	6	5	7	6	8	7	9	10
verwarming	5	5	5	7	5	7	6	9	10
verlichting	1	2	2	2	1	3	3	4	5
woningtextiel	3	4	4	5	4	7	5	9	9
reiniging	3	5	3	5	3	7	6	10	11
kookgerei	5	7	6	9	6	10	9	14	16
tafelgerei	5	8	6	9	6	11	9	14	15
drinkgerei	5	10	6	12	7	13	9	19	19
leescultuur	1	1	2	3	2	3	3	4	5
decoratie	2	3	2	4	2	4	3	6	7

lijkmatig verdeeld zijn over alle rubrieken. Wanneer men de percentages die alle rubrieken innemen binnen de verschillende beroeps- en vermogensgroepen vergelijkt zal men geen grote verschuivingen opmerken. Het meubilair was altijd goed voor tien à elf procent van het aantal items, woningtextiel stond voor zeven à negen procent, kookgerei voor twaalf à dertien procent, tafelgerei rond de dertien procent, decoratie op vijf à zes procent en leescultuur en verwarming ieder op drie à vier procent. Bij decoratie en leescultuur was overigens wel een hele lichte neiging tot stijging van het percentage.

Iets grotere verschuivingen in de percentages deden zich voor bij alles wat behoorde bij bedden en beddengoed, waar het percentage afnam van twaalf procent bij boeren van 3 st. en 24 st. tot acht procent bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers. Dit was ook een rubriek waarin relatief veel items in iedere groep voorkwamen. Ook bij de verwarmingsartikelen valt op dat zij bij de minder vermogende boeren wel elf tot dertien procent van het aantal items uitmaakten, terwijl dat slechts acht procent was bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers. Hier is echter in alle vermogensgroepen een vrij sterk onderscheid tussen boeren en middenstanders waarneembaar. Het ging ook om eerste levensbehoeften die in de boedels met een geringere diversiteit aan items vrij sterk vertegenwoordigd waren. De rubriek reiniging vertoonde een zekere schommeling in zijn percentages, waar het zowel bij de rijkste als de armste boedels zo'n acht procent à negen procent van de items uitmaakte. In de zegelklasse van 24 st. waren deze percentages echter gedaald tot rond de zes procent. Relatief sterke verschillen tussen de beroepsgroepen laat ook de rubriek drinkgerei zien. Bij boeren maakte deze meestal rond de dertien procent tot vijftien procent uit, terwijl middenstanders altijd zestien à zeventien procent van hun items in deze rubriek hadden.

Of de verhoudingen binnen de vermogens- en beroepsgroepen in de loop van de achttiende eeuw zijn veranderd is gedeeltelijk af te lezen uit tabel 5.48. Daarin worden per periode de boeren en middenstanders van de verschillende zegelklassen vergeleken. In de eerste periode, 1700-1729, zien we dat het gemiddelde aantal items bij middenstanders verdubbelde bij vergelijking van de minst- en meestvermogende zegelklassen. De tussenliggende klassen van 24 en 48 st. kwamen echter uit op een vrijwel gelijk aantal, de laatste had er zelfs iets minder. De boeren zijn in deze periode moeilijker te vergelijken, omdat hier voor een tweetal zegelklassen onvoldoende inventarissen beschikbaar zijn. De beide vermogensgroepen die wel vergelijkbaar zijn, die van 24 st. en van 3 gulden, bezaten een vrijwel gelijk aantal items. Dit is opmerkelijk gezien het feit dat de rijkste groep er meestal wel duidelijk uitspringt. Dit wekt nu de indruk dat vermogen er in deze beroepsgroep weinig toe deed.

In de tweede periode, 1730-1764, lagen de gemiddelde aantallen items in het algemeen wat hoger dan in de voorgaande periode. Dit gold vooral voor de meest vermogende boeren en voor de middenstanders uit de zegelklasse van 24 st. Het meest merkwaardig is echter dat de middenstanders van de rijkere vermogensgroep van 48 st. een veel kleiner aantal items bezaten dan die van 24 st. Het relatief geringe verschil tussen de middelste vermogensgroepen is hier omgeslagen in een ongeloofwaardige verhouding. Zowel bij boeren als bij middenstanders hadden de inventarissen uit de rijkste groep bijna twee keer zoveel items als de inventarissen uit de minst vermogende groep. In dat opzicht geeft de tabel wel een aannemelijk beeld.

Bij de boeren lijkt er weinig veranderd in de laatste periode (1765-1795), behalve dan nog een toename van het gemiddelde aantal items bij de meest vermogenden onder hen. Over de gehele eeuw bekeken lijkt het er dan ook op dat de verschillen in vermogen in toenemende mate weerspiegeld werden in het aantal items dat men bezat. Bij de middenstanders veranderden de gemiddelde aantallen in zoverre, dat het verschil tussen de zegelklassen van 24 st. en 48 st. wederom vrij sterk was, maar ditmaal ook op de wijze die men zou verwachten. Dit betekent een sterke afname van het aantal items in de 24 st. groep, waartegenover een stijging stond in de klasse van 48 st. Hier ontbreekt helaas de zegelklasse van 3 st., maar

TABEL 5.48. Ontwikkeling van de gemiddelde aantallen items per vermogens- en beroepsgroep in de achttiende eeuw

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
1700-1729	–	49	48	67	–	64	52	100
1730-1764	39	60	49	80	61	67	75	109
1765-1795	44	–	48	61	58	81	84	113

men kan vermoeden dat ook bij de middenstanders de verschillen tussen de zegelklassen sterker zijn geworden.

In hoofdstuk vier bleek dat in de loop van de achttiende eeuw het aantal items eerst sterk toenam en vervolgens zelfs weer iets verminderde. Deze ontwikkeling deed zich duidelijk niet bij elke groep op dezelfde wijze voor. in de zegelklasse van 3 gl. is alleen maar een voortdurende stijging te zien, vooral bij de boeren. De afname van het gemiddeld aantal items na 1765 is dus vooral bij de minder vermogende middenstanders te vinden. Door onvoldoende aantallen inventarissen is dit vooral voor de zegelklasse van 3 st. moeilijk te zien.

Natuurlijk maakt niet alleen het totale aantal items verschil uit als men het onderscheid in de materiële cultuur wil beoordelen, maar ook het aantal voorwerpen op zichzelf. Een statisch beeld hiervan geeft de tabel 5.49. Naast items waarvan men er meestal slechts één bezat, zoals de blaaspijp, zijn er ook die in de regel in grotere aantallen voorhanden waren, zoals kopjes. De verhouding tussen het aantal items en voorwerpen nam toe met de stijging van zegelklasse, zowel bij boeren als bij middenstanders: in de zegelklasse van 3 st. bezaten boeren 3,7 voorwerpen per item tegen 5,5 in de rijkste groep. Bij middenstanders waren die cijfers respectievelijk 5,7 tegen 11. In de eerste drie zegelklassen bleef de verhouding tussen het bezit van boeren en middenstanders min of meer gelijk. De boeren bezaten steeds zo'n veertig à vijfenveertig procent van het aantal voorwerpen dat de middenstanders hadden. Vooral in de rijkste groep nam het aantal voorwerpen vrij sterk toe en verdubbelde ruim bij de middenstanders.

Bij de gemiddelde aantallen voorwerpen zijn er ook grotere verschillen in de percentages die de verschillende rubrieken innamen. Verwarmings-

TABEL 5.49. Gemiddelde aantallen voorwerpen per vermogens- en beroepsgroep

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
totaal	138	317	192	469	245	554	377	1.221	1.314
meubilair	12	21	18	32	20	36	26	70	78
slapen	21	32	30	47	46	88	77	145	127
verwarming	14	22	15	27	17	32	25	55	57
verlichting	1	6	2	7	2	9	6	15	18
woningtextiel	6	19	15	40	21	68	34	148	167
reiniging	4	8	7	13	6	15	11	34	37
kookgerei	8	23	11	28	12	28	23	65	65
tafelgerei	52	75	64	127	86	139	104	246	240
drinkgerei	15	97	22	118	26	106	53	352	348
leescultuur	1	4	4	10	4	14	7	50	110
decoratie	4	11	5	19	5	26	11	43	68

artikelen namen bijvoorbeeld bij de boeren uit de zegelklasse van 3 st. zo'n tien procent in van alle voorwerpen die men bezat, terwijl dit percentage bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers rond de vier procent lag, dus minder dan de helft. Omgekeerd hadden deze laatsten wel dertien procent van hun voorwerpen in de rubriek woningtextiel, die bij de minst vermogende boeren slechts vijf procent uitmaakte. Het aandeel van het aantal stuks drinkgerei schommelde bij de middenstanders tussen de achttien en eenendertig procent (ook al een zeer behoorlijk verschil) terwijl dit bij boeren tussen de negen en veertien procent bleef. De ambtsdragers hadden relatief de grootste aantallen boeken en woningdecoratie.

Aan het eind van hoofdstuk vier zijn overzichten gemaakt van alle items die in de onderzoeksperiode een sterke toename van de aanwezigheidspercentages te zien gaven. Aan de hand van deze lijsten is berekend hoeveel 'nieuwe' items er gemiddeld in de inventarissen van iedere groep vermeld werden. Tabel 5.50 geeft hiervan de uitkomsten, welke tegelijk zijn opgesplitst over de verschillende noemers waaronder de veranderingen zijn samengevat. De tabel maakt direct zichtbaar dat alle groepen nieuwe items uit elk bereik in hun huishoudens opnamen. Er waren wel grote verschillen tussen de groepen in gemiddelde aantallen. Als men het percentage berekent dat de nieuwe items op het totaal aantal items van iedere groep uitmaakten, dan blijkt dat in iedere groep ruim de helft van de items als nieuw beschouwd kon worden en zijn de verschillen lang niet zo groot.

Men kan bij dit statische beeld natuurlijk wat kritische kanttekeningen plaatsen. Een groot deel van die nieuwe items heeft zijn sterkste versprei-

TABEL 5.50. De aanwezigheid van nieuwe items per vermogens- en beroepsgroep, totaal en voor de afzonderlijke rubrieken. Gemiddelde aantallen en percentages

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Gemiddelde aantallen									
Totaal	18	31	22	40	27	41	36	61	62
Kookgerei	1	3	2	3	3	4	4	6	6
Exotica	3	6	2	6	4	6	4	9	10
Tafelcultuur	4	7	5	8	6	8	7	11	12
Civilisatie	–	2	1	3	1	4	2	5	6
Reinheid	2	3	2	3	2	4	3	6	5
Opbergen	3	4	4	5	5	5	5	6	5
Decoratie/boeken	2	3	3	6	4	6	5	8	9
Comfort	4	4	4	6	4	6	6	10	10
Percentages									
Totaal	53	55	51	57	55	52	53	55	52

ding gekend bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw, maar zij tellen aan het eind van de achttiende eeuw nog steeds mee. De toename in hun aanwezigheid is echter vaak niet tot een enkele periode beperkt, zodat het goed is om deze items over een langere tijd te volgen. Als men vervolgens enkel kijkt naar de opkomst van items in het begin van de achttiende eeuw, wanneer zij in de Krimpenerwaard nog echt nieuw zijn, levert dat geen totaal andere indruk op (tabel 5.51). Ook dan komt men al in iedere groep de nieuwe items tegen, die dan meestal de helft van alle items in de huishoudens uitmaken. Dat geldt ook voor de boeren, waar men anders wellicht zou verwachten dat zij eerst later in de achttiende eeuw veel van deze nieuwe items hadden.

Het heeft weinig zin om hier een tabel met verdwijnende items per groep tegenover te stellen. Daarvan zijn er allereerst veel minder. De items die bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw verdwenen komt men voor het grootste deel in de achttiende eeuw nauwelijks meer tegen (plattiel, schabel, geschilderde bord). Daarnaast komt een behoorlijk deel van de items die aan het eind van de achttiende eeuw verdwenen ook voor op de lijst van nieuwe items. Men zou dan aan de hand van dezelfde lijst vaststellen of een huishouden vooral nieuwe of vooral oude items bezit, wat op zijn minst tegenstrijdig is. In ieder geval kan men vaststellen dat de grote veranderingen en vooral vernieuwingen die zich in de loop van de onderzoeksperiode voordeden, bij alle groepen plaatsvonden. De omvang van het bezit was verschillend, maar het aandeel van de nieuwe items lag overal ongeveer op hetzelfde niveau.

Het lijkt vrij duidelijk dat vermogen en beroep een grote invloed hadden op de materiële cultuur van het huishouden. Toch is het nodig om achteraf nog enkele kanttekeningen bij sommige uitkomsten te plaatsen. Allereerst bleek het opvallend dat de verschillen tussen de zegelklassen van 24 st. en 48 st. relatief klein waren en dat zij, bij de middenstanders uit de

TABEL 5.51. De aanwezigheid van nieuwe items per vermogens- en beroepsgroep, totalen per periode. Gemiddelde aantallen en percentages

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Gemiddelde aantallen								
1700-29	–	24	22	34	–	34	23	52
1730-64	20	33	25	47	33	36	39	63
1765-95	25	–	29	37	33	47	50	61
Percentages								
1700-29	–	50	46	51	–	53	44	51
1730-64	52	56	51	59	53	54	52	58
1765-95	63	–	59	60	55	58	59	54

middelste periode, zelfs volstrekt tegen de verwachting in gingen. Men moet in dit verband bedenken dat de vermogensindeling die aan de zegelklassen ten grondslag lag nogal onregelmatig was. De eerste groep betrof boedels met een netto-vermogen tot *f* 300,–, de tweede grens lag bij *f* 2.000,– en de rijkste groep begon vanaf *f* 5.000,–. In de zegelklasse van 24 st. konden de rijksten dan ook ruim zes keer zoveel bezitten als diegenen die net boven de grens van *f* 300,– kwamen. Binnen de groep van 48 st. waren de verschillen veel kleiner, waardoor ook het verschil met de voorgaande groep minder groot was. Het zou dan ook wellicht niet zoveel uitmaken om de beide middelste groepen samen te nemen en aldus een tabel met slechts een drietal vermogensgroepen te maken.

Een ander punt is het opmerkelijk grote verschil dat tussen het bezit van boeren en middenstanders bestond. Men kan zich daarbij afvragen of een vergelijking op netto-vermogen wel juist is. Ook in hoofdstuk drie, in de grafieken 3.9 en 3.10, was duidelijk dat boeren bij een gelijk vermogen minder bezit in roerende goederen hadden dan middenstanders en ambtsdragers, al waren de uitkomsten daar op slechts zeer kleine aantallen gebaseerd. Dit wordt soms verklaard door erop te wijzen dat boeren nu eenmaal een vrij grote hoeveelheid bedrijfsgoederen bezaten, maar ook bij middenstanders werd het grootste deel van het vermogen gevormd door onroerende goederen, effecten, vorderingen, bedrijfsvoorraden en gereedschappen. Er is ook geen enkele aanwijzing dat de nettovermogens zijn vertekend door een verschil in schulden, zodat middenstanders uit dezelfde vermogensklasse een veel groter bruto-vermogen hadden dan boeren. De verschillen in bezit waren trouwens te groot om weggewerkt te worden door voortaan boeren van 24 st. te vergelijken met middenstanders van 3 st.

In dit geval zou men de oplossing enerzijds kunnen zoeken in een cultuurverschil, dat de boeren ervan weerhield om zich die goederen aan te schaffen die bij middenstanders van gelijk vermogen konden worden aangetroffen. Dan wordt het verschil teruggevoerd op mentaliteit of gevoeligheid voor mode. Men kan moeilijk aannemen dat beide groepen in de dorpen zo langs elkaar heen leefden dat boeren er nauwelijks op de hoogte waren van wat er zoal te koop was. Anderzijds kan men ook veronderstellen dat er nog een andere reden bestond, namelijk een groot verschil in inkomen. Dat wil dan eigenlijk zeggen dat boeren uit een gelijke hoeveelheid kapitaal minder inkomen verkregen dan middenstanders. Dit is echter moeilijk aan de hand van boedelinventarissen te onderzoeken, aangezien die nu eenmaal geen ontwikkelingen maar alleen momentopnamen bieden. Mogelijke oorzaken voor een mindere opbrengst van het kapitaal dat in de landbouw gebruikt werd, zouden gelegen kunnen zijn in bepaalde grotere risico's, zoals veepest en landoverstroming, of hogere belastingen (vooral op landbezit). Of koos men juist voor landbezit in de hoop dat dit meer zekerheid zou bieden, tenminste op het gebied van voedselvoorziening.

Toch is de uitgevoerde vergelijking zeer bruikbaar. De uitkomsten zijn minder subtiel dan wanneer men groepen had vergeleken op de waarde van wat mensen daadwerkelijk aan consumptiegoederen bezaten. In dat geval zou men veel duidelijker kunnen vaststellen of verschillende sociale groepen ook een verschillend consumptiepatroon kenden. In dit hoofdstuk zijn beroepsgroepen vergeleken waarvan men in eerste instantie zou verwachten dat zij in gelijke mate de mogelijkheid hadden om roerende goederen te bezitten. Dit blijkt nu niet het geval geweest te zijn en de omvang van het verschil is verrassend groot.

6. KLEDING EN SIERADEN

6.1. Kleding

6.1.1. *Inleiding*

Op het eerste gezicht is kleding één van de meest veelbelovende onderwerpen bij het onderzoek naar de materiële cultuur.[1] Kleding is voor een groot deel bedoeld om publiek, of tenminste buiten het eigen huis gezien te worden. Daarom is dit het middel bij uitstek waarmee personen zich proberen te onderscheiden in status, welstand, sociale groep of goede smaak. Kleding wordt veel eerder met mode en luxe geassocieerd dan de meeste andere rubrieken uit de materiële cultuur.[2] Als er in het verleden voorschriften werden uitgevaardigd of anderszins bedenkingen geuit tegen luxe en overdaad, dan betrof dat (naast feesten) veelal kleedgewoonten die niet standsovereenkomstig waren.[3] Dit maakt bijzonder nieuwsgierig naar de mogelijkheden die boedelinventarissen bieden om de kleding van brede lagen van de bevolking te bestuderen.

Een ander thema dat bij kleding speelt is dat op dit punt in de literatuur nog regelmatig een onderscheid wordt gemaakt tussen ruwweg mode en klederdracht. De mode staat dan voor de aan snelle veranderingen onderhevige kleding die vooral aan de vorstenhoven werd geïntroduceerd en vervolgens, na enige vertraging, door de stedelijke elite werd overgenomen waarna zij geleidelijk aan een steeds groter deel van de maatschappij bereikte. Daartegenover staat de klederdracht, die als het ware de onveranderlijkheid van het platteland symboliseert. Ondanks de wetenschap dat klederdrachten helemaal niet op eeuwenoude en versteende tradities berusten maar veelal eerst in de vorige eeuw tot ontwikkeling zijn gekomen, waarbij veel van haar elementen uit de mode zijn voortgekomen, is dit een hardnekkige tweedeling.[4]

Het is daarom alleszins de moeite waard om het kledingbezit van brede lagen van de bevolking eens nauwkeuriger te bekijken. Bij nader inzien blijkt dat dit met boedelinventarissen toch minder eenvoudig gaat dan het lijkt. Door de snelle veranderingen op het gebied van de mode is het algemene woord-zaak probleem hier groter dan bij andere rubrieken. Vervolgens lijkt het erop dat inventarissen op het gebied van kleding minder volledig zijn dan op andere terreinen. Deze onvolledigheid heeft op zijn beurt weer alles te maken met een derde complicatie, namelijk dat kleding verschillend was voor mannen, vrouwen en kinderen.

Het onderscheid tussen de kleding die door de verschillende leden van het huishouden gebruikt werd is soms expliciet gegeven. Men kan bijvoorbeeld rubrieken tegenkomen zoals 'manskledèren, goud en zilvercieraad', gevolgd door 'vrouwekledèren, goud en zilvercieraad enzovoort' (8). In de boedel van Evert Rheda, lakenkoper te Ouderkerk aan de IJssel,

werden niet alleen de kledingstukken van de erflater en zijn weduwe apart gerubriceerd, maar ook de 'klederen van de dogter Geertruy' (48). Van dochter Alida werd echter niets gespecificeerd, omdat deze bij haar grootmoeder woonde. De kleding van de zonen werd niet opgegeven met de mededeling dat het alleen gebruikskleding betrof. Het was echter al zeer ongebruikelijk dat er, zoals hier, kleding van de kinderen werd vermeld.

In andere gevallen werd er daartegenover helemaal geen onderscheid naar gebruiker van de kleding aangebracht. Onder de kop 'klederen zo van Cornelis Janse Snoey als van de overledene Ariaantje Dirks' werd de kleding van beiden opgegeven, hoewel men in dit geval wel de indruk krijgt dat eerst de vrouwenkleding is opgeschreven (47). Ook werd de kleding wel eenvoudigweg geïnventariseerd op de plaats waar zij aangetroffen werd, als de inventaris per vertrek was gerubriceerd. In herberg 'De Swaan' trof men in 1777 verschillend gekleurde schoudermantels aan in de derde en vierde lade van een latafel op de bovenvoorkamer, een stoffen jak, lange zwarte mantel en twee gestikte rokken op het kleine kamertje en het grootste deel van de kleding in de haard (= haardkamer) en in de lange haard (19).

Veelal lijkt het erop dat alle kleding, of tenminste het linnengoed, bewaard werd in een grote kast. Zo lagen bij Cornelia Ruyghoofd de hemden, dassen, doeken, mouwen en schortekleden, maar ook de rokken en mantels naast de slaaplakens en kussenslopen in de 'sakredane kast' in het voorhuis, terwijl verscheidene rokken, borstrokken en onderbroeken zich in een eiken kastje in de woonkeuken bevonden (62). Anna van Zon en haar tweede man hadden 'een nooteboom cabinet' in de voorkamer waarin onder andere 'vrouwe broeken' naast enkele exemplaren van de 'mans hemtrok' lagen. Ook in de 'nooteboome kast' in het voorhuis lag alles door elkaar. Bij de meeste kledingstukken werd hier bovendien absoluut niet aangegeven of het voor de man of de vrouw was (66).

Het feit dat kleding door elkaar beschreven werd en er niet altijd werd verteld aan wie deze toebehoorde maakt het moeilijker om na te gaan of zij wel volledig is opgeschreven. De inventaris van Teunis de Ridder werd ruim tien maanden na zijn overlijden opgemaakt ten behoeve van zijn minderjarige kinderen op het moment dat zijn weduwe wilde hertrouwen (22). Op verschillende plaatsen in het huis werd mannenkleding genoemd, onder meer op de zolder en in het voorhuis, waarschijnlijk in de eikenhouten kast. Men kan zich allereerst afvragen of die kleding nog volledig was, of dat er niet al een deel van was verkocht of vermaakt. Over de andere leden van het huishouden werd gesteld: 'kleederen van de inventariente en de vijf kinderen worden geconsidereerd van dezelfde waarde te zijn'. De inventaris was nodig om de belangen van de minderjarige kinderen te beschermen en hun kleding kon blijkbaar worden weggestreept tegen die van de moeder. Toch werden er in het huis nog wel rokken, jakken en andere kledingstukken voor de vrouw aangetroffen, maar je kunt

er in dit geval niet meer van uitgaan dat deze de complete garderobe vormden.

Kleding kon om een groot aantal redenen onvolledig of zelfs geheel niet worden opgeschreven. Allereerst was het mogelijk dat men het kledingbezit van twee groepen erfgenamen (langstlevende ouder en kinderen) tegen elkaar liet opwegen, zoals in het hierboven gegeven voorbeeld. Vaak was enkel de kleding van de overledene genoteerd, alsof die van de andere leden van het huishouden niet tot de gemeenschappelijke boedel behoorde. Het kon ook zijn dat zelfs de kleding van de overledene al was gebruikt ten behoeve van de kinderen. Verder kwam het voor dat men de kleding te weinig waard vond om er aandacht aan te besteden. Toen Jan van Lingen een boedelinventaris opstelde na het overlijden van zijn vrouw gaf hij op: 'Manskleederen ten zijnen lijve behorende, zo van linden, wolle, goud als zilver, 't geen hier van stuk tot stuk niet werd gespecificeerd, als borgerlijk en ordinaris zijnde, voor Memorie' (58).

Toch had kleding meestal nog wel enige waarde, op zijn minst vanwege de textiel die gebruikt kon worden om andere kleding van te maken: 'mansklederen heeft de weduwe en inventariënte van tijd tot tijd tot kleding voor hare kinderen laten maken' (2). Maar zelfs als kleding wel volledig was aangegeven, betekende dat niet dat er zowel mannen- als vrouwenkleding te vinden was in de boedelinventaris. Dat hing dan nog af van de vraag of de erflater gehuwd was op het moment van overlijden, nooit gehuwd was geweest of al geruime tijd weduwe of weduwnaar. Zeker in het laatste geval was er vaak nog wel wat te vinden van de eerstoverledene maar was een groot deel al hergebruikt, verkocht of op andere wijze verdwenen.

Een vergelijking van het kledingbezit in de loop der tijd en van verschillende beroeps- en vermogensgroepen blijkt dus op hinderlijke wijze gecompliceerd te worden door het feit dat kleding vaak onvolledig is aangegeven, bovendien meestal niet voor alle leden van het huishouden. Dat maakt de verschillende boedelinventarissen niet zonder meer vergelijkbaar en vermindert de waarde van deze op het eerste gezicht veelbelovende bron voor het onderzoek naar kleding.

Daarnaast zijn er nog andere hindernissen. Er zijn zeer weinig kledingstukken uit de zeventiende en achttiende eeuw bewaard gebleven en, indien dat al het geval is, vooral de kostbare kleding. Onze kennis van de ontwikkeling van kleding is grotendeels gebaseerd op afbeeldingen, vaak portretten. Portretten zijn er echter vooral voor de sociale bovenlaag van de samenleving, geven niet alle kleding weer of tonen voor een goed deel van de onderzoeksperiode fantasiekleding.[5] Dit maakt het vaak vrijwel onmogelijk om namen aan kledingstukken te koppelen. Woorden als 'rok' en 'mantel' zijn vanaf de middeleeuwen altijd in gebruik geweest en konden zowel mannen- als vrouwenkleding aanduiden. De betekenis van deze woorden kon zozeer verschuiven dat zij ons nu meer een algemene aanduiding van de zichtbare bovenkleding of een bepaalde 'laag' van de kle-

ding opleveren, dan van specifieke kledingstukken. Juist omdat het moeilijk is de namen uit de inventarissen te koppelen aan soorten kledingstukken worden in de volgende beschrijving altijd de oude namen gebruikt.

Er zijn diverse manieren die wel gebruikt worden om deze moeilijkheden te omzeilen. Wie de boedelinventaris als voornaamste bron wil gebruiken voor kledingonderzoek zorgt er vaak voor over grote aantallen akten te beschikken, zodat kwaliteit door kwantiteit vervangen wordt.[6] Een andere mogelijkheid is de inventarissen te combineren met een grote verscheidenheid aan andersoortige bronnen, zoals afbeeldingen, beschrijvingen en bewaarde kleding.[7]

Binnen dit onderzoek is het niet mogelijk om het aantal inventarissen of bronnen speciaal voor de kleding nog behoorlijk uit te breiden. Men moet zich derhalve beperken tot het materiaal dat er is en voorzichtig zijn met het afleiden van resultaten. Het is dan allereerst nodig om voor iedere inventaris uit te maken van welke leden van het huishouden er kleding is opgenomen en of die beschrijving min of meer volledig is. Het eenvoudigste uitgangspunt is daarbij dat de kleding van de erflater de grootste kans maakte geïnventariseerd te worden. De inventarissen zijn daarom onderverdeeld op het geslacht van de erflater. Voor beide geslachten apart is daarna bekeken welke kledingstukken het meest vermeld werden in de inventarissen. Op grond daarvan is zowel voor mannen als vrouwen een verschillende basisuitrusting gereconstrueerd, zonder welke de kleding als onvolledig beschouwd dient te worden. Aan de hand van deze basisuitrustingen kan vervolgens vastgesteld worden of de kleding in iedere inventaris enkel voor vrouwen, voor mannen of voor beiden voldoende was.

De kledingstukken die men tenminste moet aantreffen in de garderobe van een man zijn achtereenvolgens: hemd, rok, hemdrok/borstrok, kamizool en broek. Voor vrouwen moeten de volgende kledingstukken aanwezig zijn: hemd, rok, roklijf of korset, schortekleed/voorschoot, borstrok en mantel. Deze lijsten moeten ook weer niet al te strikt worden aangehouden, zeker niet bij vrouwen, waar een grotere variatie in de kleding bestond. Er kon wel eens een stuk van de lijst ontbreken, meestal een kamizool of borstrok. Andersom kan men ook wel eens een broek bij de kleding van een vrouw tegenkomen. Als dit een enkele keer expliciet een vrouwenbroek werd genoemd kan er geen twijfel over bestaan door wie deze broek gedragen werd. Mantel en borstrok vond men juist ook wel bij mannen. Het is al met al meer de combinatie van kledingstukken die de basisuitrusting bepaalt.

Een voorbeeld van een kledingstuk dat vaak heel moeilijk te plaatsen is, is de rok. Rokken werden door vrijwel iedere man en vrouw gedragen, wat niet wil zeggen dat er geen verschil bestond tussen de mannenrok en de vrouwenrok. De mannenrok is de jas van het driedelig pak, bestaande uit rok, broek en kamizool. Dat verschil is echter niet aan de benoeming in

de inventaris af te leiden. Alleen als er materiaal en kleur gegeven werden kan men zien dat mannen vooral lakense of bombazijnen rokken droegen, zwart of blauw van kleur, terwijl vrouwenrokken van andere wollen stoffen, zoals baai en kalamink vervaardigd waren, of van zijde of katoen. Bovendien waren de kleuren naast zwart en blauw eerder dan bij mannen rood en gestreept. Dit stof- en kleurgebruik was op haar beurt aan veranderingen in de mode onderhevig. Wanneer in één en dezelfde boedel kleding voor beide geslachten voorkwam valt het in veel gevallen niet precies uit te maken aan wie bepaalde kledingstukken, zoals rokken en hemden, maar ook schoenen, nu eigenlijk toebehoorden. Men moet dan aannemen dat beide echtelieden wel een deel van de kleding hadden.

Op grond van de op deze wijze samengestelde basisuitrusting is het mogelijk te bepalen welke inventarissen de kleding voor mannen en/of vrouwen redelijk volledig beschrijven. Ruim één op de vier inventarissen bleek geen of nauwelijks kleding te beschrijven. Men zou kunnen denken dat wellicht hier de selectiecriteria meespelen en dat deze te streng zijn. In veel gevallen werd er echter wel expliciet naar de kleding verwezen in de inventaris en werd aangegeven dat deze niet werd opgesomd omdat ze te weinig waard was, vermaakt voor de kinderen of direct verdeeld onder de erfgenamen. Als in een ander geval een mannelijke erflater enkel een zwarte serge broek, een wit hemdrokje, twee zwarte vrouwenrokken en wat linnengoed nalaat is het onvoorstelbaar dat dit zijn gehele kledingbezit zou zijn geweest (63). In een aantal gevallen was alleen het linnengoed in de inventaris opgenomen (24).

In totaal zijn er binnen de ingevoerde selectie 122 inventarissen die de kleding van de vrouw redelijk volledig beschrijven en een even groot aantal voor de mannenkleding.[8] Daartussen bestaat een overlap van 55 inventarissen waarin de kleding van beiden is opgenomen en die derhalve verwarring kunnen opleveren over de vraag aan wie de kleding moet worden toegeschreven. Die verwarring is overigens bij de andere inventarissen ook niet geheel uit te sluiten. Zo laat de erflater Pieter Donker, die weduwnaar was van Ariaantje Dirks, naast zijn eigen vrij compleet ogende kleding nog twee zwarte vrouwenrokken, drie vrouwenhemden en bij het linnengoed nog wat vrouwenhemden, kroplappen, mutsen, vrouwenmouwen en ondermutsen na. Dit moet in de loop der tijd overgebleven zijn van de garderobe van zijn eerder overleden vrouw maar benadert bij lange na niet de hierboven geschetste basisuitrusting (184).

Men kan zelfs wel vrouwenkleding tegenkomen in boedels van mannen die nooit gehuwd geweest zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de rijke bierbrouwer Arnoldus Cornelis Eyken, die vrij veel vrouwenkleding had, waaronder vrouwenrokken, borstrokken, rijglijven, zakken, een schoudermantel, een ongemaakte vrouwenjapon en zelfs een huik. Dit laatste was een kledingstuk dat in de zeventiende eeuw nog vrij gebruikelijk was maar daarna vrijwel niet meer werd gesignaleerd. Als het dan opduikt in een in-

ventaris uit 1771 krijgt men al gauw de indruk dat het om kleding gaat die enkele generaties in de familie bewaard was gebleven (215).

Er zijn dus zeer veel mogelijkheden tussen het geheel ontbreken van kleding en het volledig vermelden van alle kledingstukken die door elk der leden van het huishouden gedragen werden. Het belangrijkste is echter dat er zowel voor mannen als vrouwen elk 122 inventarissen zijn die een redelijk volledig beeld geven van de kleding. Dat is echter al een aanzienlijke beperking in vergelijking met de 275 inventarissen waar in alle andere analyses mee gewerkt wordt of waar selecties uit gehaald kunnen worden. De spreiding van deze inventarissen is ook niet gelijkmatig verdeeld over tijd, beroepsgroepen en zegelklassen. Dat betekent dat de analyses aangepast moeten worden aan de kleinere werkbestanden.

Ten behoeve van de vergelijking van de aanwezigheidspercentages in de achttiende eeuw zijn eerder voor drie perioden elk selecties van veertig boedels gemaakt die qua beroepsgroep en vermogens vergelijkbaar zijn. Tot deze selecties behoren nu zowel boedels zonder kleding, met enkel mannen- of vrouwenkleding of met beide. Men kan deze moeilijk gaan vergelijken. Als men echter probeert enkele nieuwe, vergelijkbare selecties te maken met enkel die inventarissen die voldoende mannenkleding beschrijven blijkt dat deze selecties veel kleiner moeten uitvallen, omdat in veel combinaties van zegelklasse en beroep de keuze erg beperkt geworden is. In plaats van vijf boeren en vijf middenstanders voor elke zegelklasse is nu drie het hoogst haalbare. In de zegelklasse van 3 stuiver kon er zelfs maar één voor beide beroepsgroepen gekozen worden. Ook van de ambtsdragers in de zegelklasse van 3 gulden kon er slechts één worden geselecteerd. Zelfs op die manier is het eigenlijk niet mogelijk om elke combinatie in te vullen en moet er een enkele keer aangevuld worden uit de meest nabijgelegen zegelklassen. Al met al zijn er nu per periode 21 inventarissen geselecteerd om de mannenkleding te vergelijken, terwijl er in totaal dertien boedels met mannenkleding uit de zeventiende eeuw zijn.

Inventarissen met vrouwenkleding zijn bijzonder ongelijk verspreid over de achttiende eeuw: 21 voor de eerste periode tegen 52 in de tweede en 33 in de derde periode. Het was daarom wel mogelijk selecties van dezelfde omvang en samenstelling als bij mannenkleding te maken voor de tweede en derde periode. In de eerste periode is echter een sterk ingekrompen selectie van vijftien inventarissen, met slechts twee in plaats van drie per combinatie van beroep en zegel het hoogst haalbare. Het aantal zeventiende-eeuwse inventarissen ligt hier iets hoger, namelijk op zeventien.

6.1.2. *Mannenkleding*

De tabellen 6.1 en 6.2 geven een overzicht van kleding, respectievelijk kledingaccessoires van mannen, in tabel 6.3 zijn bovendien nog gemiddelde aantallen gegeven voor enkele gangbare kledingstukken.[9] Vier kleding-

stukken konden gedurende de hele achttiende eeuw in vrijwel iedere boedel aangetroffen worden: hemd, rok, broek en hemdrok. Het kamizool was een nieuwkomer in de onderzoeksperiode en bereikte eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw zo'n algemene verspreiding. Gezamenlijk vormden zij wat men de basisuitrusting van de mannenkleding zou kunnen noemen.

Het hemd werd vrijwel nooit nader beschreven naar kleur of materiaal maar zal overwegend van linnen geweest zijn en was zowel voor mannen als vrouwen het meest gebruikelijke ondergoed. Ook in tabel 6.4 (met vrouwenkleding) bereikt het hemd meestal een aanwezigheid van dicht tegen de honderd procent. Hemden waren vrij lang van lengte en niet zelden in grote aantallen aanwezig. Grotere voorraden worden soms toegeschreven aan de gewoonte lichaamshygiëne te bedrijven, niet door zich te wassen maar vooral door regelmatig van hemd te wisselen.[10] Waarschijnlijker is dat men de bovenkleding zeer weinig waste, alleen wanneer deze uit elkaar genomen en gekeerd werd. Het hemd diende dan mede om de bovenkleding te isoleren van de huid.

Onderbroeken waren veel minder gebruikelijk en men kan zich afvragen of deze wel zo vanzelfsprekend tot het ondergoed behoorden als het hemd. Bovendien had men, als er onderbroeken waren, gemiddeld wel acht keer zoveel hemden als onderbroeken. Kleur en materiaal werden bij de onderbroek vaker genoemd maar bleken dan meestal linnen en wit te zijn. Gestreept of wol kwam echter ook regelmatig voor. Opmerkelijk genoeg worden de onderbroeken ook regelmatig vermeld in de signalemen-

TABEL 6.1. De aanwezigheid van mannenkleding. Percentages

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
hemd	92	100	100	95
rok	–	100	100	100
broek	92	100	90	100
onderbroek	23	48	57	57
hemdrok	100	100	95	100
kamizool	–	52	71	90
mantel	62	14	14	10
wambuis/rokje	100	38	48	67
wambuis	23	33	24	38
mannenjapon	–	14	14	14
gezondheid	–	19	19	14
overjas	31	24	33	48
pak klederen	54	–	–	–
overige kleding	23	19	19	5
nachtrok	46	–	–	–
slaap-/beddejak	–	10	10	19
slaapmuts	15	19	24	19
N	13	21	21	21

ten van gezochte personen, terwijl men niet gauw zal aannemen dat deze tot de zichtbare kleding behoorden. Een advertentie in de Amsterdamse Courant van 1 december 1699 vermeldde: 'Op den 25 November is tusschen Nieuwendam en Amsterdam in't Y omgeslagen een Melkschuyt met vier menschen, namentlyk een vrouwspersoon (...). Een manspersoon, hebbende swart hair, gekleet met swarte kousen, rode onderbroek, een goude knoop in't hemt, gemerkt C X I, en een paers hemtrok met zilvere knopen. (...)'.[11] Misschien is hier alleen de meest opvallende kleding genoemd, men zou tenminste verwachten dat iemand eind november iets warmer gekleed ging.

Het belangrijkste bovenkleed was de rok. Nu werden rokken zowel gedragen door mannen als vrouwen, maar ondanks het gebruik van dezelfde naam ging het in beide gevallen toch om een ander kledingstuk. Bij mannen was de rok het jasje van het driedelig pak. Het verschil met de vrouwenrok is meestal niet uit de beschrijving af te leiden zodat, als in een inventaris kleding van beide geslachten door elkaar vermeld staat, het niet goed te onderscheiden valt voor wie welke rok bedoeld was. Om iets over kleur en materiaal te zeggen kan men dus uitsluitend kijken naar die inventarissen waarin alleen mannenkleding werd opgesomd. Mannenrokken waren vooral van laken en van serge. Veel minder vaak wordt ook linnen genoemd. Als kleuren kwamen zwart en blauw voor, veelal juist voor laken en serge. Bij de vrouwenrokken is het veel moeilijker om uitspraken over stof en kleur te doen. Allereerst worden deze minder vaak genoemd, maar wel in een veel grotere diversiteit. Serge kwam nauwelijks voor, wel laken (in de zeventiende en vroege achttiende eeuw) en zijde en in toenemende mate baai, kalamink, katoen en sits. Naast zwart vindt men bij vrouwen ook rode, gestreepte, gebloemde en witte stoffen.

De mannenrok vormde samen met de broek en het kamizool het driedelige pak voor mannen, dat rond 1670 in de mode kwam.[12] Zij werden in veel inventarissen op één regel vermeld als een bij elkaar horend stel kleren, zoals: 'een zwarte lake rok, camizool en twee broeken', direct gevolgd door een regel met 'een zwarte rok, camizool en broek' (42). Anders dan de rok vindt men de broek voornamelijk bij mannenkleding, hoewel men ook wel eens een 'vrouwenbroek' in een inventaris kan aantreffen. Dat was echter vrij ongebruikelijk (slechts acht keer in de 52 inventarissen met uitsluitend vrouwenkleding), zodat de broek niet is opgenomen in de tabellen met vrouwenkleding. In ieder geval was de broek zo goed als altijd aanwezig bij de mannenkleding, gemiddeld zo'n vier stuks. Hoewel de kamizool gelijktijdig en in combinatie met de rok in de mode kwam liep hun verspreiding in de Krimpenerwaard niet gelijk op. Het duurde tot in de tweede helft van de achttiende eeuw voordat men de kamizool in iedere mannengarderobe kon aantreffen, terwijl de rok al aan het begin van die eeuw bij iedereen te vinden was.

Aangezien rok en broek bij elkaar hoorden, al dan niet met kamizool, weken zij in gebruik van stoffen en kleuren niet veel af. Bij broeken vindt

men naast laken en serge nog trijp en linnen (aan het begin van de achttiende eeuw) en vooral in de laatste periode veel bombazijn. Veel van die linnen en bombazijnen broeken kunnen hebben gediend als onderbroeken (bombazijn was iets luxer, als mengstof van linnen met katoen). Meestal vindt men echter bombazijnen broeken juist in die inventarissen waar ook al onderbroeken zijn gespecificeerd, zodat het lage percentage onderbroeken niet veel hoger wordt als men de bombazijnen broeken meetelt. Voor het kamizool werd naast laken en serge vooral ook damast gebruikt, dat men bij rokken en broeken niet tegenkomt.

In de inventarissen van voor 1670, vóór de opkomst van de combinatie van rok, broek en kamizool, zag de herengarderobe er anders uit. Meestal vindt men dan een zwarte mantel, één of meer 'rokjes' en enkele broeken. Het rokje (in dit geval altijd als verkleinwoord) zal een lokale benaming voor het wambuis geweest zijn, daar men nooit beide woorden in dezelfde akte vindt, behalve één keer dat ze samengenomen werden: 'lijffrockjes off wambasse'.[13] Ook de mantel wordt niet in iedere inventaris genoemd. Wanneer deze ontbrak was er echter altijd wel 'een pack kleeren' aanwezig (252), een algemene benaming waarin een bijeenhorende mantel, wambuis en broek werden samengenomen.

In de achttiende eeuw kwam de door mannen gedragen zwarte lakense mantel alleen nog maar voor bij de rijksten. Iedereen had al vanaf het begin van de achttiende eeuw enkele rokken, maar de verspreiding van het bijbehorende kamizool ging langzamer. Ook het wambuis, meestal 'wambais' geschreven, bleef tot 1720 nog vrij regelmatig vermeld. Daarna werd het zeker twintig jaar niet meer in inventarissen genoemd om vervolgens terug te keren als 'wammes'. Het was dan meestal van linnen of bombazijn. Het betrof een wat eenvoudiger kort jasje dat men in plaats van de rok droeg en dat, volgens Le Francq van Berkhey, 'de gewoone kleeding der boeren is, die van een laager staat zyn, of op het land verspreid woonen'.[14]

Het is in het geheel niet uit te sluiten dat de gewoonte om het wambuis een (kort) 'rokje' te noemen aanhield in de achttiende eeuw (Afbeelding 20). Men vindt dan tenminste nog regelmatig bij de mannenkleding behalve de rok enkele rokjes vermeld, zoals 'een laken kort rokje' (31). Bovendien komen wambuizen en korte mannenrokjes nooit in dezelfde inventaris voor. Daarom is, naast het wambuis, ook het percentage van de gecombineerde aanwezigheid van beide kledingstukken gegeven. Daaruit krijgt men de indruk dat het wambuis of korte rokje aan het begin van de achttiende eeuw leken te verdwijnen maar later weer zeer sterk terugkwamen.

Het hemdrok was al een ouder stuk ondergoed dat, afhankelijk van de koude, in één of meer lagen over het hemd werd gedragen. Als niet behorende tot het eigenlijke pak was het anders van kleur en stof. In de zeventiende eeuw vindt men altijd een rood scharlaken hemdrok en daarnaast nog eventueel een blauwe of witte. In het begin van de achttiende eeuw komt wit op en worden als stoffen laken, serge en linnen genoemd. In

1771 is de laatste vermelding van 'oude roode hembrokken' in een inventaris met veel oude kleding (215). In plaats daarvan zijn de hemdrokken meestal wit of gestreept en van damast, kalamink, serge en sits.

Een opvallend kenmerk van hemdrokken was de veelheid van zilveren knoopjes waarvan zij niet zelden voorzien waren. Zo vindt men in één boedel 'een sitze hemdrok met 38 doorlugtige silvere knopen, twee witte hemdrokken, ider met 41 zilvere knoopen' en 'twee damaste hemdrokken, ieder met 38 zilvere knoopen' (139). Vermeldingen van tinnen, koperen of benen knopen kwamen ook wel voor, maar sporadisch (69, 131, 195). In deze gevallen werd de aanwezigheid van knopen wellicht liever niet vermeld. Hoewel de hemdrok tot het ondergoed gerekend werd moet men, gezien het pronken met dergelijke aantallen zilveren knopen, aannemen dat, in ieder geval op het platteland, deze kleding niet geheel onzichtbaar gedragen werd. Een welgestelde burger zou zich echter nooit in hemdrok laten portretteren.

De japonse rok, ook wel gewoon japon genoemd, was een introductie uit de zeventiende eeuw die voortkwam uit de kennismaking met de Japanse cultuur en het meenemen van kostbare, (zijden) kimono's. Rond 1660 was deze al zeer modieus en verving andere chique huiskleding, zoals de tabbaard.[15] Overigens was de terminologie juist voor deze modieuze kleding zeer vloeiend en kan men nu moeilijk op grond van enkel de vermelding tabbaard of japon uitmaken om welk kledingstuk het precies gaat. Bovendien waren er zowel japonnen voor mannen als vrouwen. Het aantal vermeldingen is echter niet zo groot en het is meestal vrij duidelijk of het bij de kleding van de man of bij die van de vrouw beschreven is. De tabbaard wordt nooit bij de mannenkleding genoemd. Alleen in de eerste helft van de achttiende eeuw wordt wel de benaming 'japonse rok' genoemd, in de meeste gevallen bij mannenjaponnen, zoals in een 'saaij damaste mans japonse rok' (233).

De mannenjapon was in de hele achttiende eeuw maar bij een kleine groep te vinden, zonder dat er een duidelijke ontwikkeling zichtbaar is. Wel was er aan het einde van de achttiende eeuw een sterke toename van het gemiddelde aantal japonnen. Hoewel dit gemiddelde slechts over een zeer kleine groep berekend kon worden (drie voor iedere periode) was deze toename in dit geval niet toe te schrijven aan één enkele inventaris. De japonnen waren van een grote variatie aan stoffen vervaardigd (katoen, zijde, wollen stoffen) en naast zwart en blauw ook vooral in allerlei kleurencombinaties, gestreept of gebloemd.

Een ander achttiende-eeuws kledingstuk voor mannen was de gezondheid, een brede lap stof om het lijf warm te houden. Een enkele keer werd hij vermeld in combinatie met een hemdrok, soms zelfs wel met zilveren knopen (141). De weinige keren dat hij verder beschreven werd bleek hij van kalamink te zijn, en rood of wit van kleur. In de zeventiende-eeuwse inventarissen vindt men ook wel een santé, maar dat was een hoofddeksel voor vrouwen.

Als overjas, een woord dat nooit in de inventarissen vermeld wordt, vindt men de woorden overrok, jas, die in de inventarissen pas vanaf 1740 voorkwam, overtrek, pij(rok) en de zeer zelden vermelde schanslopers en bolkvangers. In al deze gevallen ging het om overkleding die als buitenste beschermlaag tegen kou en neerslag functioneerde en men letterlijk 'over de rok' droeg. Het is opvallend dat slechts in een minderheid van de boedels een dergelijke overjas te vinden was, al neemt het percentage aan het eind van de achttiende eeuw wel toe tot bijna vijftig procent. In dit verband moet men bedenken dat het hedendaagse verschil tussen buiten- en binnenkleding in de achttiende eeuw waarschijnlijk veel minder uitgesproken was, daar de huizen veel minder goed verwarmd, van vloerkleden voorzien of anderszins comfortabel gemaakt waren. Men moest zich daarom in koude tijden ook binnen zo warm aankleden (door extra hemdrokken aan te trekken) dat men veelal naar buiten kon gaan zonder nog weer een jas over de rok te dragen. De gevonden overjassen waren evenals de rok van zwart of blauw laken, serge of linnen gemaakt.

Uitsluitend in de zeventiende eeuw werd er in de inventarissen met zekere regelmaat een 'pak klederen' vermeld. Het ging hier dan om een combinatie van bij elkaar horende bovenkleding, zoals later vaak rok, broek en kamizool tezamen genoemd werden. In de zeventiende eeuw moet men denken aan een combinatie van mantel, wambuis en broek of soms wellicht alleen wambuis en broek. Als materialen werden laken en bombazijn genoemd, als kleuren zwart en grauw, dus niet bijzonder afwijkend van wat er uit die tijd over bovenkleding bekend is. Bij het pak klederen kan in ieder geval de samenstelling voor de tijdgenoten wel bekend worden verondersteld, wat niet gezegd kan worden van de opgave van 'kleding' die men daarnaast wel in inventarissen tegenkomt: 'ettelyke oude kleederen die met gemeene kennissen van de vrinden syn weg vereert' (193). In deze gevallen was er een onbekende hoeveelheid van kledingstukken die buiten de eigenlijke inventarisatie bleven en daarmee de betrouwbaarheid van het beeld iets verstoorden, zij het niet in sterke mate.

Eveneens alleen in de zeventiende-eeuwse inventarissen komt men bij vrij veel mannen een nachtrok tegen, eenmaal van zwart laken, andere keren alleen voorzien van de kleur 'grauw'. Het is goed mogelijk dat het hier niet om slaapkleding gaat, maar om informele kleding waarmee men zich ook buiten het huis kon laten zien. Dames uit de elite gingen in deze tijd wel in hun nachttabbaard naar de kerk. Het voorvoegsel 'nacht' sluit dus niet uit dat het om chique kleding ging.[16] Eerst in de achttiende eeuw is er ook wel eens een bedde- of slaapjak.

Na het ondergoed en de bovenkleding geeft tabel 6.2 een overzicht van wat men als accessoires zou kunnen beschouwen, al wil dat niet zeggen dat het daarbij enkel om versieringen gaat. Het betreft hoofddeksels, kragen en dassen, doeken en schoeisel. Van de hoofddeksels was het vooral

TABEL 6.2. De aanwezigheid van mannenkleding: accessoires. Percentages

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
hoed	100	95	71	95
muts	69	38	24	43
pruik	–	19	19	29
das	8	67	67	57
stropje	–	–	19	14
bef	38	5	5	–
neusdoek	77	86	81	67
rouwband	–	33	24	33
schoenen	69	86	57	57
muilen	31	52	43	43
laarzen	31	14	19	–
klompen	–	5	5	14
schaatsen	23	38	19	–
kousen	92	95	71	95
sokken	8	14	5	10
rotting	8	10	14	10
reiszak	–	43	29	19

de hoed die gangbaar was onder mannen, zoals bij vrouwen de muts vrijwel onvermijdelijk was. Dat onderscheid is nauwelijks scherp te krijgen, omdat in veel gevallen niet duidelijk is voor wie het hoofddeksel precies bedoeld was. Als er in een boedel met mannenkleding alleen een hoed voor de vrouw, en niet voor de man was, dan is deze hoed toch onvermijdelijk meegeteld in het percentage hoeden in tabel 6.2, evenals dat met de mutsen het geval was. De percentages zijn hier dus iets vertekend, maar zouden in het geval van de hoed nooit waarden van meer dan zeventig procent halen als dit hoofddeksel niet werkelijk zeer gebruikelijk was onder mannen. Het idee dat de hoed slechts door de rijkere middenklassen en de elite gedragen werd vindt hier geen bevestiging.[17] De inventarissen zeggen echter niets over de kwaliteit van de hoeden en die kon zeer sterk uiteenlopen.

Als ze al iets preciezer beschreven zijn, dan beperkt zich dat meestal tot de vermelding dat de hoed zwart was, over de stoffen werd bijna nooit iets gezegd. Overigens behoorde de hoed tot de kleine groep kledingstukken die men kant en klaar in de winkel kon kopen. Juffrouw Maria van Vlieth had in haar hoedenwinkel in de Koestraat te Schoonhoven een voorraad van negentig hoeden met een waarde die varieerde van elf tot tachtig stuivers per hoed (131). Mutsen waren daarbij vergeleken van weinig belang en hier zal het percentage eerder vertekend zijn door de onvermijdelijk meegetelde vrouwenmutsen. De pruik was dan wel weer typisch een mannenkledingstuk, zij het niet zeer algemeen.

Kragen kwam men in de zeventiende eeuw vrijwel niet tegen in de inventarissen en waren blijkbaar nauwelijks tot het platteland doorgedrongen. Wel kon men in deze tijd regelmatig enkele beffen vinden. Met de

TABEL 6.3. De aanwezigheid van mannenkleding. Gemiddelde aantallen

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
hemd	18	20	28	13
rok	5	7	13	7
broek	3	4	5	4
hemdrok	2	4	5	4
kamizool	–	2	2	2
mannenjapon	–	2	2	5
schoeisel	3	3	3	2
hoed	2	2	2	3

opkomst van de rok kwam de das als vaste begeleider tevens mee en verdwijnt de bef uit de inventarissen, waar nu dassen voor in de plaats kwamen.[18] Geheel in tegenstelling hiermee is de volgende vermelding in een inventaris uit 1719 van 'tien ouwerwetse mansdassen en vijf befjes' (23), omdat de befjes ouderwetser waren dan de mannendassen. Eerst in de tweede helft van de eeuw werden er stropjes opgeschreven, eenmaal zelfs 'stropdassen', hoewel zij heel anders zijn dan de huidige stropdassen (207). Allerhande soorten doeken vond men meer bij vrouwen, maar neusdoeken kon men toch ook wel aantreffen in inventarissen met uitsluitend mannenkleding. De vraag of deze witte en bonte doeken van peldergoed en zijde enkel als zakdoeken of ook wel als deel van de kleding gebruikt werden is met inventarissen niet te beantwoorden.

De rouwband was een zwarte band die mannen gedurende een rouwperiode na het overlijden van een familielid om hun hoed droegen. Ook tijdens een begrafenis droegen mannen rouwbanden. Deze hoorde dus niet tot de dagelijkse kleding, hoewel vrijwel iedereen wel eens zo'n band nodig had.

Schoeisel werd lang niet in elke inventaris vermeld, hoewel het in de eerste decennia van de achttiende eeuw een zeer hoog percentage haalde. Ook als men de verschillende soorten schoeisel, die lang niet altijd geschikt waren om elkaar te substitueren, tezamen zou nemen, bereikt men nog geen algemene aanwezigheid. Eén van de redenen kan zijn dat schoenen vrij snel versleten, veel sneller dan andere kleding waarvan het materiaal meestal wel hergebruikt kon worden. Daarom werden zij wellicht nauwelijks tot de duurzame consumptiegoederen gerekend.

Een voorbeeld van deze snelle slijtage geeft de inventaris van de allesbehalve vermogende boer Adriaan van Vliet, die als weduwnaar van Pietertie Willems van de Heerick overleed in juli 1783 met achterlating van drie kinderen in de leeftijd van zeven tot vijftien jaar, Gloria, Willem en Cornelis (1, zegelklasse van 3 st.). Bij zijn inventaris bevindt zich een dossier waarin verschillende gespecificeerde rekeningen van zijn schulden liggen. Eén daarvan betreft de rekening van de schoenmaker.

'1782 Rekening van Adriyaan Yoppen debit aan Kornelis Kroon

Den 20 april Glorie een paar schoenen gelapt	*f*	0-4-0
Den 4 mey yongen een paar schoen gelapt		0-2-0
Den 18 mey Glorie een paar toffelen gelapt		0-7-0
Den 8 yunius Adriyaan een paar schoen gelapt		0-3-0
Den 8 yunius yongens drie schoenen gelapt		0-7-0
Den 22 yunius Adriyaan een paar schoenen gelapt		0-3-0
Den 29 yunius Glorie een paar nieuwen schoen gemakt		1-6-0
Den 29 yunius yongen een paar nieuwen schoen gemakt		1-8-0
Den 6 yuly yongen een paar schoenen gelapt		0-3-0
Den 27 yuly Glorie een paar schoenen gelapt		0-9-0
Den 10 augustus Adriyaan schoen en seun schoenen gelapt		0-8-0
Den 30 augustus yongen een paar schoenen gelapt		0-5-0
Den 15 september Adriyaan een paar schoenen gelapt		0-1-0
Den 28 september Yoppen een paar nieuwen schoen gemakt		1-18-0
Den 26 october Adriyaan twee paar schoenen gelapt		0-7-0
Den 2 november seun een paar schoenen gelapt		0-9-0
Den 9 december Adriyaan een paar toffelen gelapt		0-5-0
1783		
Den 18 yanuary Adriyaan een paar nieuwen leersen gemakt		5-5-0
Den 18 yanuary Adriyaan een paar schoenen gelapt		0-2-0
De somma van	*f*	13-12-0'

In minder dan een jaar tijd was ieder lid van het huishouden voorzien van een paar nieuwe schoenen en laarzen of muilen. Vervolgens blijkt dat al het schoeisel om de paar maanden opnieuw gelapt moest worden. Veelal zullen schoenen en laarzen op het moment van inventarisatie slechts van weinig waarde geweest zijn, bovendien op maat gemaakt en daarom niet eenvoudig door een ander verder te gebruiken.

Bij al het schoeisel in de tabel was nauwelijks te onderscheiden of het behoorde tot het bezit van mannen of vrouwen. In principe zou men geen groot onderscheid verwachten, zeker niet waar het gewone schoenen betreft. De percentages van het schoenenbezit liggen bij vrouwen echter duidelijk lager dan bij mannen. Muilen (waaronder ook de 'toffelen') kwam men bij mannen en vrouwen even veel tegen. Vooral bij mannen vond men wel laarzen en schaatsen, hoewel er beslist ook door vrouwen geschaatst werd. Dit laatste was natuurlijk geen schoeisel maar kan toch het best in deze rubriek genoemd worden. Bij beide valt overigens op dat ze in de loop der tijd steeds minder vermeld werden en aan het eind van de achttiende eeuw verdwenen leken te zijn.

Wat in iedere periode weinig voorkwam waren de klompen, in de tabel samengevoegd met de bloken. In beide gevallen ging het om houten schoeisel waarbij er geen duidelijk verschil is aan te geven en die door verschillende woordenboeken als synoniemen worden beschouwd, al komt men ze in de inventarissen juist samen tegen.[19] Hier zijn de percentages door andere factoren vertekend, omdat klompen en bloken vooral opgeschreven werden als ze nieuw waren en in een grotere partij deel van een

winkelvoorraad uitmaakten. Zo had een winkelier uit Gouderak in 1778 in zijn voorhuis zeventien paar 'vrouwe klompen, zoo groot als kleijn' en 77 paar 'blooken, zoo groot als kleijn' (227). Deze waren helemaal niet meer het vermelden waard als ze eenmaal in gebruik genomen waren.

Kousen leken gedurende een groot deel van de eeuw in vrijwel ieder huishouden aanwezig. De keren dat er materialen of kleuren vermeld werden was dat veelal wol en wit of zwart. Sokken kwamen in het algemeen zeer weinig voor, enkel in boedels waar ook kousen waren.

Tabel 6.2 sluit af met een tweetal andere accessoires, de rotting en de reiszak. De rotting was een wandelstok waarvan de knop veelal vervaardigd was van zilver of anderszins op een kostbare wijze was afgewerkt. Volgens Le Francq van Berkhey werd de rotting in de loop van de achttiende eeuw een zeer populair modeartikel.[20] In de inventarissen was daarvan niet zoveel te merken en stijgt het bescheiden percentage niet veel in vergelijking met de zeventiende eeuw. De reiszak was een stuk doek dat men dichtknoopte en waarin men bagage vervoerde als men onderweg ging. Dit doek was vrijwel altijd van trijp, meestal in groen, maar ook wel blauw of gestreept. Deze soort van tas lijkt in de loop van de achttiende eeuw te verdwijnen.

6.1.3. *Vrouwenkleding*

De kleding voor vrouwen, zoals die wordt beschreven in de tabellen 6.4-6 (en 6.7 voor de gemiddelde aantallen), kende een grotere verscheidenheid dan die voor mannen. Om het overzicht te bewaren zijn enkele groepen van verwante kledingstukken in deze tabel samengenomen, zoals bij schorten en roklijven het geval was. Ook is de basisuitrusting, op grond waarvan men kan vaststellen of de kleding van een vrouw redelijk volledig is beschreven, minder eenduidig vast te stellen. Hemden, die ook al bij de mannenkleding genoemd werden, vormden ook voor vrouwen het gebruikelijke en enige ondergoed. In vrijwel alle boedels waren verder rok, schort en mantel te vinden. Borstrok en roklijf ontbraken vaker maar waren toch nog wel zo algemeen dat hun aanwezigheid een indicatie geeft voor de betrouwbaarheid van de inventarisatie. Gezamenlijk vormden zij de basisuitrusting van vrouwenkleding.

De rok was een kledingstuk dat qua naam overlapte met een stuk bovenkleding dat ook door mannen zeer algemeen gedragen werd. Bij vrouwen ging het echter om kleding die de benedenhelft van het lichaam, van de heupen tot op de voeten, bedekte. Zoals al vastgesteld bij de mannenrok zijn beide soorten rokken meestal niet te onderscheiden op grond van de beschrijving die de inventaris geeft. Bij de vrouwenrokken werden minder vaak materiaal en kleur gespecificeerd. Indien deze wel genoemd werden bleek dat de kleuren, naast zwart en blauw, eerder rood, gestreept of ook wel wit waren. Als stofnamen vindt men eerder baai en kalamink, katoen, sits of zijde dan laken en serge. In de zeventiende eeuw kwamen

TABEL 6.4. De aanwezigheid van vrouwenkleding. Percentages

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
hemd	94	100	95	90
rok	100	100	100	100
schortekleed	100	93	95	100
roklijf	94	67	76	81
borstrok	82	73	81	76
borst	29	7	19	24
mantel	76	100	95	86
schoudermantel	24	–	14	71
jak	–	7	19	43
huik	100	–	–	5
regenkleed/falie	–	60	24	33
vrouwenjapon	–	7	24	33
hoepelrok	–	–	–	24
overige kleding	24	20	14	14
nachtmantel	12	13	5	–
slaap-x	–	–	5	10
N	17	15	21	21

er nog wel zwartlakense vrouwenrokken voor, maar die waren in de achttiende eeuw ongebruikelijk geworden.

Achter de noemer schort gaat een veelheid van namen, en wellicht van verschillende soorten schuil. Naast de schorten zelf zijn dat: schortekleed, schorteldoek, boezelaar, sloof voorschoot en eva. Het ging hierbij om een stuk stof dat men voordeed om andere kleding, met name de rok, te beschermen, maar het kon juist ook als versiering bedoeld zijn. Soms zou het woord schort (of één van de varianten daarop) gebruikt zijn om de rok zelf aan te duiden. Bij sommige namen, zoals sloof en boezelaar, ging het vooral om werkschorten, die ook door mannen gebruikt werden. De voorschoot, ook wel 'tabeljé' genoemd, lijkt daarentegen vaker een pronkschort geweest te zijn dat men combineerde met een japon of tabbaard. De gemiddelde aantallen vertoonden grote schommelingen in de loop van de achttiende eeuw.

Alle soorten bij elkaar genomen was wit de meest gangbare kleur, waarbij het soms in combinatie met linnen genoemd werd. Een andere veel voorkomende kleur was zwart, maar dan in combinatie met zijde (vooral bij schortekleden). Andere kleuren, die niet zo duidelijk aan een bepaalde stof te koppelen zijn, waren blauw en gebloemd. Alleen in de zeventiende eeuw was er vaak een paars schort, eventueel met een groen schort daarbij. In de laatste periode komen rode schorten op zoals 'twee roode Oostindiënse schortekleeden' (139). Als stofnamen kwamen na zijde en linnen vooral peldergoed, katoen en neteldoek voor. Wol werd vooral genoemd bij de sloven, die dan blauw van kleur waren.

Ook roklijf is hier toegepast als een verzamelnaam, waaronder de woor-

den lijf, keurslijf, rijglijf, onderlijf en korset samen gaan. In al deze gevallen gaat het hierbij om een nauwsluitend lijfje dat direct over het hemd gedragen werd. Keurs- en rijglijf waren de namen voor de stijve, met baleinen verstevigde lijfjes die later korsetten genoemd werden en die gebruikt werden om het lichaam in de gewenste vorm te houden. In de achttiende eeuw gebruikte men het woord korset juist nog voor een onverstevigd lijf, zoals ook blijkt uit het volgende citaat van Le Francq van Berkhey: 'Want zeer weinigen dier vrouwen draagen styve keurslyven, en by de boerenmeiden vind men 'er, om zoo te spreeken, geenen. Zy hebben meest alle eene soort van zieltjes, lyfjes, corchetten, die buigzaam om het lyf spannen, even als veele Duitschers draagen: en zoo 'er al eenigen zig van keurslyven bedienen, dan gebruiken ze zodanigen, die noch de heupen knellen, noch den boezem, of de borst benaauwen; vermits ze zoo kort uitgesneeden zyn, dat ze bykans niets dan de lendenen ondersteunen'.[21]

Hoewel deze verschillende namen dus niet helemaal als synoniemen kunnen gelden, kwam het maar heel weinig voor dat in één boedel twee verschillende soorten lijfjes aanwezig waren. Zij substitueerden elkaar en bereikten gezamenlijk een vrij grote verspreiding in de boedels. Uit de beschrijvingen bleken soms de verschillen die bestonden tussen de diverse soorten roklijven. Zo vond men alleen in de zeventiende eeuw zwarte lakense 'lijffgens', naast rode en blauwe roklijven. De onderlijven (meestal rood), keurslijven en korsetten kwamen eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw goed op.

De borstrok is de vrouwelijke tegenhanger van de hemdrok en werd, afhankelijk van de kou, in één of meer lagen over het lijfje of keurslijf gedragen. In een enkel geval wist de inventariseerder ook niet wat voor kledingstuk deze voor zich had of vond het verschil te onbelangrijk en vermeldde 'vijff hembt of borstrokken' (81). Ook werden er wel een enkele keer mannenborstrokken opgeschreven en er stonden regelmatig signalementen in de Amsterdamse Courant waarin mannen een borstrok droegen (129).[22] Men vindt dus wel borstrokken bij mannenkleding, hoewel er dan vrijwel altijd nog hemdrokken naast genoemd werden. Andersom zal men nooit hemdrokken bij vrouwenkleding aantreffen, evenmin als borstrokken met zilveren knopen. Men kan de borstrok daarom wel in het algemeen als een vrouwenkledingstuk beschouwen.

Kleuren en materialen werden veel minder vaak vermeld dan bij de hemdrok. In de zeventiende eeuw zijn de borstrokken nog het best beschreven. Dan zijn de borstrokken meestal van zwart laken of rood scharlaken. Dat laatste was ook gebruikelijk voor de hemdrokken in diezelfde tijd. Tijdens de hele achttiende eeuw was wit de meest genoemde kleur, terwijl in de laatste periode rood weer terugkwam. Dan wordt ook sits aangetroffen, terwijl als kleur wel gebloemd of gestreept wordt opgegeven. Uiteindelijk is deze informatie maar voor een klein deel van de borstrokken bekend zodat men moeilijk ontwikkelingen kan vaststellen.

Met zekere regelmaat, vooral in de zeventiende eeuw en in de tweede

helft van de achttiende eeuw, werd er ook wel een borst vermeld in de inventarissen. Hiermee zijn twee verschillende kledingstukken aangeduid. In de zeventiende eeuw was het een lijfje, zoals blijkt uit vermeldingen van 'een borsje met roo mouwen' (250) of 'twee swarte borsrocken met een borsgen sonder mouwen' (290). Eind zeventiende eeuw verscheen de borst als driehoekig deel, als vulling van het middenvoor openvallende bovenkleed. Waarschijnlijk zijn het deze stukken die men vooral vanaf de jaren 1730 in de inventarissen aantreft: 'een zijde zwarte borst' (66), 'een witte gestikte borst' (227) of 'een ryglyf met een borst' (237).

De bovenkleding werd vrijwel altijd gevormd door een mantel, zoals dat in de inventarissen heet, wat echter een heel algemene benaming is en niet veel over de vorm van het kledingstuk zegt. Ook bij de kleding van mannen kon men wel mantels tegenkomen. In de zeventiende eeuw was de mantel zelfs een vast deel van de mannenkleding. De genoemde materialen waren zijde, krip en 'stof', in afnemende mate laken en serge, terwijl katoen en sits na 1730 sterk opkwamen. Als kleuren kwamen zwart, gekleurd en, in toenemende mate, gebloemd voor. De gemiddelde aantallen lagen vrij hoog met vijf in de eerste helft van de achttiende eeuw en negen in de laatste periode.

Over de mantel kon men nog een schoudermantel dragen. De cijfers in de tabel laten hier een opvallende ontwikkeling zien. In de zeventiende eeuw vindt men immers met zekere regelmaat 'schoermantels', die bij aanvang van de achttiende eeuw geheel uit de boedels verdwenen leken te zijn. Eerst vanaf 1750 (één keer eerder in 1732, inventaris 172) kwam de schoudermantel weer plotseling terug en wist in vrij korte tijd een hoog percentage te bereiken, iets dat in 1776 ook door Le Francq van Berkhey werd opgemerkt: 'Bovenal zyn de schoudermantels zoo zeer in zwang gekomen, dat ze door ryken en armen gemeen gedraagen worden: en men vind ze zelfs wat al te veel, by de vrouwen der arbeiders, die er zoodanig aan gewennen, dat zy log, loom en traag worden, en zig zelven, door te veel broedens, aan ongezonde gevolgen bloot stellen'.[23] Het ging hierbij om mantels die als eigenlijke overkleding fungeerden en waarvan men er meestal niet meer dan één bezat. Materiaal of kleur werden hier niet vaak genoemd en waren bovendien zeer divers.

Het jak was een ander kledingstuk dat in de loop van de achttiende eeuw een behoorlijke opkomst te zien gaf. In de zeventiende eeuw had men al jakjes gekend als informele vrouwenkleding en tussen 1730 en 1750 kwamen deze weer terug in de mode. De meeste eigenaars hadden grote aantallen jakjes in verschillende stoffen en kleuren. Vooral katoen en sits, 'stof' en zijde waren gangbaar terwijl als kleuren zwart, gebloemd, rood en wit vermeld werden. Men moet dit jak niet verwarren met het gelijknamige kledingstuk dat meestal tot de streekdrachten gerekend wordt. Dit laatste was waarschijnlijk de hiervoor besproken mantel, die altijd bij vrouwenkleding aanwezig was.

Een aantal kledingstukken waarover moeilijk uitspraken gedaan kun-

nen worden zijn de japon en de hoepelrok. De naam van de japon verwijst in eerste instantie naar de Japanse kimono's waarmee men hier in de loop van de zeventiende eeuw in aanraking kwam. Het woord werd vanaf 1730 echter ook wel gebruikt voor andere vrouwenbovenkleding. Het is bovendien niet goed af te bakenen van de tabbaard, de samaar en de sak, andere modieuze huiskleding.[24] Alleen bij de vermelding 'japonse rok' kan men zeker zijn dat het om een kimono gaat, maar deze vindt men uitsluitend bij de mannenkleding, op één mogelijke uitzondering na (176). Bij vrouwenkleding vindt men enkel het woord japon, zoals 'een zwarte zijde vrouwe japon' (241). De meeste japonnen waren van zwarte zijde, en soms ook wel sits, terwijl zwart veruit de meest gangbare kleur was.

De tabbaard (vrijwel altijd met een bijbehorende rok) en de samaar zijn alleen te vinden in inventarissen waar ook al japonnen zijn. Ook deze zijn meestal van zijde, zoals 'een gecouleurde zijde tabbart en rok' (176) en een 'koleurde ras de marokke samaar' (23). Uiteindelijk is het slechts een klein deel van de inventarissen dat dergelijke kledingstukken vermeld.[25] Verwarrender zijn nog de sakken, een ander woord voor samaar. Een 'rood cits sak' die bij de kleding wordt beschreven is wel duidelijk (155), maar twee 'witte zakken' zouden ook andersoortige zakken kunnen zijn als niet nadrukkelijk vermeld wordt dat ze bij kleding horen (150).

De hoepelrok kwam rond 1718 in de mode aan het Franse hof en was vervolgens ook zeer snel bekend aan het Haagse hof.[26] In de inventarissen uit de Krimpenerwaard worden zij niet genoemd voor 1751 ('balijne rokken, een met roode streepen en een met blaauwe streepen', 74), ook niet in inventarissen die wel andere modieuze kledingstukken bevatten, zoals tabbaards en japonnen. Daarna komen zij wel regelmatig voor tot aan het eind van de eeuw, hoewel de hoepelrok vanaf de jaren '70 uit de mode verdween. De vraag is of de hoepelrok echt pas dertig jaar na zijn introductie in de rijkste huishoudens van de Krimpenerwaard voorkwam of dat het in veel gevallen als een gewone rok is beschreven. Uiteindelijk kan men met inventarissen beter de aan-, dan de afwezigheid van iets vaststellen.

In enkele zeventiende- en vroeg achttiende-eeuwse inventarissen zijn bij de vrouwenkleding wel nachtmantels opgeschreven. Wellicht gaat het hier, zoals ook al bij de nachtrokken gesuggereerd, om informele kleding die ook buiten het huis gedragen werd. Pas vanaf de jaren 1730 vindt men ook bedde- en slaapjakken en slaapmantels.

Voor al de genoemde verschillende soorten bovenkleding, vooral de mantels, jakken, japonnen, tabbaards en samaren, geldt dat het moeilijk is om de kledingstukken te beschrijven of de verschillen aan te geven. Het woordgebruik lijkt niet erg precies te zijn geweest, zodat men verschillende kledingstukken met dezelfde naam kon aanduiden en tegelijk hetzelfde kledingstuk met verschillende namen. Er is met de veranderingen in percentages dan ook geen geschiedenis van de mode te schrijven. Wel kan

men constateren dat de woorden japon, tabbaard, samaar en sak alleen in een vrij kleine, elitaire groep gebruik werden (zoals in een volgende paragraaf duidelijk zal worden).

Enkele kledingstukken die speciaal buitenshuis gedragen werden, waren de huik en het regenkleed. De huik was een kleed dat van over het hoofd gedragen tot aan de voeten reikte en aldus het hele lichaam bedekte. De bovenkant kon op verschillende manieren worden samengenomen. Alleen gedurende de zeventiende eeuw kwam dit in iedere boedel met vrouwenkleding voor in één of twee exemplaren van zwarte, lakense stof. Daarna leek deze vrij snel geheel en al verdwenen te zijn, om rond 1770/1780 weer op te duiken in de boedels van een enkele vermogende middenstander. Zo bleek de vrouw van de rijke Haastrechtse leerlooier Dammis Drost in het bezit geweest te zijn van een 'blauwe greyne huyk', terwijl haar huis verder zeer modieus was ingericht (30). De rijke bierbrouwer Eyken bezat in diezelfde tijd een huik, tezamen met andere vrouwenkleding, hoewel hij nooit getrouwd geweest is. Bij hem ging het dan eerder om geërfde kleding, die dan overigens wel heel lang bewaard zou zijn gebleven. Een andere mogelijkheid is dat men voor een ander kledingstuk, bijvoorbeeld het regenkleed, weer teruggreep op deze verouderde naam.

Het regenkleed of de falie was een rechthoekige lap die waterdicht was gemaakt. Men vindt dit vooral in de eerste decennia van de achttiende eeuw, zodat het misschien in de plaats van de huik kwam. De falie was wellicht modieuzer en van zijde vervaardigd, het regenkleed was van saai, in de weinige gevallen waar de stofnaam gegeven werd. De in de inventarissen genoemde kleur was altijd zwart.

Bij vrouwen lijkt het gebruik van hoofddeksels nog veel meer de gewoonte te zijn geweest dan bij mannen. Hier ging het echter niet om hoeden, maar om mutsen, zoals tabel 6.5 laat zien. Deze mutsen kwamen in een grote variatie aan soorten en namen voor, zeker in de achttiende eeuw. Als men alles bij elkaar neemt bleek echter dat er in vrijwel iedere boedel met vrouwenkleding wel mutsen aanwezig waren, vaak enkele tientallen. Vrou-

TABEL 6.5. De aanwezigheid van vrouwenkleding: mutsen en hoofddeksels. Percentages

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
mutsen totaal	88	100	90	100
ondermuts	12	33	57	57
mopmuts	–	80	57	62
mutsen divers	6	33	38	57
kap/kaper	6	80	86	57
strohoed	12	27	19	10
rouwkap	–	27	33	10
santé	12	–	–	–

wen droegen waarschijnlijk een aantal mutsen over elkaar, in verschillende lagen. Naast de vermelding van 'muts' zonder meer zijn de meest gangbare namen dan ook 'ondermuts' en 'mopmuts'.

Bij ondermutsen heeft men te maken met de muts die men direct op het hoofd droeg, welke diende om de dure, kanten mutsen schoon te houden. Deze kwam in de loop van de achttiende eeuw steeds meer voor. De mopmuts was een modieuze muts met hangende zijslippen. In de loop van de eeuw verdween deze iets uit de belangstelling. Andere namen die men wel regelmatig aantreft in de inventarissen zijn kornetmuts, kuifmuts, koonmuts en trekmuts. Veel van deze soorten kwamen tegen het eind van achttiende de eeuw op. Materialen en kleur werden niet vaak meegedeeld, maar de mutsen zullen vaak wit geweest zijn en waren aanvankelijk van linnen, later ook meer van katoen vervaardigd.

Naast de mutsen treft men in de achttiende eeuw ook een groot aantal kapjes of kappen en kapers aan tussen de vrouwelijke hoofdbedekking. Deze waren overwegend van zwarte zijde, hoewel ook hier wel eens wit of andere kleuren voorkwamen, evenals andere stoffen. Hoe deze gecombineerd werden met de mutsen is niet duidelijk, maar waarschijnlijk droeg men de kap of kaper over de muts. Vandaar dat men ook veel rouwkappen tegenkomt, de vrouwelijke tegenhanger van de rouwband die mannen om hun hoofddeksel bevestigden. Waar de percentages van de kappen in het algemeen sterk afnamen, lijkt de rouwkap helemaal te verdwijnen aan het eind van de achttiende eeuw, een ontwikkeling die zich niet voordeed bij de mannelijke rouwband. In de zeventiende-eeuwse inventarissen wordt een enkele keer een santé vermeld, eveneens een vrouwenhoofddeksel met een deel dat over de hals viel en deze beschermde tegen de koude (maar ook de kap en kaper bedekten veelal de schouder).

Hoeden komt men voor vrouwen niet veel tegen, al is lang niet altijd met zekerheid uit te maken voor wie de hoeden, die in de boedels vermeld werden, bestemd waren. Een soort die wel speciaal door vrouwen gedragen werd was de strohoed. Soms was deze nog verder uitgedost, zoals 'een stroohoet met blauw geblomt gevaert' (91) of anderszins met linten versierd. Deze kenden slechts een vrij beperkte verspreiding.

Naast de hoofddeksels behoorden er nog tal van andere attributen tot de vrouwenkleding (tabel 6.6). Ter bedekking van de hals werden kroplappen en neerstikken gebruikt. Wat het eigenlijke verschil tussen beide was, is niet duidelijk. De neerstik kwam al in de zeventiende eeuw voor en is gedurende enige tijd modieuze dracht geweest. De naam zou erop wijzen dat het eigenlijk onder iets anders gedragen moest worden, maar het was juist heel zichtbaar en kwam in de plaats van de kraag.[27] In het begin van de achttiende eeuw kende het een zeer algemene verspreiding, om vervolgens snel uit de kledingkasten te verdwijnen. De kroplap kwam pas in het begin van de achttiende eeuw voor het eerst voor, maar kende toen reeds dadelijk een zeer wijde verbreiding. Deze verbreiding nam daarna voort-

TABEL 6.6. De aanwezigheid van vrouwenkleding: accessoires. Percentages

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
kroplap	–	73	57	29
neerstik	41	80	24	–
halsdoek	82	47	52	62
neusdoek	76	93	76	71
kraag	47	7	–	–
mouwen	82	87	76	57
schoenen	53	60	24	52
muilen	41	47	52	52
klompen/bloken	–	13	10	5
schaatsen	12	20	24	5
kousen	76	80	67	86
handschoenen	12	80	71	52
mof	–	20	19	33
reiszak	–	33	14	14
waaier	–	13	14	24

durend af, hetgeen opmerkelijk is daar zij elders tot in deze eeuw deel uitmaakte van de plattelandskleding. Hoewel beide vaak naast elkaar voorkwamen in de inventarissen, werden ze soms ook min of meer gelijkgesteld.

Tegelijkertijd vindt men grote aantallen van allerlei soorten doeken in de inventarissen: zakdoeken, halsdoeken, neusdoeken, zakneusdoeken en halsneusdoeken. Afgezien van de mogelijkheid om dergelijke doeken te gebruiken om de neus te snuiten of gewoon in de hand te houden werden ook deze wel op enigerlei wijze als deel van de kleding gebruikt, zoals de naam halsdoek aangeeft. Als er kleuren werden vermeld was dat meestal wit, daarnaast 'bont' of zwart. De stoffen waren linnen peldergoed en katoenen neteldoek. Overige kledingversieringen waren kragen, ook bedoeld om de hals te bedekken en vooral in de zeventiende eeuw nog in zwang, en mouwen, die blijkbaar los gecombineerd werden met andere kleding. De spaarzame keren dat deze verder beschreven werden waren ze zwart of wit, van linnen of fluweel, maar het betrof hier slechts een gering aantal beschrijvingen.

Het schoeisel is eerder al beschreven bij de mannenkleding. In het algemeen is het niet goed mogelijk om uit te maken voor wie de schoenen bedoeld waren, dus het percentage geeft hier hooguit aan dat er schoenen in het huishouden waren, maar niet of de schoenen van alle gezinsleden waren geïnventariseerd. Wel ligt het percentage hier duidelijk lager dan bij mannen. Ook kousen (net als bij mannen meestal wit of zwart) vindt men bij vrouwen wat minder vaak. Bij muilen (en toffelen) is dat verschil niet zo groot, hoewel deze juist iets vaker in boedels met vrouwenkleding aangetroffen konden worden. Net als bij mannen vindt men vooral in de eerste helft van de achttiende eeuw wel schaatsen vermeld. Handschoenen werden gedurende de achttiende eeuw ook in veel boedels op-

TABEL 6.7. De aanwezigheid van vrouwenkleding. Gemiddelde aantallen

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
hemd	16	25	20	19
rok	5	11	11	18
schortekleed	9	18	8	10
roklijf	3	2	2	2
borstrok	3	4	3	4
mantel	3	5	5	9
schoudermantel	1	–	1	2
japon	–	1	3	3
mutsen totaal	20	36	25	30
hals-/neusdoek	10	14	9	14

genomen. Deze waren meestal wit of zwart en relatief vaak van zijde. Het is hierbij niet geheel duidelijk in hoeverre ze ook door mannen gedragen werden. Vergelijkbaar met de handschoen was de (zwarte zijden) mof, ook wel hand- of polsmof genoemd, bedoeld om de handen warm te houden.

Tot slot zijn nog een tweetal kledingattributen in de tabel opgenomen. Een daarvan was de reiszak, wellicht meer een gebruiksvoorwerp, bedoeld om andere voorwerpen te verpakken. De reiszak was eigenlijk tamelijk geslachtloos en is hier opgenomen om de aanwezigheid met die bij mannen te vergelijken. De percentages blijken iets lager te liggen, maar niet zeer veel. De reeks werd afgesloten met de waaier, een item dat gedurende de gehele achttiende eeuw slechts in een klein deel van de inventarissen aanwezig is.

6.1.4. *Textiel en kledinghandel*

In de voorgaande beschrijvingen is bij de meeste kledingstukken geprobeerd een indicatie te geven van de stof waaruit ze vaak vervaardigd werden en de gebruikelijke kleuren. Dit was lang niet altijd goed mogelijk, omdat deze gegevens meestal niet werden opgenomen in de boedelinventaris. Enerzijds hing de beschrijving waarschijnlijk af van het belang of de waarde van een kledingstuk (die op zich natuurlijk voor een deel ontleend werd aan de kostbaarheid van de gebruikte materialen en bewerkingen). Anderzijds lag een bepaalde kleur of stof voor sommige items wellicht zo voor de hand dat zij alleen daarom al niet genoemd hoefden te worden. Wellicht werden dan eerder de afwijkingen genoteerd, die dan nu in de tabellen hoog scoren. In de voorgaande tekst is alleen dan informatie over kleur en textiel verwerkt als er een duidelijke lijn zichtbaar was in de inventarissen.

In het algemeen wordt er vanuit gegaan dat verschillende stoffen vooral dienden om onderscheid in welstand te onderstrepen. In de behandelde periode waren er vier belangrijke grondstoffen voor textiel: wol, vlas, ka-

toen en zijde. Globaal bestaat het beeld dat de wollen textilia vrij goedkoop waren en vooral gedragen werden door de lagere standen, met uitzondering van de degelijke lakense stoffen die al eeuwenlang geëxporteerd werden. Ook linnen kende zeer grote verschillen in kwaliteit en prijs, zodat de vermelding van linnengoed in alle sociale klassen voorkwam. Katoen en de daarvan afgeleide stoffen, zoals het bontgedecoreerde sits, waren zeer exclusief in de tweede helft van de zeventiende eeuw, werden in de loop van de achttiende eeuw steeds goedkoper en daalden op die manier de sociale ladder af. Zijde bleef de duurste grondstof voor textilia. De vele mengweefsels die werden samengesteld uit een combinatie van grondstoffen kenden een grote variatie in prijs en kwaliteit.[28]

Naast dit mogelijke gebruik van textilia om verschil in welstand te tonen lijkt in de beschrijving van mannen- en vrouwenkleding vooral op te vallen dat de verschillende grondstoffen sterk aan geslacht gebonden waren. Voor de meest voorkomende kledingstukken van mannen zoals rok en broek, kamizool en hemdrok, wambuis en overjas werden vooral laken en serge genoemd, beide wollen stoffen, naast linnen. Verder vindt men voor hemdrokken wollen stoffen als scharlaken tot aan het begin, en kalamink en sits aan het eind van de achttiende eeuw. Damast, dat wel diende voor kamizolen, is met linnen de belangrijkste uitzondering op het gebruik van wollen stoffen (hoewel er ook woldamast bestond). Katoen en zijde werden vrijwel niet aangetroffen voor deze kledingstukken. De voornaamste uitzondering was bombazijn, een combinatie van katoen en linnen, dat gebruikt werd voor broeken en wambuizen.[29] Verder werden alleen voor de japonse rok veel niet-wollen stoffen gebruikt, maar dit exotische kledingstuk was zelf al verre van algemeen verbreid onder mannen.

Bij kleding voor vrouwen is het beeld geheel anders. Wollen stoffen namen bij hen een veel minder dominante positie in. Bovendien vindt men hier vooral andere van wol gemaakte stoffen, zoals baai en kalamink, terwijl laken alleen in de zeventiende en vroege achttiende eeuw regelmatig bij vrouwenkleding genoemd werd. Deze wollen stoffen werden al met al regelmatig gebruikt voor rokken, maar werden niet of nauwelijks vaker genoemd dan zijde, katoen en sits (welke laatste stoffen vooral na 1730 sterk opkwamen). Bij borstrok, mantel, jak en japon waren zijde en katoen of sits de meest gangbare stoffen. Voor schorten treft men, naast zijde, meer linnen aan, of op linnen gebaseerde of gelijkende stoffen als peldergoed en neteldoek (eigenlijk van katoen). Voor mantels werden ook wel wat zwaardere wollen stoffen als serge en het moeilijk benoembare 'stof' gebruikt. 'Saai' was een andere wollen stof, die in de achttiende eeuw voor regenkleden gebruikt werd.

De algemene indruk is dat zijde en katoen, naast verschillende soorten linnen, een grote rol speelden bij de vrouwenkleding, die in dit opzicht veel gevarieerder was. Dit stemt overeen met de waarneming in het woordenboek van Chomel, die bij katoen schrijft: 'dienende inzonderheid ook veel tot kleeding der vrouwen; dewijl het een cierlijke, zindelijke en ligte

dragt is'. Als groot voordeel van deze stof noemt hij dat 'die ook zo ligt niet vuil of smeerig word als linnen of wollen stof; ook ligter weder door wassching gezuivert kan worden, zonder zijn kleuren schielijk te verliezen, als die met goede verfstoffen gedrukt is'.[30]

Het is toch de moeite waard om te kijken of, naast het verschil in gebruik door mannen en vrouwen, de verandering of toename die zich voordeed in het gebruik van katoen ook meer direct is terug te vinden in de Krimpenerwaard. De veronderstelling is namelijk dat katoen in de loop van de achttiende eeuw zozeer in prijs daalde dat dit brede sociale groepen in staat stelde om er een grotere variatie in kleding op na te houden en de mode te volgen. Dit zou gepaard gegaan zijn met een vermindering van de kwaliteit van de stoffen. De duurzaamheid werd hier ingewisseld voor de mogelijkheid met relatief geringe middelen meer afwisseling in de kleding aan te brengen.[31] Dit werd ook geconstateerd door Le Francq van Berkhey: 'Nu ziet men, tot een waarlyk grievende smert der welmeenenden van't vaderland, onze natie veelal gekleed in uitheemsche dunne lakens, fluweelen, trypen, saaien en greinen; met dunne vodden van Engelsche zyden, van broze glassees, van armozynen en dergelyken; ja dat meer is, met overgeverwde katoenen, die op de minste regenbui als vaatdoeken hangen, en hunne koleur en zwier verliezen'.[32]

Tabel 6.8 geeft daarom voor de verschillende textielsoorten een overzicht van de veranderingen van percentages en gemiddelde aantallen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw. Naast katoen zijn dus ook wol, linnen en zijde meegenomen om te zien of er inderdaad bij katoen een aparte ontwikkeling viel waar te nemen. Omdat mannen overwegend wollen kleding droegen is deze tabel enkel gemaakt met inventarissen die vrouwenkleding beschreven. Bovendien zijn alleen de items uit tabel 6.4 meegeteld, de hoofddeksels, doekjes en andere accessoires zijn buiten beschouwing gelaten. Weliswaar zou katoen veelal gebruikt zijn voor het ma-

TABEL 6.8. De aanwezigheid van textielsoorten voor vrouwenkleding. Percentages en gemiddelde aantallen

	1630-70	1700-29	1730-64	1765-95
Percentages				
wol	71	73	71	81
linnen	65	40	43	48
zijde	35	67	62	71
katoen	–	27	38	62
Gemiddelde aantallen				
wol	6	8	5	9
linnen	2	4	5	5
zijde	2	3	3	3
katoen	–	2	3	9
materiaal onbekend	21	32	32	34

ken van deze kleurige toevoegingen, hierbij werd echter in de inventarissen nauwelijks informatie over materiaal gegeven.

Het beeld van de opkomst van katoen wordt helemaal bevestigd door tabel 6.8. In de zeventiende eeuw was het nog in geen enkele inventaris te vinden, in de eerste helft van de achttiende eeuw kende het toch al een redelijke spreiding waarna zich vanaf de jaren zestig nog een sterke toename van het percentage voordeed. Vooral deze laatste ontwikkeling deed zich enkel bij katoen voor. Wol kwam in alle perioden in het grootste deel van de huishoudens voor en de percentages maken een zeer stabiele indruk. Linnen en zijde lijken bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw van plaats verwisseld te zijn, waar linnen terugvalt naar het percentage dat zijde had en de laatste daarentegen stijgt tot de vorige hoogte van linnen. Binnen de achttiende eeuw blijft het beeld dan verder onveranderlijk. Bij het opvallend bescheiden percentage van linnen moet men bedenken dat bij algemeen gangbare kledingstukken als hemden vrijwel nooit de stofnaam gegeven werd.

Bij de gemiddelde aantallen zien we dat wollen stoffen ook in de grootste hoeveelheden vermeld werden. Linnen en zijden kledingstukken waren in veel geringer hoeveelheid te vinden, welke ook niet veranderde. Deze gemiddelde aantallen zijn uiteraard enkel berekend over het aantal inventarissen waarin de textielsoort genoemd werd. Ook hier deed de grote verandering zich voor bij katoen, dat in gemiddelde aantallen stuks verdrievoudigde in de laatste periode van de achttiende eeuw, in dezelfde tijd dat ook het aantal huishoudens waar katoenen kleding gebruikt werd een grote groeispurt vertoonde. Deze beide ontwikkelingen samengenomen betekenen dat het gebruik van katoenen stoffen zeer sterk is toegenomen in deze periode. De betekenis van deze cijfers wordt overigens gerelativeerd door de vermelding van het gemiddeld aantal kledingstukken waarbij helemaal geen stofnaam is genoemd (alle kleding uit tabel 6.4, exclusief hemden). Omdat katoen gedurende een groot deel van de onderzoeksperiode nog vrij bijzonder was zullen de gemiddelde aantallen die hiervan zijn berekend niet te laag zijn, zeker niet in het begin.

Evenals stofnamen werden ook kleuren lang niet altijd genoemd in de boedelinventarissen. Het risico bestaat natuurlijk dat men alleen de meest waardevolle kleding preciezer omschreef, of dat men kleuren noemde als ze opmerkelijk waren. Dat laatste lijkt toch echter niet zo het geval geweest te zijn, als men ziet dat de variatie in opgegeven kleuren vrij beperkt was en zwart verreweg het meest werd vermeld, zowel voor kleding van mannen als vrouwen. Blauw werd nog wel eens genoemd voor broek, rok en overjas van de man en rok of schort van de vrouw. Tot zover was er niet veel verschil tussen de mannen- en vrouwenkleding. Dit gebrek aan kleur is niet zo vanzelfsprekend als men zou kunnen denken op grond van de vele portretschilderijen, waarin de kleding ook veelal zwart is. Deze schilderijen geven namelijk alleen aan wat men passende portretkleding vond,

iets wat los kan staan van wat in het dagelijkse leven werd gedragen.[33]

Bij de mannenkleding vindt men verder weleens een 'gekleurde broek', wat natuurlijk niet helemaal duidelijk is, en rood, wit of gestreept voor hemdrokken en onderbroeken. Deze beide laatste kledingstukken staken dan opmerkelijk licht en kleurig af tegen de rest. Over kousen, dassen, hoeden en zakdoeken, die in sommige gevallen ook voor een kleurig accent gezorgd zullen hebben, verschaffen de inventarissen nauwelijks opheldering. Voor de vrouwen kwam men nog wel regelmatig een rode, witte of gestreepte rok tegen. Schorten waren zwart, wit of gebloemd, borstrokken zwart of wit en jakjes behalve zwart vrij vaak gebloemd. Mutsen en mouwen waren in het algemeen ook vooral zwart en wit.

Dit overziende krijgt men niet de indruk dat er grote verschillen bestonden in de kleurigheid van mannen- en vrouwenkleding. In het algemeen overheersten zwart en andere donkere kleuren, zoals blauw, waartegen enkele witte en rode kledingstukken en accessoires afstaken. Dit kleurgebruik veranderde bovendien in de loop van de tijd: rood scharlaken, volgens Chomel wegens de kleurstof één van de duurste lakens, voor hemd- en borstrokken tot in het begin van de achttiende eeuw, evenals paarse en groene schorten.[34] Gestreepte hemdrokken kwamen daarentegen eerst laat op.

De grote verscheidenheid die er in soorten textiel bestond blijkt vooral uit winkelinventarissen. Er waren in de achttiende eeuw nog geen kledingwinkels, maar wel blijkt uit de inventarissen dat er in de Krimpenerwaard winkels in textiel op allerlei niveau gevonden konden worden. Aan het ene uiterste had men de kleinere dorpswinkels waar naast kruidenierswaren een grote diversiteit aan goederen in kleine hoeveelheden te koop waren, zoals '2 el hembde linnen, 8 el ganse oogen goed, 6 el servet goedt', enzovoort (41, maar ook o.a. 89 en 152). Daar hoorden dan ook nog pakjes met bandjes, lintjes, kanten, rijgsnoeren, kralen, knopen, haakjes en oogjes bij, die tezamen een 'kleyne kramerij' uitmaakten.[35] Daarnaast, of in plaats daarvan, kon men er ook enkele ponden vlas of garen en 'kleuwentjes zaey' tegenkomen (240). Andere winkels hadden een indrukwekkende hoeveelheid stoffen in zeer grote verscheidenheid. Dat is het geval met Evert Rheda, een vermogende 'lake-koper tot Ouderkerk op'd IJssel' (48). Zijn voorraad bestond voornamelijk uit wollen stoffen, maar ook verschillende soorten zijde en linnen. Tot de voorraden behoorde onder veel meer 'Zurigse krip', 'Haarlems damast', 'Luiks saey', 'serge de Marokke', 'pover soldaat', 'Vlaams linden', 'eige gereed linde' en 'nopjes laken', in rollen van alles bij elkaar meer dan 9600 el lang.

Waar katoenen stoffen in deze winkel in 1733 ontbraken, waren zij enkele jaren daarvoor al wel te vinden in de winkel van zijn plaatsgenoot, Adriaan Rijkaard (45). Voor hem was het textiel iets dat hij deed naast een grutterij en een winkel in levensmiddelen. Het katoen bestond hier uit enkele lapjes 'chits' met prijzen tussen de drie en dertien gulden, naast

tientallen ellen diemit, gingang, neteldoek en gewoon katoen. De gehele voorraad bestond uit ruim drieduizend el stof met een opgegeven waarde van *f* 1584-15-0. Het overgrote deel daarvan betrof allerlei soorten linnen, waaronder bijna duizend el 'geblomd'. Maar ook hier was een grote diversiteit aan stoffen te koop, zoals een stuk van vijf el 'kat in een zak' voor zeven stuiver per el. De prijzen varieerden op weinige uitzonderingen na tussen de vier en negentien stuivers per el, hoewel er ook tien el linnen van tweeëneenhalve gulden per el was (bij de dure lapjes sits was geen lengte vermeld). Vijftig jaar later bleek dat zijn dochter Apolonia, weduwe van de timmerman Cornelis Vaandrager, bij overlijden nog altijd een winkel in Ouderkerk had met een grote voorraad textiel, bijna vijfhonderd el, voor de helft bestaande uit kleurig katoen en verder veel linnen (129).

Wie kleding wilde aanschaffen kocht derhalve de benodigde hoeveelheid textiel en ging daarmee naar een kleermaker. Die laatsten zijn nauwelijks teruggevonden in de inventarissen. Alleen uit 1706 is er een boedelinventaris van de meesterkleermaker Hendrik Abrahamse van Leeuwen uit Krimpen aan de Lek, maar deze behoorde tot de armste vermogensgroep en de akte vermeld verder niets dat betrekking zou kunnen hebben op zijn ambacht (37). Uit tabel 2.7 over het voorzieningenpatroon in de Krimpenerwaard blijkt dat er in 1807 5,2 kleermakers op duizend inwoners werkzaam waren. Dat was een vrij hoge dichtheid voor een plattelandsgebied, als men dat vergelijkt met gegevens voor onder andere de Veluwe en het Noorderkwartier.[36] Een andere mogelijkheid was de aanschaf van gemaakte kleding in de tweedehandshandel, maar het is niet ondenkbaar dat men deze kleding vooral kocht als grondstof om er andere kleding van te maken.[37] Kleermakers en handel in oude kleding waren dikwijls nauw aan elkaar verbonden en konden in dezelfde persoon verenigd zijn.[38]

Bepaalde kledingstukken werden overigens wel kant en klaar op de markt gebracht, waarbij het vooral om kleinere stukken ging. In het voorgaande is al even de voorraad van een hoedenwinkel uit Schoonhoven genoemd. In de winkel van de zojuist genoemde lakenkoopman uit Ouderkerk aan de IJssel lagen in 1733 ook '22 pakjes wanten, yder van 6 paar', '2 pakjes mutsen, yder van 6 mutsen' en '31 pakjes yder van 2 paar mans kousen', om maar een bescheiden greep uit de grote voorraad wanten, mutsen en kousen te doen (48). Elders vond men ook wel zak-, hals of neusdoeken (129, 41), maar daarmee is de reeks kledingstukken die uit voorraad werden verkocht toch wel voltooid en het aantal verkooppunten lijkt ook beperkt te zijn gebleven tot de grotere textielwinkels. Uitzonderlijk zijn de vermeldingen van grotere kledingstukken in winkels, zoals '101 nieuwe gemaakte roklijven' in 1733 te Schoonhoven (73) en een achttal grote en kleine 'keurslijven' in 1782 te Ouderkerk (129). Hieruit blijkt wel dat kleding in de achttiende eeuw al in toenemende mate voor een anonieme markt vervaardigd werd, zoals ook voor Engeland bekend is.[39]

6.1.5. *Kleding naar vermogen en beroep*

Voor bovenstaande algemene overzichten van kleding zoals die door mannen en vrouwen gedragen werd moest al gebruik worden gemaakt van sterk aangepaste en vooral kleinere selecties van inventarissen, omdat kleding nu eenmaal veel minder volledig beschreven is dan veel andere rubrieken. Bovendien waren deze selecties redelijk vergelijkbaar qua beroeps- en vermogenssamenstelling, zij het niet helemaal identiek. Wanneer men nu omgekeerd naar het verschil in kledingbezit van beroeps- en vermogensgroepen wil kijken blijkt dat voor sommige combinaties het aantal beschikbare inventarissen te klein is om daar zelfs maar voorzichtige uitspraken over te kunnen doen. Ook zijn binnen de verschillende groepen niet alle perioden even goed vertegenwoordigd.

Dit blijkt bijvoorbeeld in de tabellen 6.9 en 6.10, die de mannenkleding beschrijven. Het aantal inventarissen uit de zegelklasse van 3 st. is zo klein dat deze helemaal buiten beschouwing moet blijven. In de overige vermogensgroepen zijn steeds voor de middenstanders drie inventarissen per periode beschikbaar. Bij de boeren is de spreiding zo ongelijkmatig dat de eerste periode te sterk is vertegenwoordigd bij de zegelklassen van 24 st. en 3 gl., terwijl bij de zegelklasse van 48 st. de eerste periode vrijwel wegvalt. Met de nodige voorzichtigheid kan men hier echter toch nog wel enkele conclusies uit trekken. Percentages zijn hier, evenals in hoofdstuk vijf, vervangen door indexcijfers: afwezigheid is één, aanwezigheid in min-

TABEL 6.9. De aanwezigheid van mannenkleding per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
hemd	–	–	6	6	6	6	6	6
rok	–	–	6	6	6	6	6	6
broek	–	–	6	6	5	6	6	5
onderbroek	–	–	3	4	4	4	3	4
hemdrok	–	–	6	6	6	5	6	6
kamizool	–	–	4	4	4	5	4	5
mantel	–	–	1	1	1	1	1	3
wambuis/rokje	–	–	5	4	5	2	4	2
wambuis	–	–	4	3	4	1	3	1
mannenjapon	–	–	1	1	1	2	1	3
gezondheid	–	–	1	1	2	1	1	3
overjas	–	–	1	1	2	3	5	3
overige kleding	–	–	2	1	1	1	3	1
slaap-/beddejak	–	–	1	1	1	1	1	3
slaapmuts	–	–	1	3	1	2	1	3
N	–	–	8	9	7	9	11	9

Toelichting: B= Boer, M= Middenstander

TABEL 6.10. De aanwezigheid van mannenkleding per vermogens- en beroepsgroep: accessoires. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
hoed	–	–	4	6	6	5	6	5
muts	–	–	1	2	3	1	4	4
pruik	–	–	1	1	1	3	1	3
das	–	–	2	4	4	5	4	5
stropje	–	–	1	2	1	1	1	1
neusdoek	–	–	5	5	4	5	4	5
rouwband	–	–	1	3	2	2	3	3
schoenen	–	–	4	4	4	3	5	4
muilen	–	–	1	4	3	3	4	3
laarzen	–	–	1	2	1	1	1	2
klompen	–	–	1	1	1	2	2	1
schaatsen	–	–	4	1	1	1	3	2
kousen	–	–	4	6	5	5	5	5
sokken	–	–	1	1	1	1	1	3
rotting	–	–	1	1	1	1	1	2
reiszak	–	–	2	3	2	1	3	3

der dan een kwart van de inventarissen is twee, tot vijftig procent is vervolgens drie, minder dan driekwart is vier, tot honderd procent is vijf en honderd procent is zes. Ook hier geldt dat een item dat in een groep slechts in één inventaris gevonden werd hooguit indexcijfer één kon krijgen en een item dat slechts twee keer gevonden werd hooguit het indexcijfer twee kreeg.

Die kledingstukken die werden gerekend tot de basisuitrusting haalden in de vorige tabellen al percentages tegen de honderd procent en blijken ook hier in alle groepen gangbaar geweest te zijn. Dit waren hemd, rok, broek en hemdrok. Het kamizool, die vooral in de loop van de achttiende eeuw sterk opkwam, vertoont geen grote verschillen in de indexcijfers. Daaruit zou men kunnen afleiden dat deze zich in alle groepen tegelijkertijd verspreidde, al ontbreekt hier het beeld van de minstvermogende groep. Andere items die in alle groepen in meer dan de helft van de boedels voorkwamen en geen grote verschillen in spreiding lijken te vertonen waren de hoed (meestal in meer dan driekwart van de selectie), neusdoek, schoenen (behalve bij de middenstanders van 48 st.) en kousen.

Verschillende kledingstukken konden vooral of uitsluitend bij de middenstanders aangetroffen worden, zoals de das, laarzen, slaapmuts, beddejak, pruik en japonse rok. Deze laatsten bleven dan ook nog beperkt tot de rijkere groepen. Over het dragen van de japonse rok door mannen wist Le Francq van Berkhey mee te delen: 'Zedert is het gebruik van japonnen (...) zoo algemeen in de steden geworden, dat men het hier en daar (...) wel als eene gewoone dragt moge aanmerken; dog by de boerenlieden blyft eene japon tot nog in eene algemeene veragting; egter begint dit ge-

waad ook reeds onder hen min of meer in zwang te komen.'[40] Dit laatste is echter absoluut niet uit de tabel af te leiden.

Tegenover de kledingstukken die eerder bij middenstanders werd aangetroffen stonden bij de boeren alleen het wambuis (ook als men het 'korte rokje' ook als wambuis beschouwt) en ook wel de schaatsen. Deze lijst is veel korter, zodat men moet concluderen dat door mannelijke middenstanders veel eerder en in een grotere variëteit allerlei kledingopsmuk werd gedragen. Van het wambuis is bekend dat het in vroeger tijden modieus was geweest, maar aan het eind van de zeventiende eeuw werd verdrongen door onder andere het kamizool.[41] Het valt echter vooral op dat deze niet alleen meer door boeren gedragen werd, maar ook daar vooral in de minder vermogende groepen, waarmee het een item is dat tegen de gebruikelijke tendens in gaat.

Bij veel andere items is er verder geen duidelijke lijn te onderkennen. De onderbroek kwam iets vaker voor bij middenstanders terwijl de overjas het meest bij rijkere boeren werd gevonden. Items als gezondheid, muts, rouwband en muilen konden in allerlei verschillende groepen even vaak of weinig gevonden worden.

De vrouwenkleding is per beroeps- en vermogensgroep uitgesplitst in de tabellen 6.11-13. Ook hier geldt dat de aantallen beschikbare inventarissen in de mindervermogende groepen zeer klein zijn. Voor de boeren is er slechts het minimale aantal van vijf inventarissen in de zegelklassen van 3 en 24 st., terwijl de groep middenstanders van 3 st. helemaal niet naar behoren kan worden ingevuld. Bovendien was bij de vergelijking per periode al gebleken dat het aantal voor vrouwenkleding beschikbare inven-

TABEL 6.11. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
hemd	–	5	5	6	5	6	6	6
rok	–	6	6	6	6	6	6	6
schortekleed	–	6	6	6	6	5	5	6
roklijf	–	6	5	5	4	4	5	5
borstrok	–	4	5	4	4	4	5	6
borst	–	1	1	1	1	2	2	2
mantel	–	6	6	5	5	6	5	6
schoudermantel	–	1	1	3	3	3	1	3
jak	–	1	1	2	3	2	1	4
regenkleed/falie	–	1	1	2	4	3	3	3
vrouwenjapon	–	1	1	1	1	2	1	4
overige kleding	–	1	1	2	1	1	4	1
N	–	5	5	8	10	9	7	7

TABEL 6.12. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep: mutsen en hoofddeksels. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
ondermuts	–	1	2	4	4	3	2	4
mopmuts	–	2	2	4	4	5	5	3
overige mutsen	–	2	5	2	2	4	2	4
mutsen totaal	–	6	6	6	6	5	6	5
kap/kaper	–	4	5	4	4	4	4	6
strohoed	–	1	1	2	1	2	3	1

tarissen in het begin van de achttiende eeuw erg laag was.

Vrijwel algemeen aanwezig in iedere groep waren hemd, rok, schort, mantel en het totaal van alle mutsen, wat ook niet verrassend is daar zij in het voorgaande tot de basisuitrusting gerekend werden. Een aantal andere items behaalde in iedere groep een indexcijfer van 4 of hoger: borstrok, roklijf, kap of kaper, neusdoek (met uitzondering van de boeren van 3 st.), mouwen, kousen en handschoenen (afgezien van de boeren van 48 st.). Hier waren nauwelijks verschillen tussen de beroeps- en vermogensgroepen.

Kledingstukken die vooral door de vrouwen van middenstanders gedragen werden waren de schoudermantel, het jak en de groep 'overige mutsen'. De japon bereikte meer dan de helft van de rijkste middenstanders, verder lijkt deze in geen enkele andere groep gebruikelijk te zijn geweest. Ook specifiek voor de rijkste groepen waren borst, mof en waaier. Regenkleed en falie blijken vooral in de rijkste groepen gedragen te zijn, waarbij

TABEL 6.13. De aanwezigheid van vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep: accessoires. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
kroplap	–	1	4	4	3	4	4	3
neerstik	–	1	2	1	2	3	3	1
halsdoek	–	4	1	4	4	4	3	4
neusdoek	–	2	6	5	4	5	4	5
mouwen	–	4	6	4	4	4	4	5
schoenen	–	6	1	2	4	2	4	2
muilen	–	6	2	2	3	3	5	3
kousen	–	6	5	4	4	4	6	4
handschoenen	–	4	4	4	3	4	5	5
mof	–	1	1	1	1	3	2	4
reiszak	–	1	1	2	2	2	2	1
waaier	–	1	1	1	1	1	2	3
schaatsen	–	1	1	2	1	1	1	3

opvalt dat het bij boeren meestal regenkleed heet, terwijl de naam falie vooral door middenstanders gebruikt wordt. In principe zijn beide namen uitwisselbaar, maar de falie was wellicht eerder van zijde. Ook schoenen en muilen trof men eerder aan in de inventarissen van boeren. De mopmuts vond men in het algemeen meer in de hogere zegelklassen, maar dan weer opvallend minder bij de rijkste middenstanders. Voor de overige kledingstukken, zoals ondermuts, strohoed, kroplap en neerstik, is er niet direct een duidelijke lijn te herkennen.

Voor de vrouwenkleding is ook gekeken in hoeverre boeren en middenstanders van de diverse vermogensgroepen nog verschilden in het gebruik van textielsoorten (tabel 6.14). Wat wol betreft kwamen de indexcijfers in alle groepen redelijk overeen. Linnen werd nauwelijks genoemd bij de lagere zegelklassen en kwam vooral bij middenstanders voor. Dit gold iets minder duidelijk ook voor zijde en katoen, dat echter niet ontbrak bij de boeren. De gemiddelde aantallen kledingstukken van elke grondstof vertonen een hiermee overeenkomend beeld, waar de aantallen voor wol het hoogst liggen en in het algemeen toenemen per vermogensgroep. Bij katoen vallen ook de duidelijk hogere gemiddelde aantallen kleding van middenstanders op.

Na dit vrij uitvoerige en algemene overzicht kan het beeld misschien wat concreter gemaakt worden door te kijken naar de voorbeeldboedels die in het vorige hoofdstuk zijn gebruikt, om te beginnen met de middenstander Willem Jans Wagemaker (tabellen 6.15-16). Zijn inventaris was heel overzichtelijk, waar deze besloten werd met aparte rubrieken 'mans klederen' en 'vrouwe klederen'. Het voordeel is dat blijkbaar van beide echtelieden de kleding beschreven werd en er geen misverstand over kan be-

TABEL 6.14. De aanwezigheid van textielsoorten voor vrouwenkleding per vermogens- en beroepsgroep: accessoires. Indexcijfers en gemiddelde aantallen

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.	
	B	M	B	M	B	M	B	M
Indexcijfers								
wol	–	4	4	5	5	5	4	5
linnen	–	1	1	2	4	4	2	4
zijde	–	4	2	4	5	4	3	4
katoen	–	2	1	3	3	3	3	5
Gemiddelde aantallen								
wol	–	8	3	6	5	7	10	10
linnen	–	1	2	2	2	5	5	4
zijde	–	2	1	2	2	2	5	6
katoen	–	5	1	4	2	7	4	15

TABEL 6.15. Vergelijking van de mannenkleding uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Jan Joosten den Tom, boer
In de keuken	*Mans kleederen*
– *in de vuure kas*	1 swarte lakense rok
25 mans hemden	1 dito broek
7 dassen	1 trypte broek, daaraan silvere knoopjes
Mans klederen	1 sergie broek
1 koffy-kleurde lake rok	4 hembtrocken met silvere knoopen
1 zwarte lake dito	2 linne hembtrocken met tinne knoopen
1 zwarte serge de nisme rok	1 linne rok
2 oude rokken	1 grauwe rok
1 serge rok	1 bruyne rok
1 zwart zaey damast kamizool	1 linde broek
1 zwart drogette broek	7 hembden
2 serge broeken	6 neusdoeken
1 saey damaste hemdrok met zilveren knoopen	
1 kaleminke hemdrok met zilveren knoopen	
1 witte dito met zilvere knoopen	
1 witte onderbroek	
1 kort rokje	
1 oude dito	
3 oude broeken	
4 oude onderbroeken	
6 werkendaagse hemdrokken	
2 hoeden	
6 paar koussen	
2 paar wanten	
2 slaap-mutsen	
3 paar schoenen	
1 paar muilen	

staan wat van wie was. Het nadeel is dat we niet kunnen zien op welke plaats in huis de kleding opgeborgen werd.

Om te beginnen met de man, hij had blijkbaar geen vaste, bij elkaar horende combinaties van rok, broek en kamizool, die toch vrij gebruikelijk waren. In plaats daarvan worden alle kledingstukken afzonderlijk beschreven, als eerste zes rokken, één 'koffy-kleurde lake', één 'zwarte lake', één 'zwarte serge de nisme' (= Nîmes), één serge en twee 'oude' rokken. Direct daarna volgt één 'zwart zaey damast camizool', maar dit kledingstuk was rond 1730 ook nog verre van algemeen. Van de drie broeken was er één 'zwart drogette' en twee waren er van 'serge'. Vervolgens was er een drietal hemdrokken, elk voorzien van zilveren knopen, waarvan één 'saey damaste', de tweede 'kaleminke' en de derde wit van kleur. De meest gebruikelijke kleding was dus in behoorlijke mate aanwezig.

De lijst vervolgt met één witte en vier oude onderbroeken, een kort rok-

je, een oud (kort?) rokje, drie oude broeken en zes 'werkendaagse' hemdrokken. Het was dus alleen de betere kleding die precies met vermelding van materiaal beschreven werd, daarnaast was er nog een ruime hoeveelheid oudere kleding voor dagelijks gebruik, van mindere waarde. Tot besluit volgen dan twee hoeden, zes paar kousen, twee paar wanten, twee slaapmutsen, drie paar schoenen en één paar muilen. De wanten waren vrij ongebruikelijk bij mannenkleding en zijn dan ook in het voorgaande niet in de tabellen opgenomen. Ook de hoeveelheid schoeisel is hier opvallend. Kledingstukken die juist in deze tijd nieuw opkwamen of een vrij beperkte verspreiding kenden, zoals japonse rok, gezondheid en overjas, kwamen bij deze middenstander nog niet voor.

De kleding van zijn vrouw werd veel summierder beschreven, zonder specificatie (tabel 6.16). Dat was misschien omdat zij nog leefde en de kleding als niet tot de erfenis behorend beschouwde. Zij had zeven mantels

TABEL 6.16. Vergelijking van de vrouwenkleding uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Lijsbet Krijnen, weduwe Fop Gijsen Kalis, boer
In de keuken	*In 't agterhuis*
– in de vuure kas	1 paar schoenen en 1 paar muilen
17 vrouwe hemden	*In 't voorhuis*
17 vrouwe hals-doeken	*– in de eike kas bevonden*
11 neusdoeken zo goed als kwaad	6 vrouwe hemden
13 kroplappen	1 wit schortekleed
10 paar voor-mouwen	12 mop-mutsen
34 mop-mutsen	3 onder mutsen
11 ondermutsen	10 neerstikken en nog een met een goud haakje en oogje
10 schortekleen	10 neusdoeken
Vrouwe klederen	1 paar zwarte wanten
7 mantels	2 sloven
7 rokken of schorten	7 blauwe sloven of schortekleen
1 zwart zijde schortekleed	eenige mouwen en dasjes
1 zwart zijde kap	1 zijde schortekleed
1 rouw kap	1 zwarte kap
1 paar koussen	1 zwarte mantel
3 paar wanten	2 dito wagten
2 borstrokken	1 stamijne rok
1 paar muilen	1 sergie wagt
	Op de voorzolder
	1 vrouwe hemdt
	1 neusdoek
	1 serge mantel
	1 borstrok
	3 vrouwe rokken
	1 paar koussen
	1 sloof

en een gelijk aantal 'rokken of schorten', een gelijkstelling die het niet eenvoudig maakt te zien wat zij nu eigenlijk had. Daarbij bezat zij nog een zwarte, zijden schortekleed dat waarschijnlijk een mooier kledingstuk was. Ook beschikte zij over twee borstrokken. Een roklijf of iets vergelijkbaars werd niet genoemd. Als overige kledingtoebehoren waren er een zwarte zijden kap en een rouwkap, één paar kousen, drie paar wanten en één paar muilen. Zij had veel minder schoeisel dan haar man.

In vergelijking met de eerdere tabellen lijkt deze opsomming toch onvolledig. Bij vrouwen gangbare accessoires als mutsen ontbreken in deze lijst, terwijl de anders altijd voorkomende hemden ook niet vermeld worden. Bij nadere beschouwing van de boedelinventaris blijkt dan echter dat al het linnengoed, apart van de overige kleding, beschreven is op de plaats waar het bewaard werd, namelijk in de 'vuure kas' in de keuken, waar ook de slaap- en tafellakens lagen. Daar bleken dan allereerst 25 mannenhemden en zeventien vrouwenhemden te zijn. Verder lagen daar zeven dassen, die aan de man behoorden, zeventien vrouwe halsdoeken, elf neusdoeken 'zo goed als kwaad', dertien kroplappen, tien paar voormouwen, 34 mopmutsen, elf ondermutsen en tien schortekleden. Hier lagen dus alle mutsen, doeken en mouwen van de vrouw en een groot deel van de schorten. Of dit helemaal volledig was valt ook weer te betwijfelen, want aan het eind van deze lijst stond vermeld dat 'de weduwe behoud een hemd, een kusse-sloop en een servet, jegens het doodgoed'. Dit laatste zal wel het doodshemd van de man en misschien nog enige andere kleding betreffen. Maar dat zal het totaalbeeld niet veel beïnvloed hebben.

Bij de beschrijving van de kleding van een boerenhuishouden treedt de complicatie op dat in ons voorbeeld, namelijk de inventaris van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen, enkel de vrouwenkleding beschreven is. Deze kleding werd bovendien niet als één rubriek beschreven maar op verschillende plaatsen in de inventaris, die per vertrek gesorteerd is. Zo lagen er een paar schoenen en een paar muilen in het achterhuis. De meeste kleding bleek zich toch te bevinden in de eiken kast in het voorhuis, waar ook het linnengoed bewaard werd, en op de voorzolder. Daar lagen respectievelijk één 'stamijne' rok en drie vrouwenrokken, drie sloven, twee schortekleden (zijde en wit) en zeven 'blauwe sloven of schortekleen', twee zwarte 'wagten' (ook een soort schort) en nog één van serge, één borstrok en twee mantels, de ene zwart, de ander van serge. Rok, schort, borstrok en mantel waren dus aanwezig, een lijfje was er niet.

Vooral in de eiken kast lag er dan nog enig linnengoed, waaronder zeven hemden voor de vrouw (één buiten de kast) en één voor de man. Blijkbaar waren de 'manshemden' in de voorgaande jaren na het overlijden van de man al opgeruimd of opnieuw gebruikt in andere kleding. Als hoofdbekleding waren er een zwarte kap, twaalf mopmutsen en drie ondermutsen. Tot de overige uitrusting behoorden een elftal neusdoeken, elf neerstikken waarvan één met een gouden haakje en oogje, enige mou-

wen en dasjes, een paar wanten en een paar kousen. De aanwezigheid van de neerstik is hier opmerkelijk, daar kroplappen in deze tijd veel gangbaarder waren. De neerstikken, die in de vorige eeuw een modeartikel waren geweest, raakten er in snel tempo uit. Al met al had deze weduwe een vrij behoorlijke diversiteit in haar kleding, hoewel de aantallen niet bijzonder hoog lagen.

De enige inventaris van een boer uit dezelfde periode en zegelklasse die ook mannenkleding beschrijft is die van Jan Joosten den Tom uit Lekkerkerk van 1721, sinds 1712 gehuwd met Merrigje Ariens Goudriaan (186). De inventaris werd minstens anderhalf jaar na zijn overlijden opgemaakt. Onder de rubriek 'manskledere' worden vier rokken genoemd, een zwart lakense, één linnen en twee waarvan alleen kleuren genoemd worden, grauw en bruin. Eveneens waren er vier broeken, een zwarte, een trijpte (met zilveren knoopjes), een serge en een linnen. Daarnaast waren er een zestal hemdrokken, vier met zilveren knoopjes en twee van linnen, met tinnen knoopjes. Met zeven hemden en zes neusdoeken is de beschrijving van zijn kledingbezit verder gedaan. Dat betekent dat de basisuitrusting in zijn geval aanwezig was maar ook niet veel meer dan dat. Zowel het nieuwe, modieuze kamizool als het inmiddels ouderwetse wambuis ontbraken terwijl hoofdbedekking noch schoeisel ergens vermeld werden.

Het linnengoed ontbrak niet helemaal in zijn inventaris, maar het ging daarbij vrijwel uitsluitend om kleding voor zijn vrouw. Dit betrof een aantal hemden, mopmutsen, kroplappen, halsneus- en zakdoeken en schortekleden. De 'wolle kleederen 't haaren lyve behoorende', een uitdrukking waar ook alle grotere kledingstukken achter schuil gingen, zijn echter niet gespecificeerd in deze boedel.

6.2. SIERADEN

6.2.1. *Inleiding*

Er zijn verschillende redenen om sieraden tegelijk met de kleding te beschrijven en op dezelfde wijze te behandelen. Allereerst dienen sieraden als aanvulling op de kleding. De kleding beschermde immers niet enkel het lichaam tegen de kou, de wind en de regen maar bepaalde voor een groot deel de publieke verschijning van de drager ervan. Het beeld dat anderen van iemand hebben wordt sterk beïnvloed door de stijl en de kwaliteit van de kleding die deze draagt en in deze beeldvorming maken de sieraden daar niet het geringste deel van uit.[42]

Ook methodologisch komt men dezelfde moeilijkheden of complicaties tegen. Sieraden konden evenals kleding tot de persoonlijke bezittingen worden gerekend, zodat alleen de sieraden van de erflater opgeschreven hoefden te worden. De overige sieraden werden dan samengenomen

onder de noemer 'eenig goud en zilver van de langstlevende ten huwelyk aangebracht' en hoefden niet nader opgesomd te worden (213). Hetzelfde gold voor 'juwelen, gout, silver van de inventariënte', die haar eigen bezit vormden en niet hoefden te worden gedeeld in de erfenis (196). Ook in andere inventarissen werd wel aangegeven dat iedereen naast de kleding ook de sieraden behield die tot hem of haar persoonlijk behoorden.

Eveneens bestond de mogelijkheid dat men de sieraden, die vaak nauwelijks hoger dan de materiaalwaarde getaxeerd werden, in gelijke porties onder de erfgenamen verdeelde, zoals men met contant geld kon doen: 'de contante penningen verdeelt in min en vrindschap en ten genoegen'; 'gemaakt off gewerkt goud en zilver, verdeeld onder de erfgenamen' (184). Men kon de preciosa ook direct gebruiken om de onkosten van de kas te dekken, zoals na het overlijden van de niet zeer vermogende Adriaan van Vliet, die drie kinderen had. Na de vermelding van wat knopen en gespen volgt: 'het verdere goud en zilver wordt gebruikt voor de kinderen van de overledene' (1). Andersom stond de materiaalwaarde er meestal voor garant dat de sieraden niet gauw totaal genegeerd werden, hoewel men een enkele keer ook alleen de summiere vermelding 'gout en silver van de overledene' kon tegenkomen (197 en ook wel in 256). In deze gevallen werden dus zelfs de kostbaarheden van de erflater zelf niet behoorlijk geïnventariseerd. De rubriek sieraden zal, zo moge duidelijk zijn, veelal niet alle stukken omvatten die in de huishoudens aanwezig waren.

Een andere overeenkomst met de kleding was dat er verschil bestond tussen de sieraden voor mannen en voor vrouwen. Voor zover dit al niet vanzelf spreekt kan men dit vrij snel zien in een vergelijking van het sieradenbezit uit die inventarissen waarin alleen mannen- of vrouwenkleding voorkwam (tabel 6.17). Er zijn 59 inventarissen met uitsluitend mannenkleding en de sieraden die, in volgorde van afnemende frequentie, in minstens een vijfde van deze boedels voorkwamen waren knopen (en dan vooral hemdrok-knopen), gespen en ringen, naast allerhande diverse preciosa. Bij vrouwen, waarvoor iets minder inventarissen beschikbaar zijn, namelijk 52, geeft de reeks achtereenvolgens ringen, beugeltassen, kettingen, (oor)ijzers (met token), gespen, oorbellen of orliëtten, boten (= kettinghangers), diverse preciosa, zilver op zij, haakjes en haarnaalden.

Het is duidelijk dat de variëteit aan vrouwensieraden veel groter was, maar ook dat, voor zover er overlap was (bij ringen en knopen) er verschil in prioriteit bestond. Bij de mannen was de knoop vrijwel algemeen, terwijl die bij de vrouwen toch relatief weinig voorkwam. En hoewel de ring tot de weinige sieraden behoorde die regelmatig door mannen gedragen werd, stond deze juist bij vrouwen op de eerste plaats. Opvallend is trouwens dat zelfs de meest algemene vrouwensieraden in deze tabel relatief veel minder vaak voorkwamen dan de meest algemene mannensieraden.

Hoewel hiermee overtuigend lijkt aangetoond dat men sieraden op de-

TABEL 6.17. Vergelijking van de aanwezigheid van sieraden in inventarissen met uitsluitend mannen- of vrouwenkleding

Mannen	N = 59	Vrouwen	N = 52
knoop	52	ring	31
hemdrok-knoop	45	beugeltas	30
gesp	31	ketting	24
ring	22	oorijzer en/of token	22
overige preciosa	11	gesp	20
		oorbel/orliette	18
		boot	14
		haarnaald	12
		overige preciosa	10
		knoop	10
		zilver of tuigje op zij	9
		haak (en ogen)	9

zelfde wijze moet behandelen als kleding, is er ook een belangrijk verschil. Bij kleding is het namelijk niet voor te stellen dat de inwoners van de Krimpenerwaard zonder enig bezit hiervan door het leven gingen. Op dit gebied kan men dus een minimaal noodzakelijk basispakket vaststellen om bij het ontbreken daarvan vast te stellen dat de inventaris onvolledig is. Sieraden missen die noodzakelijkheid. Hooguit zal men kunnen stellen dat voor het ophouden van een bepaalde stand een basispakket aan sieraden bestond. Toch zal men vrijwel nooit kunnen beweren dat een inventaris onvolledig is omdat er geen of slechts weinig sieraden werden genoemd, omdat de kans reëler was dat een huishouden geen sieraden bezat. Het heeft dan ook geen zin om aparte selecties te maken van inventarissen met mannen- en vrouwensieraden. Die zouden te hoge percentages opleveren, omdat dan alleen die inventarissen meedoen waarin een redelijke hoeveelheid sieraden aanwezig was. Daarom is het uiteindelijk beter om dezelfde standaardselectie te gebruiken die voor alle andere items in de hoofdstukken 4 en 5 is gebruikt, ook al geeft deze een vertekening van de percentages naar beneden.

Het is overigens in deze context opmerkelijk dat er aan sieraden, hoewel ze tot de persoonlijke bezittingen behoorden, nauwelijks enige waarde lijkt te zijn toegekend die boven de materiaalwaarde uitging. Het maakloon van sieraden was blijkbaar verwaarloosbaar tegenover de materiaalwaarde, terwijl men ook geen aanwijzingen vindt dat sieraden een emotionele betekenis als aandenken hadden. Bij de inventarisatie in 1719 van de boedel van de zeer rijke Haastrechtse burgemeester en zeildoekkoopman Bastiaan van Nooten werden de sieraden gewogen en getaxeerd door 'Van der Eck, gout en silversmit te Gouda' (26). Deze onderscheidde zilver in grote en kleine keur, welke respectievelijk gesteld werden op 30 en 25 stuivers per lood (1 lood = 10 engels = 15,44 gram).[43] Enkele gouden

sieraden werden getaxeerd op bedragen van 42 of 46 stuivers per engels. Vervolgens volstond het om het gewicht van de voorwerpen te vermelden om de prijs te kunnen bepalen.

Bij de openbare verkoping van de goederen van Ariaantje Korsen te Haastrecht in 1695 kwam als laatste voorwerp onder de hamer: 'het zilver aan weerzijden, weegende 51 loot en door een zilversmit getauxeert op 64 gulden, heeft daerenboven geen gelt mogen gelden'.[44] Er werd geen koper vermeld. Men kan aannemen dat er een afspraak was dat de zilversmid al het zilver dat niet meer dan de metaal- of taxatiewaarde opbracht voor dit bedrag opkocht. In andere akten van boedelveilingen wordt de taxateur in de regel niet vermeld maar ziet men toch bij zilveren voorwerpen in de linkerkantlijn een bedrag opgegeven. Als de sieraden vervolgens ook werkelijk verkocht zijn, blijkt deze verkoopprijs niet of hooguit enkele stuivers hoger te liggen dan de taxatiewaarde, terwijl veel helemaal niet verkocht werd.[45]

Misschien dat het ook deze zakelijke kijk op sieraden was die zich weerspiegelde in het feit dat zij nauwelijks in de testamenten werden genoemd tussen de voorwerpen die men speciaal legateerde. Dat is tenminste de indruk die men overhoudt aan het ontbreken van sieraden in de op testamenten gebaseerde beschrijving van de materiële cultuur in het vroegmoderne Kampen.[46] In de inventaris van de Schoonhovense oud-burgemeester Nicolaas de Fremery staat een hele opsomming van, in deze volgorde, kleding, portretten, familiepapieren en linnengoed die werden gelegateerd of die niet verkocht mochten worden (211). Daarbij waren alleen 'twee groote zilvere cachetten met de wapens en op den rand de naam van hem overleedene gegraveerd'. Zijn omvangrijke sieradenbezit was echter niet gelegateerd. De timmerman Pieter Gerritse Pak legateerde zijn zilveren zakhorloge aan zijn kleindochter opdat zij hiervoor een zilveren beugeltas zou kunnen kopen (12). Het horloge gold niet als een vrouwensieraad en het legaat diende in dit geval niet om het voorwerp zelf in de familie te houden.

Een eerste algemene en redelijk betrouwbare indruk van de verspreiding van het sieradenbezit krijgt men door te kijken naar alle inventarissen waarin sieraden aanwezig waren, ongeacht of deze er alleen voor mannen, vrouwen of voor beiden waren. Het gaat daarbij enkel om de sieraden die in de tabellen 6.18-20 behandeld worden, dus zonder horloges of contant geld. Dan blijkt dat in de achttiende eeuw gedurende iedere periode in de overgrote meerderheid van de boedels uit de selectie sieraden gevonden werden. Dit percentage daalde wat aan het eind van de eeuw maar bleef ook toen nog op driekwart staan. In de zeventiende eeuw was het percentage nauwelijks lager.

Om al iets meer een indruk te krijgen van de omvang van het sieradenbezit kan men kijken in hoeveel procent van de inventarissen een bepaald aantal verschillende items aanwezig was. Tabel 6.18 geeft doorsneden van

TABEL 6.18. De aanwezigheid van sieraden: algemeen en alleen voor mannen. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
Sieraaditems					
minstens 1	71	85	88	88	75
meer dan 2	35	69	63	75	65
meer dan 5	19	48	40	65	45
meer dan 10	–	21	20	28	20
Mannensieraden					
knoop	19	62	60	57	65
hemdrokknoop	13	43	48	33	45
gesp	–	54	33	60	65
ring	42	54	53	73	43
bril	–	6	5	5	5
overige preciosa	29	24	25	18	25
N	31	244	40	40	40

het aantal inventarissen met meer dan twee, vijf, en tien sieraaditems. Meer dan twee soorten sieraden, wat slechts een zeer bescheiden bezit opleverde, waren nog altijd in een grote meerderheid van de huishoudens te vinden. Het opvallendste is dat bij een middelgroot bezit, van meer dan vijf sieraaditems, zich een vrij grote ontwikkeling in de tijd heeft voorgedaan, namelijk een sterke toename tot halverwege de eeuw waarop een nog sterkere afname volgde. Deze ontwikkeling moet zich grotendeels hebben voorgedaan binnen de groep met een bezit van zes tot en met tien sieraaditems, want in de groep met een nog grotere variatie aan sieraden deed zich dit verschijnsel veel minder sterk voor. Steeds blijkt uit de tabel dat het sieradenbezit in de zeventiende eeuw veel beperkter was.

6.2.2. *Mannen- en vrouwensieraden*

Als men nu naar de mannensieraden kijkt, eveneens in tabel 6.18, dan blijkt dat de zilveren knoopjes de meest gangbare opsmuk vormden.[47] Vooral op de hemdrokken werden grote aantallen knopen gedragen. Een enkeling droeg ook tientallen zilveren knopen op zijn broeken (139), maar gebruikelijk was dat dit beperkt bleef tot één of twee paar knopen. Natuurlijk waren niet alle knopen van zilver, want in de winkelinventarissen kwam men ook wel grote voorraden andersoortige knopen tegen. Zo had een 'lake-koper' uit Ouderkerk aan de IJssel in zijn winkel negen 'bosjes kokus knopen', één 'papier met losse kokus knopen', achttien 'pakjes paars-haire knopen yder van 2 gros', vijf 'pakjes dito', één 'doosje met knopen', vier 'pakjes kemels-hair en zijde knopen yder van 2 gros', drie 'pakjes knopen' en één 'pakje klep-knoopen' (48). Er werd echter

vrijwel nooit bij kleding vermeld dat zij van niet-zilveren knopen voorzien waren, hoewel sporadisch wel tin, koper, been, parelmoer en steen als hemdrokknopen voorkwamen. Wel vermeld werden uiteraard de gouden knopen die men ook regelmatig tegenkwam. Deze gingen echter nooit in grote aantallen maar altijd per één of twee paren en werden gedragen op de mouwen of als hemdknopen. Het bovenste deel van het hemd werd vaak zichtbaar gedragen boven de hemdrok.

Een tweetal andere sieraden, de gesp en de ring, waren minder exclusief mannelijk dan de knoop, maar in ieder geval werd de gesp toch overwegend bij mannen aangetroffen. De gesp kwam in de zeventiende eeuw nog helemaal niet voor en vertoonde een sterke toename van percentages vanaf 1730. Vanaf die tijd werd er in de inventarissen ook regelmatig onderscheid gemaakt tussen schoengespen en broekgespen, die beide meestal van zilver waren. De broekgespen zullen wel kuitgespen geweest zijn, die dienden om de broekspijpen op kuithoogte vast te binden. Deze soort is pas gevonden vanaf halverwege de achttiende eeuw en bleef ook daarna in verspreiding achter bij de schoengespen.[48]

Ringen kwamen eigenlijk vaker voor bij vrouwen dan bij mannen, maar werden toch ook door de laatsten regelmatig gedragen. Zij waren vrijwel altijd van goud (zilver werd maar zeer weinig genoemd als materiaal voor ringen) en niet zelden voorzien van één of meer kostbare steentjes. In de beschrijvingen was sprake van fijne, rode, grote, groffe en slechte steentjes. Opvallend is de zeer regelmatige vermelding van valse steentjes. Veel ringen zonder steentjes werden beschreven als hoepringen, een eenvoudige soort gladde vingerring. Toch kon men sporadisch ook wel 'een hoepring met nege fijne steenen' aantreffen, wat dan in tegenspraak met de naam hoepring lijkt (74). Trouwringen kwam men uitsluitend als zodanig tegen in de zeventiende en vroege achttiende eeuw. Men kan zich echter afvragen in hoeverre een ring als trouwring te herkennen was, daar men hier ook een gewone hoepring voor kon gebruiken. De functie ervan is in de loop der tijd ook nogal verschoven, waar het in de zeventiende eeuw bijvoorbeeld eerder gegeven werd bij een trouwbelofte, voor het huwelijk, maar niet dagelijks gedragen werd om te tonen dat men getrouwd was.[49] Verder waren soms een wapenring en één keer een zegelring te vinden. Het percentage huishoudens waarin ringen genoemd werden vertoonde, na een doorgaande groei sinds de zeventiende eeuw en een zeer brede verspreiding halverwege de achttiende eeuw een opmerkelijke daling na 1750.

De bril tenslotte was meer een gebruiksvoorwerp dan een sieraad. Toch waren ze wellicht vrij kostbaar, de glazen bleken in verscheidene gevallen in zilver gezet te zijn. Hoewel men kan aannemen dat ook vrouwen moeilijkheden hadden met slechte ogen, lijkt het erop dat de bril vaker voorkwam in boedels met mannenkleding en -sieraden. Waarschijnlijk zal men ook het zakhorloge vooral als mannensieraad kunnen beschouwen, maar dit is al besproken in § 4.4.2. Onder de noemer 'overige preciosa' is een

grote verscheidenheid aan sieraden samengenomen die elk slechts één of enkele keren in de inventarissen vermeld zijn. Dit betreft voorwerpen als 'een gout roosringetje met 9 (so't schijnd) fijne steentjes' en een 'goude keurslijffhaak' (24 en 62). Mannen- en vrouwensieraden zijn hier niet onderscheiden. In de percentages lijkt zich hier nauwelijks enige verandering te hebben voorgedaan over de gehele periode.

Tabel 6.19 geeft een overzicht van alle vrouwensieraden, behalve tasbeugels en items die aan een ketting of tuigje op de zijde gedragen werden. Deze zijn opgenomen in tabel 6.20. De ring is hier als eerste genoemd, daar zij het meest voorkomende sieraad was in de inventarissen waarin vrouwenkleding vermeld werd. De cijfers zijn hier overigens dezelfde als die gegeven werden in tabel 6.18 omdat het niet goed mogelijk is om te onderscheiden of ringen door mannen dan wel door vrouwen gedragen werden.

Kettingen daarentegen werden wel duidelijk overwegend door vrouwen gedragen, waarbij men moet bedenken dat er een grote variatie in het gebruik van kettingen bestond. Men kwam bijvoorbeeld boekenkettingen tegen en ook kettingen waarin allerlei zilver op zij gehangen werd (terwijl het woord ook buiten het bereik van de sieraden voor een stuk gereedschap of de ijzeren ketting in de haard gebruikt kon worden, maar die zijn uiteraard buiten de tabel gehouden). Het meest gebruikelijk waren de zilveren of gouden kettingen die om de hals gedragen werden. Naast kettingen die samengesteld waren uit aan elkaar bevestigde schakels van edelmetaal waren er ook veel snoeren van aaneengeregen kralen, zoals bloedkoralen, een 'cornalijne ketting' en een 'swart garnaat kettingje' (48 en 139). Ook was er sprake van kettingen die uit meer banden bestonden: van een 'kleyn goude kettingje twee dik met dunne schakeltjes' tot aan een 'goude ketting, zes dik, met een goude boot' (72 en 145). In de loop der tijd leek er zich geen grote ontwikkeling voor te doen in het be-

TABEL 6.19. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
ring	42	54	53	73	43
ketting	29	40	38	45	45
boot	–	22	5	30	35
kapittelstokje	–	7	8	8	5
oorijzer en token	19	31	45	45	10
enkel gouden token	–	7	5	13	5
oorbel/orliette	6	36	30	53	33
haarnaald	10	25	28	35	13
speld	–	14	20	23	8
overige preciosa	29	24	25	18	25

zit van kettingen, die ook in de zeventiende eeuw al vrij regelmatig voorkwamen.

Anders was dat met de bootjes, de hangers die vaak aan de ketting gedragen werden en die eerst na 1730 enige opgang maakten. Het ging hierbij volgens het gangbare spraakgebruik om een kostbare steen die in goud gevat was of om een medaillonvormig sieraad, maar in de inventarissen was veelal sprake van eenvoudigweg een 'goude boot' (22). Meer volgens de regels is dan een omschrijving zoals een 'goud bootje met bloed koraelen' (80) of een 'diamante boot met nege fijne steenen' (65). Daarnaast vindt men nog wel allerlei andersoortige hangers en sloten aan kettingen, zoals een 'bloed-coraalde ketting met een goud capittelstokje en oogje' en een 'bloed-coralen ketting met een goud zonnewijzertje' (48).

Een heel opmerkelijke ontwikkeling was te zien bij het oorijzer, een sieraad dat waarschijnlijk bij uitstek wordt geassocieerd met de traditionele plattelandskleding of klederdracht.[50] Het ging hierbij om een zilveren beugel die op het hoofd gedragen werd om een muts vast te zetten. De beugel zelf was altijd eenvoudig en werd aan het oog onttrokken door de bovenmutsen die men hier overheen droeg. De uiteinden, in de Krimpenerwaard meestal token of stukken genaamd, waren rijk versierd en zichtbaar doordat zij uitstaken.

Tot in het begin van de achttiende eeuw wilde het nog wel eens voorkomen dat er alleen een zilveren oorijzer werd vermeld. Al in 1670 vindt men echter een inventaris met twee 'gouwe stucken aen d'oore' en één 'silver ooryser' (229). Na 1710 zijn er, op één enkele uitzondering na, geen zilveren oorijzers zónder gouden stukken meer aangetroffen. In plaats daarvan duiken er na verloop van tijd wel gouden stukken op die niet meer bij een oorijzer hoorden. Vaak werden deze verzelfstandigde stukken ook wel krullen genaamd en krijgt men combinaties zoals één paar 'goude krultoken en bellen', één paar 'oorlappen met goude stikken' of twee 'oorlappen met goude krullen en belletjes' (168, 167 en 164). Een zelfde ontwikkeling deed zich in die tijd ook wel op andere plaatsen voor, zoals in Bunschoten.[51] Deze gouden token, stukken of krullen zijn in tabel 6.19 meegeteld met de oorijzers, maar daarnaast zijn ook de percentages vermeld van het aantal inventarissen waarin zij alleen voorkwamen. Daaruit is af te leiden dat het percentage daarvan bescheiden bleef maar wel geleidelijk toenam.

Rond 1760 was het echter vrij plotseling helemaal afgelopen met de oorijzers en de bijbehorende stukken. Na die tijd waren er nog maar een handjevol inventarissen waarin deze hoofdsieraden voorkwamen, waarbij het voor een groot deel enkel om gouden krullen ging. Men moet aannemen dat ze eigenlijk niet meer nieuw gekocht werden. Men vindt de oorijzers dan alleen nog vermeld in die huishoudens waar ze om wat voor reden dan ook bewaard gebleven zijn en niet omgewerkt tot een ander sieraad. Het is in dit verband ook interessant om te kijken naar de inventaris van juffrouw Maria van Vlieth, weduwe van Pleun Labberton. Zij liet in

1766 een zilversmidswinkel en kasthouderij aan de Koestraat in Schoonhoven na. In de grote bedrijfsvoorraad bevonden zich geen oorijzers meer, wel waren er nog '16 paar nieuwe goude krullen, 4 onsen, 13 engels' (1 ons is 20 engels = 30,88 gram) (131).[52]

De overgang van oorijzers met token naar enkel gouden krullen lijkt hier de laatste stap geweest te zijn voor het vrij abrupt verdwijnen van dit hoofdsieraad, waar ook niet duidelijk iets nieuws voor in de plaats gekomen is. In een groot deel van het land waren de oorijzers, zeker op het platteland, nog in het begin van de negentiende eeuw in gebruik. In Groningen nam de verspreiding van het oorijzer in de laatste decennia van de achttiende eeuw nog toe.[53] In de Zaanstreek deed zich de ontwikkeling voor dat het oorijzer eerst in de loop van de negentiende eeuw een min of meer exclusief boerensieraad werd dat bij rijkere boeren ook in toenemende mate door gouden exemplaren vervangen werd.[54] Hierin lag de Krimpenerwaard duidelijk dicht bij de Hollandse steden, zoals Delft, waar het hoofdijzer al in de eerste helft van de achttiende eeuw vrij snel verdwenen was.[55]

Andere hoofdsieraden waren oorbellen, (haar)naalden en spelden. Onder de naam oorbel zijn ook de oorring en de orliette of oreillet, een ander soort oorhanger, samengenomen. De oorbel was hiervan het meest algemeen en kwam al in de zeventiende eeuw voor. De oorring kwam eerst halverwege de achttiende eeuw op, evenals de orliette, die echter vrij zeldzaam bleef. Duidelijk is wel dat ondanks deze nieuwkomers de aanwezigheid van deze versieringen in de tweede helft van de achttiende eeuw vrij sterk afnam. Goud was het meest gebruikte materiaal voor deze kleine sieraden, in het geval van orlietten vaak nog met een diamantje, bij de oorring met een parel. De meer gangbare oorbellen waren ook wel van zilver. Haarnaalden en spelden kwamen vooral in de eerste helft van de achttiende eeuw voor. Haarnaalden waren vrijwel altijd van goud en vond men meestal alleen. Spelden, die meestal per paar genoemd werden, zijn in de zeventiende-eeuwse inventarissen niet aangetroffen. In de laatste periode zijn de percentages vrij sterk verminderd. De percentages van 'overige preciosa' zijn identiek aan die in tabel 6.18.

De items in tabel 6.20 zijn voorwerpen die veelal aan een ketting of gordel als zilver op zij gedragen werden, hoewel dat niet altijd het geval geweest hoeft te zijn. Als eerste geeft de tabel de tas met zilveren beugel, die het meest voorkwam maar eigenlijk niet bij het zilver op zij hoorde (hoewel het er ook wel mee gecombineerd werd). De zilveren tasbeugel is pas aan het eind van de zeventiende eeuw ontstaan en kende direct aan het begin van de achttiende eeuw al een behoorlijke verspreiding.[56] Voordien waren tassen ook wel regelmatig op andere wijze van zilver voorzien, zoals 'een flerwele tas met een silvere kettinck daer in' uit 1639 (277). Het onderscheid tussen tassen en beurzen, dat op grond van de vorm van bewaarde beugels gemaakt kan worden, is niet terug te vinden in de boedelinventa-

TABEL 6.20. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen: beugeltas, zilver op zij, etc. Percentages

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
beugeltas	–	40	30	60	38
punthaak	–	10	–	13	15
zilver op zij	10	23	35	35	15
schaar	–	11	15	5	10
naaldenkoker	6	12	10	13	13
sleutel	10	7	10	3	3
signet	3	7	8	10	5
vingerhoed	16	13	18	10	5
haak (en ogen)	3	19	18	23	15
oogje	3	10	13	13	8
slootje	10	12	10	13	15
lodereindoosje	–	11	–	15	18

rissen. Wat hier opvalt is de zeer sterke en snelle toename die de verspreiding van dit item gekend moet hebben, van niet bestaand tot een aanwezigheid in twee op de drie inventarissen uit de selectie. Waarna vervolgens ook weer een vrij scherpe daling volgde, welke doet denken aan het verdwijnen van het oorijzer in deze periode. Deze teruggang is niet te zien bij de in de jaren '30 van de achttiende eeuw geïntroduceerde punthaken, overwegend gouden haken die aan de rok bevestigd waren en waar de beugeltas vaak aan hing.

Zilver of tuig op zij is een verzamelnaam voor allerlei klein zilver, vaak naaigerei, bestek of andere gebruiksvoorwerpen die als sieraad aan een ketting of gordel werden gedragen door vrouwen. In sommige gevallen was er een vermelding zonder meer, zoals in 'een silver op een sij' (39) terwijl men elders uit de opsomming moet afleiden dat het om zilver of tuig op zij ging: 'een silver haak en 10 dikke ketting, messe- en naaldekookertje, 2 mesjes en schaar' (24). Dit zilverwerk hoefde niet tot één keten beperkt te zijn, zoals bij 'een silverwerk op wederzijde met een silver schaer, 4 dito sleutels en 2 dito hegtmessen'. Wellicht dat het in de voorgaande regel genoemde 'testament met silvere beslagh en dito ketting' ook hierbij gedragen werd (110). Het is niet altijd uit de omschrijving even duidelijk te herkennen of het om een tuigje ging, zodat het percentage iets naar beneden vertekend kan zijn, maar die afwijking zal niet groot zijn.

De afzonderlijke items die het meest in deze combinaties genoemd werden waren schaar, naaldenkoker, messenkoker, mes en sleutel terwijl verder vorkjes, snuifdozen en signetten wel voorkwamen (Afbeelding 21). Hoewel mannen ook wel kleine zilveren voorwerpen aan een ketting droegen, met name chatelaines die aan een horloge hingen en voorzien waren van sleuteltjes en signetten, zijn daar niet veel voorbeelden van aan

te wijzen in de inventarissen. Waarschijnlijk moet men hier denken aan vermeldingen zoals van 'een silver zakhorologie met een silver singenet' (230). Evenals bij het hoofdijzer en de beugeltas valt het hier op dat de belangstelling voor dit soort zilverwerk, dat in latere tijden een karakteristiek deel van de klederdracht zou uitmaken, al in de tweede helft van de achttiende eeuw verdween. Dat gebeurde zelfs in sterkere mate dan in een stad als Delft het geval geweest lijkt te zijn.[57]

Voor het overige bevat de tabel 6.20 nog wat naaigerei, zoals zilveren vingerhoeden die nooit bij zilver op zij genoemd werden, en diverse kleine dingen die bij kettingen hoorden (haken en oogjes en slootjes van zilver en goud). Verder kwamen in de tweede helft van de achttiende eeuw zilveren lodereindoosjes vrij sterk op. Deze doosjes bevatten een sponsje met reukwater, l'eau de la reine.

Als men kijkt naar de inventaris van de Schoonhovense zilversmidswinkel van Maria van Vlieth uit 1766, dan valt het op dat de meeste items die men in de tweede helft van de eeuw ziet verdwijnen ook niet meer tot haar winkelvoorraad behoorden (131). Die oorijzers en tuigjes die men nog in de inventarissen aantreft zullen meestal al langere tijd in bezit geweest zijn. Het ontbreken ervan in een zilversmidswinkel kon ook gelegen hebben aan specialisatie, maar deze winkel lijkt toch een vrij breed aanbod gehad te hebben. Zo waren er nog wel negentien 'silvere beugeltasse', een item dat snel uit de mode raakte maar toch nog een behoorlijk aanwezigheidspercentage handhaafde. Verder vindt men hier grote voorraden knopen, gespen, ringen, kettingen, vingerhoeden, boeksloten, snuifdozen en ook bestek van vorken en lepels. Ook de items die juist recenter waren opgekomen of breder verspreid geraakt waren aanwezig, waaronder zo'n 75 gouden boten, tientallen punthaken en dertien 'silvere eau de la reine doosjes'. Behalve het eventuele grotere serviesgoed, dat toch niet erg gangbaar was, was alles wat men in het huishouden aan zilver nodig had wel bij deze zilversmid te koop, wat men ook wel zou verwachten in de stad Schoonhoven.

Tabel 6.21 en volgende geven het sieradenbezit per beroepsgroep en vermogensklasse volgens een selectie die een vergelijkbare samenstelling naar periode kent. Hier is te zien dat in vrijwel iedere groep sieraden in meer dan driekwart van de boedels voorkwamen, behalve bij de minstvermogende middenstanders en de boeren uit de zegelklasse van 24 st. Naarmate men kijkt bij een hoger aantal sieraaditems ziet men de indexcijfers bij de boeren ook iets sneller dalen dan die van de middenstanders. Meer dan tien verschillende soorten sieraden vindt men vooral bij de middenstanders en, opmerkelijk genoeg, juist niet bij de ambtsdragers.

Bij de mannensieraden, de knopen, gespen en ringen, zijn de indexcijfers zeer gelijkmatig. Er was wel een lichte stijging als men de armste en de rijkste vermogensgroepen met elkaar vergelijkt, terwijl er daarbinnen ook wel een verschil was tussen boeren en middenstanders, maar bij de

TABEL 6.21. De aanwezigheid van sieraden per vermogens- en beroepsgroep: algemeen en alleen voor mannen. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
Sieraaditems									
minstens 1	5	4	4	6	5	5	5	5	5
meer dan 2	3	4	4	5	4	4	4	5	5
meer dan 5	3	3	3	4	3	4	3	5	4
meer dan 10	1	1	2	3	1	4	2	4	2
Mannensieraden									
knoop	3	4	3	4	4	4	4	4	4
hemdrokknoop	3	3	3	4	4	2	4	4	2
gesp	3	3	3	4	3	4	4	4	5
ring	3	3	3	4	3	4	4	5	4
bril	1	1	1	1	1	1	1	2	2
overige preciosa	1	1	1	3	1	3	2	4	4
N	9	12	15	15	14	16	15	15	9

meeste groepen blijven de indexcijfers op drie of vier staan. De bril daarentegen was iets wat blijkbaar alleen bij de rijkste middenstanders en ambtsdragers thuishoorde en ook de spreiding van de restgroep 'overige preciosa' blijft beperkt tot deze groepen.

De verschillen zijn in het algemeen iets groter bij de vrouwensieraden. Wat de ringen betreft is al eerder uiteengezet dat die niet goed onderscheiden kunnen worden naar bezit door mannen of vrouwen. Kettingen laten echter een duidelijk onderscheid zien tussen boeren en middenstanders, daar zij bij de laatsten veel meer voorkwamen. Wat de eventuele hangers aan de ketting betreft, de bootjes, die waren wel weer veel gelijkmatiger verspreid. De oorijzers laten een geleidelijke toename zien van de indexcijfers per zegelklasse en een klein verschil tussen boeren en middenstanders. Opvallend genoeg draait de verhouding tussen beide groepen zich om in de rijkste vermogensgroep en hebben de rijkste boeren ze veel vaker dan de ambtsdragers. Het gebruik van alleen gouden stukken of krullen kwam blijkbaar vooral bij middenstanders voor, hoewel de lage indexcijfers er hier meer op wijzen dat ze in geen enkele groep heel erg gangbaar waren. Bij de overige sieraden in de tabel 6.22 zijn de lijnen minder duidelijk, zeker bij de oorbel. Helemaal ontbreken deden de meeste sieraden alleen in de zegelklasse van 3 st. De restgroep 'overige preciosa' was daarentegen weer vooral aan te treffen bij middenstanders en de meest vermogende groepen.

Ook bij de sieraden uit tabel 6.23 krijgt men niet de indruk dat de indexcijfers sterk toenemen met de stijging van het vermogen, behalve dan dat met uitzondering van de beugeltas alle sieraden ontbraken in de armste vermogensgroep. Men moet echter bij de indexcijfers bedenken dat ze

TABEL 6.22. De aanwezigheid van sieraden voor vrouwen per vermogens- en beroepsgroep. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
ring	3	3	3	4	3	4	4	5	4
ketting	2	3	3	4	2	5	2	4	4
boot	2	1	2	2	2	3	2	3	3
kapittelstokje	1	1	1	1	1	1	2	2	1
oorijzer/token	2	3	3	3	3	4	4	3	2
enkel token	1	1	1	2	1	2	1	2	1
oorbel/orliette	3	2	3	3	2	4	3	3	4
haarnaald	1	1	3	2	2	3	2	3	3
speld	1	1	2	2	2	3	1	3	1
overige preciosa	1	1	1	3	1	3	2	4	4

naar beneden vertekend zijn omdat nu eenmaal slechts in een klein deel van de inventarissen zowel de mannen- als vrouwensieraden zijn geïnventariseerd. Het indexcijfer vier zou dus eerder kunnen betekenen dat een item eigenlijk in vrijwel alle boedels met hetzij mannen-, hetzij vrouwensieraden aanwezig was. Daarom komen de indexcijfers ook in de rijkste groep niet boven de vier uit en zijn de verschillen tussen de groepen minder zichtbaar. De beugeltas moet in ieder geval in alle groepen zeer gangbaar geweest zijn evenals, in mindere mate, het zilver op zij. Alle andere sieraden ontbraken vrijwel geheel bij boeren, behalve dan de rijksten onder hen. De afzonderlijke onderdelen van het zilver op zij, zoals naaldenkoker, sleutel en signet bereikten ook onder de middenstanders van de zegelklasse van 24 st. geen voldoende aanwezigheid om in de tabel zichtbaar te kunnen worden.

TABEL 6.23. De aanwezigheid van vrouwensieraden per vermogens- en beroepsgroep: beugeltas, zilver op zij, etc. Indexcijfers

	3 st.		24 st.		48 st.		3 gl.		
	B	M	B	M	B	M	B	M	A
beugeltas	3	3	4	3	2	4	3	4	4
punthaak	1	1	1	2	1	1	2	2	2
zilver op zij	1	1	3	3	2	4	3	3	3
schaar	1	1	1	2	1	3	1	3	1
naaldenkoker	1	1	1	1	1	3	2	3	1
sleutel	1	1	1	1	1	2	1	2	1
signet	1	1	1	1	1	2	1	3	2
vingerhoed	1	1	1	2	1	3	1	3	2
haak (en ogen)	1	1	1	1	1	3	2	4	2
oogje	1	1	1	1	1	3	1	3	2
slootje	1	1	1	2	1	2	2	3	1
lodereindoosje	1	1	2	2	1	2	1	2	1

Voor een directer beeld van het sieradenbezit in de middenklasse kunnen we terecht bij de geselecteerde voorbeeldinventarissen (tabellen 6.24-6.25). In de inventaris van de middenstander Willem Jans Wagemaker zijn de sieraden samen met de kleding zeer overzichtelijk voor man en vrouw afzonderlijk beschreven. De man had allereerst een onbekend aantal knopen in gebruik voor zijn drie nette hemdrokken, een saai damasten, een kalaminken en een witte hemdrok, elk voorzien van zilveren knopen. Na de opsomming van de eigenlijke kleding volgden nog een tweetal zilveren gespen (dit zullen schoengespen geweest zijn), een zilveren heftmes, twee kleine zilveren knoopjes en twee gouden hemdknopen. Misschien moet men uit deze afzonderlijke vermelding concluderen dat deze gespen en knoopjes niet vast zaten aan één van de vermelde kledingstukken en wellicht bij speciale gelegenheden aan de kleding bevestigd werden. Het heftmes is hier genoemd omdat het hier blijkbaar tot de persoonlijke sieraden gerekend werd, maar in dit onderzoek zijn dergelijke messen behandeld in de paragraaf over tafelservies.

Zijn vrouw was in het bezit van een gouden naald, 'ketting kraalen met een goud slot en oogje', 2 gouden bellen, 2 gouden hoepringen en een gekartelde gouden hoepring, 1 gouden ring met stenen en 2 paar gouden spelden. Daarnaast had zij nog 'zilverwerk op wederzijden', een tas met een zilveren beugel en een paar gouden 'stikken'. Veel van de gangbare vrouwensieraden, zoals ring, ketting, (oor)bellen, naald en spelden, waren in goud aanwezig. Daarnaast valt het ook op dat zij de volledige uitrusting van een tas met zilveren beugel, zilver op zij en stukken bezat die slechts enkele decennia later zouden verdwijnen. Alleen het zilveren oorijzer was hier al vervangen door de gouden stukken. Wat bij deze vrouw ontbrak waren alleen een bootje of kettinghanger (wel een slootje) en gesp, die toch ook wel door vrouwen gebruikt werden.

In de boedelinventaris van de boerenweduwe Lijsbet Krijnen stonden

TABEL 6.24. Vergelijking van de mannensieraden uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Jan Joosten den Tom, boer
Mans klederen	*Mans kleederen*
zilveren knoopen (bij een saey damaste hemdrok	silvere knoopjes (aan een trypte broek
zilvere knoopen (bij een kaleminke hemdrok	silvere knoopen (bij 4 hembtrocken
zilvere knoopen (bij een witte hemdrok	1 paar goude hembtsknoopen
2 zilvere gespen	1 paar silvere gespen
1 zilvere heftmes	
2 kleine zilvere knoopjes	
2 goude hemd-knopen	

TABEL 6.25. Vergelijking van de vrouwensieraden uit het huishouden van een boer en een middenstander uit de zegelklasse van 24 st.

Willem Jans Wagemaker, middenstander	Jan Joosten den Tom, boer
Vrouwe klederen	*Vrouwe kleederen*
1 goude naalde	1 paar goude bellen met groffe steenen
1 ketting kraalen met een goud slot en oogje	1 paar dito kleynder
2 goude bellen	1 oor yser met goude stucken
2 goude hoepringen	1 paar goude krullen
1 gekartelde goude hoepring	1 goude haar naald
1 goude ring met steenen	1 goude ketting vier dik
2 paar goude spelden	1 goude ring met een valse steen
zilverwerk op wederzijden	1 goude hoepring
1 tas met een zilveren beugel	1 silvere beugeltas met silver aan s'weer syden
1 paar goude stikken	1 kleyn silvere beugeltas
	1 kleyn silvere dito
	1 bijbel met zilvere slooten en een ketting
	1 testament met silvere slooten
	1 silvere bel
	4 silvere leepels
	1 silvere bel
	1 silvere ooryser

enkel haar eigen sieraden vermeld, die zich allemaal in de eikenhouten kast in het voorhuis bevonden. Dit betrof een goud haakje en oogje bij een neerstik, een gouden ringetje met een steentje, een gouden hoepring, nog een kleinere gouden hoepring en een 'riem met drie zilveren kettingen, schaartje en messekoker met zilver beslagen'. Overigens waren er daarnaast nog drie zilveren lepels en een zilver oorlepeltje in huis, maar die worden hier verder niet tot de sieraden gerekend. Het bezit van deze boerin was dus veel beperkter en bestond in hoofdzaak uit enkele ringen en wat zilver op zij.

De sieraden van Jan Joosten den Tom en Merrigje Ariens Goudriaan, het boerenechtpaar waarvan de inventaris is gebruikt om de mannenkleding te beschrijven, zijn voor beide echtelieden afzonderlijk beschreven. Bij de man kwamen deze voornamelijk neer op knoopjes. Zowel bij een 'trypte' broek als vier hemdrokken waren zilveren knoopjes, terwijl er los een paar gouden hemdknopen genoemd werden. Overigens waren hier ook een tweetal linnen hemdrokken met tinnen knoopjes. Behalve dit waren zijn eigen sieraden een paar zilveren gespen. Zijn vrouw was, anders dan Lijsbet Krijnen, wel in het bezit geweest van een behoorlijke variëteit aan sieraden. Allereerst waren daar nog de sieraden die later in de eeuw zouden verdwijnen: een oorijzer met gouden stukken, los daarvan een paar gouden krullen en ten overvloede ook een zilveren oorijzer zonder

meer. Daarbij waren dan nog een zilveren beugeltas met zilver aan weerszijden, een tweetal kleinere zilveren beugeltassen en twee boeken, een bijbel en een testament, met sloten en een zilveren ketting. De overige sieraden waren een gouden ring met een valse steen, een gouden hoepring, een gouden ketting vier dik, een paar (oor)bellen met groffe stenen, een kleiner paar oorbellen en een gouden haarnaald. Alles bij elkaar maakt dit boerenechtpaar wel een vrij volledige indruk als het om kleding gaat.

6.3. OVERZICHT

In het voorafgaande is een beschrijving gegeven van de kleding, sieraden en textielsoorten die gangbaar waren in de zeventiende en achttiende eeuw. Er is daarbij uitvoerig aandacht besteed aan de tekortkomingen die de inventaris juist op deze terreinen kent. Uiteindelijk konden de ontwikkelingen in de tijd beter uitkomen dan de verschillen tussen sociale groepen, daar het aantal beschikbare inventarissen in veel gevallen te klein was om alle groepen behoorlijk in te vullen. Deze paragraaf wil een overzicht geven van enkele grote lijnen en van de belangrijkste veranderingen.

Allereerst zijn in tabel 6.26 per periode de gemiddelde aantallen items van kleding en sieraden gegeven. Iedere rij komt hier overeen met de gelijknamige tabel. Bij de mannenkleding heeft zich blijkbaar nauwelijks

TABEL 6.26. Gemiddelde aantallen items per rubriek

	Alle inventarissen		Drie selecties		
	17e eeuw	18e eeuw	1700-29	1730-64	1765-95
Mannenkleding					
algemeen	6	–	6	7	7
accessoires	6	–	7	6	6
N	13	–	21	21	21
Vrouwenkleding					
algemeen	7	–	6	7	8
mutsen	2	–	4	4	4
accessoires	5	–	8	6	6
N	17	–	15	21	21
Sieraden					
mannen	1	2	2	2	2
vrouwen, algemeen	1	3	2	3	2
tasbeugel/zijtuig	1	2	2	2	2
totaal	3	6	6	7	6
N	31	244	40	40	40

enige verandering voorgedaan voor zover het de diversiteit aan kledingstukken betreft. Ook voor de rubriek vrouwenkleding algemeen blijft het gemiddelde aantal items over de gehele periode in de buurt van zeven. Bij mutsen en accessoires lagen deze aantallen in de achttiende eeuw echter wel hoger dan in de zeventiende eeuw. Vooral de accessoires kenden een uitschieter in het begin van de achttiende eeuw, toen vooral kroplap en neerstik, maar ook mouwen en handschoenen voor vrij korte tijd een hoog percentage bereikten.

Bij de sieraden valt vooral op dat het gemiddelde aantal items in de zeventiende eeuw laag was. In de achttiende eeuw was dit aantal verdubbeld en bleef vervolgens stabiel. Overigens zijn deze aantallen hier gedrukt door het feit dat alle inventarissen zijn meegeteld, terwijl lang niet altijd zowel mannen- als vrouwensieraden zijn beschreven. In het algemeen hoeft de stabiliteit van het aantal items helemaal niet te betekenen dat zich geen veranderingen voordeden, maar dat betekent dan eerder vervanging van items dan uitbreiding. Deze geringe veranderingen in de gemiddelde aantallen items vormen een opmerkelijk verschil met de rubrieken die in hoofdstuk vier besproken werden. Dat hoofdstuk gaf een sterke doorgaande groei van het aantal items tot halverwege de achttiende eeuw te zien. Deze ontwikkeling heeft zich bij kleding en sieraden veel minder voorgedaan.

Om nog een indruk te krijgen van de belangrijkste items geeft tabel 6.27 ieder item dat in de achttiende eeuw gedurende enige periode in meer dan de helft van de inventarissen uit de selectie aanwezig was. Dit betreft 41 van de 95 items die bij de rubrieken kleding en sieraden besproken zijn. De items in de eerste kolom, die altijd in meer dan driekwart van de selectie gevonden konden worden, waren dezelfde die tot de basisuitrusting van de mannen- en vrouwenkleding gerekend werden, met uitzondering van de muts. Andere elementen van die basisuitrusting zijn te vinden in de tweede kolom (altijd boven de vijftig procent, waarvan twee keer boven de vijfenzeventig procent) en de derde kolom (altijd in meer dan de helft van de inventarissen). Dit waren roklijf, borstrok en kamizool. Vooral het kamizool kende eerst aan het einde van de eeuw een algemene verspreiding. Een aantal items uit de tweede kolom verdwijnt pas in de laatste periode onder de grens van vijfenzeventig procent: de kap/kaper, de neusdoek (zowel bij mannen als vrouwen) en de mouwen. De kousen (voor mannen en vrouwen) en hoeden kenden hun geringste verspreiding halverwege de achttiende eeuw (wat bij de items uit hoofdstuk vier nooit voorkwam).

Ook de items uit de derde kolom kwamen nog in iedere periode in de meerderheid van de boedelinventarissen voor. Afgezien van de das en de knoop bereikten deze items elk gedurende één periode een bijna algemene verspreiding. De beide andere kolommen geven die items die alleen in één of twee perioden een aanwezigheidspercentage boven de vijftig pro-

TABEL 6.27. Overzicht van items die in één of meer perioden in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Achttiende eeuw

Rubriek	3 keer ≥75%	3 keer ≥50% (2 keer ≥75%)	3 keer ≥50%	2 keer ≥50%	1 keer ≥50%
Algemeen	hemd rok	– neusdoek kousen			
Mannenkleding	broek hemdrok	hoed	das schoenen **A** kamizool **C**	+ onderbroek	wambuis/rokje C muilen A
Vrouwenkleding	schortekleed mantel muts totaal	+ roklijf + borstrok – kap/kaper – mouwen	mopmuts **A** handschoenen **A**	+ ondermuts – kroplap + halsdoek schoenen + muilen	schoudermantel C regenkleed/falie A mutsen divers C neerstik **A**
Sieraden	sieraden totaal		aant.sieraden>2 **B** knoop	+ gesp – ring	sieraaditems >5 B oorbel/orliette B beugeltas B

cent haalden. Het meest opvallend is hierbij de neerstik, dat in de eerste periode in meer dan driekwart van de inventarissen voorkwam en daarna in minder dan de helft. Verder laat de vierde kolom zien dat onderbroek, ondermuts, halsdoek, muilen en gesp vooral in de tweede helft van de eeuw gangbaar waren, terwijl kroplap en ring meer tot de eerste helft van de eeuw hoorden. Het aantal sieraden dat in deze tabel naar voren komt is vrij beperkt, zeker als men enkele verzamelitems, zoals 'sieraden totaal', niet meetelt. In het voorgaande is al eens vastgesteld dat de percentages voor sieraden gedrukt zijn vanwege de onvolledigheid van de bron en de onmogelijkheid om een speciaal selectiebestand voor sieraden samen te stellen. Daardoor zijn de sieraden in deze tabel ondervertegenwoordigd.

Dit laatste geldt nog sterker voor tabel 6.28, waarin alle items zijn opgenomen die gedurende de zeventiende eeuw een aanwezigheid van meer dan vijftig procent behaalden. Uit de rubriek sieraden blijkt dat in meer dan de helft van de zeventiende-eeuwse inventarissen wel sieraden aangetroffen werden, maar er is geen enkel afzonderlijk sieraad dat zo'n brede verspreiding kende. Verder blijkt duidelijk dat de meeste items die in de zeventiende eeuw algemeen gangbaar waren ook nog gedurende de gehele achttiende eeuw een belangrijke positie handhaafden. Alleen de items in de derde kolom moesten terrein prijsgeven. Het pak klederen en de huik waren in de achttiende eeuw helemaal of zo goed als verdwenen, mantel, rokje of wambuis en muts voor mannen en de schoenen voor vrouwen bleven op veel lagere percentages staan. Naast de kledingstukken die tot de basisuitrusting van mannen of vrouwen behoorden waren ook neusdoeken en kousen voor beiden belangrijk, alsmede hoeden voor

TABEL 6.28. Overzicht van items die in meer dan vijftig procent van de selectie voorkomen. Zeventiende eeuw

Rubriek	I	II	III
Algemeen	hemd neusdoek kousen		
Mannenkleding	broek hemdrok hoed	schoenen muts	mantel wambuis/rokje pak klederen
Vrouwenkleding	rok schortekleed roklijf borstrok mantel mutsen totaal	halsdoek **A** mouwen **A**	huik **A** schoenen
Sieraden		sieraden totaal **B**	

Toelichting bij de kolommen:
I Items die zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw in meer dan 75% van de selectie voorkwamen (voor de achttiende-eeuwse kleding is het percentage gemiddeld).
II Items die zowel in de zeventiende als in de achttiende eeuw in meer dan 50% van de selectie voorkwamen. Wanneer het percentage in één van beide perioden boven de 75% kwam is dat aangegeven door **A** (zeventiende eeuw) of **B** (achttiende eeuw).
III Items die in de zeventiende eeuw in meer dan 50% (of zelfs 75%) van de selectie voorkwamen en in de achttiende eeuw onder de 50% bleven.

mannen en mutsen voor vrouwen. Ook schoenen werden in de zeventiende eeuw in meer dan de helft van de huishoudens gevonden.

Een beeld van de grote veranderingen die zich gedurende de onderzoeksperiode hebben voorgedaan wordt vooral gegeven door de tabellen 6.29 en 6.30. De opzet is gelijk aan die van de tabellen 4.35 en 4.36. De eerste kolom geeft die items die in één periode hooguit vijf procent haalden tegen minstens vijfentwintig procent in de voorafgaande of volgende periode. De tweede kolom behelst die items die in de ene periode tussen de vijf en vijfentwintig procent zaten en in een andere periode een percentage kenden dat daarboven lag en bovendien minstens het dubbele was (geweest). De derde kolom geeft die items die in twee verschillende perioden een aanwezigheid van meer dan vijfentwintig procent kenden en waarvan het verschil in percentage ook minstens even groot was. Er worden vier keer twee perioden met elkaar vergeleken. Eerst drie keer elkaar opvolgende perioden: de zeventiende eeuw (1630-1670) met de jaren 1700-1729, de jaren 1700-1729 met 1730-1764 en vervolgens de jaren 1730-1764 met 1765-1795. Daarna worden de iets geleidelijker ontwikkelingen in de achttiende eeuw nog zichtbaar gemaakt in de vergelijking van 1700-1729 met 1765-1795.

In beide tabellen samen komt bijna de helft, namelijk 45 van de 95 op het gebied van kleding en sieraden onderscheiden items voor. Daarvan zijn er twaalf die in beide tabellen voorkomen, die dus binnen de onderzochte periode zowel een sterke opkomst als neergang meemaakten. Ook zijn er enkele items die meer dan één keer binnen tabel 6.30 voorkomen en daarmee een aanhoudende groei van het percentage te zien geven. Dit wijst erop dat er relatief veel grote veranderingen plaatsvonden. Deels is dit te wijten aan de kleinere omvang van de selecties waarmee hier gewerkt is. Hoe kleiner de selectie, hoe minder stabiel de resultaten, daar enkele uitzonderingen het beeld al sterk kunnen beïnvloeden. Toch lijken de veranderingen ook te bevestigen dat kleding bij uitstek het domein van de mode was, waar nieuwe kledingstukken relatief snel opkwamen en weer uit de belangstelling verdwenen.

De meeste veranderingen deden zich voor bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw. Deze veranderingen lijken abrupter dan zij waren omdat de zeventiende-eeuwse selectie al stopt in 1670, zodat er geen beeld bestaat van de ontwikkelingen tussen 1670 en 1700. Van de items die in deze tijd verminderden zijn er aan aantal die vrijwel geheel verdwenen: huik, pak klederen, nachtrok, bef en kraag. Veel andere items herstelden zich weer in de achttiende eeuw, zodat hun verdwijning hier meer op een toevallige schommeling lijkt (bijvoorbeeld roklijf en hals-

TABEL 6.29. Items die in de zeventiende en achttiende eeuw verdwenen

I		II		III	
PERIODE 1630-1729					
huik	100-0	mantel	62-14	wambuis/rokje	100-38 (67)
pak klederen	54- 0	x-kraag	47- 7	roklijf	94-67 (81)
nachtrok	46- 0	laarzen	31-14 (19)	halsdoek	82-47 (62)
bef	38- 5	borst	29- 7 (24)	muts (man)	69-38
PERIODE 1700-1764					
		neerstik	80-24	**schoenen (m.)**	86-57
		regenkleed/falie	60-24		
		schoenen (vr.)	60-24		
		schaatsen	38-19		
		reiszak (vr.)	33-14		
PERIODE 1730-1795					
		oorijzer/token	45-10	**kap/kaper**	86-57
		zilver op zij	35-15	ring	(53) 73-43
		haarnaald	35-13	**kroplap**	57-29
		rouwkap	33- 9		
PERIODE 1700-1795					
		strohoed	27-10	mouwen	87-57
		reiszak (m.)	43-14	**handschoenen**	80-52

Toelichting: Vetgedrukt zijn items die in een eerdere periode een sterke opkomst kenden.

doek). Er waren daar tegenover ook veel kledingstukken die vóór 1670 helemaal niet genoemd werden in de inventarissen en vanaf 1700 al vrij gangbaar bleken te zijn, zoals mopmuts, kroplap en kamizool.

Wat het meest opvalt zijn de items die juist in het begin van de achttiende eeuw nieuw geïntroduceerd lijken te zijn en in de laatste periode alweer verdwenen. Het betreft daarbij verschillende sieraden zoals oorijzers en token, zilveren tuigjes op zij en haarnaalden. De afname van de beugeltas aan het einde van de achttiende eeuw was nog net niet sterk genoeg om in de tabel opgenomen te worden. Naast deze sieraden verdwenen aan het einde van de achttiende eeuw ook de (rouw)kap en kaper, strohoed en kroplap terwijl de neerstik al halverwege de achttiende eeuw aan het verdwijnen was. Over de gehele achttiende eeuw bezien namen ook

TABEL 6.30. Items die in de zeventiende en achttiende eeuw opkwamen

I		II		III	
PERIODE 1630-1729					
mopmuts	0-80	**kap/kaper**	6-80	**neerstik**	41-80
rok (man)	0-100	**handschoen**	12-80	aantal sieraden>2	35-63
kroplap	0-73	das	8-67		
regenkleed	0-60 (24)	knoop	19-60		
kamizool	0-52	hemdrokknoop	13-48		
gesp	0-33	onderbroek	23-48		
reiszak (man/vrw.)	0-43/33	**oorijzer en token**	19-45 (10)		
rouwband	0-33	*aantal sieraden>5*	19-40		
beugeltas	0-30	**zilver op zij**	10-35 (15)		
rouwkap	0-29 (10)	mutsen divers	6-33		
		ondermuts	12-33		
		oorbel/orliette	6-30		
		haarnaald	10-28		
		strohoed	12-27 (10)		
PERIODE 1630-1764					
sieraaditems>10	0-28			**ring**	42-73
PERIODE 1700-1764					
boot	5-35			*aantal sieraden>5*	40-65 (45)
				gesp	33-60
				beugeltas	30-60 (38)
PERIODE 1730-1795					
		schoudermantel	14-71		
		jak	19-43		
		schoenen (vr.)	24-52		
PERIODE 1700-1795					
		overjas	24-48	*kamizool*	52-90
		japon	7-33	rokje/wambuis	38-67

Toelichting: Vetgedrukt zijn items die in een latere periode weer verdwenen, cursief zijn items die in twee perioden een sterke opkomst kenden.

de percentages van handschoenen sterk af. Het gaat hier grotendeels om sieraden en kledingstukken die elders op het platteland nog tot ver in de negentiende of zelfs twintigste eeuw gedragen zijn, weliswaar in vaak sterk veranderde vorm en als deel van een streekdracht. Op het gebied van kleding lijkt het er daarom op dat men in de Krimpenerwaard de stedelijke ontwikkeling bleef volgen. Hierbij deed zich waarschijnlijk wel enige vertraging voor, maar er was geen sprake van het geheel uit elkaar groeien van stijlen.

Dat zou men ook kunnen afleiden uit de algemene acceptatie van het kamizool als mannenkleding aan het einde van de achttiende eeuw. Dit is het enige kledingstuk dat op twee plaatsen voorkomt in de tabel met opkomende items. Bij de sieraden zijn het de beugeltas (die vervolgens ook weer begint te verdwijnen) en de gesp die een aanhoudende groei vertoonden. Ook het aantal huishoudens dat meer dan vijf verschillende soorten sieraden bezat bleef over een langere termijn sterk toenemen. Bij andere items deden zich veranderingen voor die meer op onvolledigheden in de opschrijving ervan lijken te wijzen dan op echte wijzigingen, zoals bij schoenen (zowel bij mannen als vrouwen).

Bij het kijken naar de textielsoorten viel op dat mannen en vrouwen verschillende stoffen droegen, al werd dit verschil wel sterker in de loop van de tijd. De boven- en overkleding van mannen was in overwegende mate op wol gebaseerd, vooral laken en serge. In de zeventiende eeuw werd er ook veel lakense vrouwenkleding vermeld in de inventarissen, maar later was dat vooral baai en kalamink. Ook vond men veel meer zijde in de vrouwenkleding en naar mate de achttiende eeuw vorderde steeds meer katoen, sits of gebloemde stoffen. Hiermee wordt in ieder geval het beeld van de popularisering van katoen bevestigd. Uit winkelinventarissen bleek dat al vroeg in de achttiende eeuw er stoffenwinkels in de Krimpenerwaard waren die een breed aanbod van stoffen hadden. Er waren maar enkele kledingstukken die kant en klaar gekocht konden worden, zoals kousen, hoeden en keurslijven. De overige kleding liet men maken door de vele kleermakers die ook in de dorpen actief waren of kocht men anders wellicht op de tweedehandsmarkt.

De algemene indruk is die van een zeer grote veranderlijkheid bij alle soorten kleding, hoewel er een grote continuïteit was bij kledingstukken als hemd, broek en hemdrok en, voor vrouwen, rok, schortekleed, mantel, borstrok en roklijf. Bij de mannenbovenkleding was er een sterke afname van mantel en wambuis, die werden vervangen door rok en kamizool. Snelle en grote veranderingen deden zich ook voor bij de accessoires, zoals de bedekking van de hals (bef, das, kraag, neerstik, kroplap, halsdoek), hoofddeksels (mutsen voor mannen, mopmuts, ondermuts, (rouw)kap en kaper, strohoed) en andere accessoires (rouwband, handschoen, mouwen en reiszak, voor zover die nog tot de kleding behoorde). Ook bij de overkleding, de uiteindelijke bescherming tegen de kou en als

bescherming van de kleding zelf tegen de regen, veranderde er veel (huik, regenkleed, overjas en schoudermantel). Veranderingen onder invloed van de introductie van overzeese producten bleven beperkt tot het gebruik van textiel (opkomst van zijde en vooral katoen) en de japon(se rok).

Bij de sieraden hadden de meeste items een zeer laag percentage in de zeventiende eeuw, op ring en ketting na, waarna de meeste een sterke opkomst in het begin van de achttiende eeuw vertoonden. Vervolgens lijkt het sieradenbezit aan het eind van de achttiende eeuw als geheel teruggelopen te zijn. Deze teruggang was bij de (weinige) mannensieraden echter veel minder sterk. Er zijn ook nauwelijks aanwijzingen dat de boerenbevolking heel anders gekleed ging. Weliswaar onderscheidden de boeren zich met de mindervermogende middenstanders in het dragen van wambuizen of korte rokjes, maar deze hadden zij altijd naast één of meer rokken.

Men kan afsluitend concluderen dat kleding en sieraden gezamenlijk een gebied vormden dat over de hele periode aan sterke veranderingen onderhevig was, tenminste op het gebied van accessoires en sieraden. Deze veranderingen liepen bovendien redelijk parallel aan de ontwikkeling die men tegelijkertijd in een stad als Delft kon waarnemen. Daarmee lijkt de Krimpenerwaard zich onttrokken te hebben aan de ontwikkeling van een streekdracht, die zich vooral in de negentiende eeuw in veel andere plattelandsregio's voordeed.

7. GROEPSVORMING: VERSCHILLENDE CONSUMPTIEPATRONEN

7.1. Inleiding clusteranalyse

In de voorgaande hoofdstukken is een uitvoerige beschrijving gegeven van de verschillende voorwerpen die gangbaar waren in de materiële cultuur van de Krimpenerwaard. Daarbij is gekeken naar de aanwezigheid van ieder item binnen de onderscheiden combinaties van vermogens- en beroepsgroepen, voor zover deze combinaties voldoende vertegenwoordigd waren in het bestand van inventarissen. Ook bij het bekijken van de ontwikkelingen in de tijd is er rekening mee gehouden dat de te vergelijken selecties eenzelfde samenstelling kenden voor wat betreft vermogensklasse en beroepsgroep. Het ligt namelijk voor de hand dat dit belangrijke verklarende factoren voor de aanwezigheid van items waren. Uit de indexcijfers in de tabellen van hoofdstuk vijf bleek ook steeds dat er met name tussen boeren en middenstanders grote verschillen in bezit bestonden.

Het is daarmee niet gezegd dat deze beide factoren de materiële cultuur geheel determineerden, of dat men bij iedere combinatie een uitgesproken, eigen consumptiepatroon kon aantreffen. De vraag in dit hoofdstuk is dan ook in hoeverre er duidelijk verschillende consumptiepatronen bestonden. Vervolgens kan men deze patronen nader bekijken en bezien hoe de afbakening daarvan zich verhield tot de globale indeling in zegelklassen en beroepsgroepen. Deze verschillende consumptiepatronen of levensstijlen kan men uiteindelijk alleen afleiden uit de boedelbeschrijvingen zelf.

Een mogelijkheid om het bestand aan boedelinventarissen te groeperen volgens eventueel aanwezige verschillende patronen biedt de clusteranalyse.[1] Dit is één van de statistische technieken van de exploratieve gegevensanalyse. Deze technieken zijn veelal bedoeld voor inleidende verkenningen in situaties waarin nog geen duidelijk theoretisch model bestaat met begrippen die operationeel zijn. In dit onderzoek zijn die theoretische begrippen er eigenlijk wel. Wij willen namelijk 'sociale groepen' onderscheiden. Het begrip 'sociale groep' zou men nu kunnen operationaliseren met de variabelen 'zegelklasse' en 'beroepsgroep', die in de vorige hoofdstukken zijn gebruikt. In dit geval gaat het er meer om dergelijke voorkennis buiten beschouwing te laten en te zien welke groepering de boedelbeschrijvingen zelf toelaten. Deze groepering is echter uitkomst van de gekozen techniek en dit resultaat is slechts bruikbaar zover men het zinvol kan interpreteren.

Bij clusteranalyse worden alle waarnemingen, in dit geval inventarissen, op de waarden van alle variabelen, hier de items, vergeleken. Voor iedere combinatie van twee waarnemingen wordt het verschil uitgedrukt in één

getal. Vervolgens worden er groepen of clusters gevormd van die waarnemingen waartussen het verschil het kleinst is. Het resultaat daarvan zijn groepen waarbinnen de waarnemingen onderling weinig verschillen, terwijl de verschillen met observaties uit andere groepen juist groot zijn.

De uitkomst van de clusteranalyse is niet één bij voorbaat vaststaand aantal groepen, hoewel dergelijke technieken ook bestaan. Bij de gebruikelijke hiërarchische technieken zijn er net zoveel groepen mogelijk als dat er observaties bestaan. In het ene uiterste vormen alle waarnemingen een cluster op zichzelf. Stapsgewijze worden steeds die waarnemingen of clusters van waarnemingen die het minst verschillen samengevoegd. Met iedere stap is het aantal clusters met één verminderd, totdat uiteindelijk alle waarnemingen in één cluster verenigd zijn. Het is ook mogelijk om die laatste situatie als uitgangspunt te nemen en in omgekeerde richting te werken, door steeds te splitsen in plaats van samen te voegen. Aan de onderzoeker is de keuze hoeveel groepen zinvol zijn.

De hele hiërarchische clusterprocedure kan zichtbaar gemaakt worden in een dendrogram (afb. 7.1). Op de verticale as staan alle waarnemingen en op de horizontale as is te zien op welk niveau deze observaties tot groepen samenclusteren. Omdat steeds de waarnemingen of clusters met de kleinste afstanden worden samengevoegd, neemt de afstand tussen de samen te voegen clusters gaandeweg toe, wat wordt uitgedrukt in een afstandsmaat. De berekende afstanden tussen de clusters zijn hier omgezet op een schaal van nul tot vijfentwintig. In deze afbeelding ziet men in eerste instantie het bestand in twee grote groepen uiteen vallen. Pas op een veel lager niveau splitsen beide groepen weer terwijl de meeste waarnemingen al op het laagste niveau tot kleine clusters samengevoegd worden.

De uitkomst van de clusteranalyse hangt af van verschillende keuzes, zowel met betrekking tot het bestand dat men analyseert als in verband met de gekozen werkwijze.[2] Allereerst is iedere periode aan een aparte analyse onderworpen. Het doel is namelijk niet om te zien of boedels uit verschillende perioden samen clusteren maar om groepen die gelijktijdig bestonden te onderscheiden. Om zo min mogelijk vooroordelen mee te laten spelen kan men er voor kiezen om alle items als variabelen mee te laten doen en hier geen selectie uit te doen. Bij selectie zal men namelijk geneigd zijn om juist te kiezen voor items die nieuw zijn, of ouderwets, of zeer kostbaar en daardoor de uitkomst beïnvloeden. In dit geval leek het beter om in verband met items die zeer weinig voorkwamen en vanwege de verschillende niveaus van gedetailleerdheid van de beschrijvingen het geheel te vereenvoudigen door items samen te voegen. Uiteindelijk zijn de 225 items uit hoofdstuk vier samengevoegd tot zeventig nieuwe items.[3] Kleding en sieraden zijn helemaal buiten beschouwing gelaten, daar hun onvolledige beschrijving en de gebondenheid aan vrouwen en mannen hun verwerking te zeer compliceren.

Een tweede beslissing betreft of men per item met aantallen moet wer-

ken of enkel binair (afwezig = 0, aanwezig = 1).[4] Het lijkt in eerste instantie beter om zoveel mogelijk gegevens te behouden voor de analyse. Bovendien zeggen de aantallen voorwerpen ook veel over de levensstijl, naast het simpele feit van de aanwezigheid, waar in het voorgaande vooral naar gekeken is. Er zijn echter ook diverse redenen om niet met aantallen te werken. Allereerst zijn de aantallen vaak veel minder zeker dan het simpele feit van de aanwezigheid, bijvoorbeeld in 'enige' of 'een partij' boeken, waarbij aantal altijd als '1' is gecodeerd. Ook indien er winkelvoorraden geïnventariseerd zijn, wat bij een groot deel van de middenstanders het geval is, is het veel moeilijker om te voorkomen dat een aantal te hoog is dan dat een item ten onrechte wordt opgenomen. Het eerste levert altijd een onderschatting op die niet goed is op te lossen, het tweede probleem kan men in veel gevallen wel met enige moeite overwinnen.

Een ander punt is dat items die meestal in grote aantallen voorkomen en waar ook de variatie tussen inventarissen groter is (bijvoorbeeld kopjes, in vergelijking met tafels) veel zwaarder meewegen in het bepalen van het verschil tussen de waarnemingen. Dit kan men voor een deel wegnemen door de waarden van de variabelen te standaardiseren. Men kan dit zo doen dat voor ieder item het gemiddelde van alle waarden nul is en de variantie één. Het is, zoals al uiteengezet, uiteindelijk de uitkomst die in sterke mate bepaalt of de methode bruikbaar is en daarom zijn beide mogelijkheden uitgeprobeerd, zowel een clusteranalyse enkel op de aanwezigheid van items als een clusteranalyse op de aantallen voorwerpen per item (waarbij de aantallen zijn gestandaardiseerd). De dendrogrammen van beide analyses, uitgevoerd op alle boedelinventarissen van de periode 1700-1729, zijn weergegeven als afbeelding 7.1. en 7.2.

Op het eerste gezicht is al duidelijk dat beide benaderingen tot zeer verschillende uitkomsten leiden. Ziet men, zoals al beschreven, in afbeelding 7.1 het bestand in twee grote delen uiteenvallen, in afbeelding 7.2, waar een clusteranalyse op aantallen voorwerpen is uitgevoerd, zijn er bij de eerste splitsing slechts drie van de 75 inventarissen die apart gezet worden. Bij de tweede splitsing, op een veel lager niveau, wordt nog eens een kleine groep uit het grote bestand gehaald welke vervolgens verder onderverdeeld wordt in vijf groepjes. Meer dan tweederde van de inventarissen valt slechts op het laagste niveau in twee grote groepen uiteen.

Het effect van het laten meetellen van de aantallen voorwerpen blijkt te zijn dat een klein aantal waarnemingen zo sterk afwijkt dat de verschillen tussen de overige inventarissen daarbij vergeleken helemaal wegvallen. De overgrote meerderheid van de inventarissen vormt slechts één of twee clusters tegenover een kleine groep uitschieters die zich in vele kleine clusters laat onderverdelen. Het ligt eigenlijk voor de hand dat deze afwijkingen bestaan uit de meest vermogende erflaters die er een zeer rijke materiële cultuur op nahielden. Bij de beschrijvingen in vorige hoofdstukken zijn de meeste wel enkele keren genoemd, vooral als het om de min-

FIGUUR 7.1. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1700-1729

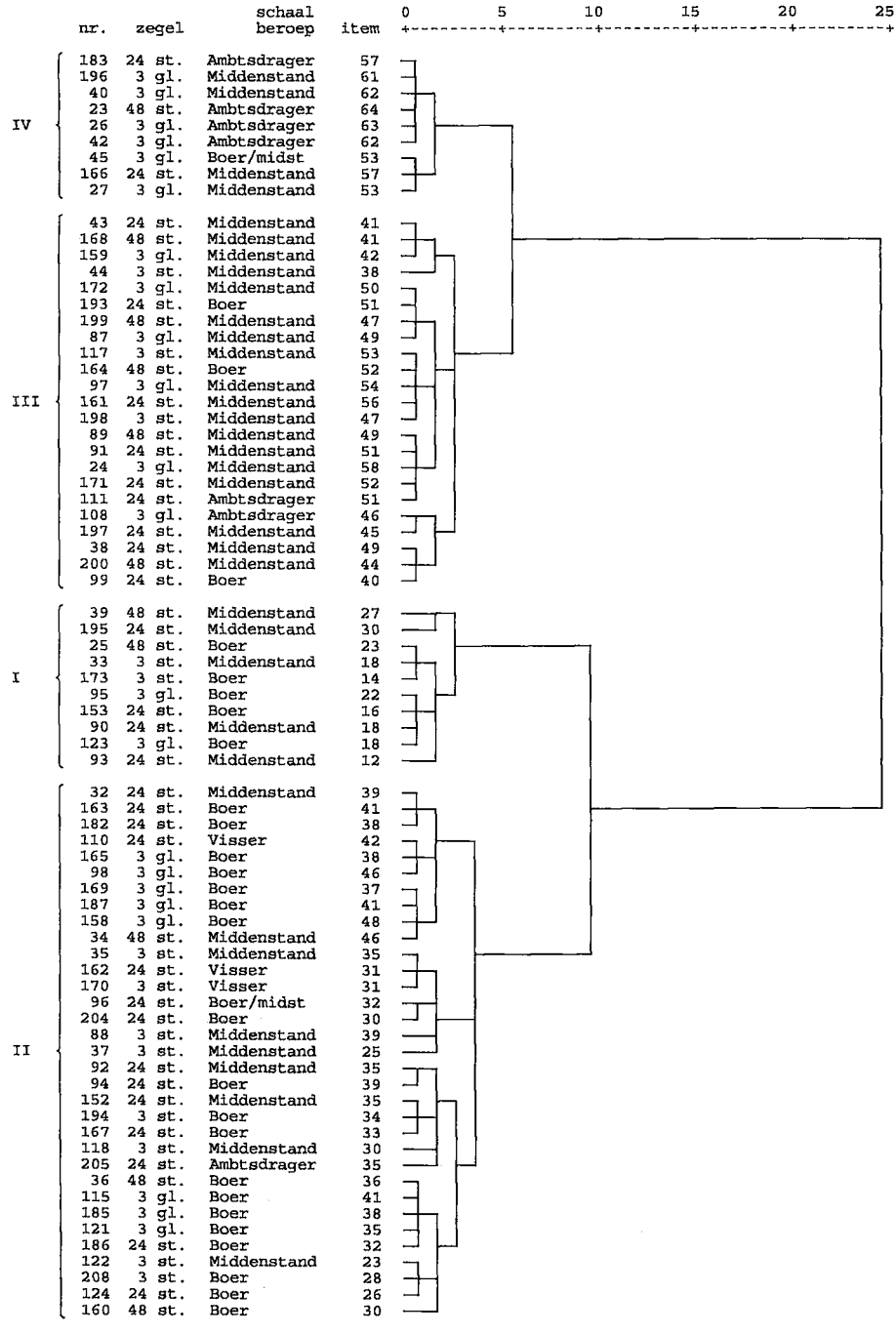

FIGUUR 7.2. Dendrogram van de clusteranalyse op aantal voorwerpen, 1700-1729

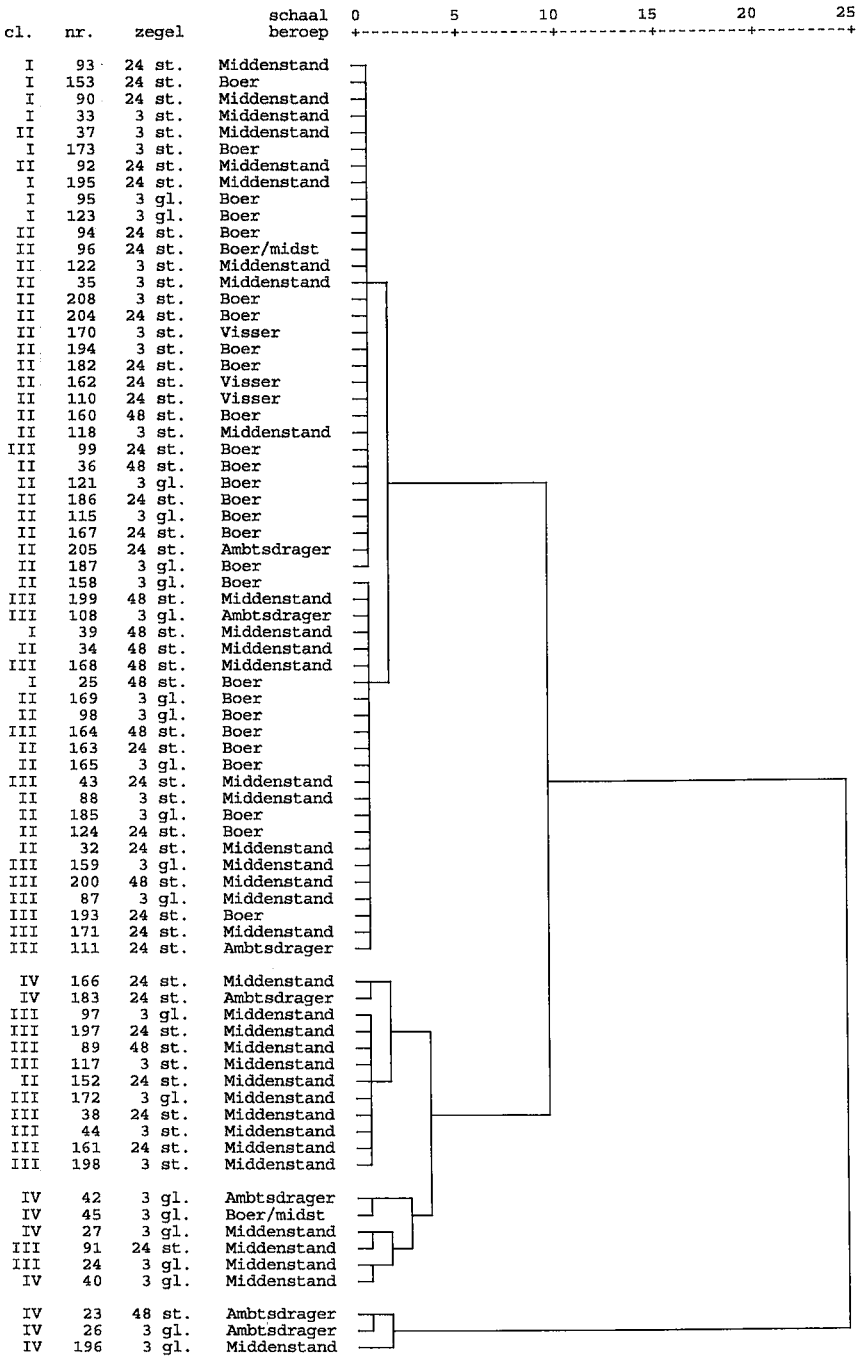

der gangbare items en de kostbaarder uitvoering ging, zoals bij gerridons en ledikanten.

Eén van de drie uitschieters is de in 1719 overleden Haastrechtse burgemeester en zeildoekhandelaar Bastiaan van Nooten, gehuwd met Agata van der Geer (26). Hun bruto vermogen bedroeg ruim *f*250.000,–. Alleen al aan contant geld hadden zij *f*15.638-9-8 in huis liggen ('7 sakjes a 600 gl.', '22 sakjes a 275 gl.', etc.), de juwelen waren getaxeerd op *f*3.193-4-8, de roerende goederen op ongeveer *f* 2.600-0-0, nog afgezien van de koetsen en paarden ter waarde van *f* 745-0-0. Een andere zeer rijke boedel was die van de in hetzelfde jaar overleden Gerrit Verhaar, weduwnaar van Cornelia Ariens en eveneens burgemeester van Haastrecht (23). Zijn inventaris was ingedeeld in de zegelklasse van 48 st., maar dit moet een onderschatting zijn want alle onroerende goederen, effecten, vorderingen en het contante geld, die normaal het leeuwendeel van het vermogen uitmaakten, ontbreken in de inventaris. Zelfs voor uitsluitend de roerende goederen bleek een taxatie in de vermogensgroep tussen de twee- en vijfduizend gulden te laag te zijn. Twee weken na de inventarisatie zijn deze goederen namelijk verkocht tijdens een openbare verkoping die vijf dagen duurde en *f* 5.358-18-0 heeft opgebracht.[5] Ook de Haastrechtse herbergen hoorden tot de zeer rijk ingerichte huizen, zowel 'De Swaan' in 1712 (196) als 'Het Oyevaersnest' in 1703 (91) en 1727 (27).

Waar deze clustering duidelijk de opvallendste inventarissen eruit haalt, heeft zij het nadeel dat men nauwelijks meer kan onderscheiden tussen de minder vermogende groepen. Dat nadeel lijkt niet te bestaan bij de analyse die enkel op aanwezigheid van items is uitgevoerd (afb. 7.1). Hier valt het bestand uiteen in vier groepen die qua omvang veel minder ver van elkaar staan. Bij iedere inventaris is tevens de zegelklasse en beroepsgroep vermeld, samen met het aantal items. Gezien de voorkennis uit hoofdstuk vijf kan men namelijk bij de eerste tweedeling al vermoeden dat dit aantal items per boedel hier een grote invloed heeft. De middenstanders en ambtsdragers bezaten immers in het algemeen veel meer items dan boeren. Het feit dat vrijwel alle boeren zich na de eerste splitsing in de onderste helft van de afbeelding bevinden, maakt waarschijnlijk dat de aantallen items per boedel daar duidelijk kleiner zullen zijn. Bij de twee volgende opdelingen worden zowel de bovenste als onderste helft verder onderverdeeld. Op dit punt zijn er vier groepen, weliswaar van ongelijke omvang, maar niet zo extreem ongelijk als afbeelding 7.2 na drie stappen te zien gaf.

Ook later in de eeuw leidt een clustering op enkel de aanwezigheid van items tot een vergelijkbare, regelmatige indeling (afbeelding 7.3 en 7.4). De vraag is of men deze indeling ook zinvol kan interpreteren. In hoeverre verschillen de patronen van de aanwezigheid van items en lenen deze zich tot een verklaring met behulp van de beschikbare gegevens. Als men voor ieder cluster kijkt naar de aantallen items per boedel lijken deze het voornaamste verschil uitgemaakt te hebben.

FIGUUR 7.3. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1730-1764

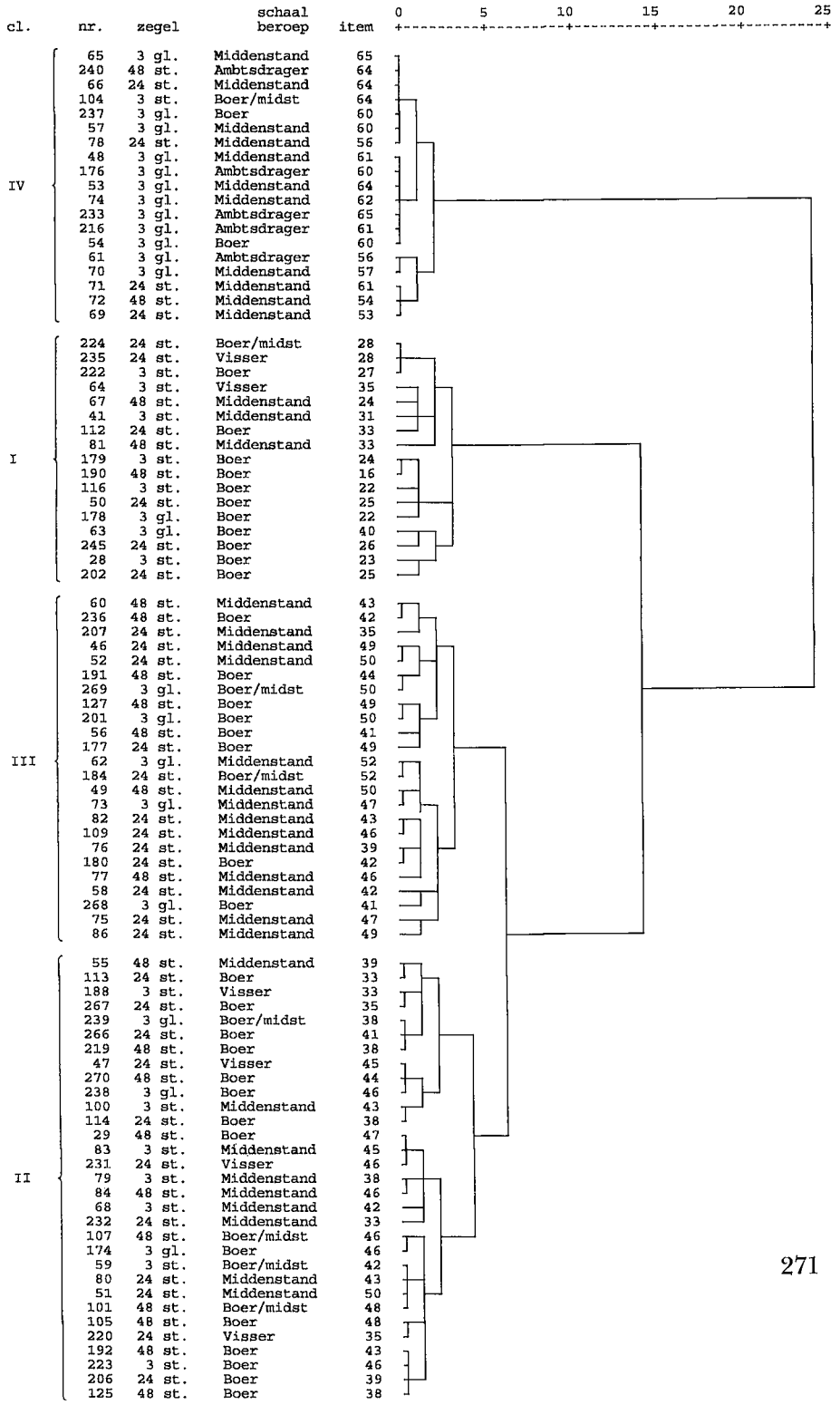

cl.	nr.	zegel	schaal beroep	item
	65	3 gl.	Middenstand	65
	240	48 st.	Ambtsdrager	64
	66	24 st.	Middenstand	64
	104	3 st.	Boer/midst	64
	237	3 gl.	Boer	60
	57	3 gl.	Middenstand	60
	78	24 st.	Middenstand	56
	48	3 gl.	Middenstand	61
	176	3 gl.	Ambtsdrager	60
IV	53	3 gl.	Middenstand	64
	74	3 gl.	Middenstand	62
	233	3 gl.	Ambtsdrager	65
	216	3 gl.	Ambtsdrager	61
	54	3 gl.	Boer	60
	61	3 gl.	Ambtsdrager	56
	70	3 gl.	Middenstand	57
	71	24 st.	Middenstand	61
	72	48 st.	Middenstand	54
	69	24 st.	Middenstand	53
	224	24 st.	Boer/midst	28
	235	24 st.	Visser	28
	222	3 st.	Boer	27
	64	3 st.	Visser	35
	67	48 st.	Middenstand	24
	41	3 st.	Middenstand	31
	112	24 st.	Boer	33
	81	48 st.	Middenstand	33
I	179	3 st.	Boer	24
	190	48 st.	Boer	16
	116	3 st.	Boer	22
	50	24 st.	Boer	25
	178	3 gl.	Boer	22
	63	3 gl.	Boer	40
	245	24 st.	Boer	26
	28	3 st.	Boer	23
	202	24 st.	Boer	25
	60	48 st.	Middenstand	43
	236	48 st.	Boer	42
	207	24 st.	Middenstand	35
	46	24 st.	Middenstand	49
	52	24 st.	Middenstand	50
	191	48 st.	Boer	44
	269	3 gl.	Boer/midst	50
	127	48 st.	Boer	49
	201	3 gl.	Boer	50
	56	48 st.	Boer	41
	177	24 st.	Boer	49
III	62	3 gl.	Middenstand	52
	184	24 st.	Boer/midst	52
	49	48 st.	Middenstand	50
	73	3 gl.	Middenstand	47
	82	24 st.	Middenstand	43
	109	24 st.	Middenstand	46
	76	24 st.	Middenstand	39
	180	24 st.	Boer	42
	77	48 st.	Middenstand	46
	58	24 st.	Middenstand	42
	268	3 gl.	Boer	41
	75	24 st.	Middenstand	47
	86	24 st.	Middenstand	49
	55	48 st.	Middenstand	39
	113	24 st.	Boer	33
	188	3 st.	Visser	33
	267	24 st.	Boer	35
	239	3 gl.	Boer/midst	38
	266	24 st.	Boer	41
	219	48 st.	Boer	38
	47	24 st.	Visser	45
	270	48 st.	Boer	44
	238	3 gl.	Boer	46
	100	3 st.	Middenstand	43
	114	24 st.	Boer	38
	29	48 st.	Boer	47
	83	3 st.	Middenstand	45
	231	24 st.	Visser	46
II	79	3 st.	Middenstand	38
	84	48 st.	Middenstand	46
	68	3 st.	Middenstand	42
	232	24 st.	Middenstand	33
	107	48 st.	Boer/midst	46
	174	3 gl.	Boer	46
	59	3 st.	Boer/midst	42
	80	24 st.	Middenstand	43
	51	24 st.	Middenstand	50
	101	48 st.	Boer/midst	48
	105	48 st.	Boer	48
	220	24 st.	Visser	35
	192	48 st.	Boer	43
	223	3 st.	Boer	46
	206	24 st.	Boer	39
	125	48 st.	Boer	38

FIGUUR 7.4. Dendrogram van de clusteranalyse op aanwezigheid van items, 1765-1795

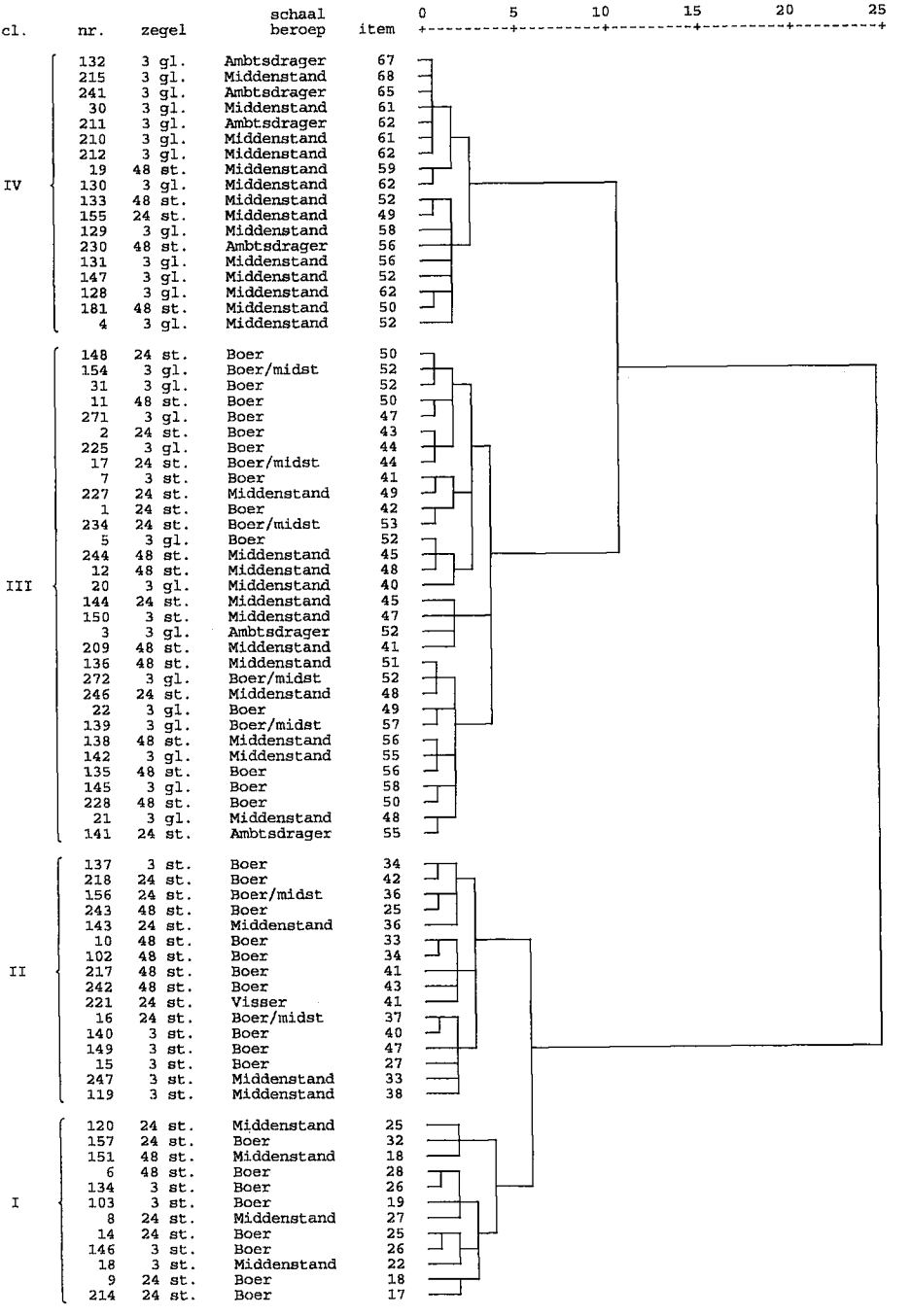

Dit is duidelijk te zien in tabel 7.1, waar per periode van ieder cluster het gemiddelde, de mediaan en het bereik van het aantal items zijn weergegeven. De groepen zijn naar oplopende aantallen genummerd van I tot en met IV. Tussen alle groepen bestaat een overlap, maar opvallender zijn toch de duidelijke verschillen in het bereik en de grote afstanden tussen de opeenvolgende gemiddelden of medianen. De geringe afstand tussen elk gemiddelde en mediaan toont, samen met de centrale ligging binnen het bereik, dat de verdeling binnen ieder cluster vrij regelmatig is en geen sterke uitschieters kent.

Bij werkelijk verschillende consumptiepatronen zou men verwachten dat er naast elkaar groepen bestaan die min of meer overeenkomen in het aantal items en waar het onderscheid voortkomt uit het feit dat de ene groep andere items bezit dan de andere. Bij een vergroting van het aantal groepen zou men waarschijnlijk wel dergelijke consumptiepatronen terugvinden, maar dan wordt het aantal waarnemingen te gering om daar nog betrouwbare uitspraken over te doen. Tegelijkertijd is het wellicht ook het ontbreken van kleding en sieraden in de analyse waardoor er geen duidelijke verschillen in oriëntatie zichtbaar zijn. Het is bijvoorbeeld bekend dat in de negentiende eeuw de boeren in de Zaanstreek zich, bij een vergelijkbaar consumptiegoederenbezit, vooral onderscheidden van de middenstanders door de waarde, soort en hoeveelheid van hun sieraden.[6] De complicaties die echter met de verwerking van deze rubrieken samengaan en die uitvoerig beschreven zijn in hoofdstuk zes staan niet toe deze in de clusteranalyse te betrekken.

TABEL 7.1. Aantal items per cluster per periode

1700-1729	Gemiddelde	Mediaan	Bereik
I (N=10)	20	18	12-30
II (N=33)	35	35	23-48
III (N=23)	48	49	38-58
IV (N= 9)	59	61	53-64
1730-1764	**Gemiddelde**	**Mediaan**	**Bereik**
I (N=17)	27	26	16-40
II (N=31)	42	43	33-50
III (N=24)	46	47	35-52
IV (N=19)	60	61	53-65
1765-1795	**Gemiddelde**	**Mediaan**	**Bereik**
I (N=12)	24	25	17-32
II (N=16)	37	37	25-47
III (N=32)	49	50	40-58
IV (N=18)	59	60	49-68

Bij een indeling in vier groepen wordt het belangrijkste patroonverschil dus veroorzaakt door het aantal items dat aanwezig is. Dit geldt, zoals in tabel 7.1 is te zien, niet alleen voor de periode 1700-1729 maar ook voor de rest van de achttiende eeuw. In elke periode blijkt men na drie stappen een bruikbare onderverdeling in vier groepen te hebben die zich onderling in een duidelijke rangorde laten onderbrengen. De enige uitzondering betreft de groepen II en III van de middelste periode, die vrijwel overlappen. Voor het overige lijken de verschillen vooral te bestaan uit het toenemen van het aantal items.

Het ontbreken van duidelijk verschillende consumptiepatronen, anders dan die van een rechtstreekse toename in het bezit van het aantal items, laat zich ook vrij goed afleiden uit afbeelding 7.5. Deze toont een clusteranalyse op de verschillen in aanwezigheid van de items zelf, aan het begin van de achttiende eeuw. Ook hier is een duidelijke vierdeling te zien, met aan het ene uiterste de items die in meer dan negentig procent van de inventarissen te vinden zijn en anderzijds een cluster met items die beneden de twintig procent blijven. Alleen op het laagste niveau laten zich in de middengroepen enkele kleine clusters onderscheiden die niet qua percentage van elkaar verschillen. Dat betreft dan de combinatie van koffiepot, theepot, schenkbord en diverse (meestal schenk- of thee-)tafels, die alle met de opkomst van thee en koffie te maken hebben, of de groep van mes en vork. Uiteindelijk zijn deze verschillen maar marginaal.

Nu de clusterindeling in afbeelding 7.1 goed te verdedigen blijkt is het goed om nog even terug te komen op het verschil met afbeelding 7.2, de clusteranalyse op aantallen per item. In deze afbeelding is links van ieder inventarisnummer vermeld tot het welk cluster het in afbeelding 7.1 hoort. Ondanks de totaal verschillende indruk die beide afbeeldingen op het eerste gezicht geven blijken de indelingen dan bij nadere beschouwing helemaal niet zo heel erg van elkaar af te wijken. De onderste negen waarnemingen van afbeelding 7.2, waarvan men kan veronderstellen dat zij de rijkste materiële cultuur vertegenwoordigen, horen voor het grootste deel in cluster IV van afbeelding 7.1. De twaalf observaties die daar in afbeelding 7.2 boven staan stemmen voor driekwart overeen met cluster III, de resterende drie zitten in de aangrenzende clusters. Omgekeerd kan men zien dat de waarnemingen uit cluster I, met de minste aantallen items, op twee uitzonderingen na allemaal bij elkaar staan bovenaan in afbeelding 7.2. Hoewel de grenzen tussen de groepen niet op dezelfde wijze worden getrokken blijkt er toch een globale overeenstemming te bestaan tussen de uitkomsten van de beide clusteranalyses. Deze overeenstemming tussen beide methoden maakt dat het minder moeilijk is om bij de verdere beschrijving te kiezen voor die uitkomst welke de meest regelmatige indeling kent.

FIGUUR 7.5. Dendrogram van de clusteranalyse van items, 1700-1729

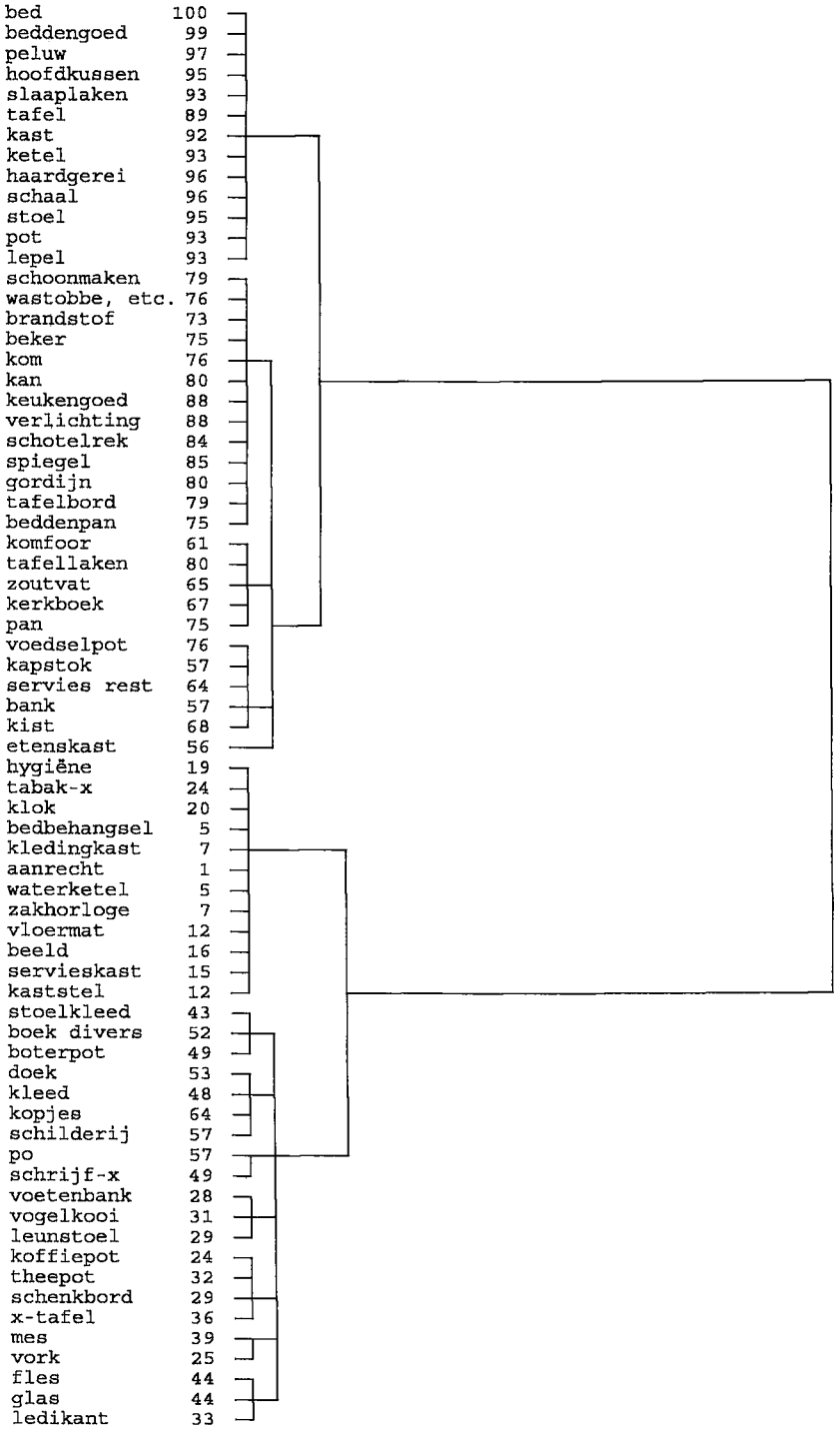

7.2. BESCHRIJVING VAN DE GEVORMDE CLUSTERS

De vooronderstelling waarmee de clusteranalyse werd uitgevoerd was dat dit, vanuit de inventarissen gezien, tot een betere groepering zou leiden dan die welke uitsluitend gebaseerd was op beroeps- en vermogensgroepen, zonder daarbij te ontkennen dat deze laatste van grote invloed zouden zijn. Daarom is het nodig om voor elke periode de verdeling in vier groepen te vergelijken met die andere indelingscriteria. Tabel 7.2. geeft hiervan een overzicht, waarbij tevens voor iedere periode in iedere rij de grootste waarde vetgedrukt is weergegeven, zodat men sneller een beeld van de verhouding tussen beide indelingen kan krijgen.

Binnen de eerste periode ziet men dat de meeste boeren in de tweede clustergroep terechtkomen, ongeacht hun vermogen. Clustergroep I is veel kleiner dan groep II, zodat het minder opvalt dat relatief evenveel boeren in deze groep met het kleinste aantal items terecht komen. In de clusters III en IV, waarvan de inventarissen veel meer items hebben, komen weinig, of helemaal geen boeren meer voor. Bij de middenstanders daarentegen zou men in de tabel een diagonale lijn kunnen trekken, waar de minst vermogende middenstanders zich vooral in de clusters I en II bevinden en de rijkste middenstanders zich laten indelen in de clusters III en IV. De relatie tussen vermogensgroep en cluster is niet helemaal direct passend, een groot deel van de inventarissen laat zich beter in het aangrenzende cluster onderbrengen, maar de voornaamste tendens komt hier toch wel goed uit. De ambtsdragers laten zich overwegend in cluster IV, met de meest gedifferentieerde materiële cultuur onderbrengen, ongeacht hun vermogen. Verder zijn er nog enkele andere combinaties, die hier voor het eerst aan de orde komen daar het aantal waarnemingen voor hen te gering was om hen in de voorgaande hoofdstukken te gebruiken. Het kleine aantal vissers lijkt vergelijkbaar met de boeren, terwijl de huishoudens die zowel leefden van een boerenbedrijf als van een winkel of ambacht eerder met de middenstanders te vergelijken zijn.

Alles bij elkaar genomen is er in deze eerste periode een duidelijke relatie zichtbaar tussen enerzijds beroeps- en vermogensgroep en anderzijds de clusterindeling. Na de conclusie van hoofdstuk vijf is het beeld ook niet heel erg verrassend. Daar was immers al te zien dat bij de boeren het gemiddelde aantal items onafhankelijk was van de vermogensgroep en dat dit gelijk was aan dat van de minst vermogende middenstanders, wat overeenstemt met hun toewijzing aan de clusters I en II (tabel 5.48). Bovendien bleek daar dat het gemiddelde aantal items bij die laatste groep wel toenam met het vermogen. De clusteranalyse laat wel duidelijk zien in welke mate het voorkwam dat huishoudens afweken van de levensstandaard die men op grond van beroep en vermogen zou verwachten.

Voor de tweede periode, 1730-1764, laat tabel 7.2 zien dat de boeren, afhankelijk van hun vermogen, vooral in de clustergroepen I en II terecht zijn gekomen, hoewel enkele rijke boeren ook ingedeeld zijn in groep III

TABEL 7.2. Verhouding van de beroeps-/vermogensgroepen tot de vier clusters, per periode

Beroeps/vermogensgroep		1700-1729					1730-1764					1765-1795				
Beroep	Zegel	I	II	III	IV	Tot.	I	II	III	IV	Tot.	I	II	III	IV	Tot.
Boer	3 st.	1	**2**	–	–	3	**4**	1	–	–	5	3	**4**	1	–	8
	24 st.	1	**7**	2	–	10	4	**5**	2	–	11	**4**	1	3	–	8
	48 st.	1	**2**	1	–	4	1	**6**	4	–	11	1	**5**	3	–	9
	3 gl.	2	**8**	–	–	10	2	2	2	2	8	–	–	**6**	–	6
Boer/middenstand	3 st.	–	–	–	–	–	–	1	–	1	2	–	–	–	–	–
	24 st.	–	1	–	–	1	1	–	1	–	2	–	2	2	–	4
	48 st.	–	–	–	–	–	–	2	–	–	2	–	–	–	–	–
	3 gl.	–	–	–	1	1	–	1	**1**	–	2	–	–	**3**	–	3
Middenstand	3 st.	1	**5**	3	–	9	1	**4**	–	–	5	1	**2**	1	–	4
	24 st.	3	3	**6**	1	13	–	3	**9**	4	16	2	1	**3**	1	7
	48 st.	1	1	**4**	–	6	2	2	**3**	1	8	1	–	**5**	3	9
	3 gl.	–	–	**5**	3	8	–	–	2	**6**	8	–	–	3	**10**	13
Ambtsdrager	3 st.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	24 st.	–	1	1	1	3	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
	48 st.	–	–	–	1	1	–	–	–	1	1	–	–	–	1	1
	3 gl.	–	–	1	**2**	3	–	–	–	**4**	4	–	–	1	**3**	4
Visser	3 st.	–	1	–	–	1	1	1	–	–	2	–	–	–	–	–
	24 st.	–	2	–	–	2	1	**3**	–	–	4	–	1	–	–	1
	48 st.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	3 gl.	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Totaal		10	33	23	9	75	17	31	24	19	91	12	16	32	18	78

Toelichting: per periode zijn alle inventarissen door clusteranalyse in vier clusters verdeeld. Deze clusters zijn steeds geordend van I (minste items) tot IV (meeste items).

Vetgedrukt is in elke rij per periode de hoogste waarde.

en zelfs IV. De relatief grote groep die nu in cluster I hoort lijkt een verarming in vergelijking met de vorige periode, toen de meeste boeren in cluster II zaten. Dat is dan echter uitsluitend een relatieve achteruitgang. Allereerst is het aantal boedels in cluster I in deze periode wat groter dan in beide andere perioden het geval was, zodat de kans groter is dat de meeste waarnemingen in deze groep horen. In de tweede plaats is het zo dat het gemiddelde aantal items voor cluster I in deze periode veel groter is als in de eerste periode. Er is dus geen absolute achteruitgang in aantallen items maar wel een achterblijven bij de toename die andere groepen blijkbaar kenden.

Ook deze uitkomst laat zich eenvoudig vergelijken met de conclusies van hoofdstuk vijf. Daar is te zien dat het aantal items bij de boeren toeneemt per zegelklasse en tegelijk sterk achterblijft bij de diversiteit van de middenstanders. Ook is zowel in tabel 5.48 als in tabel 7.2 te zien dat de middenstanders van de zegelklasse van 24 st. er een niet zelden even rijk of rijker bezit op nahielden dan de middenstanders van 48 st. Wat de overige beroepsgroepen betreft, de ambtsdragers zijn allemaal ingedeeld in cluster IV terwijl de vissers alleen in de clusters I en II voorkomen. De combinatie van boer en middenstander kent een zeer brede verspreiding over alle clustergroepen, welke nauwelijks gebonden lijkt aan een vermogensgroep.

In periode drie, 1765-1795, kan men zowel bij boeren als middenstanders een diagonale lijn trekken die het verband tussen vermogensgroep en cluster laat zien. Het verschil is dat de boeren hier nooit tot cluster IV komen, terwijl de middenstanders relatief weinig in cluster I zijn ingedeeld. Er blijft dus een verschil in indeling tussen boeren en middenstanders van dezelfde vermogensgroep. Dit stemt overeen met tabel 5.48 in hoofdstuk vijf. De ambtsdragers zijn overwegend ingedeeld in cluster IV en de combinatie boer/middenstander neemt een middenpositie tussen beide groepen in.

Samenvattend lijkt het zeer duidelijk dat er een relatie bestaat tussen de indeling in beroeps- en vermogensgroepen enerzijds en de clustergroepen anderzijds. De resultaten komen zozeer overeen met de conclusies van hoofdstuk vijf dat men zich zelfs kan afvragen wat nu de toegevoegde waarde van deze clusteranalyse is. De minimale betekenis is dat men deze als een extra controle kan beschouwen op de indeling die in hoofdstuk vijf is toegepast. Bovendien kan men zeggen dat de clustering tot een betere groepsindeling heeft geleid.

Men kan nu immers beter zien in hoeverre inventarissen uit verschillende beroeps- en vermogensgroepen een vergelijkbaar consumptiepatroon kenden. Daarbij blijkt dat rijke boeren en minder vermogende middenstanders uiteindelijk samen clusters vormen. Binnen de clusters bestaat dan wel een groot vermogensverschil tussen de beide beroepsgroepen. Het omgekeerde, inventarissen uit dezelfde beroeps- en vermogensgroepen die op grond van hun uiteenlopende materiële cultuur tot

verschillende clusters behoren, komt ook regelmatig voor. Toch vereenvoudigt dit het totaalbeeld sterk. Men heeft nu voor iedere periode een handzaam aantal clusters die elk op een voldoende aantal waarnemingen berusten en een vrij grote samenhang kennen, zonder grote uitschieters. Deze clusters lenen zich daarom uitstekend voor een verdere beschrijving en vergelijking.

De al eerder aangehaalde tabel 7.1 geeft een overzicht van een aantal belangrijke kenmerken van de vier clusters die in elke periode zijn te onderscheiden. Waar de clusterindeling sterk afhankelijk bleek van het aantal items dat in een boedel aanwezig was, geven het gemiddelde, de mediaan en het bereik van dit aantal een goede indruk van de verschillende clusters. De verschillende bereiken kennen steeds een ruime overlap, maar tussen de opeenvolgende gemiddelden en medianen is altijd een behoorlijk verschil. De enige uitzondering wordt daarbij gevormd door de clusters II en III van de tweede periode, die volledig overlappen.

Een interessante vraag is of deze clusters in de tijd vergelijkbaar zijn. Kan men bijvoorbeeld uit de opeenvolgende clusters I conclusies trekken over de ontwikkeling van die groepen met de minst gedifferentieerde materiële cultuur? Men moet daar zeer voorzichtig mee zijn. Zowel de relatieve omvang van de groep, de relatieve samenstelling (beroep en vermogen) als het gemiddelde en het bereik van de aantallen items veranderen sterk als men de clusters I van de eerste en tweede periode naast elkaar zet. Er ontbreekt een vast anker die een absolute vergelijking mogelijk maakt. Anderzijds is het wel degelijk veelzeggend als in deze clustergroep aan het begin van de eeuw het gemiddelde aantal items rond twintig ligt en er in de tweede periode nog maar één enkele inventaris te vinden is met een aantal items dat onder de twintig ligt. Aan het eind van de eeuw is dat gemiddelde weer behoorlijk gedaald en zijn er weer vier inventarissen met minder dan twintig items te vinden. Dergelijke veranderingen doen zich in het geheel niet of nauwelijks voor bij de clustergroepen III en IV.

Wat men eerder kan vergelijken zijn de verhoudingen tussen de clustergroepen. Dan kan men in ieder geval stellen dat de verschillen tussen de vier clustergroepen halverwege de achttiende eeuw veel kleiner waren dan in de periode ervoor. Die verkleining bestaat daaruit dat de clustergroepen I en II meer gingen lijken op de groepen III en IV, die zelf nauwelijks veranderden. In de laatste periode ziet men vervolgens de afstanden weer groter worden, ook vooral doordat de groepen I en II minder bezaten. De ontwikkeling die in hoofdstuk vier was gesignaleerd, dat het gemiddelde aantal items in de eerste helft van de achttiende eeuw toenam en vervolgens weer, zij het minder sterk, afnam, blijkt zich dus niet over alle groepen te hebben voorgedaan (tabel 4.31). Zij maakte deel uit van een proces waarin de afstanden tussen sociale groepen respectievelijk verminderden en weer groter werden. Deze ontwikkeling is door de clusteranalyse veel zichtbaarder geworden.

Na deze eerste globale vergelijking op het aantal items is de volgende vraag met welke items deze clusters nu van elkaar verschilden. Daartoe zijn in de bijlagen 7.2-4 voor iedere periode per cluster de aanwezigheidspercentages van alle zeventig items weergegeven. Deze tonen de samenstelling van de materiële cultuur in de huishoudens van de verschillende clusters. Het grote aantal items maakt deze bijlagen ongeschikt om een snel overzicht te geven. Daarom zijn uit deze bijlagen de tabellen 7.3-5 gemaakt. Deze geven alleen die items waarbij duidelijk een groot verschil optreedt bij de overgang van het ene naar het andere cluster en die daarom als kenmerkend voor bepaalde groepen beschouwd mogen worden.

Allereerst blijkt er binnen deze selectie een zekere continuïteit te bestaan van items die gedurende de gehele achttiende eeuw dezelfde verspreiding kenden. Items als gordijn, bord, wastobbe of strijkijzer en, in

TABEL 7.3. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1700-1729. Percentages

Items	I	II	III	IV
cluster I-II				
gordijn	–	**85**	100	100
kom	**10**	**76**	96	100
kan	**10**	**88**	91	100
kleding reinigen	**20**	**76**	91	100
bord	**20**	**79**	96	100
schotelrek	**20**	**91**	96	100
spiegel	**30**	**88**	100	100
keukengoed	**30**	**94**	100	100
verlichting	**30**	**94**	100	100
cluster II-III				
schenkbord	–	–	**61**	89
theegoed	–	**6**	**57**	100
tafels divers	–	**6**	**74**	89
stoelbekleding	10	**15**	**78**	89
glas	–	**24**	**70**	100
fles	10	**24**	**70**	89
diverse kleden	–	**24**	**87**	89
diverse doeken	30	**27**	**83**	100
schilderij	10	**33**	**96**	100
kopjes, etc.	40	**39**	**96**	100
cluster III-IV				
vloermat	–	3	**9**	**67**
beeld	–	–	**17**	**89**
vork	20	12	**22**	**89**
leunstoel	10	24	**26**	**78**
mes	50	27	**26**	**100**
koffiegoed	–	6	**30**	**100**
tabak-x	20	3	**30**	**89**

Toelichting: vetgedrukt zijn de percentages die het grote verschil tussen twee clusters uitmaken.

TABEL 7.4. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1730-1764. Percentages

Items	I	II	III	IV
cluster I-II				
kapstok	**12**	**74**	67	100
zoutvat	**18**	**61**	79	100
kleding reinigen	**24**	**84**	88	100
gordijn	**35**	**84**	96	100
voedselpot	**35**	**94**	92	100
beker	**41**	**90**	79	89
bord	**41**	**97**	96	100
cluster II-III				
leunstoel	6	**3**	**42**	79
tabak-x	41	**3**	**50**	84
kaststel	–	**6**	**71**	84
kledingkast	18	**13**	**54**	84
koffiegoed	12	**45**	**83**	100
schilderij	12	**45**	**88**	100
cluster III-IV				
vloermat	–	6	**13**	**63**
beeld	–	3	**13**	**74**
vork	12	3	**29**	**79**
stoelbekleding	12	16	**38**	**89**
diverse kleden	12	48	**38**	**89**
schenkbord	12	29	**42**	**89**
glas	35	58	**50**	**100**

mindere mate, voedselpot waren in iedere periode alleen in cluster I niet algemeen aanwezig. Met de items schilderij en schenkbord onderscheidden de clustergroepen III en IV zich van de groepen I en II, terwijl vloermat, beeld, vork en mes alleen in cluster IV altijd of zeer veel aanwezig waren.

Daartegenover stonden er items waarvan het bereik veranderde in de loop van de tijd, die in het begin gangbaar waren vanaf clustergroep II of III en later pas voorkwamen vanaf III of IV. Voorbeelden daarvan zijn de verschillende soorten tafels, stoelbekleding, diverse kleden, kaststel, beker, zoutvat en kapstok. Deze werden blijkbaar steeds exclusiever. Opvallend is dat juist in de laatste periode in clustergroep I allerlei linnen- en beddengoed, zoals tafellakens, servetten, hoofdkussen en peluwen, veel minder zijn vermeld. Andere items konden in de loop van de tijd juist in meer groepen vaker worden aangetroffen. In het begin van de achttiende eeuw ontbraken alleen in clustergroep I veelal een spiegel, allerhande keukengoed, een kandelaar, blaker of lamp, een kom, een kan of een schotelrek. Later in de eeuw waren deze items ook in deze groep gangbaar geworden. Items voor het gebruik van thee, koffie en tabak waren eerst enkel in de clusters III en vooral IV te vinden en verspreidden zich vandaar uit over alle groepen.

TABEL 7.5. Items waarvan de aanwezigheid sterk verschilt per clustergroep, 1765-1795. Percentages

Items	I	II	III	IV
cluster I-II				
boterpot	–	**44**	78	91
voetenbank	–	**56**	72	61
stilletje, etc.	**8**	**50**	75	94
gordijn	**25**	**69**	88	94
tafellinnen	**25**	**81**	91	100
voedselpot	**25**	**81**	94	94
kleding reinigen	**33**	**75**	88	89
beddenpan	**33**	**75**	91	94
hoofdkussen	**42**	**88**	94	100
peluw	**50**	**100**	100	100
cluster II-III				
schenkbord	–	**6**	**50**	89
schilderij	–	**6**	**69**	100
kapstok	8	**25**	**78**	28
zoutvat	–	**25**	**81**	83
kist	17	**31**	**84**	61
beker	33	**44**	**91**	94
cluster III-IV				
bedbehangsel	–	–	–	**72**
vloermat	–	6	**3**	**72**
beeld	–	6	**6**	**78**
aanrecht	8	13	**9**	**61**
tafels divers	–	13	**22**	**78**
stoelbekleding	8	–	**25**	**78**
mes	8	13	**25**	**83**
diverse kleden	–	25	**34**	**89**
kaststel	–	31	**44**	**100**

Het grootste deel van de items in deze tabellen komt men ook tegen in de tabellen 4.35-36, met items die in de loop van de onderzoeksperiode een sterke opkomst of verdwijning doormaakten. Dit geldt natuurlijk niet voor die items die altijd alleen in de clustergroepen III of IV voorkwamen. Globaal kan men de verschillende clustergroepen als volgt karakteriseren. Groep I bevat die inventarissen waar items vaker ontbraken dan aanwezig waren. Items met een zeer brede spreiding, zoals spiegels, kandelaars en hoofdkussens, waren daar soms in minder dan de helft van de inventarissen aanwezig, terwijl ook gangbare meubelstukken als tafels en stoelen er minder werden aangetroffen. Daar staat tegenover dat men meestal ook wel enkele minder gebruikelijke items bezat, een inktstel, klok, schilderij, kapstok of schenkketel. Het bleef dan echter bij enkele items.

Cluster IV geeft een heel ander beeld, daar hier de meeste items vrijwel altijd aanwezig waren. Ook de minst gebruikelijke items, zoals een zakhorloge, vloermat of beeld, kon men het meest in deze groep aantreffen. Er

zijn maar een paar items die men juist in deze rijkste groep minder aantrof, namelijk de etenskast en de kist, blijkbaar ouderwetse meubelen, en de kapstok in de laatste periode. De groepen II en III lagen dichter bij elkaar en zijn moeilijker te onderscheiden. Beide hadden een redelijk volledig bezit van het meest gangbare meubilair, beddengoed, servies, enzovoort. Per periode was het verschillend waarmee cluster III zich dan onderscheidde, maar het ging daarbij om items als theegoed, theetafel, koffiegoed, tabak-x, leunstoel, stoelbekleding, schilderij, kaststel, schrijfgerei, boeken, zoutvat en glazen. Dit zijn items die horen bij de geïmporteerde consumptiegoederen, maar ook bij comfort, woningdecoratie en tafelcultuur. Hoewel men veel van die items in elke groep kon aantreffen, lag het verschil tussen meestal af- of aanwezig vaak bij de overgang van cluster II naar III.

Men kan zich bij het overzicht van de aanwezigheidspercentages afvragen hoe groot de homogeniteit van deze clusters is. Als men een inventaris van een bepaald cluster heeft, welk deel van de items is dan al min of meer vastgelegd en welk deel kan per huishouden sterk wisselen? In tabel 7.6 wordt een overzicht gegeven, per periode en per cluster, welk percentage van de items gemiddeld wordt ingenomen door items die in minder dan vijftig procent, vijftig tot negentig procent of meer dan negentig procent van de inventarissen van dat cluster voorkomen.

Wellicht tegen de verwachting in, maar in overeenstemming met de conclusie in de vorige alinea's, is de homogeniteit binnen de rijkste groep het grootst. Tussen de 55 en 66 procent (in een dalende lijn) van de items in de boedel betreft items die voorkomen in vrijwel iedere inventaris van deze groep. Dit komt natuurlijk mede omdat het geheel van items hier voor de overzichtelijkheid is samengevat tot zeventig items. Het grootste deel daarvan is altijd wel te vinden in de rijkste inventarissen. Die items die zeer zeldzaam zijn, zoals klavecimbels, zijn bovendien helemaal buiten de analyse gehouden. Omgekeerd is in deze groep het percentage items dat in minder dan vijftig procent van de boedels uit de groep voorkwam minimaal.

Omgekeerd zou men in de groep met het geringste aantal items een zeer kleine diversiteit verwachten. Het ligt hier immers meer voor de hand dat men overwegend die spullen bezat die absoluut nodig zijn, en dat laatste basispakket zal voor alle huishoudens uit deze groep toch wel min of meer hetzelfde geweest zijn. Men ziet echter het omgekeerde. Het gezamenlijke aandeel van die items die apart in minder dan vijftig procent van de inventarissen van de groep gevonden konden worden bedraagt altijd meer dan 27 procent, aan het begin van de eeuw zelfs bijna veertig procent. Het aandeel van de items die min of meer 'verplicht' zijn voor de groep is altijd veel kleiner of. Dit lage percentage is zo mogelijk nog vreemder. Alleen tafel en schaal komen in de laatste periode bij de armste groep bijna altijd voor, geen stoel, maar vooral ook geen bed en

TABEL 7.6. Homogeniteit en diversiteit per cluster per periode. Percentages van items die in minder dan vijftig procent, vijftig tot negentig procent of in meer dan negentig procent van de inventarissen voorkomen

1700-1729	<50%	50-89%	90-100%
I (N=10)	38,4	38,4	23,2
II (N=33)	17,5	39,3	43,1
III (N=23)	8,7	34,8	56,6
IV (N= 9)	4,7	31,1	64,3
1730-1764	**<50%**	**50-89%**	**90-100%**
I (N=17)	35,1	54,1	10,8
II (N=31)	11,4	31,9	56,7
III (N=24)	14,4	41,4	44,2
IV (N=19)	3,3	30,9	65,9
1765-1795	**<50%**	**50-89%**	**90-100%**
I (N=12)	27,0	65,1	7,8
II (N=16)	16,1	49,2	34,7
III (N=32)	10,8	34,4	54,8
IV (N=18)	2,3	42,6	55,2

Toelichting: N = aantal inventarissen.

beddengoed, basisbehoeften die tot dan toe zelden onvermeld zijn gebleven.

Mogelijk kan men dit laatste verklaren uit de kwaliteit van de spullen. Aan het einde van de achttiende eeuw ziet men wel vaker dat het beddengoed summierder beschreven werd, vooral bij de zegelklassen van 3 en 24 st. Men vond het wellicht steeds minder de moeite waard om goederen die nauwelijks waarde hadden of van slechte kwaliteit waren uitvoerig te beschrijven. Dit betekent echter ook dat het geringere aantal items van clustergroep I in deze periode (maar tot op zekere hoogte ook al in de periode daarvoor) niet alleen of vooral voortkomt uit het bezit, maar ook uit een toenemende onvolledigheid in de beschrijving. Een onvolledigheid die overigens zeker niet voldoende is om de terugval in het gemiddelde aantal items geheel te verklaren.

Samenvattend kan men zeggen dat de verschillende consumptiepatronen die met de clusteranalyse zijn gevonden sterk samenhangen met het hebben van meer of minder items en niet van andere keuzes bij gelijke aantallen items. Bij die toename van de aantallen items zijn het vooral de domeinen van onder andere de exotische consumptiegoederen, van comfort, woningdecoratie en tafelcultuur die een grotere plaats in het huishouden krijgen. Hoewel het bestand voor iedere periode in vier clusters is

onderverdeeld, kan men waarschijnlijk niet spreken van een scherpe afbakening tussen de groepen maar eerder van geleidelijke overgangen. Als men de analyse uitvoert op aantallen voorwerpen in plaats van de aanwezigheid van items heeft dat vooral tot resultaat dat de verschillen tussen de inventarissen groter worden en dat er een kleine groep sterke uitschieters is. De clusterindeling laat zich in iedere periode goed koppelen aan de verschillende beroeps- en vermogensgroepen die in hoofdstuk vijf de basis vormden voor een vergelijking. Het meest opvallend blijft dat boeren, bij vergelijkbare omvang van vermogen, achterbleven bij de middenstanders in hun consumptieniveau.

8. CONCLUSIE EN SAMENVATTING

8.1. Vergelijking met ander onderzoek

In de voorgaande hoofdstukken is aan de hand van vele tabellen een uitvoerig beeld gegeven van de samenstelling van de materiële cultuur in de Krimpenerwaard. Deze is vanuit verschillende invalshoeken belicht. Enerzijds werd een beschrijving gegeven van alle items die gezamenlijk de materiële cultuur van het huishouden uitmaakten en werd een indruk gegeven waar en wanneer men die items kon aantreffen. De globale veranderingen in de loop van de tijd, met een sterke toename van het aantal items tot halverwege de achttiende eeuw, zijn in hoofdstuk vier getoond. Het verschil tussen de beroeps- en vermogensgroepen die onderscheiden konden worden vormden het onderwerp van hoofdstuk vijf. Via clusteranalyse is geprobeerd om de inventarissen niet op externe kenmerken, maar op hun inhoud te groeperen. Dit leidde tot een beperkt aantal groepen met een relatief homogene levensstijl, die overigens goed te koppelen bleek aan de in hoofdstuk vijf gebruikte indeling.

Zoals men binnen de Krimpenerwaard de inventarissen op tal van manieren met elkaar kan vergelijken om ontwikkelingen en sociale groepen te achterhalen, zo kan men ook een vergelijking maken met andere plaatsen, steden, regio's, landen en tijden. Dit geeft de mogelijkheid om te zien in hoeverre de Krimpenerwaard, die hier is onderzocht als voorbeeld van het Hollandse, agrarisch gespecialiseerde platteland, afweek van, of overeen kwam met wat in de steden of andere regio's gebruikelijk was. Tegelijkertijd kan dat de ontwikkelingen in het perspectief van een langere termijn plaatsen. Daarom wordt hier een poging tot dergelijke vergelijkingen gewaagd.

In de inleiding is een overzicht gegeven van ander onderzoek dat de afgelopen decennia verricht is. Dit leent zich niet altijd tot een vergelijking. Soms is het onderzoek te sterk op enkele items gericht om een algemeen beeld te geven, ander onderzoek is niet of nauwelijks kwantitatief opgezet, wat het moeilijker maakt om de resultaten naast elkaar te zetten. De indeling in groepen, meestal op basis van beroep en vermogen, is toch overal anders, afhankelijk van de verschillen in sociale structuur en bruikbare bronnen. Dat vereist soms aanpassingen aan het eigen bestand om tot zo vergelijkbaar mogelijke groepen te komen. Deze complicaties komen bij de bespreking van de resultaten ook uitvoerig aan de orde. In een aantal gevallen moesten items worden berekend die in het voorgaande nog niet afzonderlijk behandeld waren, zoals 'tinnen lepel' in plaats van 'lepel'. Vergelijkingen zijn gemaakt met het onderzoek van De Vries naar de Friese boeren van de zestiende tot de achttiende eeuw, van Van Koolbergen naar Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw, van Wijsenbeek naar de stad Delft in de achttiende eeuw en van Weatherill naar Engeland rond 1700.

Het hele onderzoek naar de materiële cultuur is sterk gestimuleerd door het artikel van De Vries over de bezittingen van Friese boeren vanaf de zestiende tot de achttiende eeuw. Hierin wilde hij aantonen dat ook van de boeren een niet te verwaarlozen vraag naar consumptiegoederen kon uitgaan en dat zij zich niet, zoals veelal werd verondersteld, uitsluitend richtten op bedrijfsgoederen. Friesland is in dit artikel een voorbeeld van de zeer gespecialiseerde en marktgerichte landbouw in de kustprovincies. Om een indicatie van het verschil met de landprovincies te geven wordt, zij het meer terloops, ook een vergelijking gemaakt met het meer landinwaarts gelegen Oost-Stellingwerf.[1] Met de Krimpenerwaard zal men eerder overeenkomsten verwachten. Een verschil was waarschijnlijk wel dat er hier, anders dan in Friesland, naast de boeren een grote, niet-agrarische bevolkingsgroep was wier productie niet enkel op de lokale markt gericht was, zoals die van de steenbakkers, zalmvissers en zeelieden. De aanwezigheid hiervan betekende dat de verzorgende beroepen niet enkel van de boeren afhankelijk waren.

Het Friese bestand bestaat voor het overgrote deel uit boeren of tenminste veebezitters. Daarnaast is er een kleine groep inventarissen zonder veebezit, maar dit betreft zowel ambachtslieden als ambtsdragers, minder vermogenden en welgestelden. Deze zijn steeds samengenomen, maar gelet op de heterogene samenstelling van de groep laat De Vries hen echter meestal buiten beschouwing. Omdat er pas na 1700 grotere aantallen inventarissen van boeren uit de Krimpenerwaard zijn, ligt een vergelijking met de 37 inventarissen van boeren uit Leeuwarderadeel uit de periode 1711 en 1750 het meest voor de hand. De Vries deelde de boeren of veebezitters in op het bezit aan melkkoeien: minder dan tien of meer. Men kan dit criterium niet zonder meer naar een ander landbouwgebied overbrengen, hoewel de Krimpenerwaard beslist een veeteeltgebied was. In plaats daarvan zijn de Hollandse boeren in twee groepen onderverdeeld op basis van het zegelcriterium. Overigens ziet de indeling op veebezit er niet zo heel anders uit, beide groepen hadden gemiddeld respectievelijk bijna negen en negentien melkkoeien.

Bij de vergelijking van onder meer textielbezit en meubilair (kleding is hier terzijde gelaten) valt het op dat er toch wel vrij veel verschillen waren (tabellen 8.1 en 8.2). Het was daarbij niet zo dat de ene regio steeds achterbleef bij de andere, dat kon per item anders zijn. Als men kijkt naar percentages, dan waren stoelkussens, gordijnen, schoorsteenkleden, spinnewielen, spiegels en vooral ook klokken veel meer in de Friese inventarissen te vinden. Daartegenover staat dat tafellakens, servetten, schilderijen, tinnen borden, boeken en zilveren voorwerpen veel gangbaarder waren in de Krimpenerwaard. Weinig verschil was er, qua percentages, bij bedden en dekens, slaaplakens, kasten, tafels en stoelen, die immers vrijwel overal aanwezig waren. Meestal lagen de gemiddelde aantallen hier lager in de Krimpenerwaard, al is dat verschil vooral duidelijk bij de bedden en de daarbij horende dekens. Men krijgt ook de indruk dat de verschillen

TABEL 8.1. Vergelijking textielbezit van boeren uit Leeuwarderadeel en de Krimpenerwaard, 1711-1750. Percentages en gemiddelde aantallen

	Leeuwarderadeel		Krimpenerwaard	
	a	b	c	d
Percentages				
bed	100	100	100	100
deken	95	100	87	91
tafellaken	53	67	67	95
handdoek	.	.	20	32
slaaplaken	100	95	93	100
stoelkussen	53	72	–	45
servet	42	39	33	82
gordijn	90	89	53	77
schoorsteenkleed	74	89	47	68
spinnewiel	79	95	40	55
Gemiddelde aantallen				
bed	3,4	4,6	2,3	3,5
deken	6,6	8,8	4,5	7,4
tafellaken	3,2	3,1	3,5	11,9
handdoek	.	.	3,3	4,6
slaaplaken	23,8	30,6	10,2	29,7
stoelkussen	5,5	7,6	–	4,7
servet	6,8	6,3	6,0	15,4
gordijn	5,2	4,1	2,1	4,5
schoorsteenkleed	2,4	2,9	2,0	2,3
spinnewiel	1,8	2,1	1,5	2,2
N	19	18	15	22

Toelichting: a= boeren met minder dan tien melkkoeien, b= boeren met tien of meer melkkoeien, c= boeren uit de zegelklasse van 3 en 24 st., d= boeren uit de zegelklasse van 48 st. en 3 gl. '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt.

Bron: DE VRIES, *Peasant demand patterns and economic development*, p. 212, 244-247.

tussen de meer en minder welgestelde boeren in de Krimpenerwaard onderling groter waren dan in Friesland. Dit ziet men bij de percentages van stoelkussens en servetten, maar vooral ook bij de gemiddelde aantallen tafellakens, slaaplakens (respectievelijk 10,2 en 29,8 in de Krimpenerwaard, tegenover 23,8 en 30,6 in Friesland), servetten, tinnen lepels en tinnen borden.

Er is niet duidelijk één lijn aan te wijzen in de verschillen. De tresoor, die in de Krimpenerwaard nog bij enkele boeren gevonden werd, was in de voorgaande eeuw al in Friesland verdwenen. Banken, die in de Krimpenerwaard na 1700 steeds minder voorkwamen, kenden in Friesland al aan het eind van de zeventiende eeuw een sterke daling in aanwezigheid en kwamen in het achttiende-eeuwse Leeuwarderadeel juist weer hele-

TABEL 8.2. Vergelijking bezit aan meubilair en luxegoederen van boeren uit Leeuwarderadeel en de Krimpenerwaard, 1711-1750. Percentages en gemiddelde aantallen

	Leeuwarderadeel		Krimpenerwaard	
	a	b	c	d
Percentages				
kast	90	95	100	100
tresoor	–	–	13	27
tafel	95	100	93	95
bank	58	83	47	68
stoel	90	95	100	95
spiegel	90	95	67	82
schilderij	16	28	33	41
tinnen lepel	84	83	80	91
houten bord	37	78	–	–
tinnen bord	11	17	20	41
bijbel/boek	42	56	73	82
klok	58	83	13	27
zilver*	58	72	73	91
Gemiddelde aantallen				
kast	1,6	1,9	1,3	1,7
tresoor	–	–	1,5	1,5
tafel	3,2	3,0	2,4	4,0
bank	1,6	1,7	2,3	2,6
stoel	11,5	16,7	9,4	14,1
spiegel	1,8	1,6	1,1	1,3
schilderij	3,7	4,8	7,0	4,6
tinnen lepel	18,0	20,7	12,3	20,7
houten bord	9,0	14,4	–	–
tinnen bord	4,0	6,0	1,7	6,6

* Voor de Krimpenerwaard is het percentage inventarissen met vermelding van zilver exclusief sieraden.

Bron: zie tabel 8.1.

maal terug. Dit wekt de indruk dat traditionele items langer in gebruik bleven in de Krimpenerwaard. Daartegenover staan de vele houten borden in de Friese inventarissen, die in de Krimpenerwaard niet meer aanwezig waren (of opgeschreven werden). Of de grotere percentages van tinnen borden in de Krimpenerwaard ouderwets waren zou men alleen kunnen beoordelen indien men ook van Friesland weet hoe vaak er borden van Delfts aardewerk waren. Op het gebied van linnengoed, traditioneel een categorie waarin veel geïnvesteerd werd, zijn de ontwikkelingen en verschillen te divers, zeker als men ook naar de gemiddelde aantallen kijkt.

Daar De Vries zich op een lange termijn heeft gericht zijn specifiek achttiende-eeuwse ontwikkelingen, zoals de opkomst van porselein en Delfts aardewerk en het drinken van thee en koffie, niet uit zijn tabellen

af te leiden. Wel is het duidelijk uit zijn tabellen dat de samenstelling van de materiële cultuur al minstens vanaf de zestiende eeuw sterk aan veranderingen onderhevig was, Dat blijkt uit de toenemende aanwezigheid van gordijnen en schoorsteenkleden, spinnewielen, spiegels, schilderijen, boeken en tinwerk. De grote aantallen bedden, dekens en slaaplakens, tafellakens, handdoeken, stoelkussens, tafels, banken, stoelen en tinnen lepels die er al halverwege de zestiende eeuw waren tonen aan dat die ontwikkeling zich al voor die tijd moet hebben ingezet. Ook al geeft zijn artikel slechts informatie over een beperkt aantal items, het is duidelijk dat de materiële cultuur verre van onveranderlijk was vóór de zeventiende eeuw.

De situatie in Weesp en Weesperkarspel is in zoverre heel anders, dat men hier te maken heeft met een kleine Hollandse stad en het omringende platteland. Alle winkeliers en ambachtslieden leefden in de stad, waar bovendien ook een deel van de boeren woonde. Het omringende platteland was volstrekt op de stad gericht.[2] Een zo nadrukkelijk centrale positie had Schoonhoven, qua inwonersaantal vergelijkbaar met Weesp, absoluut niet in de Krimpenerwaard. Hier waren in een groot gebied verschillende dorpen met elk een eigen centrum. Het onderscheid tussen beroepsgroepen geldt bij Van Koolbergen dan ook tevens een verschil tussen stad en platteland, wat voor de Krimpenerwaard helemaal niet opgaat.

De bevolking van Weesp en Weesperkarspel heeft hij voor zijn onderzoek onderverdeeld in twee beroepsgroepen, stedelingen en boeren genoemd, en drie vermogensgroepen. Bij de boeren zijn echter de inventarissen van die drie vermogensgroepen steeds samengenomen, omdat de aantallen anders veel te klein zouden zijn. De armste groep van de stedelingen is om dezelfde reden buiten beschouwing gelaten, zodat uiteindelijk drie groepen overbleven: rijke en middenklasse stedelingen en boeren.[3] Het voorwerp van onderzoek is meubilair, servies en eetgerei, de overzeese genotmiddelen, boeken, woningdecoratie, sieraden, religiosa en spelletjes. Beddengoed, haardgerei, verlichting, woningtextiel, schoonmaakartikelen, kookgoed en kleding zijn niet in het onderzoek betrokken.

Als vertrekpunt van waaruit de veranderingen gevolgd kunnen worden begint Van Koolbergen met een beschrijving van de materiële cultuur tussen 1640 en 1670.[4] Dit overlapt helemaal met het zeventiende-eeuwse bestand van inventarissen uit de Krimpenerwaard, dat de periode 1630-1670 bestrijkt, en vormt dus een goede basis voor een vergelijking van beide regio's. In de tekst worden weinig cijfers en tabellen gegeven, maar de voetnoten bevatten van veel items de aanwezigheidspercentages of gemiddelde aantallen per groep en maken het ook mogelijk de omvang van het bestand voor deze periode te achterhalen. Deze gegevens zijn in tabel 8.3 op een rij gezet, naast de cijfers voor de Krimpenerwaard. Hierbij zijn ook de cijfers voor de middenstanders en boeren apart vermeld. Hoewel deze groepen zeer klein zijn komt dit de vergelijking met de middenklasse ste-

TABEL 8.3. Vergelijking van zeventiende-eeuwse inventarissen uit Weesp(erkarspel) en de Krimpenerwaard. Percentages (en, gecursiveerd, gemiddelde aantallen)

	Weesp(erkarspel)			Krimpenerwaard		
	III S	II S	B	totaal	middenstand	boer
tafels	.	.	.	77	88	90
– *gem.aantal*	*3*	*1*	*1*	*3*	*3*	*2*
stoelen	.	.	.	86	88	90
– *gem. aantal*	*16*	*8*	*6*	*10*	*14*	*8*
banken	.	.	.	81	100	70
– *gem. aantal*	.	.	.	*4*	*4*	*4*
slaapbank	56	28	–	16	25	20
kasten	.	.	.	97	100	100
– *gem. aantal*	*4*	*2*	*1*	*3*	*3*	*3*
kevie/kast	44	40	50	67	88	60
tresoor	33	43	13	48	25	70
spinde	22	38	38	13	25	10
pottenbank	33	10	38	–	–	–
kist	100	100	100	74	63	80
tinwerk	100	95	100	100	100	100
houten borden	33	5	25	29	13	30
lepelbord	22	29	50	29	25	40
lepels, tin	66	60	87	86	100	80
–, zilver	55	19	–	16	25	10
beker/lepel, zilver	100	33	38	16	25	10
kannenbord	55	35	25	32	25	30
spiegel	100	90	63	52	88	20
boeken totaal	55	38	25	45	63	40
– religieus	44	24	13	42	50	40
– niet religieus	33	19	13	16	38	20
ringen	67	56	50	42	38	50
tuig op zij	33	10	13	10	–	20
onderriem	33	15	13	13	13	10
oorijzer	22	25	–	19	13	20
N	9	21	8	31	8	10

Toelichting: De inventarissen uit Weesp en Weesperkarspel dateren uit de periode 1640-1670.
III S rijke stedelingen
II S middenklasse stedelingen
B boeren (grotendeels middenklasse)
De inventarissen uit de Krimpenerwaard dateren uit de periode 1630-1670. Hier zijn achtereenvolgens de cijfers van alle inventarissen en van alleen de middenstanders en boeren gegeven. '.' wil zeggen dat het gegeven ontbreekt.

Bron: VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', p. 13-19, noten 43-75. De waarde van N is af te leiden uit p. 19 en noot 75.

delingen en de boeren, welke laatsten in Weesp ook niet zeer sterk vertegenwoordigd waren, ten goede. Uit de Krimpenerwaard zijn in deze tijd geen inventarissen die men met de rijke stedelingen van Weesp zou kunnen vergelijken.

De vergelijking leert allereerst dat er geen hele grote verschillen tussen de materiële cultuur van beide plattelandsregio's bestonden. De gemiddelde aantallen tafels, stoelen en kasten lijken in de Krimpenerwaard echter duidelijk hoger te hebben gelegen. Bovendien kwamen hier ook vaak een viertal banken voor, die men bij Weesp nauwelijks aantrof. Daar had men echter tot aan het einde van de zeventiende eeuw vaak een kevie als pronkkast, een woord dat in de Krimpenerwaardse inventarissen nooit vermeld werd. Ook de pottenbank komt men hier niet tegen, terwijl het tresoor veel meer gangbaar was onder de boeren.

Serviesgoed en drinkgerei, waaronder al het tinwerk, houten borden, lepels en kannenborden, vindt men per groep in vergelijkbare percentages. Wel zijn er vaker tinnen lepels in de Krimpenerwaard en heel weinig zilveren bekers. Spiegels vindt men opvallend weinig bij de boeren in de Krimpenerwaard, terwijl boeken hier juist iets meer werden aangetroffen. Bij sieraden valt op dat het oorijzer voor 1670 nog niet bij de boeren van Weesperkarspel aanwezig was. De algemene indruk is dat de aanwezigheid van de verschillende items bij boeren en middenstanders in beide regio's sterk overeenkwam, maar dat men in de Krimpenerwaard deze items in grotere aantallen had. Ook bij de rijke stedelingen, die voor de Krimpenerwaard buiten zicht blijven, lagen de gemiddelde aantallen van meubilair niet opvallend veel hoger. Wel hadden zij vaker slaapbanken, één of meer zilveren lepels en bekers, kannenborden en de verschillende soorten sieraden.

De veranderingen die zich daarna voordeden in Weesp en omgeving zijn minder in detail te volgen maar liepen overwegend parallel aan die in de Krimpenerwaard. Dit geldt voor de periode van opkomst en de verspreiding van thee- en schenktafels, gerridons, tinnekasten en glazenkasten (welke laatste in de Krimpenerwaard trouwens al voor 1670 voorkwamen), ledikanten en vele andere items.[5] Het is opvallend dat koffie in Weesp vrijwel net zo snel verbreid raakte als thee, in ieder geval sneller dan in de Krimpenerwaard, al is vergelijking moeilijk omdat het bij de Weesper boeren onbekend is tot welke vermogensgroepen ze behoorden.

Bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw bleek er in de Krimpenerwaard een grote toename van het aantal items per huishouden aan te wijzen. Het is niet mogelijk om de ontwikkeling van het gemiddeld aantal items in Weesp uit het artikel van Van Koolbergen af te leiden. Uit de gelijktijdig verlopende opkomst van de net genoemde items mag men echter afleiden dat zich hier dezelfde toename in de diversiteit van items voltrok. Deze toename deed zich op dezelfde gebieden voor, zoals exotica, woningdecoratie en opbergen. Anders is het met de stagnatie of daling van het aantal items aan het eind van de achttiende eeuw. Dit

wordt niet nadrukkelijk gesignaleerd in het artikel en de gegeven cijfers zijn ook niet toereikend om zelf tot deze conclusie te komen.

Net als in de Krimpenerwaard waren er gedurende de gehele periode verschillen in de mate van aanwezigheid van items bij middenstanders en boeren, welke laatsten meestal minder bezaten. Van Koolbergen ziet dit in eerste instantie als een gevolg van verschil in rijkdom en van de vertraging waarmee innovaties op het platteland doordrongen. Hij hecht overigens zeer veel waarde aan eerste vermeldingen, die natuurlijk vrij toevallig kunnen zijn. Op grond daarvan gaat hij zover om bepaalde innovaties aan boeren toe te schrijven die in de beginperiode toch vooral in de stad gangbaar waren (namelijk van koffie en porselein).[6]

De algemene tendens in het artikel van Van Koolbergen is dat de materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de loop van de achttiende eeuw uit elkaar groeide door verschillen in de economische conjunctuur. Hij illustreert dit vooral aan de hand van het oorijzer. Tot 1670 werd dit alleen in de stad gedragen, daarna deed zich een verspreiding voor zodat er rond 1700 geen onderscheid meer was tussen stad en platteland. Na 1720 daalden de aanwezigheidspercentages overal, maar op het platteland kwam het oorijzer al vrij snel weer terug. Uiteindelijk werd het oorijzer alleen nog op het platteland gedragen terwijl het in de stad was verdwenen. Ditzelfde verhaal geldt ook voor andere sieraden, zoals de bloedkoralen ketting en de zilveren knopen, terwijl het zilver op zij, de onderriem en de 'sleutelreech' bij alle groepen verdwenen.[7]

Niet alleen bij de sieraden zou het uiteengroeien van stad en platteland te zien zijn. Hetzelfde kon Van Koolbergen waarnemen bij porselein en Delfts aardewerk. Dit laatste zou men aan het eind van de achttiende eeuw in grotere hoeveelheden bij boeren kunnen aantreffen dan bij stedelingen, welke daarentegen zeer grote hoeveelheden porselein hadden en de kamers decoreerden met schilderijen. In de Krimpenerwaard blijkt helemaal niet dat Delfts aardewerk bij de middenstanders uit de gratie raakte. Anderzijds is wel duidelijk dat porselein niet heel erg gangbaar was onder de boeren. Bij het tinwerk zouden de gemiddelde aantallen voorwerpen bij boeren in het begin van de achttiende eeuw eerst heel hoog zijn, hoger dan bij de rijke stedelingen, om vervolgens sterk te dalen en weer te stijgen.[8]

Hiervan blijkt niets uit de cijfers die bekend zijn voor de Krimpenerwaard. Zoals bij Delfts aardewerk en tinwerk niet blijkt dat boeren en middenstanders er in toenemende mate een andere cultuur op nahielden, zo gaat dit eveneens niet op voor de sieraden. Al in de zeventiende eeuw kan men in de Krimpenerwaard inventarissen van boeren met oorijzers vinden. Uit de tabellen van het sieradenbezit kan men afleiden dat zij in de eerste helft van de eeuw bij alle beroepsgroepen gangbaar waren en vanaf de jaren '60 bij iedereen verdwenen. Deze verdwijning geschiedt wat later dan bij de stedelijke inwoners van Weesp, maar treedt wel bij alle beroepsgroepen op. Het uiteengroeien van de materiële cultuur van boeren en

middenstanders is hier, ondanks het feit dat er duidelijke verschillen bestaan, niet aantoonbaar.

Het meest grondige onderzoek naar de materiële cultuur in een Hollandse stad in de achttiende eeuw is uitgevoerd door Wijsenbeek voor Delft. Zij heeft uit drie opeenvolgende perioden steeds een bestand van honderd inventarissen geselecteerd waarin vijf verschillende vermogensgroepen en vier gezinsstructuren gelijk vertegenwoordigd waren. Die vermogensgroepen zijn gebaseerd op het Middel op Begraven waarbij, zoals in hoofdstuk drie uiteengezet, min of meer dezelfde grenzen tussen de groepen golden als bij de in deze studie gebruikte belasting op papierzegels. Voor de minst vermogenden lag de grens in beide gevallen bij *f* 300,–, de daaropvolgende grens lag bij *f* 2.000,–, en zo verder. Alleen kende het Middel op Begraven nog een hoogste aanslag voor overledenen met een vermogen van meer dan *f* 12.000,–. Uit de Krimpenerwaard zijn ook wel enkele inventarissen bekend met een zo groot vermogen (zie Bijlage 3.3), maar dat betreft slechts een kleine groep. In principe lenen de zegelklassen zich zeer goed tot een vergelijking met de overeenkomstige vermogensgroepen uit Delft.

Er is hierbij één complicatie. In de zeer uitvoerige tabellen die als bijlage aan haar boek zijn toegevoegd wordt niet vermeld in hoeveel huishoudens een item aanwezig was. Van ieder item wordt bij elke groep (altijd twintig huishoudens) aangegeven hoeveel exemplaren er in totaal waren. Als vier huishoudens geen kist hadden en het vijfde huishouden had er vijf, zou men uit haar gegevens alleen kunnen afleiden dat ieder huishouden gemiddeld één kist had. Dat de verdeling inderdaad wel eens scheef was blijkt uit het voorbeeld van de kabinetten, die halverwege de achttiende eeuw in de op één na rijkste groep met 81 stuks aanwezig waren. Van deze 81 kwamen er echter 53 uit slechts vier boedels, die gezamenlijk zorgden voor een ruime verdubbeling van het gemiddelde aantal.[9] Ondanks het feit dat men voorzichtig moet zijn met gemiddelde aantallen, is dit het enige gegeven waarop vergelijking mogelijk is.

Wijsenbeek geeft de aantallen per item voor iedere groep in elke periode afzonderlijk. Indien wij de items over drie perioden gaan vergelijken komt men eerst voor het probleem te staan dat dan het aantal inventarissen uit de Krimpenerwaard per groep erg klein wordt. Gezien het grote verschil tussen boeren en middenstanders moet men deze namelijk afzonderlijk naast de Delftse boedels houden. Die behoren namelijk grotendeels tot de groepen die in dit onderzoek ambtsdragers en middenstanders zijn genoemd. Als het bestand van inventarissen waarop men zich baseert erg klein wordt is de kans groot dat er geen duidelijke ontwikkelingen in de tijd zichtbaar worden, omdat de aantallen van voorwerpen te vaak worden beïnvloed door uitschieters. Daarom zijn voor iedere groep die Wijsenbeek onderscheidt alle zestig inventarissen uit de hele achttiende eeuw samengenomen en is het gemiddelde aantal berekend over deze

hele groep. Voor de Krimpenerwaard is daar hetzelfde bestand naast gezet dat in hoofdstuk vijf is gebruikt om boeren, middenstanders en ambtsdragers te vergelijken. De gemiddelde aantallen zijn hier dus, anders dan in andere tabellen, niet berekend over het aantal inventarissen waarin iets aanwezig was, maar over alle inventarissen van iedere groep (tabel 8.4).

De bijlagen van Wijsenbeek zijn zeer uitvoerig en het is praktisch niet te doen en ook niet nodig om een vergelijking over alle items uit te voeren. Er zijn daarom enkele items geselecteerd. Daarbij is ook rekening gehouden met de selectie van de andere onderzoekers die in deze paragraaf aan de orde komen. Het betreft allereerst enkele items die in vrijwel iedere inventaris aanwezig waren, zoals tafel, stoel, tafellaken, lepel en, in mindere mate, spiegel. Daarnaast is gekozen voor enkele decoratieve items (schilderij en spiegel, ook de klok) en voor items die juist in deze periode een opkomst meemaakten (vork, servieskast, theepot, klok en zakhorloge). De theepot werd daarbij tamelijk algemeen in de loop van de achttiende eeuw, terwijl zakhorloges zeer exclusief bleven. Bij lepel is nog gekeken naar de verdeling over tin en zilver, voor zover dat vermeld werd in de bronnen.

De uitkomst is vrij verrassend maar lijkt, daar het beeld vrij eenduidig is, toch betrouwbaar. In de armste vermogensgroep bezaten de boeren uit de Krimpenerwaard vrijwel altijd dezelfde aantallen per item als de armste bewoners van de stad Delft. Alleen bij schilderijen hadden de boeren er heel veel minder, terwijl zij juist wel veel meer lepels en slaaplakens bezaten. Het verschil in bezit tussen boeren en middenstanders was hier ook duidelijk, zodat de minst vermogende middenstanders op het platteland veel meer hadden dan hun beroepsgenoten uit de stad. In de volgende vermogensgroep is het beeld veranderd. De bewoners van Delft hadden in deze groep veel grotere aantallen tafels, stoelen, enzovoort, zodat zij nu gelijk opliepen met de middenstanders uit de Krimpenerwaard. Bij de boeren daarentegen waren de gemiddelde aantallen items nauwelijks toegenomen, zodat zij ver achterbleven, met uitzondering van het bezit van tinnen lepels. In grote lijnen gaat deze verhouding dan ook op voor de rijkere groepen. Er is meestal geen groot verschil zichtbaar tussen bewoners van Delft en middenstanders uit de Krimpenerwaard, terwijl de boeren alles in veel kleinere aantallen (en dus ook minder vaak) bezaten. Bij de rijkste groep uit de Krimpenerwaard wordt het beeld wat verstoord, doordat hier ook enkele inventarissen tussen zitten die vergeleken zouden moeten worden met de Delftse groep V. Dit lijkt echter weinig invloed uit te oefenen op de cijfers.

De meest opvallende cijfers zijn hier de zeer lage gemiddelde aantallen schilderijen bij boeren, die tonen dat het bezit van schilderijen bij hen verre van algemeen was. Daartegenover staan de zeer grote aantallen lepels die zij hadden. Men zou kunnen veronderstellen dat dit te maken heeft met groepen seizoenarbeiders die zij jaarlijks moesten onderbrengen.[10] De Krimpenerwaard was echter geen gebied waar veel trekarbei-

TABEL 8.4. Vergelijking van de gemiddelde aantallen van items in Delft en de Krimpenerwaard

	I			II			III			IV				V
	D	K1	K2	D	K1	K2	D	K1	K2	D	K1	K2	K3	D
tafel	1,9	2,0	3,8	3,8	2,1	4,1	6,2	3,2	4,9	8,3	4,2	8,6	11,3	20,0
stoel	6,8	7,0	10,9	13,5	11,7	17,7	25,0	11,1	17,1	30,9	12,9	30,6	41,3	62,6
slaaplaken	2,9	5,9	7,4	13,6	7,9	14,3	20,6	16,1	24,6	29,4	24,3	46,9	42,1	51,7
spiegel	0,8	0,8	1,6	2,1	0,9	2,5	3,1	0,9	2,7	4,2	1,3	4,1	6,2	8,4
schilderij	4,0	0,4	5,0	9,8	0,4	6,9	14,9	0,9	15,8	28,4	2,1	22,9	37,3	58,9
lepel, totaal	3,4	14,3	9,8	7,0	15,9	17,6	14,7	21,8	28,3	16,1	22,4	27,9	24,2	34,6
lepel, tin	2,5	13,6	9,0	4,9	11,1	12,9	5,5	20,4	17,0	4,7	15,8	29,7	7,2	7,3
lepel, zilver	0,1	–	0,3	2,2	0,6	2,1	8,4	1,4	7,6	11,6	3,7	14,7	16,2	26,7
vork	0,2	–	0,9	2,3	0,1	2,3	6,4	1,2	2,1	8,1	2,1	9,8	10,2	21,8
servieskast	0,1	–	0,3	0,2	0,1	0,6	0,6	0,1	0,4	0,6	0,4	0,7	0,8	0,8
theepot	0,8	0,8	2,1	3,7	0,7	3,3	7,6	1,6	3,3	11,0	2,5	13,8	12,2	19,4
klok	–	0,2	–	0,1	0,3	0,6	0,1	0,1	0,4	0,7	0,5	0,6	0,4	0,7
zakhorloge	–	–	0,1	0,4	–	0,2	0,4	–	0,2	1,0	–	0,1	0,8	2,0
N	60	9	12	60	15	15	60	14	16	60	15	15	12	60

Toelichting: Er zijn vijf vermogensgroepen van het Middel op het begraven, I t/m V, waarvan de grenzen grotendeels overeenkomen met die van het papierzegel. Alleen betreft groep V een klasse met een vermogen van meer dan *f* 12.000,–, welke in het papierzegel niet apart onderscheiden wordt. Dit betreft echter slechts een klein deel van de inventarissen.

D= huishoudens uit Delft, K1= boeren uit de Krimpenerwaard, K2= Middenstanders uit de Krimpenerwaard, K3= ambtsdragers uit de Krimpenerwaard (alleen in vermogensgroep V)

Bron: WIJSENBEEK, *Achter de gevels van Delft*, p. 450-467, appendices II en III. Tafel is inclusief haar items bijzet- en werktafel, schilderij is inclusief portret en prentbord, servieskast is glazenkast, tinnekast en porseleinkast samengenomen, vork is inclusief kleine vorken, lepel totaal is alleen gewone lepel, zilveren en tinnen lepel is echter inclusief alle overige lepels, theepot is inclusief trekpot, klok is hangklok en staande klok. Bij de tinnen lepel is in groep K2 van vermogensklasse D inventaris 74, een tinwinkel, buiten beschouwing gelaten.

ders op af kwamen.[11] Bovendien hadden de middenstanders eveneens grote aantallen lepels, terwijl uit het artikel van de Vries blijkt dat de aantallen in Friesland nog hoger lagen. Ook op het gebied van slaaplakens valt op dat men op het platteland grotere aantallen bezat, wat toch meer op een traditioneel investeringspatroon wijst. De conclusie moet uiteindelijk zijn dat er, voor zover het om het bezit van spullen gaat, er nauwelijks enig verschil valt te constateren tussen middenstanders uit de stad en op het platteland. Wie zich in het binnenhuis van een winkelier of ambachtsman bevond kon waarschijnlijk niet zien of het huis zich in Delft of in de Krimpenerwaard bevond. Opvallend is dat de minst vermogenden blijkbaar een hogere levensstandaard kenden op het platteland.

In de studie van Dibbits worden twee plaatsen met een zeer uiteenlopend karakter met elkaar vergeleken. Enerzijds is daar Maassluis, een vissersplaats die rond 1600 een explosieve groei meemaakte en één van de grootste Hollandse dorpen werd, in 1795 zeker twee keer zo groot als Schoonhoven. Daartegenover staat Doesburg, een Gelders markt- en vestingstadje dat betere tijden gekend had. Maassluis wordt gekarakteriseerd met woorden als overvloed, terwijl voor Doesburg de term schaarste gebruikt wordt. De ontwikkelingen in de tijd zijn echter niet kwantitatief geanalyseerd.

De uitvoerige bijlagen staan het echter toe om zelf de gemiddelde aantallen items te berekenen. In beide plaatsen zijn de inventarissen ingedeeld in drie groepen, namelijk minvermogenden, modaal en bovenlaag. In de inleiding wordt gesteld dat deze indeling is gebaseerd op beroepen en dat er (alleen) naar het papierzegel op de inventaris is gekeken wanneer het beroep onbekend was.[12] Het overzicht van het databestand Maassluis toont echter aan dat erflaters met hetzelfde beroep in verschillende groepen ingedeeld zijn, zoals het geval is met bakkers, schippers en winkeliers, om er maar enkele te noemen. Zegelklasse moet hier dus een belangrijke rol gespeeld hebben, al wordt deze niet vermeld in de bijlage.[13] Er zijn zowel in Maassluis als in Doesburg zeer weinig inventarissen van boeren (respectievelijk twee en zeven) zodat de bestanden goed overeenkomen met de middenstanders uit de Krimpenerwaard. De onderzoeksperiode is verder ingedeeld in vier delen met cesuren rond 1700, 1750 en 1775. De tweede helft van de achttiende eeuw is het best vertegenwoordigd, zeker voor Doesburg.

Het aantal items dat in de bijlagen is opgenomen bedraagt 145, een derde minder dan de 225 die voor de Krimpenerwaard bestudeerd zijn (exclusief kleding). Het verschil komt voor een deel door het buiten beschouwing laten van veel haardgerei, verlichtingsartikelen, schoonmaakgerei, keukengerei en door het samenvoegen van andere items. Omgekeerd onderscheidt Dibbits andere voorwerpen veel meer in detail, zoals naast lepel ook de items lepeltje, confituurlepeltje en theelepeltje. Er zijn slechts zeventig items die in beide studies geheel overeenkomen. Als in tabel 8.5 de gemiddelde aantallen items in Maassluis en Doesburg gegeven

worden, kunnen zij wel met elkaar vergeleken worden. Men kan deze echter niet direct naast de cijfers uit de Krimpenerwaard in tabel 5.48 zetten, omdat er te grote verschillen bestaan in de keuze van items. Men kan wel naar overeenkomsten en verschillen in ontwikkeling en naar sociaal onderscheid kijken.

Het beeld voor Maassluis blijkt dan in grote lijnen overeen te komen met dat voor de Krimpenerwaard. In de meeste groepen is vanaf het begin een duidelijke toename van het gemiddelde aantal items te zien tot na het midden van de achttiende eeuw, waarna de groei stagneert. Het verschil tussen de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw is duidelijk aanwezig maar minder groot dan in de Krimpenerwaard. Men moet er hier echter rekening mee houden dat in de laatste regio inventarissen uit de decennia tussen 1630 en 1670 gebruikt zijn, terwijl de

TABEL 8.5. Gemiddelde aantallen items in inventarissen uit Maassluis en Doesburg, 1650-1800

Maassluis	<1700	1700–50	1750–75	1775–1800
Aantal items				
I	*	29	36	44
II	22*	35	51	48
III	34	46	58	58
Aantal inventarissen				
I	*	29	16	12
II	39*	10	11	28
III	21	15	18	25
Doesburg	<1700	1700–50	1750–75	1775–1800
Aantal items				
I	18	14	23	20
II	28	28	35	34
III	39	38	61	60
Aantal inventarissen				
I	6	7	10	13
II	22	5	28	19
III	11	4	9	6

* De boedels uit de groepen I en II van voor 1700, die Dibbits als onvolledig beschouwt, heeft zij samengenomen.

Toelichting: Dibbits onderscheidt drie sociale groepen, die in grote lijnen overeenkomen met zegelklassen.
I minvermogenden (3st. en 24 st.)
II modaal (48 st.)
III bovenlaag (3gl.)

Bron: DIBBITS, *Vertrouwd bezit*, bijlage 1, p. 318-327.

boedels van Maassluis allemaal van na 1665 dateren. Daarom ligt het voor de hand dat het verschil met de periode na 1700 minder groot is. In het laatste kwart van de achttiende eeuw blijft het gemiddelde aantal items gelijk of daalt, behalve bij de minvermogenden. Daar vindt nog een vrij sterke en onverwachte stijging plaats.

Een complicatie is dat Dibbits de meeste Maassluise inventarissen van voor 1700 voor onvolledig houdt.[14] Zij zouden alleen die goederen noemen die men tijdens het huwelijk in gemeenschap had bezeten. Dat is na 1700 echter ook gebruikelijk en hoeft, tenzij men weet dat er huwelijksvoorwaarden waren, geen reden te zijn voor onvolledigheid. Zij constateert dat het grotendeels hele korte inventarissen zijn met alleen basisspullen. Als die laatste echter aanwezig zijn, wat meestal het geval lijkt te zijn als men in haar tabel kijkt naar items als stoel, tafel, bergmeubilair, beddengoed, kookgoed en bestek, is er geen reden om de inventaris als onbruikbaar terzijde te leggen. Het opvallende is dat zij blijkbaar alleen de inventarissen uit de rijkste groep als volledig beschouwt; die zijn natuurlijk niet zo kort. Alle inventarissen van de minvermogenden en middengroep daarentegen, die uiteraard minder bezaten, worden verworpen. Zij gooit deze inventarissen op één hoop, zodat de bijlagen alleen het gecombineerde bezit van beide groepen tonen. Dat is echter nog altijd groter dan dat van de minvermogenden uit Doesburg in iedere periode. Het lijkt er dan ook op dat deze boedels ten onrechte gediskwalificeerd zijn.

In Doesburg ligt het gemiddeld aantal items in iedere periode lager dan in Maassluis, behalve bij de bovenlaag. De afstand tussen de elite en de rest van de bevolking is duidelijk veel groter dan in Maassluis. Opvallender is wellicht nog dat er nauwelijks verschil bestaat tussen de inventarissen van voor en na 1700, helemaal geen toename, eerder een hele lichte afname van het aantal items. En dat terwijl de zeventiende-eeuwse inventarissen in Doesburg al in redelijke aantallen aanwezig zijn vanaf 1636, zodat men juist een groter contrast met de volgende periode zou verwachten. De eerste helft van de achttiende eeuw is weliswaar mager vertegenwoordigd, maar wel gelijkmatig in de tijd. Pas na 1750 neemt het aantal items in korte tijd sterk toe en blijft vervolgens weer stilstaan.

In het onderzoek naar de materiële cultuur is tot nu toe nog vrijwel geen aandacht besteed aan de situatie in de landgewesten. Waar het onderzoek voor de kustprovincies de indruk wekt van een ontwikkeling die overal min of meer gelijk oploopt is Doesburg de eerste plaats die een geheel ander beeld laat zien. Het is bovendien zeker niet zo dat alle veranderingen tot 1750 op zich lieten wachten. Van vijf Doesburgse inventarissen uit de middengroep uit de periode 1700-1718 vermelden er vier al een koffiekan. Thee werd hier echter pas na 1750 gedronken.

Tabel 8.6 vult deze grote lijnen aan met de vergelijking van de aanwezigheidspercentages van enkele items in Maassluis, Doesburg en de Krimpenerwaard (1700-1750). Bij de meeste items zijn de middenstanders uit de Krimpenerwaard zeer goed vergelijkbaar met die uit Maassluis. De

TABEL 8.6. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in de Krimpenerwaard, Doesburg en Maassluis, 1700-1750

	I				II				III			
	KrB	KrM	M	D	KrB	KrM	M	D	KrB	KrM	M	D
leunstoel	19	19	38	14	–	23	50	20	38	74	73	25
theetafel	–	28	31	–	11	46	40	–	19	58	67	25
bank	48	39	7	14	44	54	20	40	81	74	33	50
glazenkast	10	17	7	–	11	15	30	–	19	11	7	25
tinnekast	–	6	10	–	–	23	–	–	6	26	20	–
porseleinkast	–	6	3	–	–	–	–	–	–	21	20	–
ledikant	–	3	–	–	–	23	10	20	–	26	20	25
vork	10	14	14	–	11	31	20	–	19	63	47	25
horloge	–	–	3	–	–	15	–	–	–	21	27	–
klok	10	17	–	–	11	23	20	–	31	26	7	–
boek	71	75	69	57	78	85	60	60	81	95	100	100
schilderij	38	64	93	29	44	85	90	60	31	100	100	100
spiegel	76	83	90	57	67	100	100	80	86	100	100	100
N	21	36	29	7	9	13	10	5	16	19	15	4

Toelichting: KrB= Boeren uit de Krimpenerwaard, KrM= Middenstanders en ambtsdragers uit de Krimpenerwaard, M= Maassluis, D= Doesburg.

I = minvermogenden, II = modaal, III = bovenlaag (zie tabel 8.5).

Bron: zie tabel 8.5.

groepen I en II blijven wat achter in het bezit van leunstoelen en schilderijen, daar tegenover staan meer vermeldingen van banken en klokken. De burgers uit Doesburg hadden al deze items het minst van alle groepen die in de tabel naast elkaar gezet zijn. Overigens is Doesburg juist in de eerste helft van de achttiende eeuw zeer zwak vertegenwoordigd, zodat in ieder geval de bovenlaag onvergelijkbaar is. Ook hier lijkt echter de conclusie onvermijdelijk dat de middenklasse en elite uit diverse Hollandse plaatsen een overeenkomstige levensstijl voerden terwijl de bevolking van Doesburg minder bezat. Op dit punt is echter nog wel aanvullend onderzoek gewenst.

Het onderzoek van Schuurman naar de materiële cultuur op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw biedt de mogelijkheid om het langetermijn-perspectief tot deze periode te verbreden. Een complicatie is dat nu, anders dan in de vorige gevallen, De Krimpenerwaard niet alleen met andere regio's, maar ook met een andere periode vergeleken wordt. Wat de regio's betreft ligt een vergelijking met de Zaanstreek het meest voor de hand, daar dit als Hollands platteland met een grote niet-agrarische beroepsbevolking naar alle waarschijnlijkheid meer verwant was aan de Krimpenerwaard dan de Brabantse Kempen. Het feit dat de decennia voor 1800 nu naast de jaren 1830-34 gezet worden betekent dat men minder globaal te werk kan gaan en dat men alert moet zijn op items die in die tijd verdwenen of juist opkwamen. Men moet bovendien rekening houden met verschillen in groepsindeling, groepsomvang en keuze van items.

De groepsindeling die Schuurman hanteert is gebaseerd op beroepsgroepen, min of meer overeenkomend met die in de Krimpenerwaard, en op de in de inventaris getaxeerde waarde van het consumptiegoederenbezit. Op grond van die waarde zijn groepen gevormd met een consumptiegoederenbezit tot *f* 500,– en vervolgens steeds verdubbelend tot *f* 4.000,–. Het heeft waarschijnlijk weinig zin om de groep Zaanse boeren uit de eerste consumptiegroep, met een gemiddeld bezit aan consumptiegoederen van *f* 319,–, te vergelijken met boeren uit de Krimpenerwaard wier gehele netto-vermogen kleiner was dan *f* 300,–.[15] Voor de middenstanders geldt hetzelfde. In tabel 8.7 zijn in de eerste kolom voor beide regio's afzonderlijk alle items gemarkeerd die in iedere groep in meer dan de helft van de inventarissen te vinden was. Daarbij zijn voor de Krimpenerwaard de groepen met een vermogen onder de *f* 300,– weggelaten.[16]

In de volgende kolommen zijn de rijkste groepen uit de Zaanstreek en de Krimpenerwaard naast elkaar gezet. Ook hier speelt de vraag hoe consumptiegoederenbezit zich verhield tot een totale vermogensomvang. Voor de Zaanstreek moesten de drie boeren van de tweede en de drie boeren van de derde consumptiegroep, met een gemiddeld bezit van respectievelijk *f* 845,– en *f* 1.528,–, worden samengenomen om nog een enigszins werkbare groep van zes boeren over te houden. Gezien het rela-

tief kleine deel van hun vermogen dat boeren aan consumptiegoederen besteedden worden zij hier alleen met die boeren uit de Krimpenerwaard die tot de rijkste zegelklasse behoorden vergeleken. De middenstanders en ambtsdragers uit de Krimpenerwaard die tot de klasse van *f* 3,– hoorden zijn tegenover de Zaanse burgers van de derde consumptiegroep gesteld.

In eerste instantie is ook voor deze groepen alleen aangegeven of een item in meer dan de helft van de inventarissen vermeld werd. Hierbij bleek al snel het nadeel van de geringe omvang van de betreffende Zaanse groepen, die uit niet meer dan respectievelijk zes en vijf inventarissen bestaan. Deze geringe groepsomvang levert een weinig stabiel beeld op. Men zou in plaats daarvan indexcijfers kunnen vermelden, zoals deze gebruikt zijn in de hoofdstukken vijf en zes. Indien echter een groep uit slechts zes inventarissen bestaat is het indexcijfer altijd gelijk aan het absolute cijfer, behalve als dit drie is, want dan wordt het indexcijfer vier. Omdat er zowel uit de Zaanstreek als uit de Krimpenerwaard slechts zes inventarissen zijn van boeren uit de rijkste groep zijn hier de absolute aantallen inventarissen naast elkaar gezet. Bij de middenstanders zijn wel indexcijfers gebruikt, omdat er voor de Krimpenerwaard en de Zaanstreek groepen van sterk verschillende omvang waren. In beide gevallen is de totale afwezigheid van een item niet met een '1' maar met een '0' aangegeven.

Op deze wijze zijn in tabel 8.7 alle items opgenomen die in tenminste één groep in meer dan de helft van de inventarissen voorkwam.[17] Een kleine hindernis die daarbij optreedt is dat men alleen die items kan vergelijken waarvan de aanwezigheid in beide streken berekend is. Voor de Krimpenerwaard was het meestal wel mogelijk om de aanwezigheid van een ontbrekend item alsnog te berekenen. Indien een item niet vermeld wordt in de Zaanstreek blijft de vraag of dit daar onbekend was of om andere redenen buiten de tabellen of bijlagen is gebleven. Haardgerei, beddengoed, keukengoed en serviesgoed zijn daarom slechts globaal vergeleken. Kleding en sieraden zijn geheel buiten beschouwing gelaten. Het spreekt vanzelf dat het weinig zin heeft om de tabellen met gemiddelde aantallen items te vergelijken, gezien de grote verschillen betreffende de items die daarin zijn opgenomen.

Na al deze voorbehouden mag duidelijk zijn dat tabel 8.7 weliswaar zeer gedetailleerd is maar dat men voorzichtig moet zijn om er conclusies uit te trekken. Het valt op dat trektafels en klap- of hangoortafels, die in de Krimpenerwaard gedurende de gehele achttiende eeuw bekend waren, veel gangbaarder waren in de Zaanstreek rond 1830. Er zijn verschillende items die tussen 1800 en 1830 lijken te verdwijnen. Dat betreft met name lepelrek, schotelrek, schoorsteen- of haardkleed, kapstok en bank. Bij de kapstok is opvallend dat deze in de tweede helft van de achttiende eeuw ook al verdwijnend was, maar later in de negentiende eeuw weer helemaal terugkwam. Voor bank geldt min of meer hetzelfde. Er zijn ook

TABEL 8.7. Vergelijking inventarissen Krimpenerwaard 1765-1795 met Zaanse inventarissen uit 1830-1834. Indexcijfers

Item	Alle huishoudens		Boeren		Middenstand	
	Z	K	Z	K	Z	K
N =			6	6	5	17
stoel	x	x	6	5	6	6
arm-/leunstoel			1	1	5	3
stoelkussen			1	1	4	5
bank			0	3	0	3
tafel	x	x	5	6	6	6
uittrektafel			3	1	6	1
klaptafel			4	1	4	3
overige tafels			0	0	4	4
kast	x	x	6	5	6	5
kabinet			3	0	6	4
klerenkast			2	0	4	2
latafel/ladenkast	x		5	1	4	4
glazen-/tinnekast			5	3	2	5
chiffonière			0	0	4	0
nachtkastje			0	0	4	0
aanrechtbank			3	0	2	3
etenstroor/vliegenkast			0	3	0	2
voetenbank			0	4	0	4
kapstok			0	3	0	3
ledikant			0	0	4	4
x-haard	x	x	6	6	6	6
x-doofpot	x		3	0	6	4
vuurscherm/schutje	x		3	1	5	3
stoof	x	x	6	4	6	5
komfoor			5	3	6	5
x-zwavelstoklade			3	2	1	2
beddenpan	x		3	5	4	4
x-turfvoorwerp			2	2	4	4
kandelaar	x	x	5	6	6	6
blaker			5	3	6	5
snuiter			3	2	6	4
lamp			2	5	5	4
lantaarn			2	5	5	4
gordijn			2	4	4	5
raam-/glasgordijn	x		3	1	4	4
bedstedegordijn			3	1	4	4
schoorsteen-/haardkleed			1	3	1	5
mat	x		6	1	6	4
deurmat			0	0	5	0
vloerkleed			1	0	5	3
karpet			2	0	6	2
loper			2	0	4	1
tafellaken			6	6	6	6
servet			2	5	6	5
tafelkleed			1	3	4	4
handdoek			0	1	4	4
x-emmer	x	x	6	6	6	4

TABEL 8.7. (Vervolg)

Item	Alle huishoudens		Boeren		Middenstand	
	Z	K	Z	K	Z	K
N =			6	6	5	17
veegvoorwerp			5	2	2	4
vuilnisblik			4	3	4	2
droogrek			5	2	6	4
x-mangelvoorwerp/pers	x		5	0	6	4
strijkijzer			2	4	6	4
(was)tobbe	x	x	5	5	6	4
gemakkoffer/secreetje			2	2	6	4
waterpot			1	4	4	5
lampetkan/wasgerei			2	0	6	2
trommel	x		6	1	6	4
kruik			0	3	0	3
spekbewaar			0	4	4	3
vleeskuip			2	3	1	3
eierrek			3	3	2	4
x-ketel	x	x	6	6	5	6
x-pot	x	x	6	6	6	4
x-pan	x	x	4	5	6	5
koekijzer/wafelijzer			0	1	4	3
oven			4	0	4	1
vijzel/mortier			0	1	0	5
vergiettest			0	1	4	3
schotel	x	x	?	6	?	6
bord	x	x	6	6	6	6
schaal	x		6	3	6	5
kom		x	0	5	0	5
assiette			?	1	?	4
suikerpot	x		6	4	5	5
melkkan	x		6	5	6	5
botervloot		x	4	5	6	5
olie- en azijnstel			3	1	6	5
peperbus/-doos			2	4	2	5
zoutvat			3	6	5	5
mosterdpot			1	2	4	3
lepel	x	x	6	6	6	6
x-lepel			2	1	5	4
mes			4	2	5	5
vork			6	3	6	5
kurketrekker			0	0	4	2
lepelrek			0	6	0	3
kan		x	?	6	?	5
x-glaswerk/romer	x	x	5	5	6	5
beker/pul/tul		x	?	6	?	5
karaf	x		6	0	5	2
theepot/-ketel	x	x	6	6	6	6
theeservies	x	x	5	3	6	5
spoelkom			6	4	6	5
theebus	x	x	6	5	4	5
koffiepot/-kan	x	x	6	5	6	5

TABEL 8.7. (Vervolg)

Item	Alle huishoudens		Boeren		Middenstand	
	Z	K	Z	K	Z	K
N =			6	6	5	17
x-presenteer-/theeblad	x		6	2	6	5
theestoof	x		5	0	6	4
chocoladeketel			3	0	5	4
x-tabaksvoorwerp	x		5	3	6	6
tabakskomfoor			3	1	6	4
tabakspot			5	0	6	0
kwispedoor			2	2	4	4
tabaksdoos			2	1	2	5
snuifdoos			3	2	2	4
boeken			2	4	6	4
kerkboek			5	3	5	5
bureau			3	0	2	2
lessenaar			4	3	5	4
schrijfgerei			2	3	4	4
x-afbeelding/schilderij	x		6	2	6	6
beeld			0	0	2	4
spiegel (schoorsteen-)	x	x	6	6	6	6
x-klok (staande)	x		6	5	6	4
horloge			4	0	4	4
barometer/weerglas			3	0	5	3
x-bloemenvaas			0	0	5	2
x-vogelkooi			3	2	0	4
kaststel			5	3	6	5
schotelrek		x	0	6	0	5

Toelichting:
- Eerste kolom: de items die in de helft van alle groepen aanwezig zijn of hooguit in één groep ontbreken zijn met een x gemerkt
- Tweede kolom: items die in de helft van de boedels van de rijkere boeren aanwezig zijn. Voor de Zaanstreek zijn dat de consumptiegroepen 2 en 3, voor de Krimpenerwaard de zegelklasse van 3 gl.
- Derde kolom: items die in de helft van de boedels van de rijkere middenstanders en burgerij aanwezig zijn. Voor de Zaanstreek zijn dat burgers van de derde consumptiegroep, voor de Krimpenerwaard zijn dat middenstanders en ambtsdragers van de zegelklasse van 3 gl.

Z = Zaanstreek, K = Krimpenerwaard.

Bron: SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 136-140, 329-338.

items als voetenbank, kan, beker en schotel die in de Krimpenerwaard een brede verspreiding kenden en die in de bijlagen van Schuurman in het geheel niet genoemd worden. Wellicht betekent dit dat zij in de negentiende-eeuwse inventarissen in geen enkel deel van het land vermeld werden, maar het kan ook betekenen dat deze items hier schuil gaan achter andere items, als servies of bank.

Hier tegenover staan ook items die rond 1830 in de Zaanstreek voor-

kwamen en eerder in de Krimpenerwaard nog onbekend of zeldzaam waren. Het meest opvallend is de toename en diversiteit van matten, deurmatten, vloerkleden, lopers en karpetten, allemaal vormen van vloerbedekking die voor 1800 in de Krimpenerwaard nog weinig of niet gebruikelijk waren. Ook de verspreiding van de oven is opmerkelijk. Op het gebied van verwarming (kachel) of verlichting is er echter geen noemenswaardige ontwikkeling vast te stellen. Andere nieuwe items zijn enkele meubels (chiffonnière, nachtkastje), lampetkan, tabakspot (anders dan tabaksdoos) en de karaf. Het ledikant, dat in de loop van de negentiende eeuw zeer geleidelijk opkwam ten koste van de bedstede, was rond 1830 nog niet veel verder dan in de Krimpenerwaard.

Men kan uit de tabel de indruk krijgen dat het verschil tussen boeren en middenstanders of burgers groter was in de Krimpenerwaard dan in de Zaanstreek. Dit ziet men bij de verschillende soorten meubelen (klaptafel, kabinet, ladentafel, aanrecht), vloermat, kleerpers, schilderij, horloge, chocoladegoed, theeblad en theestoof. Het feit dat deze items rond 1830 een bredere verspreiding kenden betekent dus dat ze rond die tijd ook bij meer boeren gevonden konden worden.

Alles bijeengenomen zijn er vele relatief grote verschillen te vinden tussen de Krimpenerwaard voor 1800 en de Zaanstreek rond 1830. Gezien de kleine aantallen inventarissen moet men daarbij alleen op de grootste verschillen letten. Op het gebied van verwarming en verlichting heeft zich geen verandering voorgedaan terwijl ook het ledikant niet veel vaker is gevonden. Alleen het gebruik van verschillende soorten vloerbedekking heeft sterk aan betekenis gewonnen. De andere verschillen zijn zeer divers van aard en wijzen in richtingen die ook al in de achttiende eeuw waren waar te nemen. Het verschil in regio en de lengte van de tussenliggende periode in aanmerking genomen krijgt men toch niet de indruk dat zich in die vijfendertig jaar de, of een consumptierevolutie voltrokken heeft. De toenemende huiselijkheid in de negentiende eeuw blijkt geen geheel nieuwe ontwikkeling te zijn maar staat binnen ontwikkelingen op langere termijn. Wel laat Schuurman de diversiteit van het Nederlandse platteland goed uitkomen. De Zaanstreek verschilde veel sterker van Oost-Brabant dan van Oost-Groningen. Oost-Groningen is in dit verband waarschijnlijk eerder te vergelijken met Friesland, dat in het begin van de achttiende eeuw niet bijzonder uitgesproken afweek van wat de Zaanstreek te zien gaf. Deze regionale diversiteit was niet onveranderlijk maar vond ongetwijfeld zijn wortels in de voorgaande eeuwen.

Een internationale vergelijking is gecompliceerder daar de omstandigheden veel meer uiteenlopen. Toch is het met name interessant om naar de situatie in Engeland te kijken, omdat daar al vroeg door velen een 'consumer revolution' geclaimd wordt. Het meest geschikte uitgangspunt voor deze vergelijking vormt de studie van Weatherill, daar zij zich richt op een beperkt aantal items die een indicatie bieden voor een verandering in le-

vensstijl. Het bezit van deze items heeft zij in kaart gebracht met grote aantallen inventarissen uit acht verschillende regio's over een periode van vijftig jaar.

Zij heeft daarbij gekozen voor een min of meer aselecte steekproef, waarbij zij voor iedere regio en jaar die zij onderzocht vijfenzestig inventarissen heeft gekozen. Die selecties kunnen qua sociale samenstelling heel verschillend zijn, wat de vergelijking moeilijker maakt. Zelf stelt zij dat haar bestand vooral de middenklassen vertegenwoordigt. Voor de Krimpenerwaard is er, zoals eerder uiteengezet, alleen voor de periode tussen 1630 en 1670 een klein bestand van alle bewaarde inventarissen, na 1700 is er een gestratificeerde steekproef getrokken. Het gevolg van dat laatste is dat waarschijnlijk zowel de rijkste, als de armste boedels wat sterker vertegenwoordigd zijn dan in het bestand van Weatherill, al is die afwijking ook weer niet heel erg groot. Er zijn bij verschillende items complicaties, zo kon de steelpan niet goed getraceerd worden in de Hollandse inventarissen, wat niet wil zeggen dat deze helemaal afwezig was.[18]

In tabel 8.8 zijn de percentages voor Engeland over 1675 vergeleken met die van de Krimpenerwaard van voor 1670, de enige vergelijking die voor de zeventiende eeuw mogelijk is. Er zijn kleine verschillen in de percentages van tafels en tinwerk, die vrijwel overal aanwezig waren, tinnen schotels en zilver. Grotere verschillen zijn er bij de kookpotten. Dit waren in Engeland meestal koperen potten, maar Weatherill heeft hier ook de ijzeren potten en koperen ketels aan toegevoegd. Ook dan zijn zij in niet meer dan twee op de drie inventarissen aanwezig, terwijl in de Krimpenerwaard vrijwel iedere inventaris zowel een ijzeren pot als koperen ketel bevat. Een veel grotere aanwezigheid in de Krimpenerwaard kon ook worden vastgesteld voor tinnen tafelborden, aardewerk (Weatherill telde hier ook vermeldingen van onder meer steengoed en Delfts aardewerk bij op, het percentage van de Krimpenerwaard betreft uitsluitend vermeldingen van aardewerk zonder meer), boeken, schilderijen, spiegels, tafellinnen en messen of vorken. Deze items werden in de Krimpenerwaard vrijwel allemaal in minstens twee keer zoveel inventarissen aangetroffen als in Engeland. Het gaat hier bovendien om inventarissen die voor een groot deel zeker twintig tot veertig jaar ouder zijn.

In 1725 is het beeld niet geheel anders en zijn de verschillen nauwelijks kleiner geworden. Merkwaardigerwijze is het aantal tinnen tafelborden in de Krimpenerwaard gedaald, waar een sterke stijging van het aantal tinnen schalen en schotels tegenover staat. Weatherill onderscheidde hier juist de borden van het overige serviesgoed, omdat deze een aanduiding vormden van nieuwe eetgewoonten en een andere tafelschikking.[19] De aanwezigheid van tafelborden als zodanig was echter ook in de Krimpenerwaard toegenomen (naar vijfenzeventig procent, tabel 4.20), wellicht werd de materiaalvermelding hier vaker achterwege gelaten of kwamen er meer Delfts aarden en porseleinen borden in omloop. Nieuwe gewoonten, zoals het drinken van thee of koffie en het bezit van porselein, ken-

TABEL 8.8. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in Engeland en de Krimpenerwaard

	1675	1630-1670	1725	1700-1729
	Engeland	Krimpenerwaard	Engeland	Krimpenerwaard
tafel	87	77	91	90
kookpot	66	100	76	95
steelpan	2	?	23	?
tinwerk	94	100	91	100
schotel/schaal, tin	39	35	55	88
bord, tin	9	45	45	38
aardewerk	27	94	57	90
boeken	18	45	22	73
klokken	9	–	34	25
schilderijen/prenten	7	52	21	53
spiegel	22	52	40	85
tafellinnen	43	84	37	83
raamgordijnen	7	–	21	35
mes en vork	1	23	10	45
porselein	–	10	9	33
koffie en theegerei	–	–	15	43
zilver of goud	23	29	21	70
N	520	31	390	40

Bron: WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture*, p. 26.

den een veel snellere verspreiding in de Krimpenerwaard. Alleen klokken zijn veel vroeger en in meer inventarissen in Engeland aangetroffen.

In tabel 8.9 zijn dezelfde items nogmaals vergeleken, maar nu per beroepsgroep. Weatherill heeft verschillende indelingen gemaakt, op vermogen, status en beroep, waarvan de laatste zich het meest leent om naast de beroepsindeling van de Krimpenerwaard gezet te worden. De beroepen die in het onderzoek naar de Krimpenerwaard als middenstanders zijn samengenomen heeft zij onderverdeeld in winkeliers en handelaars enerzijds, ambachtslieden anderzijds. Het vermogen en de waarde van consumptiegoederen van die laatste groep zijn gemiddeld ruim een derde kleiner dan die van de eerste groep. Zij worden hier vergeleken met middenstanders van de Krimpenerwaard, onderverdeeld in twee vermogensgroepen, die overigens niet samenvallen met het verschil tussen winkeliers en ambachtslieden. De Engelse boeren worden onderscheiden in *husbandmen* en *yeomen*, met een gemiddeld vermogen van respectievelijk £ 32 en £ 165. Indien de status niet gegeven was heeft zij de grens bij £ 60 gelegd. Daar is een op vermogen gebaseerde tweedeling van de boeren uit de Krimpenerwaard tegenover gezet, waarbinnen de verschillen waarschijnlijk kleiner zijn.

Bij enkele items zijn er geen grote verschillen wanneer men de aanwezigheidspercentages per beroepsgroep naast elkaar zet. Het gaat dan om tafels, tinwerk en klokken. Bij vrijwel alle andere items liggen de percenta-

TABEL 8.9. Vergelijking van aanwezigheidspercentages van enkele items in Engeland (1675-1725) en de Krimpenerwaard (1700-1729) per beroepsgroep. Percentages

	Middenstanders				Boeren			
	Engeland		Krimpenerwaard		Engeland		Krimpenerwaard	
	A	W	a	b	H	Y	a	b
tafel	91	95	91	93	83	91	92	93
kookpot	72	77	95	100	57	69	100	100
steelpan	12	23	–	–	2	5	–	–
tinwerk	95	95	95	100	89	95	92	100
schotel/schaal, tin	55	62	59	93	33	41	77	100
bord, tin	30	49	23	43	9	20	8	36
aardewerk	43	49	91	100	28	33	92	93
boeken	17	27	77	79	4	18	62	71
klokken	17	27	14	36	4	19	8	21
schilderijen/prenten	15	33	64	93	–	4	46	7
spiegel	36	60	82	100	9	20	85	71
tafellinnen	49	62	68	100	16	35	69	93
raamgordijnen	13	28	41	50	2	5	8	21
mes en vork	2	11	36	71	–	1	23	37
porselein	4	10	32	57	–	1	–	7
koffie en theegerei	4	10	50	86	1	1	8	14
zilver of goud	22	43	55	93	2	13	69	86
N	459	452	21	16	332	952	16	19

Toelichting: A= Ambachtslieden, W= winkeliers, H= Husbandmen (en boeren < 60 £), Y= Yeomen (en boeren >60£), a= zegelklassen van 3 en 24 st., b= zegelklassen van 48 st. en 3 gl.

Bron: WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture*, p. 184.

ges uit de Krimpenerwaard veel hoger, bijvoorbeeld bij aardewerk (misschien onvolledig opgeschreven in Engeland, omdat het vaak van geringe waarde was), boeken, schilderijen, spiegels, tafellinnen, messen en vorken, porselein en thee- en koffiegerei. Ook zilveren 'gebruiksvoorwerpen', zoals een sierlepel of beker, werden veel meer in de Krimpenerwaard aangetroffen.

Deze verschillen bestonden zowel bij de middenstanders als bij de boeren. Het bestand van de Krimpenerwaard betreft hier alleen de inventarissen tussen 1700 en 1729, terwijl de helft van de Engelse inventarissen uit de jaren 1675-1695 komt, zodat er een tijdsverschil meespeelt. Daar staat tegenover dat de meeste Engelse inventarissen van middenstanders uit de steden komen. Bovendien waren ook in 1725 de aanwezigheidspercentages van veel items in Engeland lager dan in de Krimpenerwaard. Men moet de cijfers daarom niet te absoluut zien. Toch geven zij een indicatie dat de levensstandaard in Holland, ook aan bezit van consumptiegoederen gemeten, zeer hoog was.

8.2. SAMENVATTING

De opzet van het onderzoek was om te bekijken welke positie het Hollandse platteland innam met betrekking tot de toenemende consumptie die al voor de industriële revolutie in de hele westerse wereld is vastgesteld. Daartoe zijn op grond van boedelinventarissen de veranderingen in het bezit van bewoners van de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw onderzocht. Om deze veranderingen te kunnen interpreteren vanuit de sociale betekenis van consumptie zijn tevens verschillen tussen sociale groepen onderzocht. Hiertoe zijn de inventarissen verdeeld in vier vermogensgroepen of zegelklassen en in drie beroepsgroepen (boeren, middenstanders en ambtsdragers).

Gedurende de onderzoeksperiode is er een sterke toename in de gemiddelde aantallen items en diversiteit van de materiële cultuur waar te nemen. Deze toename deed zich vooral voor bij de overgang van de zeventiende naar de achttiende eeuw en hield daarna minder sterk aan tot halverwege de achttiende eeuw. In de laatste periode viel zelfs een daling in het bezit van items waar te nemen. Wat die overgang van de zeventiende naar de achttiende betreft moet men met twee zaken rekening houden. Allereerst is er voor de zeventiende eeuw slechts een klein bestand van inventarissen, dat voor beroep en vermogen moeilijk in te delen was en daarom minder precies vergeleken kan worden met latere perioden. In de tweede plaats is er absoluut geen sprake van dat de inventarissen uit deze periode alleen maar een elementaire beginsituatie laten zien, waarin mensen enkel de hoogstnodige spullen bezaten.

Dit blijkt juist heel duidelijk uit de zojuist gemaakte vergelijkingen met De Vries en Weatherill. Halverwege de zeventiende eeuw kenden veel items, waaronder kookpotten en ketels, boeken, schilderijen, spiegels en zilveren voorwerpen in de Krimpenerwaard een veel bredere spreiding dan in Engeland rond 1675. Het onderzoek naar de Friese boeren heeft laten zien op welk hoog niveau de aanwezigheid van vooral linnengoed en meubilair zich al in de zestiende eeuw bevond en hoeveel er in de zeventiende eeuw veranderde om de woning comfortabeler en mooier te maken met gordijnen, schilderijen en tinwerk. Veel van deze items waren rond 1580 ook al terug te vinden in het huishouden van een door tijdsomstandigheden verarmde, maar uit de stedelijke burgerij afkomstige molenaarsweduwe van Leiden.[20]

In welke mate deze vergelijking ook vertekend mag zijn door verschillen in de bestanden, in deze voorbeelden wordt toch wel zichtbaar dat de achttiende eeuw niet 'het einde van de onveranderlijkheid' te zien heeft gegeven. Deze indruk is wel gewekt in studies van andere plattelandsregio's in West-Europa. De schrijvers van een studie naar de materiële cultuur in het land van Nevele, gelegen ten westen van Gent, menen dat pas na 1700 en vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw een eind

komt aan een eeuwenlange onveranderlijkheid.[21] Een artikel over een dorp halverwege Parijs en Rouen wekt de indruk dat tot 1770 het gewicht van de traditie allesoverheersend was. Eerst daarna begonnen zich voorzichtig veranderingen voor te doen bij de rijkste inwoners.[22] Deze stellingen gaan in ieder geval niet op voor de Krimpenerwaard of, voor zover uit de vergelijkingen blijkt, andere delen van het Hollandse en Friese platteland. Het begin van de onderzoeksperiode werd uiteindelijk bepaald door de beschikbaarheid van bronnen en niet door de veronderstelling dat de veranderingen pas daarna zouden beginnen.

In de veranderingen die zich voordeden kunnen we voor een deel de producten herkennen die door de toenemende wereldhandel binnen het bereik van de Westeuropese consument kwamen: koffie en thee, porselein en katoen en alles wat daarmee direct samenhing. Voor een groot deel zijn die pas na 1700 geïntroduceerd en hebben vervolgens een zeer snelle verspreiding meegemaakt. Vele andere veranderingen, die men niet zo gauw kan verbinden met exotica, liepen daar echter gelijk mee op of gingen er aan vooraf. In hoofdstuk vier zijn deze onder een aantal noemers samengebracht. Het betrof deels veranderingen die het uiterlijk van het interieur veranderden. Het waren voorwerpen om het huis en de kleding schoon en netjes te maken, zoals bezem en strijkijzer, of schoner te houden door een andere inrichting van de haard. Het ging om een andere manier van het opbergen en tonen van spullen, zoals een kapstok of een tinnekast. De kamers werden verfraaid met mooie voorwerpen als schilderijen, klokken of een lessenaar met bijbel, teken van geletterdheid. Zij werden tevens comfortabeler door gordijnen en kleden en andere warmte- en lichtbronnen.

Veel van de veranderingen hadden met de maaltijd en het drinken te maken, nog afgezien van de al genoemde exotica. Toename in de aanwezigheid van koekenpan, rasp en wafelijzer wijzen op veranderingen in het koken. Er stonden meer verschillende voorwerpen op tafel, voor specifieke functies, zoals peperbus, azijnfles, suikerpot, romers en bierglazen. Er kwamen speciale voorwerpen voor presentatie, zoals een theetafel en theeblad, die in hun naam zonder meer naar de nieuwe dranken verwezen maar daar niet automatisch mee samenhingen. Er waren items die men meer uitgesproken met een civilisatieproces zou kunnen verbinden, zoals het gebruik van een eigen vork door iedereen en een snuifdoos om geen onaangename geuren te hoeven ruiken.

Veel voorwerpen kan men op meer manieren indelen, daar ze door hun functie de toenemende verscheidenheid of verfijning van (tafel)manieren laten zien en tegelijkertijd decoratief zijn. Een kwispedoor heeft te maken met de toenemende ongepastheid van spuwen (dat toen meer in vaste banen geleid werd), het schoonhouden van het huis en de diversiteit van specifieke voorwerpen dat een huishouden bezat en wilde tonen. Al deze aspecten wijzen erop dat mensen zich toelegden op een levensstijl

die, ook in de privé-wereld, meer op een publieke presentatie gericht was en die een claim op aanzien of respect ondersteunde.

Men kan zich ook afvragen in hoeverre deze veranderingen samenhingen met de positie van de vrouw in het huishouden. Hoewel de gehuwde vrouw in de Republiek een relatief grote zelfstandigheid en handelingsvrijheid kende, heerste ook sterk de opinie dat zij zich vooral met het huishouden en de opvoeding van kinderen diende bezig te houden.[23] De man die zich door zijn vrouw liet bevelen en huishoudelijk werk deed werd als 'Jan de Wasser' eeuwenlang belachelijk gemaakt in centsprenten voor kinderen.[24] Toenemende gerichtheid van de gehuwde vrouw op het huishouden kan een drijvende kracht achter de vernieuwing van de huisinrichting geweest zijn.

Al meermalen is door auteurs dit mogelijke verband tussen de ontwikkeling van de materiële cultuur en de opkomst van de huisvrouw gelegd, met name door Shammas.[25] Deze opvatting staat eigenlijk op gespannen voet met het idee van De Vries van een 'Revolutie van de Vlijt', want één van de elementen daaruit was dat steeds meer, in plaats van minder gezinsleden hun diensten en producten op de markt aanboden.[26] Of men moet aannemen dat de ontwikkeling die hij in het algemeen halverwege de negentiende eeuw plaatst, dat de vrouw zich weer in het huis terugtrok, zich in Holland al in de loop van de zeventiende eeuw had voorgedaan.[27] Wat de Republiek betreft kwamen De Vries en Van der Woude tot het vermoeden dat loonarbeid door vrouwen rond 1800 wellicht veel minder gangbaar was dan wel wordt verondersteld of juist in de loop van de achttiende eeuw aan betekenis verloor.[28] De boedelinventarissen laten echter niet zien wie er in het huishouden verantwoordelijk was voor de aanschaf van nieuwe goederen. Bovendien lijkt er nog onvoldoende basis te zijn om opvattingen over de huisvrouw uit de zestiende en zeventiende eeuw, waarbinnen geen duidelijke ontwikkelingen zijn vastgesteld, te koppelen aan specifieke veranderingen aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.

Schuurman vat de ontwikkelingen die hij op het negentiende-eeuwse platteland waarneemt samen onder het begrip huiselijkheid. Dit verwijst bij hem naar andere begrippen, zoals comfort en gezelligheid, maar ook naar het gezinsleven, dat een andere, meer centrale, plaats krijgt. Dit geheel verbindt hij dan met name met de burgerij. Volgens hem werd huiselijkheid eerst in de negentiende eeuw een belangrijk thema, vooral ook internationaal.[29] Weliswaar hebben vele auteurs het zeventiende-eeuwse Nederland aangewezen als de oorsprong van de huiselijkheid, maar dezen baseren zich veelal op de schilderijen, met name de genrestukken uit die tijd. Het realisme daarvan is voor discussie vatbaar en het beeld dat zij geven is in later tijd nogal geïdealiseerd.[30]

Dat mag voor schilderijen opgaan, maar ook de boedelinventarissen uit de zeventiende en de achttiende eeuw laten een sterk toenemende aandacht voor comfort en gezelligheid zien. De inventarissen tonen echter al-

leen de materiële voorwaarden voor de huiselijkheid. Of de waardering voor het gezinsleven (nauw verbonden aan de positie van de vrouw) is veranderd is moeilijker vast te stellen, zoals we net zagen. Toch doen opvattingen over de vrijheid van partnerkeuze en de houding jegens het kind vermoeden dat het gezinsleven al vroeg een centrale plaats innam.[31] Er lijkt zich daarom geen bezwaar voor te doen tegen het gebruik van de term 'huiselijkheid' op het Hollandse platteland, tenminste vanaf de achttiende eeuw.

Vele veranderingen deden zich verder in de onderzoeksperiode voor op het gebied van kleding en sieraden. De indruk die hieruit naar voren komt is dat de veranderingen gelijk opliepen met die in de stad. Behalve het feit dat veel boeren een wambuis, alias kort rokje droegen is er geen moment waarop de aanzet tot een latere, typerende streekdracht gevonden kan worden. Dit betreft niet alleen de verschillende kledingstukken, maar ook de materialen, waar een sterke opkomst van katoenen kleding in de laatste decennia van de achttiende eeuw zichtbaar wordt.

De mate waarin er tussen verschillende sociale groepen een verschil in consumptiepatroon bestond was, na een beeld van de algemene veranderingen, een tweede aandachtspunt van het onderzoek. Hoewel sociale groepen niet helemaal te identificeren zijn aan de hand van beroep en rijkdom, zijn dit wel twee belangrijke factoren en praktisch gezien de enige die men goed kan achterhalen. Zowel door een beschrijving van het bezit per combinatie van vermogens- en beroepsgroepen, als door een clusteranalyse per periode is het groepskarakter van consumptie benaderd. Vooral de clusteranalyse leverde een overzichtelijke vierdeling op van niet al te scherp afgebakende groepen die men zonder meer kan ordenen naar de omvang van het bezit.

De uitkomsten van beide benaderingen wijken niet zo veel van elkaar af. Het meest opvallende is dat boeren in het algemeen veel minder consumptiegoederen bezaten dan middenstanders van dezelfde vermogensgroep. Dit verschil was zo groot dat eventuele andere verschillen daarbij wegvielen. Een dergelijk onderscheid was trouwens ook in Weesp en in Engeland te zien. Het is bovendien opvallend dat het bezit van de middenstanders niet te onderscheiden valt van wat in Delft gangbaar was. Vrijwel alles was ook op het platteland binnen handbereik.

Het groepsgebonden karakter van consumptie komt het sterkst naar voren als men kan vaststellen dat groepen verschillende accenten in hun consumptiegedrag leggen. Het is helaas niet mogelijk om de waarde van de consumptiegoederen vast te stellen, zoals dat in Engeland wel kan (en in Nederland in de negentiende eeuw). Allereerst zou men dan met meer zekerheid kunnen vaststellen dat boeren in vergelijking tot hun vermogen minder geld besteedden aan consumptiegoederen. Gedeeltelijk zou men deze conclusie al kunnen trekken uit tabel 3.9, waarin de vermogenssamenstelling van verschillende beroeps- en vermogensgroepen is weerge-

geven, maar gebaseerd op een klein aantal waarnemingen. Indien men deze informatie voor alle inventarissen had zou men groepen kunnen samenstellen met consumptiegoederen van een vergelijkbare waarde. Daarmee zou men veel preciezer accentverschillen bij gelijkblijvende omvang van de consumptie kunnen aanwijzen.

Nu lijkt vooral het verschil dat boeren met een groot vermogen veel minder spullen bezaten dan middenstanders in een vergelijkbare positie. Was het een verschil in mentaliteit, een weerzin om geld uit te geven en de neiging om alles in het bedrijf te steken, zoals Geert Mak enkele malen als kenmerk van het boerenbestaan geeft?[32] Was het vermogen van boeren, dat uit land en vee bestond, minder rendabel, zodat er een inkomensverschil bestond? Waren de bedrijfsrisico's groter (veepest, oogst?) zodat men voorzichtiger was met uitgaven? Of was landbezit juist, ondanks een lagere opbrengst, een keuze voor meer bestaanszekerheid? Hoewel de boeren niet zelfvoorzienend waren, hadden zij waarschijnlijk toch gemakkelijker de beschikking over vlees en zuivelproducten, fruit, vis en sommige tuinbouwproducten.

In verband met het huiselijkheidsideaal moet men bedenken dat juist het boerenbedrijf altijd een gezinsbedrijf bij uitstek was. Man en vrouw hadden beiden een eigen verantwoordelijkheid in de bedrijfsvoering. Het ideaal dat de vrouw zich enkel aan het huishouden wijdde was in een boerenbedrijf waarschijnlijk niet te realiseren. Dat betekent dat wonen en werken op de boerderijen veel meer door elkaar liepen dan bij andere beroepsgroepen. Dit kan de geringe aandacht van de boeren voor comfortabeler en mooier ingerichte woonruimte mede verklaren.

Ondanks de vragen die de verschillen tussen de consumptie van de beroepsgroepen oproepen moet men één punt niet over het hoofd zien. De boeren stonden niet volstrekt afwijzend tegenover de nieuwe producten. Zij gingen evengoed over op het drinken van thee en koffie als de middenstanders en gebruikten ook tabak. Eveneens hadden zij boeken, wat schilderijen, klokken, suikerpotten, gordijnen en veel andere nieuwe producten, maar eerder het één of het ander dan alles tegelijk. Vooral blijkt dit uit kleding, bij uitstek een bereik van de materiële cultuur dat tot het openbare domein behoort en waarin vaak het meest uitgesproken de eigen identiteit wordt benadrukt. Sommige nieuwere kledingstukken, zoals de japon en de pruik van de rijkste middenstanders en ambtsdragers, komt men bij boeren niet tegen, maar de kamizool werd wel door hen overgenomen. Bovendien blijkt dat zij nauwelijks langer aan oude kleding vasthielden dan de middenstanders. Allerlei sieraden en kledingstukken, die elders in de negentiende eeuw deel gingen uitmaken van typische streekdrachten, verdwenen na 1750 net zo snel bij de boeren als bij de middenstanders. Evenals in zijn economie was de Krimpenerwaard in zijn materiële cultuur een stedelijk platteland.

SUMMARY

AFBEELDINGEN

BIJLAGEN

NOTEN

ARCHIEVEN

LITERATUUR

SUMMARY

Social historical research into material culture is not primarily about objects but, about behaviour. Countless individual commonplace decisions and daily acts become important because of their sheer number. Changes in the trends of these decisions have far-reaching consequences for the social and economic development of societies and, as such, are a topic for the social historian. There are many aspects to the history of material culture or consumption: within a household, who makes the decisions about what and when to purchase objects; are these objects new, second-hand or inherited; will they be thrown away or repaired after wastage; how are they used and what meaning do they have for their owners?

One source that gives a very good picture of past material culture is the probate inventory. This is an official document, composed by a notary or a court, and lists all the possessions of a person or household at a particular time. Most inventories were made on the death of the owner, and by request or on behalf of the (minor) heirs. Three features make them an important source. They give an impression of the possession of all kinds of goods. The similarity of the way they are set out makes it possible to compare developments in time and differences between town and countryside or socio-economic groups. Thirdly, they are preserved in most parts of Europe and the New World for the early-modern age.

Historiography is still closely linked to nationality, even if only for the different languages which lead to different traditions and discussions. English and American literature pays a great deal of attention to the relation between consumption and the industrial revolution, in other words, the economic meaning of consumption. Historians like Thirsk and McKendrick discovered that there was a remarkable growth of consumption long before industrialization and identified the former as a major explanation for the latter. De Vries gave another twist to this debate by proposing an industrious revolution as the conciliating link between supposed contradictory developments in consumption and the standard of living. French research into material culture has been more connected with the history of mentalities and Elias' theory about the process of civilization. German efforts have their origin in 'Volkskunde' or European ethnology, and have been focused on processes of differentiation between town and countryside, regions and social groups.

The divergence between these traditions is actually not as sharp as suggested here, neither are these approaches mutually exclusive. Dutch research has usually combined the different approaches, giving special attention to the social meaning of objects. This means that diffusion of objects or a life-style is not considered merely as an autonomous one-way process, from a centre of innovation into its environment. Local social re-

lations should also be taken into consideration for understanding why one group identified with another or preferred to accentuate its own character.

Studies have already be done on material culture in the Dutch countryside in the nineteenth century and for several towns in the eighteenth century. What was still needed was an inquiry into the Dutch countryside in the seventeenth and eighteenth centuries. Economically, Holland was the dominant province in the seventeenth century, and the standard of living of its inhabitants was unsurpassed until the end of the eighteenth century. Studies in rural history made clear that the countryside took full part in this prosperity and contributed considerably to it by its specialized, market oriented agriculture. This study examines the development of material culture in one region of Holland, and asks what the social meaning of this development was.

The choice felt on the Krimpenerwaard. This is a region in the Holland delta, bounded by the rivers Lek and Hollandse IJssel. The small town of Schoonhoven lies on its border, the larger towns of Gouda and Dordrecht are nearby while Rotterdam is also close enough for the region to have come under its influence. Agriculture in these wetlands concentrated on dairying and the cultivation of hemp. Although there is no direct evidence for a possible secular contraction from the 1670's until the middle of the eighteenth century, the incidences of cattle plague and the plan to begin a peatery do seem to point to one.

But the Krimpenerwaard was not exclusively an agricultural region. The clay which was won out of the Hollandse IJssel was a base for no less than thirty labour-intensive brickyards along the banks of this small stream. Salmon fishing was an important activity on the river Lek, while many inhabitants of Lekkerkerk were involved in whale hunting near Greenland. The villages on the dikes had large non-agricultural populations and a comparable number of retailers, artisans and merchants. The small town of Schoonhoven had about 2 500 inhabitants, while the villages of Haastrecht, Ouderkerk, Lekkerkerk, Bergambacht, Gouderak and Stolwijk each had more than a thousand. This means that there was not one dominant centre in the region. The interior parts of the Krimpenerwaard, around Stolwijk and Berkenwoude were much more exclusively agricultural.

A first exploration of all the pre-1811 archives of notaries, local courts of justice and orphans' courts turned up 1 083 inventories. Only 140 of them dated from before 1700. Several of them proved to be copies of others, some were incomplete, private, or have been drawn-up as an appendix to a marriage settlement. These were all laid aside. Disappointingly few inventories were found of the citizens of Schoonhoven, which made a comparison between countryside and town nearly impossible. Further, an

inventory could only be of use if something was known about the wealth and the socio-economic status of the deceased proprietor.

A solution to the problem of wealth was found by looking at the stamp tax paid. This tax was introduced in 1624, after which official documents had to be written on stamped paper. After 1677, the value of the stamp corresponded with a rough taxation of inventoried wealth, divided into four classes. A tax of three 'stuiver' was paid on an estate amounting to less than *f* 300,–, including insolvent estates (a stuiver was then worth 1/20 of a guilder or Dutch florin). On estates valued at more than *f* 300,–, but not more than *f* 2.000,– the tax was 24 'stuiver'. The next class, with an inventoried wealth up to *f* 5.000,– was assessed at 48 'stuiver'. The tax on inventories above this value was three guilders.

Socio-economic position is further defined by trade or profession, which is normally not mentioned explicitly in the inventory. In most cases it could be deduced implicitly from the contents of the inventory. The mention of cattle, of cheese-making utensils and the like clearly indicate a farmer. Shopkeepers, merchants, artisans, innkeepers and bargees are also recognizable from the lists of immovables, tools, stock, claims and debts. For the purposes of this study, such people were considered 'middle classes', whether wealthy or not. In a few cases, a person's profession was indicated by the use of a title or the name of an office. Examples are local civil officials (bailiff, burgomaster), clergymen, schoolmasters and surgeons. These have been grouped under notables.

Inventories that gave no clue as to wealth and social position of the deceased were laid aside. This meant that for the period 1700-1795 some 333 inventories were available. Of these, 244 were selected so that for three succeeding periods, all social groups could be fairly well in a stratified sample (Table 3.2). This was chosen rather than a random sample, partly because the complete surviving set of inventories is in itself biased towards the higher classes and, secondly, because the aim of the study was to get grip on social differentiation rather than on the averages and total amounts of the Krimpenerwaard as a whole. As the number of seventeenth-century inventories was so low, all 31 complete inventories between 1630-1670 were chosen. They enabled the research to span over 150 years.

To obtain a general impression of the composition of the material culture and its development over a period of time, the eighteenth century was divided into three periods of thirty or thirty-five years each. To find a corresponding data-set for each period which could serve as a base for comparisons, forty inventories were selected: five farmers and five 'middle classes' for each wealth class, but only three for the group of three 'stuiver', and three notables for the class of three 'guilders'. Although these selections were not representative, they allowed a comparison of inventories from three successive periods on an equal basis. A comparison was also made of

all inventories from the seventeenth and eighteenth centuries.

This study makes an artificial distinction between objects and kinds of objects, the latter being called 'articles'. The total number of articles distinguished amounts to 225, subdivided into categories like domestic decoration (furniture, bedding, heating and lighting, domestic textiles and cleaning), eating and drinking (food, cooking, crockery, drinking and smoking) and culture (literacy and adornment). Another 95 articles belong to the categories of clothing, and silver and gold ornaments. They are treated separately because there is some question about the completeness of their description and the complications related to their being bound to gender.

The first thing to stand out was the initial strong growth in the average number of articles found in the households. As Table 4.31 shows, in the first decades of the eighteenth century the average number of articles per household had increased remarkably, compared to half a century earlier. Even though the set of seventeenth-century inventories has a different, or rather, an unknown social composition, the increase is impressive. This increase continued still further in the next decades until it reached its peak at an average of around 75 articles per household. Thereafter it dropped somewhat during the last period.

There were several articles which became more popular. Some of this popularity could be expected from what is already known about the development of international trade and the introduction of new, exotic and oriental products into Europe. Coffee, tea, chocolate, tobacco, sugar, chinaware, cottons and chintzes, mahogany and exotic hardwood conquered a market and gradually entered into the daily life of European populations. The process can be seen most clearly in the spread of tea consumption. Drinking tea necessitated the purchase of many new articles, like a teapot and kettle, cups and saucers, sugar pot, brazier and tea table. None of these were mentioned in inventories before 1700, but after 1730, they were clearly essential for a middleclass family, and a little later, for farmers.

But not all the changes can be explained a process of globalization. Many of them were related to a refinement in eating habits, and to specialization of tableware like the drinking glass next to the traditional beer jug, pepper box and new cooking utensils. Other instances of a rising level of civilization were the listing of forks and spittoons. An important group of new, popular articles served to make the house more comfortable. Cups and saucers were put away in racks, pewter and china were visibly displayed in a glass cabinet and walls were decorated with paintings, looking-glasses and clocks. More attention was paid to the neatness of the house and to the improvement of heating and lighting. These developments can be characterized as a growing concern for domesticity.

The second important question examined in this study is that of the social

meaning of material culture. This problem was tackled in two ways: by a direct comparison of the initial socio-economic groups, and by a cluster analysis of the eighteenth-century inventories. In the direct comparison of socio-economic groups, the same subset of 120 inventories which had served to trace changes over time was used again. What was immediately noticeable was the enormous difference between farmers and middle classes. In each wealth class, the mean number of articles in the middle-class households was one and a half as much again compared with that of the farmers (Table 5.47). Between the successive wealth classes was a gradual rise in the number of articles, as was to be expected. The inventories carrying a paper stamp of three guilders belonged to households that had normally twice as many articles as those belonging in the class of three 'stuiver', which was related to a correspondingly rich diversification in their material culture. When not only the number of articles but also the total number of objects are taken into account, then these differences are much more pronunciated (Table 5.49).

Even if these results can be used to draw conclusions about different life-styles, the question still needs to be asked whether the contents of the inventories in itself give some starting-point to classification. One way to answer this question is to use cluster analyses. This is a statistical method which progressively clusters those observations that are most alike, and separates those which are most different. All eighteenth-century inventories were used in the cluster analyses. The number of articles was reduced to seventy, a simplification made necessary by the distortions created by the diverging levels of detail in the descriptions. After clustering the inventories according to the presence of articles, it became clear that, for each period, a rough division in four groups was possible (Graphs 7.1, 7.3 and 7.4). These groups differ not so much in the kind of articles they contain, but in the quantity of the articles. Once again the number of articles proved to be decisive for classification. However, in spite of the differences between inventories of farmers and those the middle classes, representatives from them could be clustered together. There was not a fundamental difference in the material culture of both economic groups, but only a gradual one (Table 7.2).

Because of methodological complications, research into clothing and jewelry or precious ornaments was done separately. In the inventories, textiles were generally omitted or reduced to the common denomination 'woollens and linen'. Again, only the clothes of the deceased were mentioned, not those of his relatives, but there were exceptions. As men and women wore different clothing and ornaments, it became necessary to sort out which inventories contained the complete clothing for men, for women, for both or for none of them. These complications severely limited the number of inventories that could be used for an analysis. The importance of fashion, which caused a relatively high number of changes, and the small number of conserved textiles were also serious handicaps.

Ornaments, however, were usually enumerated fairly complete, but the complication of gender was here too. Nevertheless, the limited evidence available again gives the impression of continuous change, and not of a traditional unalterability which is frequently presupposed for rural regions. An example of this is the silver head or cap brooches that in the nineteenth century were a characteristic part of regional costume. These had already disappeared in the Krimpenerwaard by the middle of the eighteenth century, simultaneously with a town like Delft.

How do these results fit into the usual picture of material culture in Holland or Western Europe? It is not easy to compare the concrete results of different studies. Because of the variations between archival sources, other socio-economic classifications were used. Comparison between sources from several regions and periods was especially difficult because the differences were too great. Nevertheless, putting results into the context of what is already known gave a more general overview on developments in the field of consumption.

The earliest probate inventories to be analysed systematically were those of Frisian farmers after the sixteenth century, in a paper by De Vries (see De Vries, 1975). He showed that life-style in the countryside had not been as unchanging before the eighteenth century as was often suggested. The increasing number of households with curtains, looking-glasses, paintings and books gave the opposite picture. The presence and amount of bedding, linen, pewter, cushions and furniture in the sixteenth century point to even earlier developments. Over a long term it is possible to see, or at least presume similar developments in the material culture of rural regions and small cities like Weesp, Leeuwarderadeel and Maassluis all over Holland and Friesland. Dibbits' careful analysis of the probate inventories for Maassluis (a fishing village in Holland) shows a sharp rise in the average number of articles during the last quarter of the seventeenth century (see Dibbits, 1998). This corresponds well with the developments in the Krimpenerwaard. The same can be said for the mitigation of this trend in the second half of the eighteenth century (Table 8.5). More detailed comparisons with Leeuwarderadeel or Weesp and Weesperkarspel were possible for one period each. These also affirm the impression of similarity.

There are two eighteenth-century cities about which a great deal is now known: Delft in Holland and the small garrison-town of Doesburg in Gelderland. A rather unexpected outcome of this study is that the middle classes in the Krimpenerwaard, inhabitants of villages like Haastrecht and Ouderkerk, could scarcely be distinguished from the citizens of Delft, who formed the topic of Wijsenbeek (Table 8.4; see Wijsenbeek, 1987). This is a considerable adjustment to the usual distinction between town and countryside, and demonstrates that the differences between middle-classes and farmers within the countryside were more important.

Doesburg, the other town, is the first place to give some insight into the

eastern part of the Netherlands (Table 8.5). In all periods, the life-style there appeared to be much less different than in Holland and its citizens possessed far fewer articles than the inhabitants of Maassluis. Only the élite of Doesburg had more articles, which shows that social differences were more profound in Doesburg. Another remarkable feature is the periodization of changes. There is nothing to be seen of an increasing number of articles before the second half of the eighteenth century, while in Holland, a long period of growth was just finishing at this time. These differences point to divergent developments in the coastal provinces and the land provinces of the Netherlands which still need to be examined in more detail.

Schuurman's study of nineteenth century probates from three different rural regions gives an impression of regional diversity and diverging living-standards (see Schuurman, 1989). However, the comparison shows that, in spite of variations, there was a similar development that can be characterized as a greater concern for domesticity as part of a process of modernization. It is not easy to compare these results with those for the Krimpenerwaard, because they cover different regions in later periods. The Zaanstreek will have been the most similar to the Krimpenerwaard, although it was more industrialized. A general, admittedly predictable conclusion is that material culture in Holland had neither stagnated nor become revolutionized after the later eighteenth century.

Another way to enlarge the field is to look at English probate inventories, the country where historians proclaimed the first consumer revolution. Weatherill gathered three thousand inventories from eight regions all over England for the years 1675-1725. All comparisons, those between inventories of the same period and those between socio-economic groups, show that inventories for the Krimpenerwaard have, for most articles, percentages of presence that are considerably higher (Tables 8.8 and 8.9). This is an affirmation that the standard of living in eighteenth-century Holland was still unsurpassed.

This study shows many changes in material culture in the seventeenth and eighteenth century which were not only caused by globalization and the introduction of exotic consumer goods, but were also signs of a rising concern for domesticity. This concern could be detected among all socio-economic groups, although there was a wide gap between the level of consumption of the middle classes and the farmers. The latter had fewer articles, even when they belonged to the same wealth class. But that did not mean that they were not innovative. By the end of the eighteenth century, more than fifty percent of the articles in farmers' households were newcomers too. The middle classes were not to be distinguished from the inhabitants of towns. It seems that the Krimpenerwaard was an urban countryside.

AFBEELDINGEN

AFBEELDING 1. Grenen kabinet, eerste kwart achttiende eeuw, met palissander houtnerf beschildering (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 2. Haardijzer (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 3. Blaker. Detail uit: Nicolaes Verkolje (1673-1746), 'Meisje met blaker' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

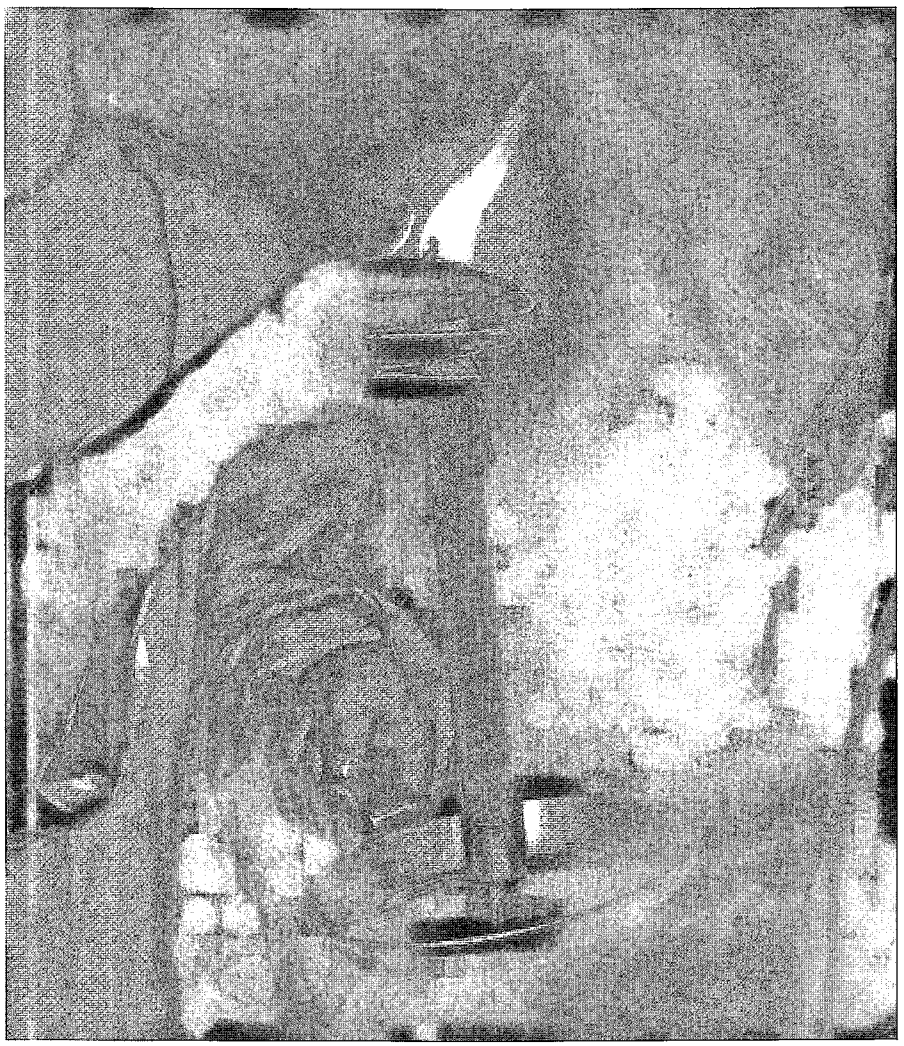

AFBEELDING 4. Lamp, eerste kwart achttiende eeuw (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 5. Strijkijzer, ca. 1700 (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

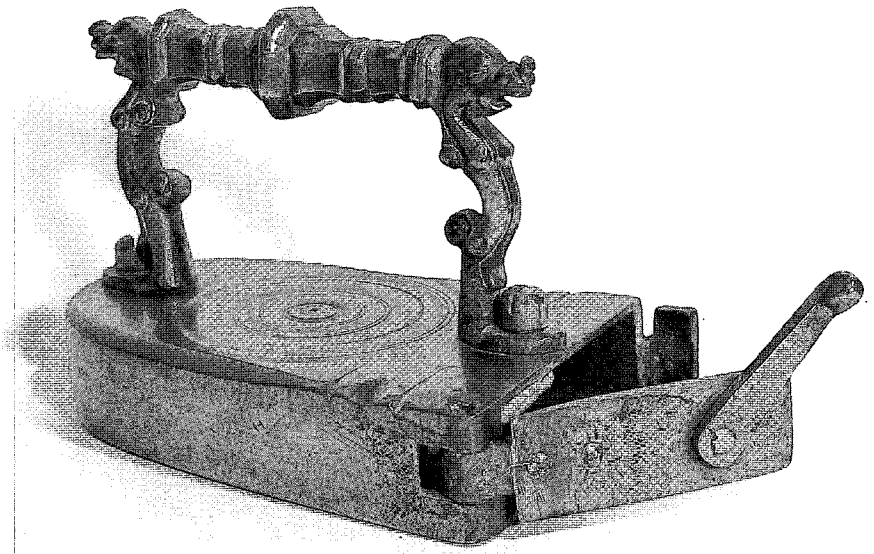

AFBEELDING 6. Vergiettest en stoof. Details uit: Hendrik Bary (1640-1707), 'De gortenteller' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

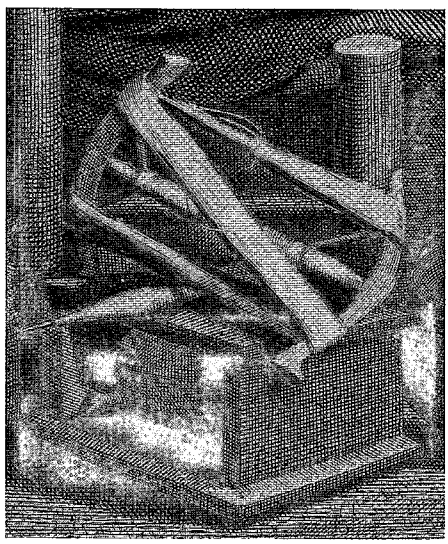

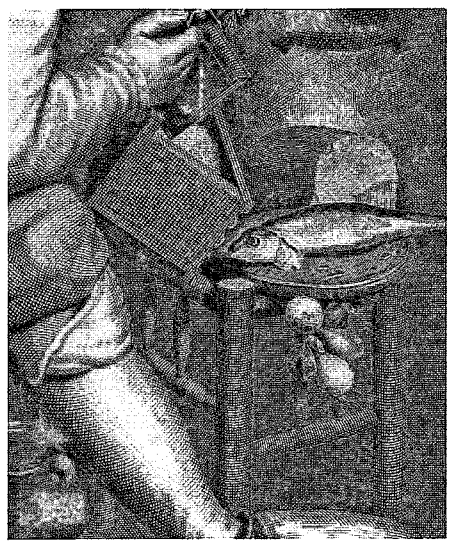

AFBEELDING 7. Boterschotel (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem).

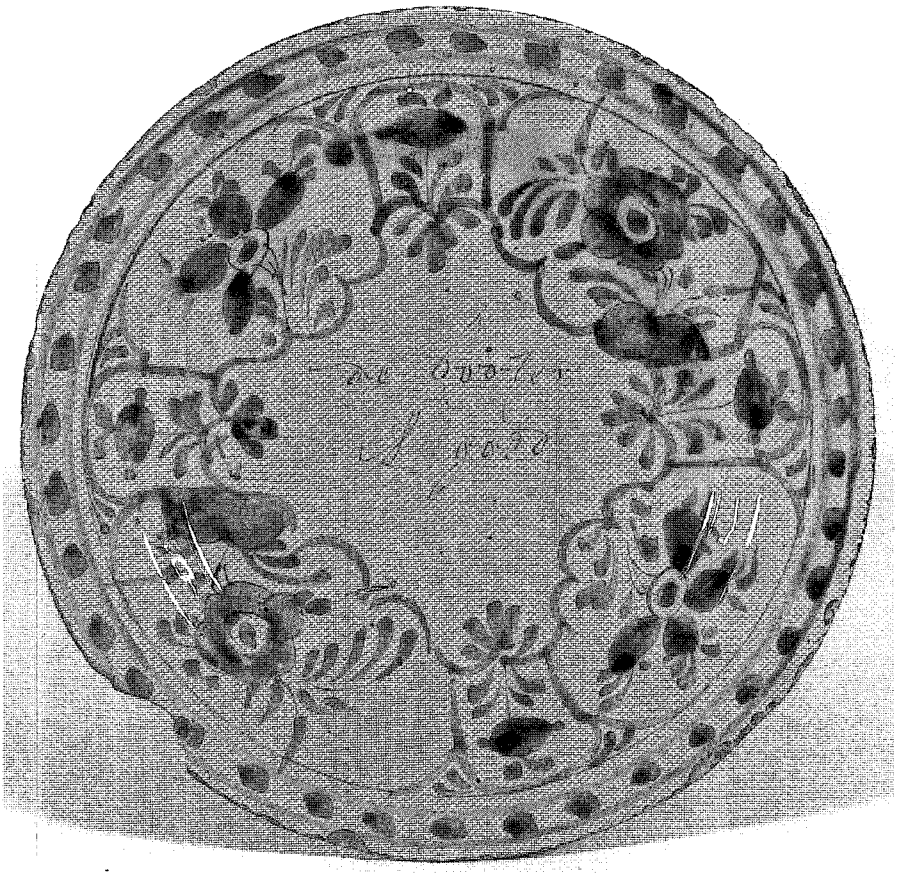

Afbeelding 8. Zoutvat, ca. 1700 (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 9. Tafelcultuur. Detail uit: Adolf van der Laan (1684/1690-ca. 1740), 'Het haringbanket' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

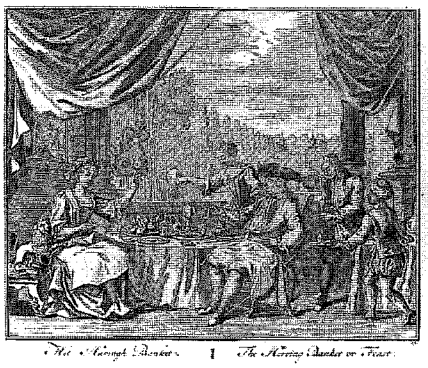

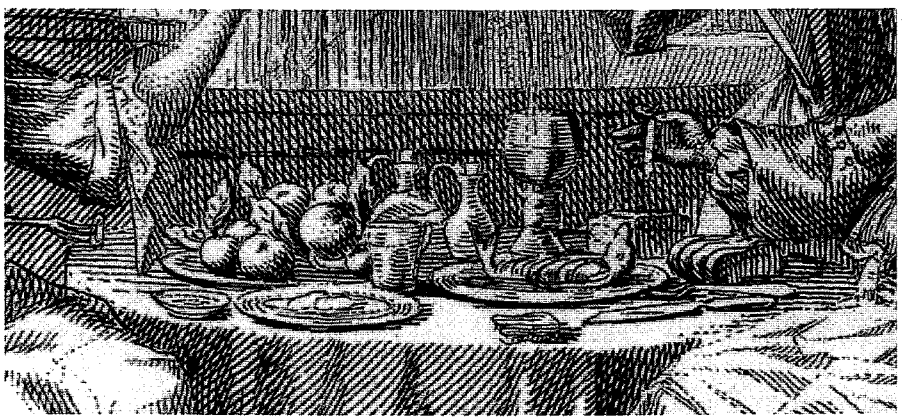

AFBEELDING 10. Lepelrek, achttiende eeuw (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

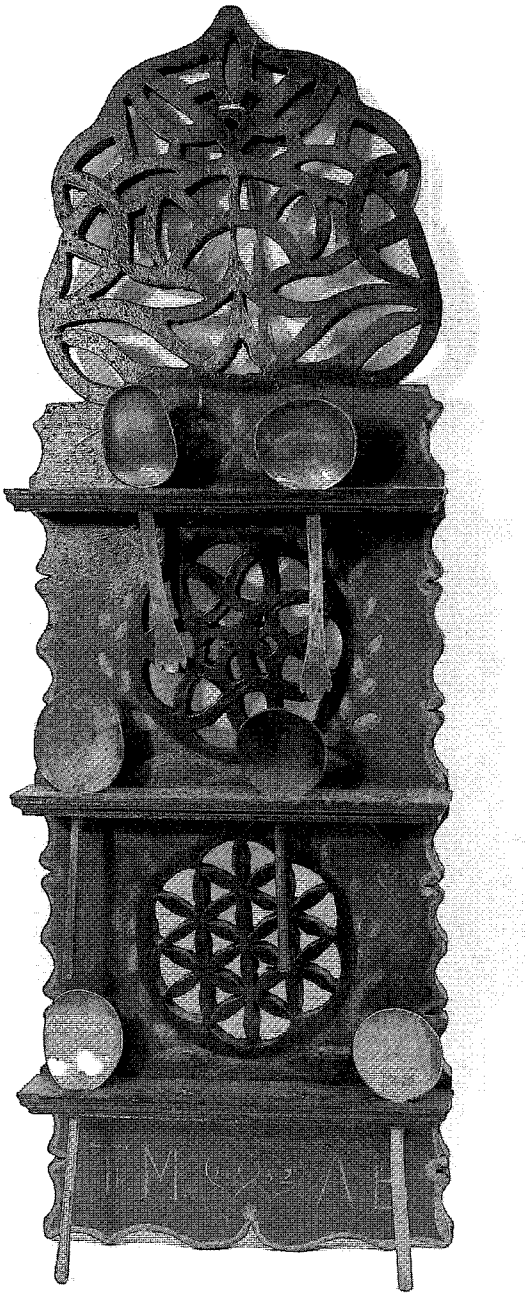

AFBEELDING 11. Zilveren lepel (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

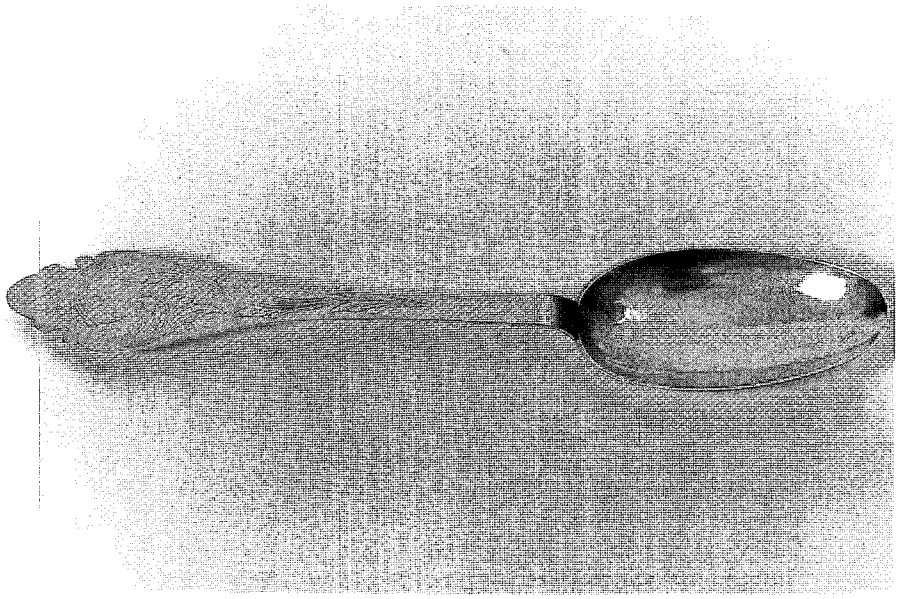

AFBEELDING 12. Mes en roemer. Details uit: Jacob Gole (1660-1724), 'Jonge man met roemer' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

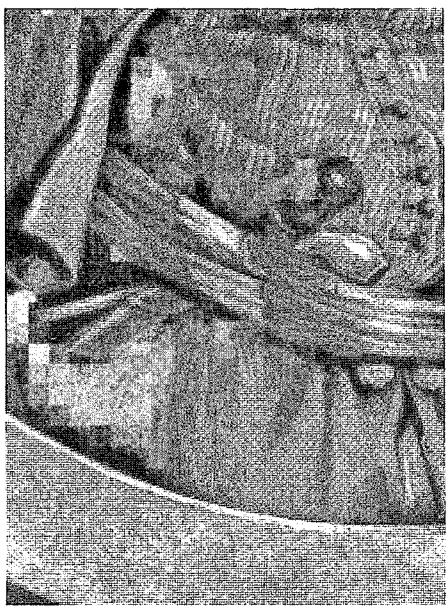

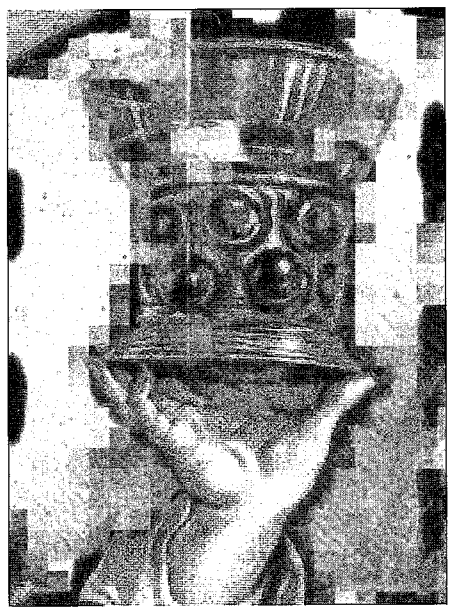

AFBEELDING 13. Roemer, ca. 1700 (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 14. Gueridon, theeketel, theeservies en theerek. Details uit: Pieter van de Berge, 'Namiddag' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

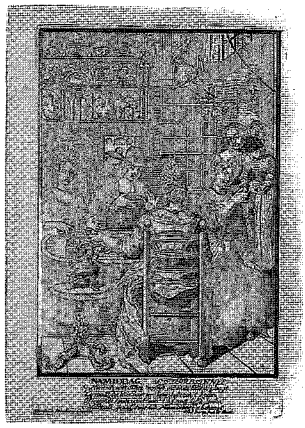

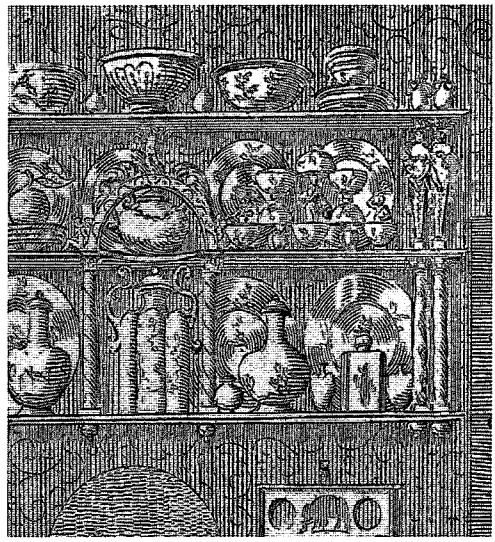

AFBEELDING 15. Kraantjeskan, schenktafel en kaststel. Detail uit: Jacob Houbraken (1698-1780), 'Het St. Nikolaasfeest' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

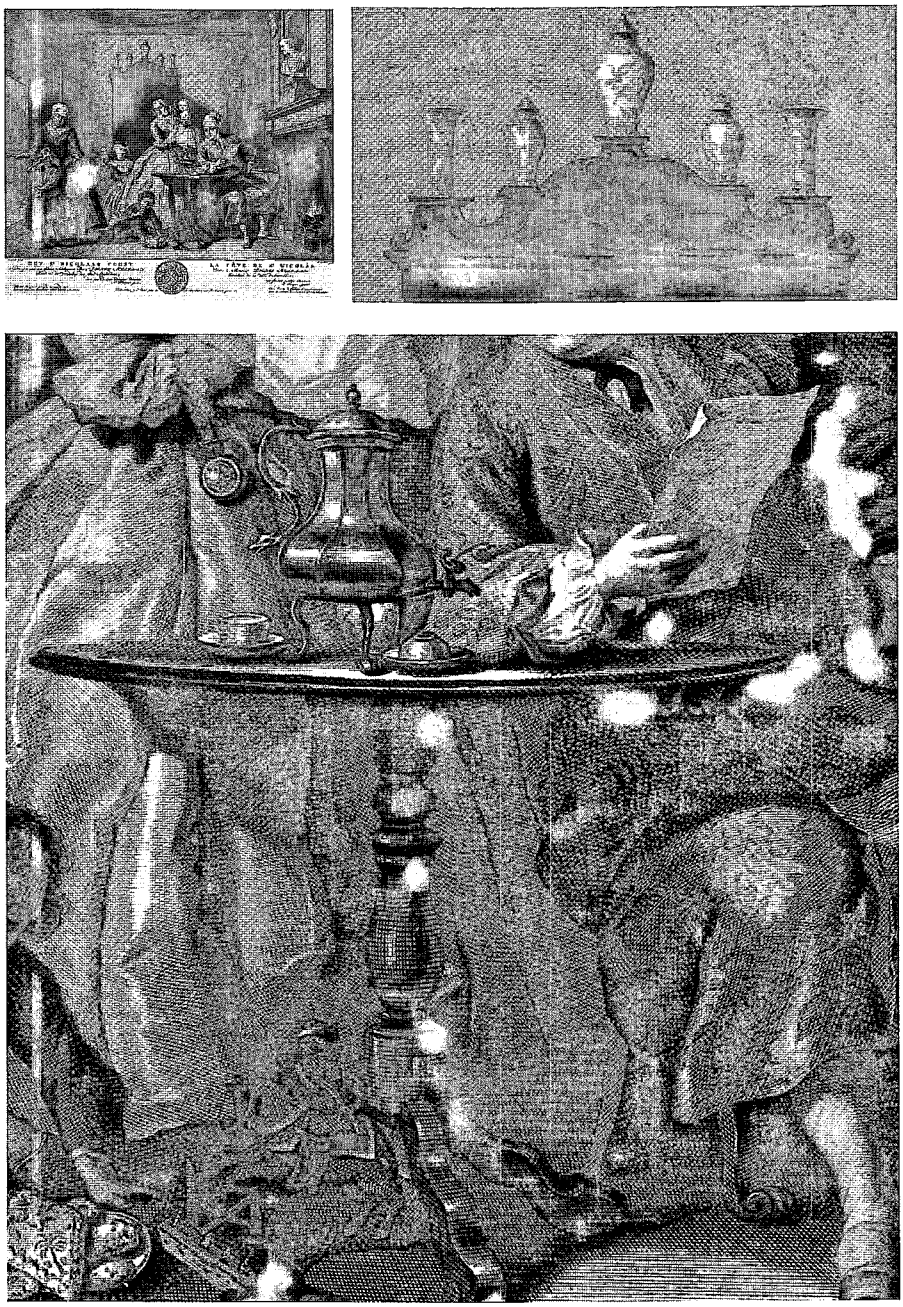

Afbeelding 16. Pijp en tabakskomfoor. Detail uit: Julius Quinkhart (1736-1776), 'Portret van de vader van de kunstenaar' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

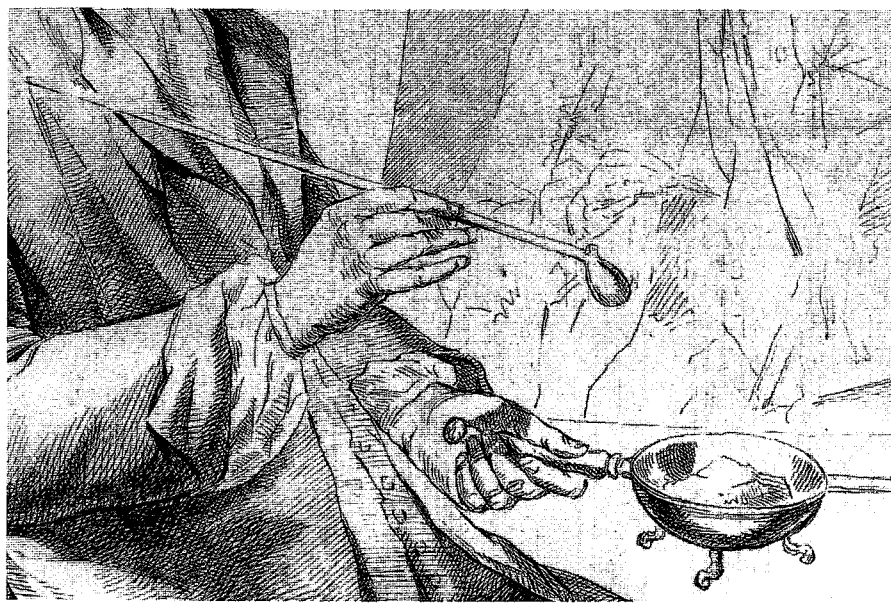

AFBEELDING 17. Kwispedoor, ca. 1700 (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 18. Schoolbord, ca. 1700 (Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem)

AFBEELDING 19. Inktstel en schrijfgerei. Detail uit: Jacob Houbraken (1698-1780), 'Pieter Rendorp van Marquette' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

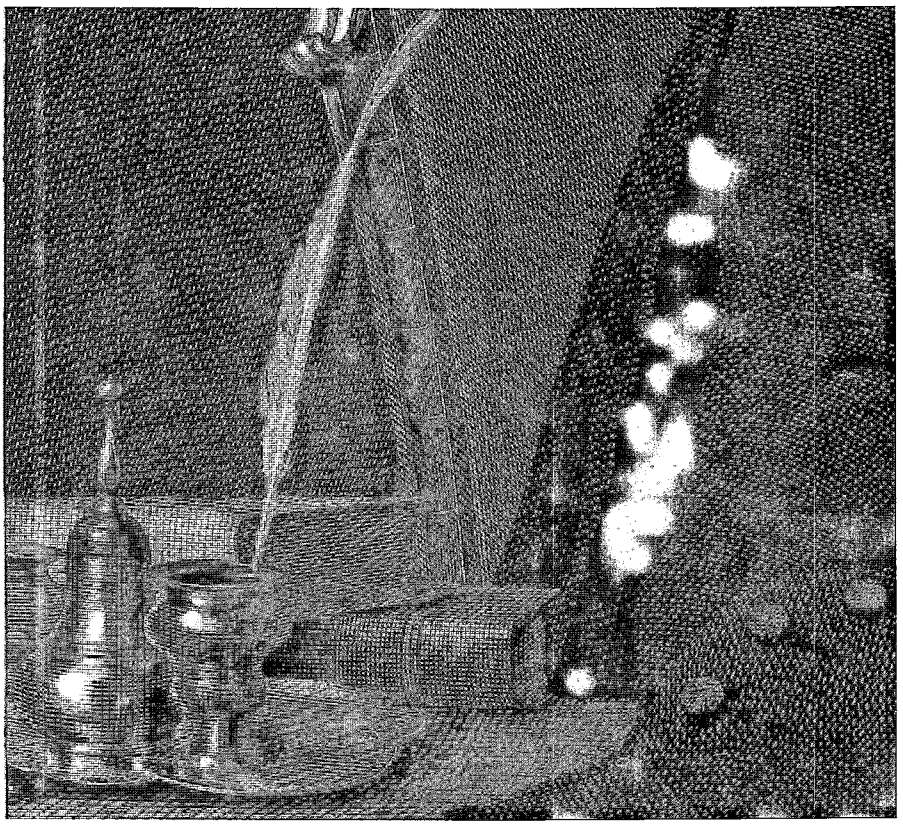

AFBEELDING 20. Kleding van de 'Hollandsche deftige boerenstand' volgens Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland*, deel III, plaat VI (Foto: Speciale Collecties, Bibliotheek Landbouwuniversiteit Wageningen)

AFBEELDING 21. Beurs en sleutels opzij. Detail uit: Jacob Gole (1660-1724), 'L' Ouje' (Foto: Boijmans-van Beuningen Documentatiesysteem voor Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen)

BIJLAGEN

Bijlage 3.1. Vindplaatsen van alle boedelinventarissen

Deze bijlage geeft een overzicht van het aantal inventarissen dat in ieder archief is gevonden, bovendien nader gespecificeerd per inventarisnummer

Notariële archieven	aantallen inventarissen
Gouderak	
Ary Herfst,	33
4548 (3), 4549 (2), 4550 (4), 4551 (1), 4553 (2), 4554 (2), 4556 (2), 4557 (4), 4559 (2), 4560 (1), 4561 (2), 4562 (4), 4563 (4)	
Haastrecht	
Adriaan Bisdom,	65
4647 (5), 4648 (14), 4649 (14), 4650 (7), 4651 (13), 4652 (12)	
Cornelis Swanenburg,	3
4654 (3)	
Govert Schim,	17
4655 (1), 4656 (5), 4657 (6), 4658 (3), 4659 (2)	
Jan van Nooten,	10
4660 (8), 4661 (2)	
Krimpen aan de Lek	
Adriaan van de Hoek,	10
5248 (5), 5249 (4), 5250 (1)	
Lekkerkerk	
Arnoldus Montanus,	18
5278 (4), 5279 (5), 5280 (7), 5281 (1), 5282 (1)	
Ouderkerk aan de IJssel	
Samuel Guldemont,	77
6498 (5), 6499 (2), 6500 (5), 6501 (5), 6502 (7), 6503 (6), 6504 (7), 6505 (6), 6506 (10), 6507 (7), 6508 (14), 6509 (3)	
Frederik Luyt	7
6510 (7)	
Maurits Guldemont,	53
6511 (15), 6512 (5), 6513 (5), 6514 (12), 6515 (11), 6516 (5)	
Abr. Anthonie de Haas,	30
6517 (7), 6518 (8), 6519 (10), 6520 (5)	
Hendrik Christiaan Göbel,	6
6521 (5), 6522 (1)	
Jan Louter,	6
6523 (6)	
Schoonhoven	
Aert Govertsz Bullick,	1
7164 (1)	

Bijlage 3.1

Notariële archieven	aantallen inventarissen
Johan van de Putte, 7193 (7)	7
Godefridus (Govert Aertsz) Bullick, 7201 (1), 7202 (1)	2
Hugo Pijlle, 7204 (1), 7208 (1), 7209 (1), 7210 (3)	6
Jasper Huysman, 7212 (1), 7214 (3), 7215 (3), 7216 (2), 7217 (5)	14
Adriaan van der Hoek, 7218 (2)	2
Francois van Hoogstraaten, 7222 (1)	1
Frederik Tieleman van Schelluyne, 7226 (8), 7227 (16), 7228 (3), 7229 (8), 7230 (9)	44
Cornelis Scheurleer, 7232 (1)	1
Jan van Kempen, 7233 (4), 7234 (3), 7235 (2), 7236 (3), 7237 (1)	13
Mr. Jodocus van Linden, 7238 (1)	1
Anthonie van Zuydam, 7239 (1), 7240 (2), 7241 (3)	6
Jan Anthonie Klemrink, 7242 (7)	7
Leendert Boer, 7243 (3), 7244 (2), 7245 (1), 7246 (2), 7247 (1), 7248 (1), 7249 (6), 7250 (3), 7251 (2)	21
Sebastiaan van Nooten, 7253 (2), 7257 (2), 7258 (2), 7260 (1), 7262 (1)	8
Thomas de Moor, 7264 (1), 7265 (1), 7266 (2), 7267 (1), 7268 (3), 7269 (2), 7270 (2)	12
Justus Johan van Oosterhout, 7272 (1), 7273 (2), 7274 (3), 7275 (3), 7276 (4), 7277 (1), 7278 (3),	17
Johannes Goudriaan, 7280 (1)	1
Willem Blok, 7281 (1)	1
Gregorius Cornelis Penning, 7282 (1)	1
Stolwijk	
Leendert Boer, 7525 (1), 7526 (3)	4
Rechterlijke archieven	
Ammerstol 22 (11), 23 (13)	24
Bergambacht 39 (1), 40 (1), 78 (6), 79 (2), 80 (1), 82 (3), 83 (1), 85 (1)	16
Berkenwoude 27 (1), 28 (15), 29 (7), 30 (12), 31 (4), 32 (9)	48

RECHTERLIJKE ARCHIEVEN	AANTALLEN INVENTARISSEN
GOUDERAK 37 (2), 38 (5)	7
HAASTRECHT 180 (1), 182 (1)	2
KRIMPEN AAN DE LEK 9 (4), 30 (1), 33 (2), 34 (5), 35 (3), 36 (1), 37 (7), 43 (17), 44 (10), 47 (1), 51 (1)	52
KRIMPEN AAN DE IJSSEL 314 (2), 319 (6), 322 (1)	9
LEKKERKERK 37 (20), 38 (17), 39 (12), 40 (12), 41 (7)	68
OUDERKERK AAN DE IJSSEL 47 (3), 48 (9), 49 (3), 50 (15), 51 (2), 53 (10), 54 (2), 55 (5), 56 (3), 57 (6), 68 (1)	65
SCHOONHOVEN 2390 (1), 2391 (1)	2
STOLWIJK 828 (1), 829 (1), 831 (3), 832 (11), 833 (5)	21
STORMPOLDER 13 (1)	1
VLIST 19 (3)	3
ZUIDBROEK 3 (10)	10
WEESKAMERARCHIEF	
AMMERSTOL 2 (1)	1
BERGAMBACHT 1 (2), 5 (15), 6 (15), 7 (13), 8 (10), 9 (5)	60
BERKENWOUDE 5 (1)	1
GOUDERAK 205 (1)	1
HAASTRECHT 3 (3), 7 (20), 8 (10)	33
KRIMPEN AAN DE LEK 1 (1), 2 (4), 6 (52), 9 (3), 11 (2)	62
OUDERKERK AAN DE IJSSEL 1 (6), 2 (14), 3 (5), 4 (13), 5 (16), 6 (6), 13 (12)	72
SCHOONHOVEN 148 (1), 207 (1), 231 (1), 277 (1), 324 (1), 358 (1), 363 (1), 373 (1), 390 (1), 395 (1),	10
STOLWIJK 874 (1), 875 (4), 882 (12), 969 (1), 1021 (1), 1026 (1)	20
FAMILIEARCHIEF WILLENSWAARD 14 (1)	1

BIJLAGE 3.2. OVERZICHT VAN ALLE GESELECTEERDE BOEDELINVENTARISSEN PER PERIODE, BEROEPSGROEP EN ZEGELKLASSE

Deze bijlage geeft een overzicht van alle boedelinventarissen die voor dit onderzoek zijn gebruikt. De inventarissen zijn geordend per periode op beroep en zegelklasse. Iedere inventaris is voorzien van het casenummer dat bij invoer is toegekend en waarnaar in de tekst wordt verwezen als bronvermelding. Tevens zijn de vindplaats in het archief, de datum van opmaak en de naam van de erflater gegeven.

Vetgedrukt zijn de casenummers uit de selectie die in de hoofdstukken vier en vijf gebruikt is.

Bij de vindplaats zijn de afkortingen voor archiefbron en plaatsnaam gebruikt. De archieven zijn not (notarieel archief), ra (rechterlijk archief) en wk (weeskamerarchief). De plaatsnamen zijn amm (Ammerstol), bga (Bergambacht), bkw (Berkenwoude), gak (Gouderak), haa (Haastrecht), kri (Krimpen aan de IJssel), krl (Krimpen aan de Lek), lek (Lekkerkerk), odk (Ouderkerk aan de IJssel), sch (Schoonhoven), stw (Stolwijk), stp (Stormpolder), zbr (Zuidbroek).

PERIODE I: 1630-1670

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
BOER			
249	08/04/1644	wk krl 6A	Maertgen Lenertsdr.
252	25/11/1652	wk krl 6A	Pieter Adriaensz
255	22/10/1668	wk krl 6A	Peerboom, Jannetge Cornelis
277	15/01/1639	wk odk 2	Molenaer, Pieter Arienss
278	19/01/1639	wk odk 2	Geertgen Jans dochter
282	16/04/1640	wk odk 2	Cornelis Foppen
286	00/00/1644	wk odk 2	Cornelis Claessen
291	23/10/1651	wk odk 3	Claes Gerrits
294	28/12/1657	wk krl 9	Luyt Herbers
296	14/05/1663	ra odk 48	Jan Goverts
MIDDENSTANDER			
229	18/03/1670	ra odk 49	Noorman, Claes Pieterss
248	11/12/1632	wk haa 7b	Marritgen Aertsdr
250	18/05/1647	wk krl 6A	Gijsbreght Ockerss
256	01/03/1669	wk krl 6A	Luyck, Jan Tijss van
280	00/00/1630	wk odk 2	Geertgen Coersen
287	00/00/1644	wk odk 2	Cornelis Stevens
288	28/12/1644	wk odk 2	Steenbacker, Pieter Dirckss
297	22/10/1666	ra odk 48	Timmerman, Adryaen Pieterss
AMBTSDRAGER			
253	16/03/1658	wk krl 6A	Bosch, Cornelis Cornelis
279	00/00/1639	wk odk 2	Berck, Joost Pieterss van de

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
ONBEKEND			
251	07/01/1651	wk krl 6A	Maritge Cornelis
254	00/12/1661	wk krl 6A	Snijder, Margrieta
281	26/05/1644	wk odk 2	Luyt, Gherrit Pieterss
283	05/04/1641	wk odk 2	Maertgen Meusen
284	02/01/1643	wk odk 2	Quant, Cornelis Joosten
285	06/01/1644	wk odk 2	Kool, Kornelis Jacopss
289	13/08/1645	wk odk 2	Jan Willems
290	00/00/1648	wk odk 3	Grietgen Jacobsdr
292	19/06/1652	wk odk 3	Cornelis Janss
293	31/10/1652	wk odk 3	Jaepgen Jacops
298	07/10/1634	ra stw 875	Magdaleentje Cornelis

PERIODE II: 1700-1739

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
BOER		3 st.	
173	11/12/1728	not odk 6506, 181	Noirlander, Jan Cloosz
194	08/12/1701	not haa 4649	Lange, Maria Okkers de
208	09/06/1703	not odk 6499, 57	Marrigje Cornelis
		24 st.	
94	05/02/1701	ra odk 50	Kales, Fop Gijzen
99	05/03/1720	not odk 6503, 77	Lijsbet Krijnen
124	14/05/1700	not odk 6498, 53	Bos, Willem Dirksz
153	14/04/1729	wk krl 6A	Cijgie Willems
163	01/09/1710	not odk 6501, 28	Kersbergen, Dirk Huiberts
167	08/11/1721	not odk 6503, 153	Eerland, Ariaantje Harperts
182	06/11/1720	not sch 7226	Haastrecht, Neeltje Cornelis
186	15/11/1721	not sch 7227	Tom, Jan Joosten den
193	15/08/1702	not haa 4649	Lekkerkerker, Gerrit Pietersz
204	23/09/1728	ra lek 37	Pieter Huybertsen
		48 st.	
25	30/07/1726	not haa 4652	Kannigje, Hendrik Huyberts
36	16/08/1702	not krl 5248, 86	Schoutie, Leendert Janse
160	20/06/1717	not odk 6502, 122	Pietertje Foppen
164	20/03/1723	not odk 6504, 59	Houweling, Neeltje Harpers
		3 gl.	
95	04/02/1717	ra odk 50	Pols, Maarten pieter
98	04/12/1719	not odk 6503, 63	Aaltje Maartens
115	21/12/1723	not sch 7227	Ariaantje Cornelis
121	18/06/1706	wk odk 4	Neeltje Ariens
123	15/01/1706	not odk 6500, 3	Paulus Jans
158	09/06/1716	not odk 6502, 74	Daniel Huybertz
165	21/08/1723	not odk 6504, 84	Quant, Neeltje Centen
169	14/11/1725	not odk 6505, 63	Teuntje Claas
185	16/08/1717	not sch 7210	Meesen Pieter
187	17/12/1723	not sch 7227	Huyg Willemse
BOER/MIDDENST.		24 st.	
96	20/08/1719	ra odk 50	Verkaik, Pieter Gerrits

BIJLAGE 3.2

Case	Datum	Vindplaats	Naam
		3 gl.	
45	12/12/1729	not odk 6507, 86	Rijkaard, Adriaan
MIDDENSTANDER		3 st.	
33	01/12/1702	not haa 4649	Ymit, Bart Cornelis
35	26/10/1706	not haa 4649	Mos, Jannigje Andries
37	24/08/1706	not haa 5249, 81	Leeuwen, Hendrik Abrahamse van
44	29/11/1729	not odk 6507, 78	Berg, Cornelis van den
88	17/12/1701	not odk 6498, 106	Krijgsman, Cent Centen
117	02/05/1724	wk haa 7b	Boer, Jasper
118	18/12/1717	wk haa 7g	Leeuwrik, Annigje
122	03/11/1720	wk odk 4	Mul, Leendert Janse
198	09/06/1716	not haa 4651	Drost, Gijsbert Jansz
		24 st.	
32	23/07/1702	not haa 4649	Dros, Jan Dirksz
38	01/08/1704	not haa 4649	Vermey, Cornelis Claesz
43	05/11/1729	not odk 6507, 71	Vos, Hendrik de
90	02/06/1709	not odk 6500, 120	Trouborst, Cornelis Ariens
91	01/12/1703	ra haa 182	Vermeul, Merrigje Panken
92	24/06/1703	ra odk 50	Annetje Jans
93	02/07/1706	ra odk 50	Ouwejan, Jacob Cornelis
152	09/12/1724	wk krl 6A	Dubbelt, Pieternella Pieters
161	24/05/1713	not odk 6501, 127	Bol, Cornelis Simons
166	12/12/1724	not odk 6504, 182	Ingetje Pieters
171	29/06/1727	not odk 6506, 59	Schouten, Leendert Janss
195	19/11/1711	not haa 4650	Soomer, Dirk Aryens
197	09/09/1715	not haa 4651	Pooger, Jan Jansz
		48 st.	
34	10/05/1710	not haa 4650	Snack, Pieter Pieters
39	28/03/1704	not haa 4649	Vermeul, Geertje Panken
89	05/02/1708	not odk 6500, 79	Besemer, Cornelis Jansz.
168	20/10/1725	not odk 6505, 55	Diestenburg, Anthony
199	31/08/1716	not haa 4651	Pel, Joosje Symons
200	23/08/1718	not haa 4651	Meyde, Ary van der
		3 gl.	
24	04/05/1726	not haa 4652	Oosterling, Merrigje Ariens
27	07/09/1727	not haa 4652	Stolwijk, Panck
40	15/07/1703	not haa 4649	Burg, Adryaen Herbertsz van der
87	04/04/1700	not odk 6498, 40	Ardennen, Cornelis Vassen van
97	25/10/1722	ra odk 50	Huurman, Aart Hendriks
159	05/07/1716	not odk 6502, 76	Ariaantje Centen
172	30/11/1727	not odk 6506, 90	Ardennen, Joost Vassen van
196	04/02/1712	not haa 4650	Polderman, Ary Claasz
AMBTSDRAGER		24 st.	
111	24/10/1709	not krl 5250, 204	Sluymer, Ary Stevens
183	27/11/1722	not sch 7227	Groenendijk, Anthony
205	00/00/1727	ra lek 37	Banen, Cornelis
		48 st.	
23	10/02/1719	not haa 4652, 1	Verhaar, Gerrit
		3 gl.	
26	07/04/1719	not haa 4652	Nooten, Bastiaan van
42	12/01/1729	not odk 6507, 5	Binnevest, Aegidius van
108	14/05/1706	not krl 5249, 73	Breetvelt, Jacobus

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
VISSER	3 st.		
170	11/05/1726	not odk 6505, 93	Krijgsman, Jan Huygen
		24 st.	
110	23/02/1707	not krl 5249, 100	Kruyt, Annegie Cornelis
162	21/03/1710	not odk 6501, 10	Willem Joppen

PERIODE III: 1730-1764

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
BOER		3 st.	
28	20/01/1762	ra lek 38	Jong, Arijaantje Jansz de
116	26/03/1746	wk bga 5g	Polderman, Gerrit
179	06/04/1759	wk bga 6w	Erassemus Joriss
222	09/03/1764	ra bkw 29, 117	Barent Dirkse
223	08/06/1762	ra bkw 29, 106	Vermeulen, Willemtie Franse
		24 st.	
50	12/02/1746	not odk 6510, 25	Versnel, Jan Huygen
112	26/01/1742	wk bga 5c	Jongejan, Maria Janse
113	29/11/1744	wk bga 5g	Ouden, Jan Sybranden den
114	23/11/1743	wk bga 5d	Casteleyn, Ariaantje Geene
177	02/07/1753	wk bga 6o	Bruyn, Cornelis Wouterse de
180	27/12/1752	wk bga 6m	Berg, Maria Cornelisse van den
202	24/05/1759	wk haa 7p/d	Pols, Neeltje Paulus
206	28/10/1737	ra lek 37	Gouwens, Dirck
245	28/05/1753	ra odk 53	Jan Danielse
266	20/12/1739	not odk 6514	Koyman, Ariaantje Jans
267	07/01/1741	not odk 6514	Broere, Jannigje Teunis
		48 st.	
29	03/01/1755	ra lek 38	Gouwens, Pieter Dirkse
56	18/11/1742	not odk 6515	Jongejan, Pleuntje Jans
105	15/01/1752	wk bga 6l	Ceesjebreur, Mergje Frederiks
125	26/05/1733	wk haa 7k	Keyser, Maria Willemsz
127	22/01/1753	ra bkw 28, 63	Dirk Barentse
190	17/01/1732	not sch 7229	Grietje Franken
191	06/04/1764	wk haa 8v	Velzen, Gerrit Cornelisz. van
192	01/07/1733	wk haa 7b	Boer, Leentje Aryens
219	27/03/1763	ra lek 41, 6	Gouwens, Jannigje Johannes
236	06/03/1745	ra bga 78	Pronk, Willem
270	12/12/1764	not sch 7242, 169	Oskam, Balt Willemse
		3 gl.	
54	16/02/1742	not odk 6515	Baars, Commertje Willems
63	19/05/1753	not odk 6518	Vet, Leendert Danielze
174	09/03/1731	not odk 6508, 9	Schoonder, Teuntje Ariens
178	12/08/1757	wk bga 6, V2	Maarten Bastiaanse
201	26/11/1739	wk haa 7h	Heyningen, Jacob van
237	08/10/1746	ra bga 78	Jongh, Jacob Clase de
238	07/02/1737	ra zbr 3	Ariaantje Joosten
268	11/07/1731	not odk 6508, 43	Crimpen, Harpert Janse van
BOER/MIDDENST.		3 st.	
59	14/08/1746	not odk 6516	Graaf, Huig de

BIJLAGE 3.2

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
104	03/11/1755	not gak 4549, 28 24 st.	Tack, Aagje
184	08/11/1761	not odk 6520	Donker, Pieter
224	14/11/1736	ra odk 51, 6 48 st.	Capteyn, Ary Willemse
101	05/02/1739	not odk 6514	Slof, Maritje Dirks
107	17/01/1752	ra bkw 28, 61 3 gl.	Geertie Barentz
239	10/03/1754	ra zbr 3	Verkaik, Pietertie Theunisz
269	13/02/1750	not stw 7525, 42	Post, Jan Janse
MIDDENSTANDER		3 st.	
41	25/09/1752	not gak 4548	Rustwat, Marrigje Teunisdr
68	12/09/1758	not odk 6519	Broere, Cornelis Cornelisz
79	02/03/1762	ra amm 22, 51	Bruyn, Aryaantje Willemse de
83	06/04/1748	wk bga 5a	Treure, Cornelis
100	30/12/1734	not odk 6511 24 st.	Veer, Huig van der
46	04/10/1730	not odk 6507, 155	Wagemaker, Willem Jans
51	07/04/1737	not odk 6513	Wegman, Gerritje Paulusz
52	20/11/1746	not odk 6510	Man, Cornelia Ariense de
58	09/10/1744	not odk 6516	Jong, Ariaantje de
66	08/02/1757	not odk 6519	Zon, Anna van
69	25/06/1760	not odk 6519	Hoogheyd, Neeltje Abrahams
71	03/11/1761	not odk 6520	Huurman, Ingetje Aarts
75	20/07/1755	not sch 7236	Ros, Cornelis
76	01/04/1763	not sch 7243, 12	Ros, Anna
78	09/01/1756	not stw 7526, 19	Straten, Anna van
80	05/10/1750	ra bkw 28, 55	Groot, Maeyken Aartse de
82	03/11/1737	ra lek 37	Angenietie Lucas
86	17/06/1751	wk haa 8w	Wingerden, Bastiaantje van
109	07/03/1748	ra lek 37	Wal, Willem van der
207	29/04/1735	ra lek 37	Banen, Jan
232	31/12/1741	not odk 6514 48 st.	Dussen, Aaltje van der
49	09/06/1736	not odk 6510, 2	Voort, Cornelis Willems van der
55	22/04/1742	not odk 6515	Noirlander, Annigje Cornelis
60	21/05/1749	not odk 6517	Timmer, Lidewij
67	19/06/1758	not odk 6519	Aldenhoove, Johannis van
72	20/02/1732	not sch 7229	Pijl, Willemijntje
77	17/06/1732	not sch 7229	Maurik, Elsje van
81	16/10/1755	ra lek 37	Mak, Andries
84	08/10/1742	wk bga 5b 3 gl.	Boer, Maria Bastiaanse de
48	09/12/1733	not odk 6509, 61	Rheda, Evert
53	21/02/1738	not odk 6513	Geer, Adriaan van der
57	02/10/1743	not odk 6515	Ardennen, Elizabeth Cornelis van
62	09/07/1751	not odk 6517	Ruyghoofd, Cornelia
65	04/06/1756	not odk 6518	Es, Leentje Fransz van
70	25/12/1760	not odk 6519	Veer, Hendrik van't
73	28/06/1738	not sch 7233	Overmeer, Johanna van
74	30/04/1751	not sch 7236	Salée, Anna

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
AMBTSDRAGER		48 st.	
240	31/03/1758	ra bga 79, 195	Karreman, Ary
		3 gl.	
61	10/08/1750	not odk 6517	Geresteyn, Jan
176	13/05/1732	not odk 6508, 116	Luit, Gooltje Dirks
216	11/05/1741	not odk 6514	Centen, Ante
233	00/02/1747	not sch 7235	Groet, Louis de
VISSER		3 st.	
64	04/10/1754	not odk 6518	Vonk, Jan
188	10/10/1746	ra amm 22	Bruyn, Huyg Ariens de
		24 st.	
47	25/11/1733	not odk 6509, 59	Ariaantje Dirks
220	08/05/1748	ra krl 43	Heul, Kornelis van der
231	01/06/1732	not odk 6508, 126	Maritje Ariens
235	06/09/1764	ra amm 23, 73	Verbaan, Johannes Dirkse

PERIODE IV: 1765-1795

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
BOER		3 st.	
7	05/01/1774	ra lek 38	Alblas, Hendrikje Jansdr
15	06/10/1773	ra bkw 30, 168	Vrij, Pieter Ariense de
103	13/03/1789	wk odk 13	Wal, Ariaantje Jans van der
134	08/04/1769	wk bga 7Y	Muys, Jannigje Willemse
137	01/03/1771	wk bga 7cc	Vrankrijker, Claas Gerritse de
140	02/02/1774	wk bga 7ee	Boer, Gijsbert Nannense den
146	21/03/1783	wk bga 8jj	Graaff, Ary de
149	11/01/1787	wk krl 6B	Vogel, Ariaantie
		24 st.	
1	00/07/1783	ra lek 38	Vliet, Adriaan van
2	20/04/1767	ra lek 38	Ligthart, Pieter Cornelisse
9	17/11/1778	ra lek 38	Plak, Dirk Pieters
14	18/02/1772	ra bkw 30, 158	Vliet, Pieter van
148	17/03/1792	wk bga 9uu	Corevaar, Jacob
157	21/03/1783	not odk 6522	Slappendel, Aariaantje
214	14/05/1788	not sch 7257, 460	Verhoek, Jan
218	27/12/1780	ra stw 882	With, Neeltje de
		48 st.	
6	28/02/1784	ra lek 39, 19	Verwaal, Gijsbert Klaas
10	19/07/1787	ra lek 40, 37	Kabel, Aalbert
11	25/10/1790	ra lek 40, 45	Teuntie Aartsdr
102	19/03/1779	wk odk 13	Lagewaard, Willem Ariensz
135	14/04/1769	wk bga 7z	Donk, Neeltje van
217	27/09/1777	ra stw 882	Ooms, Neeltje
228	22/06/1792	not gak 4562, 1	Boutestein, Dirk
242	30/03/1784	ra stw 832, 16	Ruyter, Ary de
243	22/11/1783	ra stw 832, 27	Sprong, Willem van der
		3 gl.	
5	28/02/1778	ra lek 39, 9	Jong, Pieter Aryens de
22	25/10/1779	not haa 4657, 31	Ridder, Teunis de
31	15/03/1780	ra lek 39, 13	Ouden, Cornelis den

BIJLAGE 3.2

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
145	20/01/1783	wk bga 8ii	Schenk, Ariaantje Willemse
225	23/04/1774	not gak 4554, 67	Teeuw, Cornelis Symonsz
271	24/09/1783	wk odk 13	Mul, Huyg Stevense
BOER/MIDDENST.		24 st.	
16	08/08/1775	ra bkw 30, 174	Verkerk, Lijntie Willemse
17	17/08/1792	ra bkw 30, 236	Croon, Willem Ariense
156	09/10/1775	not sch 7249	Lommert, Ary Jacobsz
234	19/02/1785	ra amm 23, 116	Bode, Adriaan Janse
		3 gl.	
139	23/10/1773	wk bga 7ee	Boer, Marrigje Joosten den
154	22/10/1783	wk krl 6A	Vliet, Stijntje Jans van
272	25/03/1775	wk odk 13	Snoey, Claas Cornelisz
MIDDENSTANDER		3 st.	
18	07/10/1769	not haa 4655, 39	Stolwijk, Cornelis Gijsbertsz
119	11/05/1792	wk haa 7L	Lange, Aagje de
150	00/00/1791	wk krl 6B	Moret, Maria
247	26/11/1767	ra odk 53	Duyff, Jannetje Claasse de
		24 st.	
8	06/04/1785	ra lek 38, 25	Moret, Geertie Michielse
120	01/12/1791	wk haa 7k	Kool, Gerrit
143	24/10/1783	wk bga 7gg	Lommerts, Annigje
144	12/07/1781	wk bga 7hh	Meyeren, Jan van
155	11/01/1774	not sch 7249	Bois, Jan du
227	20/05/1778	not gak 4556, 31	Breur, Cornelis
246	15/11/1765	ra odk 53	Trouborst, Sijgje Cornelis
		48 st.	
12	21/01/1791	ra lek 40, 46	Pak, Pieter Gerritse
19	05/08/1777	not haa 4656, 92	Bles, Aagje
133	03/04/1792	not sch 7258, 523	Waggem, Antje van
136	22/04/1769	wk bga 7aa	Boeff, Aaltie Gorisse
138	17/06/1771	wk bga 7dd	Welle, Maria Govertse
151	27/08/1791	wk krl 6B	Andel, Arien van
181	16/10/1775	wk odk 13	Prins, Paulus Cornelis
209	23/09/1788	wk haa 7k	Karreman, Pieter
244	25/04/1791	ra stw 832, 29	Eck, Willem van
		3 gl.	
4	05/04/1783	ra lek 39	Wal, Lambert van der
20	01/03/1774	not haa 4656, 2	Waay, Joost van der
21	17/12/1782	not haa 4657, 107	Slier, Christoffel
30	17/03/1783	not haa 4658, 10	Drost, Dammis
128	11/02/1782	not odk 6521, 19	Berkouwer, Apolonia
129	15/04/1782	not odk 6521, 33	Rijkaart, Apolonia
130	05/06/1766	not sch 7237	Kloot, Hendrik
131	16/05/1766	not sch 7244, 22	Vlieth, Maria van
142	28/09/1778	wk bga 7gg	Schrader, Steven
147	10/05/1786	wk bga 8pp	Blanken, Dirk Teunisze
210	23/01/1779	not sch 7273	Groeneveld, Catharina Margareta
212	11/04/1788	not sch 7257, 456	Hooykaas, Isaac
215	02/09/1771	not sch 7253, 111	Eyken, Arnoldus Cornelis

Case	Datum	Vindplaats	Naam erflater
AMBTSDRAGER		24 st.	
141	19/03/1774	wk bga 7ff 48 st.	Gelder, Adriaan van
230	26/10/1767	wk odk 13 3 gl.	Pannevis, Johannes
3	28/01/1782	ra lek 39	Soete, Johannis de
132	04/03/1786	not sch 7276, 2	Kempen, Thomas van
211	25/02/1784	not sch 7275, 16	Fremery, Nicolaas de
241	31/12/1794	ra odk 68	Vaandrager, Maria
VISSER		24 st.	
221	15/04/1769	ra zbr 3	Couwenhoven Bastiaen

BIJLAGE 3.3. VERMOGENSRECONSTRUCTIE

Overzicht van de inventarissen die gebruikt zijn voor vermogensreconstructie en die ten grondslag liggen aan de tabellen 3.4 en 3.5 en de grafieken 3.9 en 3.10

Caseno	Zegel	Beroep	Bruto	Saldo	Onroerend goed	Effecten	Vorderingen	Contant	Roerend goed	Bedrijf
1	24 st	boer	376,53	70,46	0	0,00	0,00	26,00	350,53	0,00
9	24 st	boer	1.294,50	861,30	1.200	0,00	0,00	0,00	36,00	58,00
14	24 st	boer	1.907,50	0,00	0	0,00	145,50	600,00	132,00	1.030,00
15	3 st	boer	304,20	215,44	0	0,00	0,00	6,00	84,80	213,40
16	24 st	boer+	1.111,32	481,21	675	0,00	55,23	3,00	136,95	241,35
18	3 st	midst	1.010,00	247,37	650	0,00	47,65	33,50	292,85	0,00
19	48 st	midst	6.973,84	2.062,08	3.625	0,00	917,40	580,08	1.501,15	350,25
21	3 gl	midst	8.471,80	5.638,91	3.475	1.000,00	899,35	1.754,60	521,25	801,85
22	3 gl	boer	10.014,68	8.168,52	5.725	546,25	0,00	487,54	812,40	2.357,50
26	3 gl	ambt	244.021,83	227.088,40	10.500	70.316,53	109.886,45	15.638,48	6.538,23	31.142,13
29	48 st	boer	3.082,60	2.431,05	1.532	0,00	0,00	655,60	790,35	94,50
35	3 st	midst	1.445,38	257,71	1.162	0,00	81,25	0,00	202,15	0,00
40	3 gl	midst	13.662,54	7.668,50	8.766	500,00	986,09	178,63	2.008,29	1.243,47
48	3 gl	midst	22.417,36	19.907,34	3.200	10.974,00	600,00	267,67	7.375,68	0,00
49	48 st	midst	6.728,38	5.324,20	4.400	0,00	835,38	200,00	1.002,00	225,00
57	3 gl	midst	22.341,70	0,00	9600	9.403,35	0,00	1.535,35	1.398,00	404,80
66	24 st	midst	4.561,15	2.897,20	0	732,00	2.686,50	101,50	1.041,15	0,00
67	48 st	midst	4.292,17	4.042,16	250	2.925,30	402,57	716,30	0,00	0,00
69	24 st	midst	1.637,53	675,08	640	0,00	53,84	52,86	828,82	62,00
71	24 st	midst	2.195,24	459,80	535	0,00	390,27	255,87	864,78	148,80
73	3 gl	midst	0,00	16.212,15	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
76	24 st	midst	2.292,20	1.712,38	460	300,00	45,08	1.119,53	367,60	0,00
77	48 st	midst	4.131,18	0,00	350	2.395,00	0,00	347,85	994,82	46,00
79	3 st	midst	572,80	431,70	485	0,00	0,00	0,00	84,35	0,00
83	3 st	midst	392,05	2,71	180	0,00	22,60	79,50	109,95	0,00
84	48 st	midst	6.735,05	3.102,47	6.072	0,00	134,15	4,70	523,80	0,00
86	24 st	midst	5.430,85	4.146,00	2.457	552,00	281,25	927,70	558,25	654,65
89	48 st	midst	3.938,67	3.511,39	1.340	1.401,25	22,58	116,00	584,70	473,64
91	24 st	midst	4.468,00	683,40	2.780	0,00	420,30	42,12	1.223,17	0,00
92	24 st	midst	1.131,54	103,25	981	0,00	0,00	10,80	96,02	43,71
97	3 gl	midst	13.366,33	10.253,74	8.672	0,00	2.338,90	522,29	1.833,13	0,00

102	48 st	boer	5.066,76	3.055,58	3.950	0,00	0,00	29,00	1.087,75	0,00
103	3 st	boer	960,55	627,56	510	0,00	0,00	18,20	393,95	38,40
110	24 st	vis	1.538,20	1.343,56	346	256,30	32,15	549,90	352,15	0,00
120	24 st	midst	1.539,98	1.503,85	0	336,00	163,70	700,00	340,25	0,00
121	3 gl	boer	7.384,30	0,00	3.250	2.000,00	532,55	900,00	305,75	396,00
122	3 st	midst	226,80	78,70	110	65,00	13,83	0,00	38,00	0,00
124	24 st	boer	4.920,69	1.756,81	3.022	0,00	149,66	127,79	1.466,30	154,95
128	3 gl	midst	6.743,85	0,00	105	5.300,00	46,00	1.275,05	0,00	0,00
131	3 gl	midst	10.108,29	9.076,52	900	1.139,00	0,00	872,79	588,90	6.609,60
133	48 st	midst	4.091,38	3.750,53	2.757	155,50	104,00	163,75	831,83	80,00
138	48 st	midst	2.686,10	2.027,93	955	0,00	85,40	781,25	851,90	0,00
142	3 gl	midst	6.709,37	5.710,62	1.815	2.117,00	432,85	713,28	1.631,25	0,00
146	3 st	boer	251,20	84,34	0	0,00	0,00	0,00	78,20	173,00
147	3 gl	midst	62.294,20	61.483,55	14.095	3.627,30	2.1323,00	17.733,00	5.515,00	0,00
153	24 st	boer	647,00	337,00	0	0,00	0,00	150,00	337,00	160,00
159	3 gl	midst	5.394,96	5.257,54	1.456	.1293,75	285,35	1.535,65	451,36	372,48
161	24 st	midst	2.350,31	1.862,68	951	0,00	537,17	195,21	639,06	0,00
170	3 st	vis	632,83	106,50	530	0,00	12,00	4,10	86,70	0,00
176	3 gl	ambt	11.419,28	9.734,24	0	8.381,17	0,00	1.972,21	1.065,41	0,00
180	24 st	boer	1.823,00	1.182,73	0	1.110,00	153,00	455,70	1,50	112,30
182	24 st	boer	2.175,10	1.500,00	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
190	48 st	boer	3.200,00	2.400,00	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
196	3 gl	midst	14.074,71	6.917,49	6.150	864,00	2.930,04	1.102,98	2.297,69	720,00
209	48 st	midst	3.443,33	2.763,00	965	1.105,00	138,45	757,25	477,63	0,00
210	3 gl	midst	19.762,89	11.451,50	9.950	0,00	1.810,74	2.772,00	2.535,50	2.830,81
211	3 gl	ambt	24.876,16	22.751,50	4.020	17.073,55	25,68	276,54	3.494,13	0,00
218	24 st	boer	3.173,55	1.914,82	0	0,00	331,93	794,55	562,35	1.484,70
221	24 st	vis	561,82	324,97	354	0,00	29,60	33,08	144,85	0,00
232	24 st	midst	2.540,00	1.740,00	0	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
235	24 st	vis	415,29	229,56	104	0,00	0,00	216,79	94,50	0,00
241	3 gl	ambt	7.779,47	4.330,48	862	4.454,15	1.241,96	103,69	1.117,62	0,00
242	48 st	boer	5.070,84	4.535,39	0	0,00	51,05	3.220,00	271,90	1.527,84
243	48 st	boer	2.763,15	2.313,15	1.700	0,00	0,00	10,00	443,15	610,00
249	onb	boer	3.522,57	1.441,22	1.942	0,00	308,00	0,00	1.104,90	167,15
251	onb	onb	7.152,41	6.908,21	1.300	1.600,00	1.142,00	2.674,48	435,93	0,00
271	3 gl	boer	13.166,28	12.905,64	4.415	4.844,00	336,30	3.362,60	213,88	0,00
285	onb	onb	3.405,30	2.056,70	3.300	0,00	5,30	0,00	100,00	0,00
289	onb	onb	797,88	715,57	0	154,00	0,00	360,28	283,60	0,00

Bijlage 6.1. Inventarissen die gebruikt zijn voor kledingreconstructie

Mannenkleding

1630-1670	Inventarisnummer
Boer	252, 255, 277, 286, 291, 294
Middenstand	250, 287, 288
Ambtsdrager	253, 279
Onbekend	290, 292
1700-1729	
Boer	
24 st.	124, 163, 186, 193
48 st.	36
3 gl.	95, 98, 121, 158, 187
Middenstand	
3 st.	117
24 st.	32, 93, 195
48 st.	89, 199, 200
3 gl.	27, 40, 196
Ambtsdrager	
3 gl.	42
1730-1764	
Boer	
3 st.	116, 222
24 st.	50, 177
48 st.	29, 127, 270
3 gl.	54, 178, 237
Middenstand	
3 st.	68
24 st.	46, 69, 207
48 st.	49, 72, 81
3 gl.	48, 62, 73
Ambtsdrager	
3 gl.	233
1765-1795	
Boer	
3 st.	15, 140
24 st.	148, 214
48 st.	10, 228, 242
3 gl.	5, 31, 271
Middenstand	
3 st.	150
24 st.	120, 144, 246
48 st.	12, 181, 244
3 gl.	20, 30, 142
Ambtsdrager	
3 gl.	132

Vrouwenkleding

		Inventarisnummer
1630-1670		
	Boer	249, 255, 277, 291, 294, 296
	Middenstand	248, 250, 287
	Ambtsdrager	279
	Onbekend	251, 254, 283, 284, 289, 290, 293
1700-1729		
	Boer	
	3 st.	194
	24 st.	99, 167
	48 st.	160, 164
	3 gl.	98, 169
	Middenstand	
	3 st.	118
	24 st.	152, 166
	48 st.	34, 89, 199
	3 gl.	196
	Ambtsdrager	
	48 st.	23
1730-1764		
	Boer	
	3 st.	28
	24 st.	112, 266, 267
	48 st.	29, 127, 236
	3 gl.	174, 237, 238
	Middenstand	
	3 st.	68
	24 st.	58, 78, 86
	48 st.	49, 72, 77
	3 gl.	57, 65, 73
	Ambtsdrager	
	3 gl.	176
1765-1795		
	Boer	
	3 st.	13, 134, 149
	48 st.	135, 217, 228, 242, 243
	3 gl.	22, 145
	Middenstand	
	3 st.	247
	24 st.	143, 155, 246
	48 st.	19, 136, 181
	3 gl.	30, 129, 210
	Ambtsdrager	
	3 gl.	241

Bijlage 7.1. Overzicht van de items die zijn gebruikt in de clusteranalyse

Tabel 1:	
tafel	tafel
x-tafel	tafels divers
trektafel	„
hangoortafel	„
theetafel	„
schenktafel	„
gerridon	„

Tabel 2:	
stoel	stoel
x-stoel	leunstoel
leunstoel	„
kruk	„
bank	bank
stoelbekleding	stoelkleed
stoelkussen	„

Tabel 3:	
kast	kast
hangkast	kledingkast
kabinet	„
klederkast	„
ladenkast	„
tresoor	etenskast
hangtresoor	„
spinde	„
etenstroor	„
aanrechtbank	aanrecht
buffet	„
glazenkast	servieskast
tinnekast	„
porseleinkast	„
pottenkast	„
kist	kist

Tabel 4:	
voetenbank	voetenbank
kapstok	kapstok
schabel	(vervalt)

Tabel 6:	
bedstede	(vervalt)
ledikant	ledikant
rustbank	„
slaapbank	„
kribbe	„
bedstedegordijn	(vervalt)
ledikantbehangsel	bedbehangsel
hemel/paviljoen	„

Tabel 7:	
bed	bed
matras	„
hoofdkussen	bedkussen
peluw	peluw
deken	bedgoed
sprei	„
beddenkleed	„
beddentijk	„
kussensloop	„
slaaplaken	bedlaken

Tabel 8:	
haardplaat/-ijzer	haardgerei
tang	„
blaaspijp	„
asschop	„
(vuur)vork	„
haardschutje	„
heugel, etc.	„
treeft/rooster	„
kachel	(vervalt)

Tabel 9:	
beddenpan	beddenpan
waterfles	„
komfoor	komfoor
stoof	„
as-/vuurtest	„
zwavelbakje	„
tabakskomfoor	„

Tabel 10:	
brandhout	brandstof
turf	„
turf-x	„
kolen en kolen-x	„
baggerbeugel	(vervalt)

Tabel 11:	
kandelaar	verlichting
blaker	„
lamp	„
lantaarn	„
hang-/armkandelaar	„
snuiter	„
kaarsenlade	„
verlichting totaal	„

TABEL 12:	
gordijn	gordijn
glasgordijn	,,
bedstedegordijn	,,
rabat	,,
schoorsteenkleed	,,
gordijn (totaal)	(vervalt)
vloermat, etc.	vloermat
x-kleed	diverse kleden
tafelkleed	,,
tafellaken	tafellinnen
servet	,,
doek	diverse doeken
kas-/spindoek	,,
handdoek	,,

TABEL 13:	
emmer	schoonmaken
gieter	,,
vuilnisblik	,,
bezem	,,
ragebol	,,
borstel	,,
muizenval	(vervalt)
vegers totaal	,,

TABEL 14:	
wastobbe	kleding reingen
kleerpers	,,
strijkijzer	,,
wasmand	,,
hoedendoos	,,
kleerborstel	,,

TABEL 15:	
stilletje/sekreetje	stilletje, etc.
kakstoel	,,
ondersteker	,,
waterpot	,,
waterpot/stil. tot.	(vervalt)
lampet/fonteintje	hygiêne
scheerbekken, etc.	,,
zeepbak	,,
kam, kammandje	,,
tandenstoker	,,

TABEL 17:	
kruik	voedselpot
bus	,,
trommel	,,
vleeskuip	,,
spekbak/-kuip	,,
worst-x	,,
grutten-/meelbak	,,
korenzak	,,
broodbak	,,
beschuit-x	,,
koek-x	,,
bonenton	,,
vetpot	,,
eierrek	,,
harington	,,
kruiddoos	,,
appelmand	,,
salade-x	,,
waterton/-bak	,,

TABEL 18:	
ketel	ketel
water-/schenkketel	waterketel
x-ketel	,,
pot	pot
pan	pan
koekebakspan	,,
x-pan	,,
wafelijzer	keukengoed
braadspit	(vervalt)
deksel	,,
bekken/bekking	,,

TABEL 19:	
schuimspaan	keukengoed
vijzel	,,
vergiettest/doorslag	,,
trechter	,,
zeef	,,
rasp	,,
hakmes	,,
worsthoorn	,,
mosterdmolen	,,

TABEL 20:	
schotel	schaal/schotel
schaal	,,
tafelbord	bord
plattiel	,,
assiette	,,
kom	kom

TABEL 21:	
boterpot/-schotel	boterpot
zoutvat	zoutvat
melkkannetje	servies rest
peperbus/-doos	,,
oliepot/-kan	,,
azijnfles	,,
mosterdpot etc.	,,
suikerpot	,,
strooppot/-kan	,,
sauskom/sausier	,,

BIJLAGE 7.1

papkom	„

TABEL 22:

lepel	lepel
lepelrek	„
x-lepel	„
mes	mes
vork	vork
meer dan 2 messen	(vervalt)
meer dan 2 vorken	„

TABEL 23:

kan	kan
beker	beker
pul	„
glas	glas
romer	„
x-glas	„
pijpkan	kan
tulle	„
fles	fles
bier-x	(vervalt)
wijn-x	„
drank-x	„

TABEL 24

trekpot	theegoed
theeketel	„
theebus	„
theerek	schotelrek
koffiekan	koffiegoed
koffieketel	„
koffiemolen	„
koffiedoos	„

TABEL 25:

kopje/schotel, etc.	kopjes, etc.
theekopje etc.	„
koffiekopje etc.	„
spoelkom	„
klapmuts	„
kopjes etc. totaal	(vervalt)
theeblad	schenkbord
schenkbord	„

TABEL 26:

thee-x	theegoed
koffie-x	koffiegoed
chocolade-x	(vervalt)

TABEL 27:

tabak-x	(vervalt)
tabaksdoos	tabak-x
snuifdoos	„
kwispedoor	„
tabakskomfoor	„

TABEL 28:

bijbel	kerkboek
testament	„
psalmboek	„
kerkboek	„
boek met zilver	„
x-boek	overige boeken
boeken totaal	(vervalt)
papieren divers	„
lessenaar	schrijfgerei
kantoor/comptoir	„
schrijf-/schoolbord	„
bureau	„
inktkoker, etc.	„

TABEL 29:

schilderij	schilderij
geschilderd bord	„
prent	„
beeld	beeld
spiegel	spiegel
klok	klok
zakhorloge	horloge
weerglas	(vervalt)
bloem-x	„
vogelkooi	vogelkooi
religiosa	(vervalt)
curiosa	„
stelsel op kast	kaststel
schotelrek	rek

BIJLAGE 7.2. AANWEZIGHEID VAN ITEMS PER CLUSTERGROEP EN PER PERIODE. PERCENTAGES

Items	1700-1729			
	I	II	III	IV
tafel	70	91	91	100
tafels divers	0	6	74	89
stoel	80	94	100	100
leunstoel	10	24	26	78
bank	10	64	61	78
stoelbekleding	10	15	78	89
kast	70	94	96	100
kledingkast	0	0	4	44
etenskast	80	67	43	22
aanrecht	0	0	4	0
servieskast	0	0	30	44
kist	40	73	78	56
voetenbank	10	24	39	33
kapstok	0	48	78	100
ledikant	0	27	35	89
bedbehangsel	0	0	4	33
bed	100	100	100	100
hoofdkussen	90	94	96	100
peluw	90	97	100	100
beddengoed	90	100	100	100
slaaplaken	90	91	96	100
haardgerei	70	100	100	100
beddenpan	30	79	87	78
komfoor	0	48	91	100
brandstof	30	79	74	100
verlichting	30	94	100	100
gordijn	0	85	100	100
vloermat	0	3	9	67
diverse kleden	0	24	87	89
tafellinnen	60	67	100	100
diverse doeken	30	27	83	100
schoonmaken	30	76	96	100
kleding reinigen	20	76	91	100
stilletje, etc.	20	45	74	100
hygiëne	20	3	22	67
voedselpot	40	79	78	100
ketel	80	91	100	100
waterketel	0	6	4	11
pot	70	100	96	89
pan	40	70	87	100
keukengoed	30	94	100	100
schaal/schotel	70	100	100	100
bord	20	79	96	100
kom	10	76	96	100
boterpot	20	33	78	67
zoutvat	10	52	96	100
servies rest	10	55	87	100

BIJLAGE 7.2

Items	1700-1729			
	I	II	III	IV
lepel	60	97	100	100
mes	50	27	26	100
vork	20	12	22	89
kan	10	88	91	100
beker	30	79	83	89
glas	0	24	70	100
fles	10	24	70	89
theegoed	0	6	57	100
koffiegoed	0	6	30	100
kopjes, etc.	40	39	96	100
schenkbord	0	0	61	89
tabak-x	20	3	30	89
bijbel/kerkboek	30	61	83	89
overige boeken	20	36	78	78
schrijfgerei	10	39	65	89
schilderij	10	33	96	100
beeld	0	0	17	89
spiegel	30	88	100	100
klok	20	12	17	56
zakhorloge	10	0	0	44
vogelkooi	10	21	43	56
kaststel	0	6	13	44
schotelrek	20	91	96	100

Items	1730-1764			
	I	II	III	IV
tafel	88	97	96	100
tafels divers	6	26	38	84
stoel	88	100	100	100
leunstoel	6	3	42	79
bank	24	68	33	74
stoelbekleding	12	16	38	89
kast	59	90	88	100
kledingkast	18	13	54	84
etenskast	29	77	29	47
aanrecht	6	0	17	26
servieskast	6	32	42	74
kist	47	74	63	74
voetenbank	12	42	42	53
kapstok	12	74	67	100
ledikant	12	26	33	79
bedbehangsel	12	0	8	26
bed	100	100	100	100
hoofdkussen	71	97	83	100
peluw	71	90	92	100
beddengoed	88	100	100	100
slaaplaken	82	100	96	100
haardgerei	82	100	100	100

Items	1730-1764			
	I	II	III	IV
beddenpan	24	61	71	100
komfoor	47	68	79	100
brandstof	29	71	79	95
verlichting	53	90	100	100
gordijn	35	84	96	100
vloermat	0	6	13	63
diverse kleden	12	48	38	89
tafellinnen	65	87	92	100
diverse doeken	24	65	54	84
schoonmaken	71	97	88	100
kleding reinigen	24	84	88	100
stilletje, etc.	35	52	54	74
hygiëne	29	13	33	68
voedselpot	35	94	92	100
ketel	59	97	88	95
waterketel	6	0	17	37
pot	71	90	92	95
pan	59	94	88	100
keukengoed	65	97	100	100
schaal/schotel	94	100	100	100
bord	41	97	96	100
kom	59	97	79	100
boterpot	29	48	50	79
zoutvat	18	61	79	100
servies rest	41	77	92	100
lepel	100	94	100	100
mes	12	13	46	79
vork	12	3	29	79
kan	76	100	100	100
beker	41	90	79	89
glas	35	58	50	100
fles	18	52	13	84
theegoed	41	74	92	100
koffiegoed	12	45	83	100
kopjes, etc.	59	90	83	100
schenkbord	12	29	42	89
tabak-x	41	3	50	84
bijbel/kerkboek	76	58	79	95
overige boeken	41	55	46	95
schrijfgerei	24	29	63	100
schilderij	12	45	88	100
beeld	0	3	13	74
spiegel	65	90	96	100
klok	12	19	29	42
zakhorloge	6	0	0	21
vogelkooi	6	13	17	53
kaststel	0	6	71	84
schotelrek	65	100	96	100

BIJLAGE 7.2

Items	1765-1795			
	I	II	III	IV
tafel	92	100	100	100
tafels divers	0	13	22	78
stoel	83	100	94	100
leunstoel	8	6	25	61
bank	0	38	47	44
stoelbekleding	8	0	25	78
kast	58	75	88	94
kledingkast	33	31	38	67
etenskast	50	75	66	17
aanrecht	8	13	9	61
servieskast	8	19	50	72
kist	17	31	84	61
voetenbank	0	56	72	61
kapstok	8	25	78	28
ledikant	8	19	44	89
bedbehangsel	0	0	0	72
bed	75	100	100	100
hoofdkussen	42	88	94	100
peluw	50	100	100	100
beddengoed	75	94	94	100
slaaplaken	67	100	100	89
haardgerei	67	94	97	100
beddenpan	33	75	91	94
komfoor	58	75	91	100
brandstof	50	56	94	67
verlichting	75	75	100	100
gordijn	25	69	88	94
vloermat	0	6	3	72
diverse kleden	0	25	34	89
tafellinnen	25	81	91	100
diverse doeken	8	31	69	89
schoonmaken	83	94	91	72
kleding reinigen	33	75	88	89
stilletje, etc.	8	50	75	94
hygiëne	0	6	34	61
voedselpot	25	81	94	94
ketel	50	81	81	89
waterketel	33	25	41	67
pot	75	100	88	78
pan	25	69	88	100
keukengoed	50	63	91	94
schaal/schotel	92	100	100	100
bord	42	81	97	100
kom	50	81	91	100
boterpot	0	44	78	91
zoutvat	0	25	81	83
servies rest	17	50	97	100
lepel	75	100	100	100
mes	8	13	25	83
vork	8	13	47	83
kan	50	81	97	100

BIJLAGE 7.2

Items	1765-1795			
	I	II	III	IV
beker	33	44	91	94
glas	17	56	84	94
fles	8	50	41	44
theegoed	75	88	100	100
koffiegoed	58	63	94	100
kopjes, etc.	58	94	97	100
schenkbord	0	6	50	89
tabak-x	33	38	75	100
bijbel/kerkboek	50	50	72	89
overige boeken	33	25	53	78
schrijfgerei	33	13	56	89
schilderij	0	6	69	100
beeld	0	6	6	78
spiegel	75	63	100	100
klok	33	38	53	72
zakhorloge	8	0	13	56
vogelkooi	8	0	28	50
kaststel	0	31	44	100
schotelrek	75	100	97	89

NOTEN

NOTEN BIJ HOOFDSTUK EEN

1. MILLER (ed.), *Acknowledging consumption.*
2. Voor een goed overzicht van recente literatuur over de geschiedenis van de consumptie: SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 11-27.
3. SCHUURMAN, 'Mensen maken verschil', p. 168-204, met name 202 en 202-204; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 18-19; Tilly, 'Retrieving European lives', p. 11-52.
4. SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 11; recent ook ROCHE, *Histoire des choses banales,* p. 13.
5. VAN DER WOUDE en SCHUURMAN (eds.), *Probate inventories.*
6. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815,* p. 719-724, 742-748.
7. Voor een algemeen overzicht van de stand van zaken, BREWER en PORTER (eds.), *Consumption and the world of goods.*
8. THIRSK, *Economic policy and projects,* p. v-vi.
9. MCKENDRICK, 'The consumer revolution', p. 9-33.
10. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 85.
11. SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 15.
12. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 2-5.
13. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 194-196.
14. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 200.
15. SHAMMAS, *The pre-industrial consumer,* p. 291 en 294.
16. SHAMMAS, *The pre-industrial consumer,* p. 292-294 en 297.
17. SHAMMAS, *The pre-industrial consumer,* p. 299.
18. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 8-13 en 192-197.
19. EARLE, *The making of the English middle class;* BORSAY, *The English urban renaissance.*
20. MUI en MUI, *Shops and shopkeeping;* SPUFFORD, *The great reclothing of rural England;* LEMIRE, *Fashion's favourite.*
21. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 106; DE VRIES, 'The industrial revolution and the industrious revolution', p. 249-270.
22. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 107-115.
23. OVERTON, 'English consumer prices' and the 'Consumer revolution' in England 1650-1750', ongepubliceerde eerste versie van congrespaper, gepresenteerd op het congres 'Culture and people: from the family to social strata', georganiseerd door het N.W. Posthumus Instituut in Rotterdam, 1994. Aangehaald met toestemming van de auteur.
24. BUSHMAN, *The refinement of America,* p. 61 e.v.
25. ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation;* MASO, 'Elias en de neokantianen', p. 56-59.
26. BUSHMAN, *The refinement of America,* p. 181 e.v., 298-302, 350-352.
27. BUSHMAN, *The refinement of America,* p. xvii-xviii.
28. BUSHMAN, *The refinement of America,* p. 446.
29. CARR en WALSH, 'The standard of living in the colonial Chesapeake', p. 135-159; HORN, *Adapting to a new world.*
30. NOLTE, 'Der Markt und seine Kultur', p. 340-344.
31. MOHRMANN, 'Wohnen und Wirtschaften', p. 117-136, naast bijdragen van anderen in de bundel van BREDNICH (Hrsg.), *Grundriss der Volkskunde,* over huizen, kleding, gereedschappen, voedsel, etc.
32. MOHRMANN, 'Wohnen und Wirtschaften', p. 129.
33. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen', p. 31.
34. WIEGELMANN, 'Einführung', p. 14.
35. DIBBITS en ROOIJAKKERS, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', p. 124-125, 145-146; DEKKER, HÖHER, POST en SIUTS (Hrsg.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur;*

WIEGELMANN (Hrsg.), *Wandel der Alltagskultur.*
36. MOHRMANN, *Alltagswelt im Land Braunschweig,* p. 19-20, 476-486.
37. KOCKA, 'Perspektiven für die Sozialgeschichte', p. 34; zie ook BORSCHEID, 'Alltagsgeschichte', p. 78-100.
38. DINZELBACHER (HRSG.), *Europäische Mentalitätsgeschichte.*
39. MEDICK, *Weben und Ueberleben in Laichingen.*
40. SIEGRIST, KAELBLE, KOCKA (Hrsg.), *Europäische Konsumgeschichte.*
41. BRAUDEL, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme,* p. 7-13; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 1-2.
42. ARIÈS en DUBY (eds.), *Histoire de la vie privée, tome 3;* MUCHEMBLED, *L'invention de l'homme moderne;* GARNOT, *Société, cultures et genres de vie,* p. 89-105.
43. ELIAS, *Über den Prozess der Zivilisation.*
44. PARDAILHÉ-GALABRUN, *La naissance de l'intime.*
45. ROCHE, *La culture des apparences.*
46. ROCHE, *Histoire des choses banales,* p. 9-10, 13 en 24.
47. GRENIER, 'Consommation et marché', p. 371-380.
48. VAN DER WOUDE en SCHUURMAN (eds.), *Probate inventories;* BAULANT, SCHUURMAN en SERVAIS (eds.), *Inventaires après-décès et ventes de meubles;* SCHUURMAN en WALSH (eds.), *Material culture.*
49. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', p. 205-259.
50. DE VRIES, *The Dutch rural economy,* p. 7-10, 19-21.
51. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', p. 205-206.
52. DE VRIES, 'Peasant demand patterns', p. 234-236.
53. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 107-115.
54. SCHUURMAN, DE VRIES en VAN DER WOUDE (red.), *Aards geluk,* p. 7-8.
55. VAN DER WOUDE en SCHUURMAN (eds.), *Probate inventories.*
56. PRAK, 'Sociale geschiedschrijving van Nederlands Ancien Régime', p. 141.
57. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 12-14, 103-111.
58. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 326-330.
59. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 35-37.
60. BOURDIEU, *La distinction.*
61. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 19-30.
62. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 41-52.
63. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 265.
64. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 273-276, 279.
65. VOSKUIL (ed.), *Themanummer boedelinventaris;* ROOIJAKKERS (ed.), *Mensen en dingen,* p. 313-473; VAN KOOLBERGEN, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarisonderzoek', p. 250-259.
66. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', p. 3-52.
67. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen als bron', p. 32.
68. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen als bron', p. 55-56.
69. DIBBITS, *Vertrouwd bezit.*
70. DIBBITS, *The 'presentation of self';* DIBBITS en DOELMAN, 'Slapen op het platteland', p. 330-349; DIBBITS en ROOIJAKKERS, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', p. 123-148; DIBBITS, 'Between society and family values', p. 125-145.
71. DIBBITS, *Vertrouwd bezit,* p. 1-2, 5-6.
72. DIBBITS, *Vertrouwd bezit,* p. 2, 308-309, 314-315.
73. WIJSENBEEK-OLTHUIS, 'Noblesse oblige', p. 112-124; WIJSENBEEK-OLTHUIS, 'A matter of taste', p. 43-54.
74. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 8-16; MOHRMANN, *Alltagswelt im Land Braunschweig,* p. 479.
75. BUSHMAN, *The refinement of America.*
76. SHAMMAS, 'The domestic environment in England and America', p. 3-24.
77. BAETENS en BLONDÉ, 'À la recherche de l'identité sociale et de la culture matérielle de la bourgeoisie anversoise', p. 531-541; WEATHERILL, 'A possession of one's own',

p. 131-156.
78. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 331.
79. KOWALESKI-WALLACE, 'Women, china, and consumer culture', p. 153-167.
80. FOCK, 'Kunstbezit in Leiden in de 17de eeuw', p. 3-36; PASTOOR, 'Bijbelse historiestukken', p. 122-133; VAN DER WOUDE, 'De schilderijenproduktie in Holland', p. 18-50 en 286-297; MONTIAS, 'Works of art in seventeenth-century Amsterdam', p. 331-372.
81. SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 22-24.
82. SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 24.
83. FAIRCHILDS, 'Consumption in early modern Europe', p. 854, n.9.
84. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 719-724, 742-748.
85. DE VRIES, 'Peasant demand patterns and economic development', p. 205-259.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK TWEE

1. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 5-6, 36-38; VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 15.
2. Visser, Elsing, Henderikx e.a., *Schoonhoven en Nieuwpoort*, p. 8-10.
3. JAPPE ALBERTS en JANSEN, *Welvaart in wording*, p. 113, 197-198.
4. SAK, OA Krimpen aan de Lek (Krl.), tauxatie voor het Provisioneel Middel 1748-1749, inv.nr. 793: nummer 29 en 133.
5. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 55-61; Schoute (inl.), *Kaart van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard*, p. 2.
6. VAN DE VEN (RED.), *Leefbaar laagland*, p. 98-101; Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen*, p. 51-54.
7. VAN DE VEN (RED.), *Leefbaar laagland*, p.35-38.
8. VAN DE VEN (RED.), *Leefbaar laagland*, p. 44-48 (50); Van der Linden, *De Cope*.
9. VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 22-26; VISSER, 'Nieuwe inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de Krimpenerwaard', p. 49-71; KROON en DE KUNDER, 'De Krimpenerwaard', p. 33-42.
10. VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 40-47; VAN DE VEN, *Leefbaar laagland*, p. 48-50.
11. De term is van drs. HARM HOOGENDOORN, die een dissertatie over dit onderwerp voorbereidt. Zie bijv. HOOGENDOORN, 'Een agrarisch-historische schets van het Groene Hart', p. 35-46; BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 65-68.
12. MULDER, 'De Bodemkaart van de Krimpenerwaard', p. 75-77.
13. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 66-67, 144-145; VELUWENKAMP, 'De buitenlandse textielhandel van de Republiek', p. 83-84.
14. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 66.
15. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 144, 294; ROMMERS, 'Hennepakkers in de Krimpenerwaard', p. 1-29.
16. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 106-109, 166-167; DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 41-45, 255 e.v.
17. VAN DE VEN, *Leefbaar Laagland*, p.139.
18. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 64-65; VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 42; VAN DER AA, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, deel 3, p. 131.
19. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 161-166.
20. Geciteerd (in gemoderniseerde spelling?) in: VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 128.
21. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 166, 173.
22. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 145, 294.
23. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 173-174.
24. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 135-138; VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 52-53; VAN DER WOUDEN, *Uit de geschiedenis van Berkenwoude*, p. 116-125.
25. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 73-75.

NOTEN BIJ P. 25-45

26. VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 32; zie ook Van der WOUDEN, *Uit de geschiedenis van Berkenwoude*, p. 203.
27. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, p. 65.
28. VAN DER WOUDE, 'De weerbare mannen van 1747', p. 41-45; NOORDAM, 'De weerbare mannen van Maasland in 1747', p.20-22.
29. VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 53; JANSSEN, *Baksteenfabricage in Nederland*, p. 29-31.
30. DE VRIES en VAN DE WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 360.
31. KÖLKER, *Haastrecht*, p. 132-134.
32. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 508-510.
33. TEIXEIRA DE MATTOS, *De waterkeeringen*, p. 253-254.
34. MARTENS, *De zalmvissers van de Biesbosch*, p.5-6, 114-122.
35. MARTENS, *De zalmvissers van de Biesbosch*, p. 127-128.
36. HOOGENDIJK, 'De walvisvaart in de Lekstreek', p. 73-91.
37. SAK, OA Krl, taux., inv.nr. 794; VAN DER WOUDE, 'De weerbare mannen van 1747', p. 53.
38. LUCASSEN, *Naar de kusten van de Noordzee*, p. 41.
39. RAZH, De archieven van de onder-prefect van het arrondissement Rotterdam, 1811-1815, inv.nr. 138, Brieven van de maires met opgave van de migratie van arbeiders, 1811, d.d. 2-12-1811.
40. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 593 (tabel 11.1) en 595-596.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK DRIE

1. Voor een uitvoeriger overzicht van al deze soorten: WIJSENBEEK-OLTHUIS, 'Boedelinventarissen', p. 32-39; zie ook VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur*, p. 16-27, 33-40.
2. Zie SCHOUTE, '"Onse custuijmen"', p. 54.
3. GEHLEN, *Notariële akten*, p. 11-12.
4. BREESNEE, 'De notariëele archieven', p. 314.
5. BREESNEE, 'De notariëele archieven', p. 350, 460, 464-465, 485, 488, 532-534, 558-567, 570, 586; HARTONG, *Register der protocollen van notarissen*.
6. GEHLEN, *Notariële akten*, p. 12.
7. SAK, Wk Odk, inv.nr. 13, d.d. 26-10-1767; BREESNEE, 'De notarieele archieven', p. 533; Voor een ouder voorbeeld, zie de verwijzing naar het testament van Hendrick Claes Hoeck en Adriaentje Jans Borst voor notaris Johan de Prijs d.d. 13-12-1661, terwijl van deze notaris, geadmitteerd te Schoonhoven in 1659, geen archieven bekend zijn (verwijzing in SAK, ONA Sch, inv.nr. 7193, d.d. 26- 4-1663).
8. Verwijzing in SAK, ONA Sch, inv.nr. 7242, akte 169, d.d. 12-12-1764; BREESNEE, 'De notarieele archieven', p. 686.
9. Verg. HEMPENIUS-VAN DIJK, *De weeskamer van de stad Groningen*, p. 169-170, 186-187.
10. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7241, d.d. 6-11-1764.
11. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7240, d.d. oktober 1756.
12. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7246, d.d. 9- 9-1769, Fr. Erkels.
13. Bijvoorbeeld in het weeskamerarchief van Schoonhoven: SAK, WK Sch, inv.nr. 358, 390 en 395, of in het weeskamerarchief van Bergambacht: SAK, WK Bga, inv.nr. 9zz.
14. Bijvoorbeeld in SAK, ONA Sch, inv.nr. 7242, akte 46, d.d. 4-12-1757.
15. Deze zaken komen uitvoerig aan de orde in MANNHEIM, *Wie wird ein Inventar erstellt?*.
16. SAK, RA Bkw, inv.nr. 28: inventaris van Dirk Barentse, weduwnaar Marrigje Paulus, d.d. 22- 1-1753.
17. SAK, RA Lek, inv.nr. 38, d.d. 20- 4-1767.
18. Inventaris: SAK, WK Bga, inv.nr. 5c; erfhuis: SAK, RA Bga, inv.nr. 46.
19. Bijvoorbeeld SAK, WK Bga, inv.nr. 5a, d.d. 6- 4-1748.
20. SAK, ONA Odk, inv.nr. 6515, d.d. 1- 4-1742.
21. SAK, ONA Haa, inv.nr. 4652, fol.nr. 481-485, d.d. 30- 7-1726.

22. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7227, d.d. 27-11-1722.
23. Zie SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167.
24. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, vraag 6.
25. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, vraag 66.
26. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, vraag 39.
27. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, vraag 20.
28. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, vraag 50 e.v.
29. SAK, ONA Odk, inv.nr. 6517, d.d. 10-8-1750.
30. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7244, akte 22, d.d. 16-5-1766, met geïnsereerd testament.
31. Uitvoerig over de omstandigheden waarin tot inventarisatie werd overgegaan: IZARD, 'Random or systematic?', p. 147-167.
32. Zie de literatuur die in de inleiding is besproken.
33. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 61-62, zie ook p. 45-49.
34. Zie bijvoorbeeld VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', p. 9 en 40-41. Zie ook DIBBITS, *The presentation of self.*
35. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 114-115 en p. 377, n. 5.
36. FRANKEN, *Geschiedenis van het Nederlandsche recht van zegel*, vooral Bijlage 1.
37. De ordonnantie op het Recht van Kleyn Zegel d.d. 23-7-1677, art. 61 en 63, in: CAU, VAN LEEUWEN, SCHELTUS e.a. (reds.), *Groot placaetboek*, deel III, p. 1019, met name artikel LXI, p. 1034; Zie ook de ordonnanties d.d. 28-8-1716, deel V, p. 1123 en van 30-9-1744, deel VII, p. 1455.
38. Soms werd boven de minuut van een boedelinventaris nog geschreven dat de boedel geen *f* 12.000,- waard is, maar nooit dat de boedel meer waard is. Ook heb ik nooit een zegel van meer dan *f* 3,- op een boedelinventaris gevonden.
39. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel', p. 8.
40. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 46-49.
41. SAK, ONA Odk, inv.nr. 6517, d.d. 10-8-1750.
42. Het totaal aantal ingevoerde inventarissen is iets groter, namelijk 300. Deze zijn grotendeels zeventiende-eeuws, van voor 1630 en na 1670. Ook zijn er enkele bij die eerst geselecteerd waren en bij nader inzien toch onvolledig bleken.
43. SCHUURMAN en PASTOOR, 'From probate inventories to a data set for the history of the consumer society', p. 126-134.
44. In het vervolg wordt naar inventarissen uit de selectie verwezen via het casenummer, dat te vinden is in bijlage 3.I. In dit geval casenummer 19.
45. Bijvoorbeeld in casenummer 133 (1792) op 76%, 209 (1788) op 78% en 241 (1796) zelfs op 55%; Zie ook VAN DILLEN, *Van Rijkdom en Regenten*, p. 638.
46. Casenummer 4.
47. Casenummer 24.
48. BAARS, *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, p. 112, fig. 47.
49. Casenummer 84, geïnsereerd testament, d.d. 13-5-1742.
50. Casenummer 196, rekening in SAK, ONA Haa, inv.nr. 4650, fol. 395-420.
51. Casenummer 210; rekening of korte staat in SAK, ONA Sch, inv.nr. 7273, d.d. 22-9-1779.
52. Casenummer 18; rekening SAK, ONA Haa, inv.nr. 4655, akte 41-42, d.d. 20-11-1769.
53. Casenummer 14.
54. Casenummer 21.
55. SAK ONA Haa, inv.nr. 4657, akte 108, folio 648.
56. SAK, ONA Haa, inv.nr. 4657, akte 109, folio 678.
57. Casenummers 73 en 182.
58. Casenummer 241; rekening SAK, RA Odk, inv.nr. 68, d.d. 21-1-1796.
59. Casenummer 26.
60. Casenummer 147.
61. Casenummers 83 en 147.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIER

1. Voor het gebruik van 'item' zie: SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. xix, 131.
2. Dit probleem is eerder gesignaleerd bij VAN KOOLBERGEN, *Materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel*, p. 22-24; WIJSENBEEK-OLTHUIS, 'boedelinventarissen', p. 46-47; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 55-56.
3. Over de waarde van het meubilair, zie WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 189 en SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 216-219.
4. Een schenktafel is volgens HALMA, *Woordenboek*, p. 556: 'Petite table sur laquelle on met les bouteilles et les verres à bière et à vin pour s'en servir au repas'.
5. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 576-577, 590-592; TER MOLEN, *Thema thee*, p. 48-52.
6. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 459-460.
7. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 669-671; Dibbits, 'Between society and family values', p. 125-145.
8. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 623, 630.
9. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 660-661.
10. HALMA, *Woordenboek*, p. 10; MARIN, *Dictionnaire*, p. 139, zie bij hem ook dressoir.
11. BAARSEN, *De Amsterdamse meubelloterijen*, p. 47.
12. *Catalogus van de meubelen*, p. xii-xiii, lxxxvii, n. 11.
13. LUNSINGH SCHEURLEER, 'Inleiding', in: *Catalogus van meubelen en betimmeringen*, p. 23-25; BAARSEN, *De Amsterdamse meubelloterijen*, p. 51-54; VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 434-436, 439; SCHUBAD, 'Vijftien eeuwen meubelkunst in hout', p. 335-517.
14. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 611.
15. Zie voor het gebruik van palissanderhout o.a. *Catalogus van meubelen en betimmeringen*; BAARSEN, *Nederlandse meubelen*; ZANTKUIJL, *Bouwen in Amsterdam*, p. 339 en 344; Voor oudere woordenboeken, HOUTTUYN, *Houtkunde, behelzende de afbeeldingen van meest alle bekende, in en uitlandsche houten, ...*; Verdere informatie van Dr. H.K. ROESSINGH.
16. MEULENBERG-NIEUWBURG, *Onder de dekens, tussen de lakens...*, p. 9-11, 84-87.
17. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 720, 727.
18. HALMA, *Woordenboek*, p. 546 en 574; Bij MARIN, *Dictionnaire*, p. 257, lemma 'Couchette', is een slaapbank een kinderbed of kribbe.
19. VAN VOORST TOT VOORST, *Tussen Biedermeier en Berlage*, p. 732.
20. MEULENBELT, *Onder de dekens, tussen de lakens...*, geeft een uitvoerige beschrijving; DIBBITS en DOELMAN, 'Slapen op het platteland', p. 330-353.
21. SAK, WK Odk, inv.nr. 5, fol. 142-167, interrogatoriën vragen 20-28.
22. HALMA, *Woordenboek*, p. 42, lemma 'Beddekleed'.
23. MARIN, *Dictionnaire*, p. 268, lemma 'Courtepointe'.
24. MARIN, *Dictionnaire*, p. 269, lemma 'Coutil'.
25. VAN DE WERDT, 'Materiële cultuur tot circa 1800', deel I, p. 74-77; Kaiser, *Herdfeuer und Herdgerät*.
26. WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, deel I, p. 87-89.
27. FOCK, 'Verwarmd door de bijbel', p. 462-483.
28. Wat Delft betreft, zie WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 450; Voor de Over-Betuwe, zie BRUSSE, *Overleven door ondernemen*, p. 349.
29. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 3, p. 1390 e.v.; Zie ook lemma 'Schoorsteen', deel 6, p. 3306 e.v.
30. VOSKUIL, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', p. 54-56.
31. MEULENBELT, *Onder de dekens, tussen de lakens...*, p. 82-83.
32. DUBBE, *Tin en tinnegieters in Nederland*, p. 277-279.
33. VAN ZANDEN, 'Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren?', p. 493-496.
34. PLETTENBURG, *Licht in huis*.
35. PLETTENBURG, *Licht in huis*, p. 84-87.

36. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 190 e.v.
37. NENADIC, 'Household possessions and the modernising city', p. 151.
38. DIBBITS, 'Between society and family values', p. 133.
39. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 456; SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstandaard*, p. 96.
40. BIELEMAN, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 160, 166; Klijn, *Ratten, muizen en mensen.*
41. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 1, p. 373, lemma 'Chits' (met name over het wassen ervan), deel 3, p. 1460, lemma 'Katoen' en deel 7, p. 4315 lemma 'Zeep'.
42. RODING, *Schoon en net*, p. 27-28, 33-35.
43. RODING, *Schoon en net*, p. 19-32; PERROT, *Werken aan de schijn*, p. 16, 22-23.
44. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 7, p. 4335.
45. SHAMMAS, *The pre-industrial consumer*, p. 225 e.v.; zie ook MUI en MUI, *Shops & shopkeeping.*
46. Voor aanvullende literatuur vooral JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*; Burema, *De voeding in Nederland.*
47. STARING, *De binnen- en buitenlandsche maten*, p. 16.
48. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 194.
49. Zie, naast de al genoemde literatuur, VAN DER MAAS en NOORDEGRAAF, 'Smakelijk eten. Aardappelconsumptie in Holland', p. 188-220.
50. Geciteerd in BUREMA, *De voeding in Nederland*, p. 151, 170, zie ook 95.
51. VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 131.
52. VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 133.
53. In de verschillende prijsreeksen van POSTHUMUS voor rogge en tarwe is ook een duidelijke prijsstijging in de jaren 1771-1772 te zien: POSTHUMUS, *Nederlandse prijsgeschiedenis*, deel I, prijsreeksen 7-9, p. 18-24; deel II, prijsreeksen 91, 153, 154 en 160, p. 252, 416, 418 en 457.
54. VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 136, deze tekst geeft twijnvrucht i.p.v. tuinvrucht, wat mij een verkeerde lezing lijkt.
55. BIELEMAN, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, p. 171-173; VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, p. 568-570.
56. VAN DER WOUDE, *Het Noorderkwartier*, p. 569.
57. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 380.
58. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 97-100.
59. VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 128.
60. BUREMA, *De voeding in Nederland*, p. 164-165; JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 101; VAN DER WOUDEN, *Uit Lekkerkerks verleden*, p. 183; MARTENS, *Zalmvissers van de Biesbosch*, p. 110-111; SLOET TOT OLDHUIS, 'Bijdrage tot de volksvoeding in Nederland', p. 227.
61. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 113-116.
62. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 113-116.
63. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 379; YNTEMA, 'Een kapitale nering', p. 79-80.
64. YNTEMA, 'Allerhande bieren', p. 82-94.
65. VAN DER POEL (red.), 'De landbouw-enquête van 1800', deel 1, p. 167, vraag 122.
66. Over kookruimten in het algemeen, zie CORBEAU, 'Pronken en koken', p. 354-379.
67. KAISER, *Herdfeuer und Herdgerät*, p. 143-169.
68. MARIN, *Dictionnaire*, p. 810, bij het lemma 'Passoire': 'passoire de terre où plat à égoutter le poisson' is 'vergiettest, gatepetiel, doorslag om de vis te laaten afdruipen, verzygen'; Bij Halma, *Woordenboek*, p. 119, onder het lemma 'Doorslag' de zin: 'visch op den doorslag zetten'.
69. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 3, p. 1606, lemma 'Koper'.
70. RUEMPOL en VAN DONGEN, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen*, p. 221-230; Zie ook het dit jaar te verschijnen: BARTELS, *Steden in scherven. Archeologische vondsten uit beerputten*

als bron voor de materiële cultuur in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900).

71. THOEN, 'Grafter kookpotten en hertrouwende weduwen'. p. 107-126.
72. HALMA, *Woordenboek,* p. 538 en 566; zie ook MARIN, *Dictionnaire,* p. 104, 261, 843 en 1096
73. Zie ook LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlijke historie van Holland,* deel 9, p. 414 e.v. (over de bouwvloot) en 418 e.v. (over de boterkop).
74. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam,* p. 113-116.
75. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815,* p. 385-386.
76. KLIJN, *Eet- en sierlepels;* WTTEWAALL, *Nederlands Klein zilver,* p. 167-175.
77. WTTEWAALL, *Nederlands klein zilver,* p. 255-279; KLIJN, *Eet- en sierlepels,* p. 73 e.v..
78. WTTEWAALL, *Nederlands klein zilver,* p. 137-151, 178-209.
79. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 238, 241.
80. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam,* p. 111; WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 232-233.
81. VAN BENTHEM, *Twee eeuwen tafelzilver,* p. 20-25.
82. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland', p. 78-80.
83. BAART, 'In kannen en kruiken', p. 56-58.
84. HENKES, *Glas zonder glans.*
85. Als voorbeeld van een speciaal soort glas, zie LAAN, 'Bruisend in het glas', p. 96-101.
86. Met dank aan een mededeling van de heer B. DUBBE; Zie ook DUBBE, *Tin en tinnegieters,* p. 266.
87. Deze verwijzing ook bij HALMA, *Woordenboek,* p. 498, lemma 'Pijpkan': 'vat daar de jonge kinderen uit drinken'; MARIN, *Dictionnaire,* p. 113, lemma 'Biberon': 'est aussi un vase à tuyau pour donner à boire à un enfant. Kinderlul, tuit of pypkan'.
88. Geciteerd bij TER MOLEN, *Thema thee,* p. 54, zie ook p. 33 en 52 over het gebruik van trekpotjes. Over BONTEKOE, p. 24-25.
89. REINDERS, WIJSENBEEK e.a. (red.), *Koffie in Nederland,* p. 57.
90. TER MOLEN, *Thema thee,* p 55.
91. TER MOLEN, *Thema thee,* p. 56-57, zie meer algemeen p. 55-118.
92. TER MOLEN, *Thema thee,* p. 60.
93. TER MOLEN, *Thema thee,* p. 111.
94. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815,* p. 363-365, 498-499.
95. TER MOLEN, *Thema thee,* p. 58.
96. VOSKUIL, 'De verspreiding van koffie en thee', p. 74-75.
97. ROESSINGH, *Inlandse tabak;* BRUSSE, *Overleven door ondernemen.*
98. WTTEWAALL, *Nederlands klein zilver,* p. 211-224.
99. WTTEWAALL, *Nederlands klein zilver,* p. 240-252.
100. STARING, *De binnen- en buitenlandsche maten,* p. 91.
101. RODING, *Schoon en net,* p. 24.
102. VAN DEURSEN, *Een dorp in de polder,* p. 135-136; VAN DEURSEN, 'Bronnen en hun gebruik', p. 62-63.
103. SAK, WK Odk, inv.nr. 2, d.d. 16- 4-1640 (bij casenummer 282).
104. Zie ook DE KRUIF, '"En nog enige boeken van weinig waarde"', p. 314-327.
105. SAK RA Krl, inv.nr. 29, erfhuis d.d. 27- 2-1772.
106. WTTEWAALL, *Nederland Klein Zilver,* p. 80-83.
107. Mededeling van Dr. J. DE KRUIF.
108. Voor verschillende mededelingen dank aan Dr. R. VERMIJ.
109. JOHANNES, *De lof der aalbessen,* p. 62-65.
110. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 90-91.
111. FOCK, 'Kunstbezit in Leiden in de zeventiende eeuw', p. 3-37; VAN DER WOUDE, 'De schilderijenproductie in Holland tijdens de Republiek', p. 18-51, 286-297; MONTIAS, 'Works of art in seventeenth-century Amsterdam', p. 331-372.
112. SCHOUTE (inl.), *Kaart van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard 1683.*
113. SAK, RA Haa, inv.nr. 198, d.d. 6- 8-1703, fol. 94vs-115vs.
114. Bijvoorbeeld GOUDRIAAN, 'Een Gouds Mariabeeld in Waddinxveen', p. 13-17.

115. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 455, 462.
116. SAK, ONA Sch, inv.nr. 7265, akte 66, d.d. 26-11-1784.
117. HEESTERS, *Vier eeuwen behang*.
118. VAN DAM, *Nederlandse tegels*, p. 63-65, 75-78, 93-99.
119. VAN GRONINGEN, *De Krimpenerwaard*, p. 385-391.
120. SAK, RA Haa, inv.nr. 197, erfhuisceduIle d.d. 23-10-1698.
121. Weggelaten zijn uiteraard die items die in meer dan één tabel voorkomen (bedstedegordijn, koffiemolen, tabakskomfoor), items die een samenvoeging vormen van andere, ook in de tabel opgenomen items (gordijn totaal, verlichting, mosterdmolen, pijpkan/tulle, kopjes etc. totaal, thee-x, koffie-x, chocolade-x, tabak-x, waterpot/stilletje totaal, boeken totaal, theerek) en de brandstoffen uit tabel 4.10.
122. Vergelijk SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 115-117, tabellen 3.40-41.
123. Voor soortgelijke negentiende-eeuwse gegevens zie SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 117-120, tabellen 3.42 en 3.43.
124. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, Appendix II, p. 450-459. De leunstoel en de schuimspaan zijn niet in de appendix terug te vinden.
125. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, Bijlage IV.1a, p. 329-338 en tabellen bij hoofdstuk 3.
126. SCHUURMAN, 'Aards geluk', p. 22-25.
127. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl*, p. 260.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VIJF

1. Er is één afwijking: in de eerste periode zijn er in de zegelklasse van 48 st. slechts vier boeren en zes middenstanders. Deze zijn allemaal geselecteerd, zodat de verhouding hier niet 5:5 maar 4:6 is.
2. HOOGENDOORN, 'Een agrarisch-historische schets van het Groene Hart', p. 35-44.
3. Een voorbeeld daarvan geeft BAARSEN, *Nederlandse meubelen*, p. 36-37.
4. KAMERMANS, 'Turfwinning in Holland', p. 154.
5. JOBSE-VAN PUTTEN, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 91.
6. Wat het wafelijzer betreft gold dit ook voor Delft in de achttiende eeuw: WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft*, p. 229.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZES

1. Met dank aan mw. drs. I. GROENEWEG voor haar bereidheid een eerdere versie van dit hoofdstuk te lezen en van commentaar te voorzien.
2. Zie bijvoorbeeld de artikelen in BOVENSCHEN (Hrsg.), *Die Listen der Mode*.
3. Zie bijvoorbeeld BULST en JÜTTE, 'Zwischen Sein und Schein', p. 2-7.
4. Zie voor het idee van onveranderlijkheid bijvoorbeeld DE LEEUW, 'Local costume in the Netherlands', p. 61-80; De ontwikkeling werd juist beklemtoond door LAMERS-NIEUWENHUIS, *'...gereet en gekleet naar hun staat'*; LAMERS-NIEUWENHUIS, 'Een dorp van boeren en vissers', p. 380-415.
5. GROENEWEG, 'Regenten in het zwart', p. 199-250; GROENEWEG, 'Hof en stad', p. 212 en 216; Zie over de risico's van het werken met portretkleding ook: GROENEWEG, 'Kanttekeningen bij een 18de eeuw Nederlands vrouwenportret', p. 420-421.
6. ROCHE, *La culture des apparences*, p. 74; VAN RYCKEGHEM, 'Eenvoud en raffinement', p. 33-50; VAN RYCKEGHEM, *Eenvoud en raffinement*; MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen*, p. 379-447; AST-BOITEN, 'De Groninger dracht 1750-1900', p. 127-147.
7. ZANDER-SEIDEL, *Textiler Hausrat*.
8. In bijlage VI.1 staat aangegeven welke inventarissen gebruikt zijn.
9. Enkele algemene historische overzichten van kleding in Nederland waarvan gebruik

is gemaakt zijn: DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*; DER KINDEREN-BESIER, *De kleeding onzer voorouders*; LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 685-774; Voor de mannenkleding: DU MORTIER, 'Inleiding op de ontwikkeling van de herenkleding', p. 2-12; Voor het platteland LAMERS-NIEUWENHUIS, *'...gereet en gekleet naar hun staat'*, p. 14-37; AST-BOITEN en BOOT-VAN DER VLIS (red.), *De Groninger dracht*.

10. ROODENBURG, 'Over korsetten, lichaamshouding en gebaren', p. 22-23; PERROT, *Werken aan de schijn*, p. 113-116; ROCHE, *La culture des apparences*, p. 153 e.v.
11. SCHIPPER-VAN LOTTUM, *Advertenties en berichten in de Amsterdamse Courant*, p. 376.
12. DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*, p. 195, 209 e.v.
13. SAK, WK Krl, inv.nr. 6a, d.d. 27-12-1681.
14. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 798.
15. DU MORTIER, 'Inleiding op de ontwikkeling van de herenkleding', p. 3; DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*, p. 221; DE JONG, 'Sits en bedrukt katoen', p. 56; DE WINKEL, '"Eene der deftigsten dragten"', p. 145-167.
16. GROENEWEG, 'Hof en stad', p. 210.
17. DEKKER, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland', p. 124-125.
18. DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*, p. 195, 214.
19. HALMA, *Woordenboek*, p. 77, 218, 266; MARIN, *Dictionnaire*, p. 1005; Volgens een mededeling van mw. drs. I. GROENEWEG staat in de Nederlands-Franse editie van MARIN uit 1752: 'klompen met leer overtrokken, als de dienstmaagden in't schrobben aan hebben/ des pantoufles à talons de bois blancs', waaruit zij concludeert dat klompen een leren bovenstuk hadden.
20. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 689-690.
21. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 732; zie ook de definitie van 'Corset' van MARIN, *Dictionnaire*, p. 254: 'corps sans baleine que les femmes portent en deshabillé, ordinairement de toile piquée'.
22. SCHIPPER-VAN LOTTUM, *Advertenties en berichten*, 5, nrs. 2433, 2586, 2609, e.a..
23. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 706.
24. AST-BOITEN, BOOT-VAN DER VLIS en LAMERS-NIEUWENHUIS, '"What's in a name."', p. 219-220.
25. Zie over de vrouwentabbaard DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*, p. 289-291.
26. DER KINDEREN-BESIER, *De kleeding onzer voorouders*, p. 17, 21, 25-26.
27. DER KINDEREN-BESIER, *Spelevaart der mode*, p. 104, 111 e.v.
28. DE JONG, 'De kleding in de standenmaatschappij van de 18de eeuw', p. 19-28; SORBER, 'Grondstoffen voor streekdracht', p. 21-62.
29. Zie over bombazijn SORBER, 'Grondstoffen voor streekdracht', p. 34; LIVESTRO-NIEUWENHUIS, *Niet op z'n zondags*, p. 43-44.
30. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 3, p. 1460; Zie ook deel 1, p. 373 over het wassen van sits.
31. LEMIRE, '"A good stock of cloaths"', p. 311-328; SHAMMAS, 'The decline of textile prices in England and British America', p. 483-507; GAASTRA, 'De textielhandel van de VOC', p. 50-69; DIBBITS en ROOIJAKKERS, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', p. 123-148; HARTKAMP-JONXIS (red.), *Sits. Oost-west relaties in textiel*; Over kwalitatief slechte katoen, zie SORBER, 'Grondstoffen voor streekdracht', p. 25-26.
32. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke Historie van Holland*, deel III, p. 709.
33. GROENEWEG, 'Regenten in het zwart', p. 199-250.
34. CHOMEL en DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk woordenboek*, deel 3, p. 1722.
35. SAK, WK Haa, inv.nr. 7b, d.d. 10-11-1742.
36. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815*, p. 593-594.
37. Over de bloeiende tweedehands kledingmarkt gaan LEMIRE, 'Peddling fashion', p. 67-82; VANBELLINGHEN, 'Diefstal en heling van kleding en textiel', p. 385-405.
38. JANSEN, *Kledinghandel in transitie*, p. 8-37.
39. LEMIRE, 'Developing consumerism', p. 21-44; CROFT, 'The rise of the English stocking export trade', p. 3-16; SPUFFORD, *The great reclothing of rural England*.

40. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke historie van Holland,* deel III, p. 688.
41. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurlyke historie van Holland,* deel III, p. 685-686.
42. Een overzicht van deze functies geeft BAKKER-STIJKEL, *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen.*
43. Gewichten in STARING, *De binnen- en buitenlandsche maten,* p. 91.
44. SAK, RA Haa, inv.nr. 197, fol. 35r., d.d. 7-4-1695.
45. SAK, ORA Haa, inv.nr. 57, openbare verkoping van 25-10 t/m 1-11-1773, vooral de tweede dag.
46. VAN DE WERDT, 'Materiële cultuur tot ca. 1800', p. 57-92.
47. Een algemeen overzicht van het klein zilver biedt WTTEWAELL, *Nederlands klein zilver,* Sieraden in inventarissen beschrijft LAMERS-NIEUWENHUIS, *'...gereet en gekleet naar hun staat',* p. 18-22 (voor mannen) en p. 30-36 (voor vrouwen).
48. WTTEWAELL, *Nederlands klein zilver,* p. 84-89.
49. DE JONGH, *Portretten van echt en trouw,* p. 138-140; VOSKUIL, 'Van onderpand tot teken', p. 47-51, 67.
50. Zie bijvoorbeeld VAN KOOLBERGEN, 'De Scheveningse klederdracht', p. 269 e.v.
51. LAMERS-NIEUWENHUIS, *'...gereet en gekleet naar hun staat',* p. 31-31, 78.
52. Gewichten in STARING, *De binnen- en buitenlandsche maten,* p. 91.
53. AST-BOITEN, 'De Groninger dracht', p. 127-147.
54. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 171-172.
55. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 461.
56. WTTEWAALL, *Nederlands klein zilver,* p. 34-37, 56-58.
57. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 462.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ZEVEN

1. Voor de clusteranalyse is gebruik gemaakt van de volgende literatuur: BOONSTRA, DOORN en HENDRICKX, *Voortgezette statistiek voor historici;* DEICHSEL en TRAMPISCH, *Clusteranalyse und Diskriminanzanalyse;* NORUŠIS, *SPSS*ˣ.
2. De analyses zijn uitgevoerd met het clusterprogramma van SPSS 6.1 voor Windows. Voor het berekenen van de matrixtabel zijn 'gekwadrateerde Euclidische afstanden' als maat genomen (bij die berekeningen waarbij alle variabelen binair zijn verschilt het resultaat natuurlijk niet van de gewone Euclidische afstandsmaat). Voor het clusteren of samenvoegen is de methode van WARD gekozen, waarbij steeds de gemiddelde afstand tussen alle waarnemingen in alle clusters berekend wordt.
3. Zie bijlage 7.1 voor overzicht van oude en nieuwe items.
4. Zie voor argumenten bij deze afweging ook SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 225 en SCHUURMAN, 'Het bezit van preciosa in de Zaanstreek', p. 227-229.
5. SAK, RA Haa, inv.nr. 201, fol. 117vs-143r, verkoping d.d. 3 maart 1710.
6. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 171-172, 216-217.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK ACHT

1. DE VRIES, *Peasant demand patterns and development,* p. 211-212, 230-234.
2. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 3-5.
3. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 8-13.
4. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 13-19.
5. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 19 e.v.
6. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 35-36.
7. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 29-31.
8. VAN KOOLBERGEN, 'De materiële cultuur in Weesp en Weesperkarspel', p. 24-27.
9. WIJSENBEEK-OLTHUIS, *Achter de gevels van Delft,* p. 198; Zie hierover ook SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 258.

10. Voor een vergelijkbaar voorbeeld zie SHAMMAS, 'The domestic environment', p. 16.
11. LUCASSEN, *Naar de kusten van de Noordzee,* p. 41.
12. DIBBITS, *Vertrouwd bezit,* p. 9, 344.
13. DIBBITS, *Vertrouwd bezit,* bijlage 5, p. 351-359.
14. DIBBITS, *Vertrouwd bezit,* p. 21 en 344.
15. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 66.
16. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 136.
17. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 136-140, 329-338.
18. Zie voor de geselecteerde items WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 203-207.
19. WEATHERILL, *Consumer behaviour and material culture,* p. 206.
20. TER MOLEN, RUEMPOL en VAN DONGEN (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe,* p. 9-13.
21. SCHELSTRAETE, KINTAERT en DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid,* p. 194-196, 198-204.
22. WARO-DESJARDINS, 'Permanences et mutations de la vie domestique', p. 3-29.
23. KLOEK, 'De zaak-Judith Leyster', p. 55-68; DAMSMA, *Het Hollandse huisgezin,* p. 17-20, 57-61, 77-80.
24. DRESEN-COENDERS, 'De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroeg-moderne gezin', p. 58-76.
25. SHAMMAS, 'The domestic environment', p. 3-5.
26. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 119-120.
27. DE VRIES, 'Between purchasing power and the world of goods', p. 120.
28. DE VRIES en VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815,* p. 696-698.
29. SCHUURMAN, *Materiële cultuur en levensstijl,* p. 260-261.
30. SCHUURMAN, 'Is huiselijkheid typisch Nederlands?', p. 757-759.
31. DAMSMA, *Het Hollandse huisgezin,* p. 42-57, 61-70.
32. GEERT MAK, *Hoe God verdween uit Jorwerd,* p. 74, 88, 145, 174, 217.

ARCHIEVEN

Overzichten van de vindplaatsen van alle gevonden en gebruikte inventarissen zijn te vinden in de bijlagen 3.1 en 3.2.

Rijksarchief in Zuid-Holland (RAZH).
Archieven van de Financie van Holland (AFH), inv.nrs. 464, 541, 547.
Archieven van het Departementaal bestuur van Maasland, 1807-1810 (DBM), inv.nr. 710.
Archieven van de onder-prefect van het arrondissement Rotterdam, respectievelijk van de districtscommissaris van het arrondissement Rotterdam en van de raad van het arrondissement, 1811-1815 (DAR), inv.nrs. 138, 148.

Streekarchief Krimpenerwaard (SAK).
Dorpsbestuur Berkenwoude 1552-1813, inv.nr. 142.
Gemeentebestuur van Haastrecht 1585-1980, inv.nrs. 653, 654.
Dorpsbestuur Krimpen aan de Lek 1578-1813, inv.nr. 793, 794.
Dorpsbestuur Ouderkerk aan de IJssel 1455-1813, inv.nr. 97.
Weeskamer Ouderkerk aan de IJssel 1558-1800, inv.nr. 5.

Universiteitsbibliotheek Landbouwuniversiteit Wageningen.
Speciale collecties, R 343 B4, Vergelyking van het getal van rundvee.

LITERATUUR

AA, A.J. VAN DER, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1839-1851.

ARIÈS, PHILIPPE en GEORGES DUBY (ed.), *Histoire de la vie privée, tome 3. De la Renaissance aux Lumières*, Paris 1986.

AST-BOITEN, LIES en JOOP BOOT-VAN DER VLIS (red.), *De Groninger dracht. Kleding en sieraden, 18e en 19e eeuw. Taal van een samenleving in verandering*, Groningen/Bedum 1997.

AST-BOITEN, LIES, 'De Groninger dracht 1750-1900. Beeldvorming getoetst', *Volkskundig Bulletin* 23 (1997) p. 127-147.

BAARS, C., *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, Wageningen 1973.

BAARSEN, REINIER, *De Amsterdamse meubelloterijen en de geschiedenis van de meubelmakerij in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Zwolle 1992.

BAARSEN, REINIER, *Nederlandse meubelen/Dutch furniture, 1600-1800*, Amsterdam/Zwolle 1993.

BAART, J.M., 'In kannen en kruiken. Drinkgerei voor bier tot in de 17de eeuw', in: R.E. KISTEMAKER en V.T. VAN VILSTEREN (reds.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994, p. 51-60.

BAETENS, ROLAND en BRUNO BLONDÉ, 'À la recherche de l'identité sociale et de la culture matérielle de la bourgeoisie anversoise aux temps modernes', *Histoire, économie et société* 13 (1994) p. 531-541.

BAKKER-STIJKEL, D.G., *Wie 't breed heeft, laat 't breed hangen*, Arnhem 1982.

BAULANT, MICHELINE, ANTON J. SCHUURMAN en PAUL SERVAIS (ed.), *Inventaires après-décès et ventes de meubles. Apports à une histoire de la vie économique et quotidienne (XIVe-XIX- siècle)*, Louvain-la-Neuve 1988.

BENTHEM, BAREND J. VAN, *Twee eeuwen tafelzilver. De Amsterdamse zilversmeden Helweg, 1753-1965*, Zwolle 1993.

BIELEMAN, JAN, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Amsterdam 1992.

BOEKHORST, PETER TE, PETER BURKE en WILLEM FRIJHOFF (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel/Amsterdam 1992.

BOONSTRA, O.W.A., P.K. DOORN en F.M.M. HENDRICKX, *Voortgezette statistiek voor historici*, Muiderberg 1990.

BORSCHEID, PETER, 'Alltagsgeschichte - Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit?', in: WOLFGANG SCHIEDER en VOLKER SELLIN (Hrsg.), *Sozialgeschichte in Deutschland. Entwicklungen und Perspektiven im internationalen Zusammenhang. Band III, Soziales Verhalten und soziale Aktionsformen in der Geschichte*, Göttingen 1987, p. 78-100.

BORSAY, PETER, *The English urban renaissance. Culture and society in the provincial town, 1660-1770*, Oxford 1989.

BOURDIEU, PIERRE, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris 1979.

BOVENSCHEN, SILVIA (Hrsg.), *Die Listen der Mode*, Frankfurt am Main 1986.

BRAUDEL, FERNAND, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris 1979.

BREDNICH, ROLF W. (Hrsg.), *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*, Berlin 1988.

BREESNEE, G.H.C., 'De notariële archieven, welke in de bewaarplaats van het Algemeen Rijksarchief berusten', *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven* XLVIII-1 (1925) p. 313-715.

BREWER, JOHN enROY PORTER (ed.), *Consumption and the world of goods*, London/New York 1993.

BRUSSE, PAUL, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe, 1650-1850. A.A.G. Bijdragen* 38, Wageningen 1999.

BULST, NEITHARD en ROBERT JÜTTE, 'Zwischen Sein und Schein. Kleidung und Identität in der ständischen Gesellschaft', *Saeculum* 44 (1993), p. 2-7.

BUREMA, L., *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw*, Assen 1953.

BUSHMAN, RICHARD L., *The refinement of America. Persons, houses, cities*, New York 1992.

CARR, LOIS GREEN en LORENA S. WALSH, 'The standard of living in the colonial Chesapeake', *The William and Mary quarterly* 45 (1988) p. 135-159.

Catalogus van de meubelen in het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, Amsterdam 1907 (door WILLEM VOGELSANG).

CAU, C., S. VAN LEEUWEN, J. SCHELTUS e.a. (reds.), *Groot placaetboek, inhoudende de placaten ende ordonnantien van de Hoogh-Mog. Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden*, X delen, 's-Gravenhage 1658-1797.

CHOMEL, M.N. en J.A. DE CHALMOT, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* (7 delen), Leiden/Leeuwarden 1778.

CORBEAU, MERWIN, 'Pronken en koken. Beeld en realiteit van keukens in het vroegmoderne Hollandse binnenhuis', *Mensen en dingen. Betekenissen van materiële cultuur. Volkskundig Bulletin* 19 (1993) p. 354-379.

CROFT, PAULINE, 'The rise of the English stocking export trade', *Textile history* 18 (1987) p. 3-16.

DAM, J.D. VAN, *Nederlandse tegels*, Utrecht/Antwerpen 1988.

DAMSMA, DIRK, *Het Hollandse huisgezin (1560-heden)*, Utrecht/Antwerpen 1993.

DEICHSEL, G. en H.J. TRAMPISCH, *Clusteranalyse und Diskriminanzanalyse*, Stuttgart/New York 1985.

DEKKER, RUDOLF, 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende eeuw: Identiteit, cultuur en protest', in: PETER TE BOEKHORST, PETER BURKE en WILLEM FRIJHOFF (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel/Amsterdam 1992, p. 109-147.

DEKKER, T., P. HÖHER, P. POST en H. SIUTS (Hrsg.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland*, Münster 1991.

DEURSEN, A.TH. VAN, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1994.

DEURSEN, A.TH. VAN, 'Bronnen en hun gebruik. Het verpachtingsregister van de visgronden bij de sluis van Westgraftdijk', in: RIK SANDERS e.a. (reds.), *Balans en perspectief van de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De verleiding van de overvloed. Reflecties op de eigenheid van de cultuurgeschiedenis*, Amsterdam 1991, p. 55-64.

DIBBITS, HESTER, *The 'presentation of self' in early modern Doesburg. Probate inventories in ethnohistorical perspective, 1630-1800*, onuitgegeven paper voor de ESTER-conferentie 'Material culture: consumption, standard of living, life-style (16th-20th century), Wageningen 1993.

DIBBITS, HESTER en EVELINE DOELMAN, 'Slapen op het platteland. Boedelbeschrijvingen uit Maassluis (1665-1900) en Maasland (1730-1900)', *Volkskundig bulletin* 19 (1993) p. 330-349.

DIBBITS, HESTER en GERARD ROOIJAKKERS, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland. De diffusie en receptie van asiatica in de Republiek', in: KAREL DAVIDS, MARJOLEIN 'T HART, HENK KLEIJER en JAN LUCASSEN (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland, 1580-1800*, Leuven/Apeldoorn 1995, p. 123-148.

DIBBITS, HESTER, 'Between society and family values: the linen cupboard in early-modern households', in: ANTON SCHUURMAN en PIETER SPIERENBURG (ed.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*, Hilversum 1996, p. 125-145.

DIBBITS, HESTER C., *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maasluis, 1650-1800*, dissertatie Vrije Universiteit te Amsterdam 1998.

DILLEN, J.G. VAN, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', *Economisch-historisch jaarboek* 21 (1940) p. 167-189.

DILLEN, J.G. VAN, *Van Rijkdom en Regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, 's-Gravenhage 1970.

DINZELBACHER, PETER (Hrsg.), *Europäische Mentalitätsgeschichte. Hauptthemen in Einzeldarstellungen*, Stuttgart 1993.

DRESEN-COENDERS, LÈNE, 'De machtsbalans tussen man en vrouw in het vroeg-moderne gezin', in: HARRY PEETERS, LÈNE DRESEN-COENDERS en TON BRANDENBARG (red.), *Vijf*

eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland, Nijmegen 1998, p. 57-98.
DUBBE, B., *Tin en tinnegieters in Nederland*, Lochem 1978².
EARLE, PETER, *The making of the English middle class. Business, society and family life in London, 1660-1730*, London 1989.
ELIAS, NORBERT, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Frankfurt 1976.
FAIRCHILDS, CISSIE, 'Consumption in early modern Europe. A review article', *Comparative studies in society and history* 35 (1993) p. 850-858.
FOCK, C. WILLEMIJN, 'Kunstbezit in Leiden in de 17de eeuw' in: TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, C. WILLEMIJN FOCK en A.J. VAN DISSEL (red.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel Va: 'sGravensteyn*, Leiden 1990, p. 3-36.
FOCK, C. WILLEMIJN, 'Verwarmd door de bijbel. De ijzeren kachel in het zeventiende-eeuwse Nederlandse interieur', *Antiek. Tijdschrift voor oude kunst en kunstnijverheid* 31 (1997) p. 462-483.
FRANKEN, L., *Geschiedenis van het Nederlandsche recht van zegel van het tijdstip der invoering op 13 augustus 1624 tot heden*, 's-Gravenhage 1899.
FRUIN, R. (red.), *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden en de dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaelen gedaen in den jaare MDXIV*, Leiden 1866.
GAASTRA, FEMME S., 'De textielhandel van de VOC', *Textielhistorische bijdragen* 33 (1993) p. 50-69.
GARNOT, BENOÎT, *Société, cultures et genres de vie dans la France moderne, XVIe-XVIIIe siècle*, Paris 1991, p. 89-105.
GEHLEN, A.FL., *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw. Handleiding voor de gebruikers*, Zutphen 1986.
GOFFMAN, E., *The presentation of self in everyday life*, New York 1959.
GOUDRIAAN, KOEN, 'Een Gouds Mariabeeld in Waddinxveen', *De Schatkamer. Regionaal-historisch tijdschrift* 11 (1997) p. 13-17.
GRENIER, JEAN-YVES, 'Consommation et marché au XVIIIe siècle', *Histoire & mesure* 10 (1995) p. 371-380.
GROENEWEG, IRENE, 'Kanttekeningen bij een 18de eeuw Nederlands vrouwenportret in "antique kleeding"', *Leids Kunsthistorisch jaarboek* IV (1985) p. 415-436.
GROENEWEG, IRENE, 'Regenten in het zwart: vroom en deftig?', *Leids kunsthistorisch jaarboek* XLVI (1995) p. 199-250.
GROENEWEG, IRENE, 'Hof en stad. Het kostuum ten tijde van Frederik Hendrik en Amalia', in: MARIKA KEBLUSEK en JORI ZIJLMANS, *Vorstelijk vertoon, aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, Den Haag 1997, p. 201-217.
GRONINGEN, CATHARINA L. VAN, *De Krimpenerwaard. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle 1995.
'Grootte der gronden tijdens de invoering van het kadaster', *Verslag van den landbouw in Nederland over 1875*, 's-Gravenhage 1875.
HALMA, FRANÇOIS, *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen, uit het gebruik, en uit de beste schryveren, met behulp van voornaame taalkundigen opgesteld*, Leiden/Utrecht 1758³.
HARTKAMP-JONXIS, EBELTJE (red.), *Sits. Oost-west relaties in textiel*, Zwolle 1987.
HARTONG, F.L., *Register der protocollen van notarissen in Nederland, samengesteld in opdracht van de broederschap der notarissen in Nederland, van ± 1550- tot heden*, Rotterdam 1916.
HEESTERS, J.H.P., *Vier eeuwen behang. De geschiedenis van de wandbespanning in Nederland*, Delft 1988.
HEMPENIUS-VAN DIJK, B.S., *De weeskamer van de stad Groningen, 1613-1811*, Groningen 1991.
HENKES, HAROLD E., *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800/Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries, 1300-1800*, Rotterdam 1994.
HOOGENDIJK, D.W., 'De walvisvaart in de Lekstreek in de achttiende eeuw', *Historische encyclopedie Krimpenerwaard* 5 (1984) p. 73-91.
HOOGENDOORN, H., 'Een agrarisch-historische schets van het Groene Hart (1500-1950).

De Ronde Venen, Kamerik en Linschoten', *Stichting Historisch Boederij-Onderzoek. Jaarverslag 1996*, 35-46.

HORN, JAMES, *Adapting to a new world. English society in the seventeenth-century Chesapeake*, Chapel Hill en London 1994.

HOUTTUYN, M., *Houtkunde, behelzende de afbeeldingen van meest alle bekende, in en uitlandsche houten, ...*, Amsterdam, bij J.C. Sepp, 1791.

IZARD, HOLLY V., 'Random or systematic? An evaluation of the probate process', *Winterthur portfolio* 32 (1997) p. 147-167.

JANSEN, F.L., *Kledinghandel in transitie. Een eeuw detailverkoop te 's-Hertogenbosch. Oorsprong en ontwikkeling van het familiebedrijf 'A.F. Jansen', 1889-1987*, Tilburg 1991.

JANSSEN, G.B., *Baksteenfabricage in Nederland. Van nijverheid tot industrie, 1850-1920*, Zutphen 1987.

JAPPE ALBERTS, W. en H.P.H. JANSEN, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage 1964.

JOBSE-VAN PUTTEN, JOZIEN, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*, Nijmegen 1995.

JOHANNES, G.J., *De lof der aalbessen. Over (Noord-)Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid, 1770-1830*, Den Haag 1997.

JONG, MARY C. DE, 'De kleding in de standenmaatschappij van de 18de eeuw', in: *Textiel in de achttiende eeuw: onder en boven de grond. Verslag van de textieldag van 11 november 1983 in het Haags Gemeentemuseum, 's-Gravenhage*, Amsterdam 1985, p. 19-28.

JONG, MARY C. DE, 'Sits en bedrukt katoen in de negligé-kleding van de hogere standen', in: EBELTJE HARTKAMP-JONXIS (red.), *Sits. Oost-west relaties in textiel*, Zwolle 1987, p. 54-63.

JONGH, E. DE, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Zwolle/Haarlem 1986.

KAISER, HERMANN, *Herdfeuer und Herdgerät im Rauchhaus. Wohnen damals*, Cloppenburg 1988[3].

KAMERMANS, J.A., 'Turfwinning in Holland in de achttiende eeuw. De ontwikkeling van de vervening bij Sluipwijk', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* LVIII (1995) p. 149-171.

KINDEREN-BESIER, J.H. DER, *De kleeding onzer voorouders: 1700-1900. De kostuumafdeeling in het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam*, Amsterdam 1926.

KINDEREN-BESIER, J.H. DER, *Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1950.

KISTEMAKER, R.E. en V.T. VAN VILSTEREN, *Bier! geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994.

KLIJN, E.M.CH.F., *Ratten, muizen en mensen, de bestrijding van ratten en muizen in het verleden*, Arnhem 1979.

KLIJN, E.M.CH.F., *Eet- en sierlepels in Nederland tot ca. 1850*, Lochem-Gent 1987.

KLOEK, ELS, 'De zaak-Judith Leyster: uitzonderlijk of representatief?', in: PIETER BIESBOER e.a., *Judith Leyster. Schilderes in een mannenwereld*, Zwolle/Haarlem 1993, p. 55-68.

KOCKA, JÜRGEN, 'Perspektiven für die Sozialgeschichte der neunziger Jahre', in: WINFRIED SCHULZE (Hrsg.), *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie. Eine Diskussion*, Göttingen 1994, p. 33-39.

KÖLKER, A.J., *Haastrecht, hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede ende Landen van Haestregt' tot het begin van de 19e eeuw*, Dordrecht 1974.

KOOLBERGEN, HANS VAN, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', *Volkskundig bulletin* 9 (1983) p. 3-52.

KOOLBERGEN, HANS VAN, 'Ontwikkelingen in het boedelinventarisonderzoek', *Volkskundig bulletin* 13 (1987) p. 250-259.

KOOLBERGEN, H. VAN, *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgereedschap*, Zutphen 1988.

KOOLBERGEN, HANS VAN, 'De Scheveningse klederdracht, 1753-1988', *Holland* 22 (1990) p. 269 e.v.

KOWALESKI-WALLACE, BETH, 'Women, china, and consumer culture in eighteenth-century England', *Eighteenth-century studies* 29 (1995-96) p. 153-167.

KROON, H. en J.M.W. DE KUNDER, 'De Krimpenerwaard: Een onderzoek naar de historisch-geografische waarde van het cultuurlandschap', *Historisch-geografisch tijdschrift* 2 (1983) 33-42.

KRUIF, JOSÉ DE, '"En nog enige boeken van weinig waarde". Boeken in Haagse boedelinventarissen halverwege de 18e eeuw', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 26 (1994) p. 314-327.

LAAN, CORA, 'Bruisend in het glas. De rol van het pasglas in de 16de en 17de eeuw', in: R.E. KISTEMAKER en V.T. VAN VILSTEREN, *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994, p. 96-102.

LAMERS-NIEUWENHUIS, FEA, *'...gereet en gekleet naar hun staat'. Historie en ontwikkeling van de klederdracht van Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk*, Bunschoten 1991.

LAMERS-NIEUWENHUIS, FEA, 'Een dorp van boeren en vissers. Kwantitatief gebruik van beeldmateriaal als bron voor kledinghistorie', *Mensen en dingen. Betekenissen van materiële cultuur. Themanummer Volkskundig Bulletin* 19 (1993) p. 380-415.

LEEUW, KITTY DE, 'Local costume in the Netherlands, 1800-today. An out-of-date position or a collective stance?', *Economic and social history in the Netherlands* III, Amsterdam 1991, p. 61-80.

LE FRANCQ VAN BERKHEY, J., *Natuurlyke historie van Holland* (9 delen), Amsterdam 1769-1811.

LEMIRE, BEVERLY, 'Developing consumerism and the ready-made clothing trade in Britain, 1750-1800', *Textile history* 15 (1984) p. 21-44.

LEMIRE, BEVERLY, *Fashion's favourite: the cotton trade and the consumer in Britain, 1660-1800*, Oxford 1991.

LEMIRE, BEVERLY, '"A good stock of cloaths": The changing market for cotton clothing in Britain, 1750-1800', *Textile History* 22 (1991) p. 311-328.

LEMIRE, BEVERLY, 'Peddling fashion: salesmen, pawnbrokers, taylors, thieves and the second-hand clothes trade in England, c. 1700-1800', *Textile history* 22 (1991) p. 67-82.

LINDEN, H. VAN DER, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte*, Assen 1955.

LIVESTRO-NIEUWENHUIS, FEA, *Niet op z'n zondags*, Arnhem 1985.

LUCASSEN, JAN, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, Gouda 1984.

LUIKEN, JAN, *Het leerzaam huisraad, vertoond in vyftig konstige figuuren, met godlyke spreuken en stichtelijke verzen*, Amsterdam 1711, facsimile Leiden 1967.

LUNSINGH SCHEURLEER, TH. H., 'Inleiding', in: *Catalogus van meubelen en betimmeringen*, Rijksmuseum Amsterdam 1952.

MAAS, J. VAN DER en L. NOORDEGRAAF, 'Smakelijk eten. Aardappelconsumptie in Holland in de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 9 (1983) 188-220.

MAK, GEERT, *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*, Amsterdam/Antwerpen 1996.

MANNHEIMS, HILDEGARD, *Wie wird ein Inventar erstellt? Rechtskommentare als Quelle der volkskundlichen Forschung*, Münster 1991.

MARIN, PIETER, *Dictionnaire François et Hollandois, comprenant tous les mots de l'usage avouez de l'Académie Françoise*, Amsterdam/Rotterdam 1762[4].

MARTENS, P.J.M., *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld, 1421-1869*, Tilburg 1992.

MASO, BENJO, 'Elias en de neokantianen. Intellectuele achtergronden van "Het civilisatieproces"', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 19 (1992) p. 22-64.

MCKENDRICK, NEIL, JOHN BREWER en J.H. PLUMB (ed.), *The birth of a consumer-society. The commercialization of eighteenth-century England*, London 1982.

MEDICK, HANS, *Weben und Ueberleben in Laichingen, 1650-1900. Lokalgeschichte als allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.

MEULENBERG-NIEUWBURG, A., *Onder de dekens, tussen de lakens...*, Arnhem 1981.

MILLER, DANIEL (ed.), *Acknowledging consumption. A review of new studies*, London/New York 1995.

MOHRMANN, RUTH-E., 'Wohnen und Wirtschaften', in: ROLF W. BREDNICH (Hrsg.), *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*, Berlin 1988.

MOHRMANN, RUTH-E., *Alltagswelt im Land Braunschweig. Städtische und ländliche Wohnkultur vom 16. bis zum frühen 20. Jahrhundert*, Münster 1990.

MOLEN, J.R. TER, *Thema thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland*, Rotterdam 1978.

MOLEN, J.R. TER, A.P.E. RUEMPOL en A.G.A. VAN DONGEN (red.), *Huisraad van een molenaarsweduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, Rotterdam/Amsterdam 1986.

MONTIAS, JOHN MICHAEL, 'Works of art in seventeenth-century Amsterdam. Am analysis of subjects and attributions', in: DAVID FREEDBERG en JAN DE VRIES (ed.), *Art in history. History in art. Studies in seventeenth-century Dutch culture*, Chicago 1991, p. 331-372.

MORTIER, BIANCA DU, 'Inleiding op de ontwikkeling van de herenkleding, 1700-1850', *Kostuum: jaaruitgave van de Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht*, Amersfoort 1985, p. 2-12.

MUCHEMBLED, ROBERT, *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime*, Paris 1988.

MUI, HOH-CHEUNG en LORNA H. MUI, *Shops and shopkeeping in Eighteenth-century England*, London 1989.

MULDER, J.R., 'De Bodemkaart van de Krimpenerwaard, schaal 1:25.000. Bodem en landschap, vroeger en nu', *Historische encyclopedie Krimpenerwaard* 11 (1986) p. 61-101.

NENADIC, STANA, 'Household possessions and the modernising city: Scotland c.1720 to 1840', in: ANTON J. SCHUURMAN and LORENA S. WALSH (ed.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900*, Milaan 1994, p. 147-159.

NOLTE, PAUL, 'Der Markt und seine Kultur - ein neues Paradigma der amerikanischen Geschichte?', *Historische Zeitschrift* 264 (1997) p. 329-360.

NOORDAM, D.J., 'De weerbare mannen van Maasland in 1747. Een historisch-demografisch onderzoek', *Holland* 7 (1975) p. 1-61.

NORUŠIS, MARIJA J., *SPSS*^{x}. *Advanced statistics guide*, Chicago 1985.

OVERTON, MARK, 'English consumer prices and the 'Consumer revolution' in England 1650-1750', ongepubliceerde eerste versie van congrespaper, gepresenteerd op het congres 'Culture and people: from the family to social strata', georganiseerd door het N.W. Posthumus Instituut, Rotterdam 1994.

PARDAILHÉ-GALABRUN, ANNIK, *La naissance de l'intime. 3000 foyers parisiens, XVII*^{e}*-XVIII*^{e} *siècles*, Paris 1988.

PASTOOR, GABRIËL M.C., 'Bijbelse historiestukken in particulier bezit', in: CHRISTIAN TÜMPEL (red.), *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw*, Zwolle 1991, p. 122-133.

PERROT, PHILIPPE, *Werken aan de schijn. Veranderingen van het vrouwelijk lichaam*, Nijmegen 1987, vertaling K. VAN DORSSELAER.

PLETTENBURG, MANDA, *Licht in huis. Kienspaan - kaars - olielamp*, Arnhem 1968.

POEL, J.M.G. VAN DER (red.), 'De landbouw-enquête van 1800, Deel 1: Noord- en Zuid-Holland', *Historia agriculturae* 1 (1953) p. 48-194 en bijlage.

POSTHUMUS, N.W., *Nederlandsche prijsgeschiedenis*, deel I: goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585-1914, wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914, Leiden 1943; deel II goederenprijzen bij de kapittels van Utrecht 1348-1669, bij het St. Bartholomei-gasthuis te Utrecht 1461-1914, bij de stad Utrecht 1402-1851, bij het St. Catherijnen-gasthuis 1392-1800 en bij het Heilige Geest- en Kinderhuis 1482-1800, beide te Leiden, en bij het burgerweeshuis te Amsterdam 1562-1800. Met medewerking van F. KETNER, Leiden 1964.

PRAK, MAARTEN, 'Sociale geschiedschrijving van Nederlands Ancien Régime', *Tijdschrift*

voor sociale geschiedenis, 14 (1988) p. 133-159.

Rapport van de commissie tot de telling en verdeling van het volk van Holland, z.p. rond 1796.

REINDERS, PIM en THERA WIJSENBEEK e.a., *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis*, Zutphen 1994.

ROCHE, DANIEL, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement, XVIIe-XVIIIe siècle*, Paris 1989.

ROCHE, DANIEL, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionelles (XVIIe-XIXe siècle)*, Paris 1997.

RODING, JULIETTE, *Schoon en net, hygiëne in woning en stad. De cultuurgeschiedenis van bad en toilet*, 's-Gravenhage 1986.

ROESSINGH, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland. A.A.G. Bijdragen 20*, Wageningen 1976.

ROMMERS, J.M., 'Hennepakkers in de Krimpenerwaard', *Historische encyclopedie Krimpenerwaard* 10 (1985) p. 1-29.

ROODENBURG, HERMAN, 'Over korsetten, lichaamshouding en gebaren. Een cultuurhistorische verkenning van de 'nieuwe fatsoenen' tussen ruwweg 1580 en 1630', *Textielhistorische bijdragen* 31 (1991) p. 20-38.

ROOIJAKKERS, GERARD (ed.), *Mensen en dingen. Betekenissen van materiële cultuur. Volkskundig bulletin* 19 (1993) p. 313-473.

RUEMPOL, A.P.E. en A.G.A. VAN DONGEN, *Pre-industriële gebruiksvoorwerpen/Pre-industrial utensils, 1150-1850*, Rotterdam 1991.

RYCKEGHEM, JAN VAN, *Eenvoud en raffinement. Een studie van de Gentse achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief*, ongepubliceerde licentiaats-scriptie, Gent 1985.

RYCKEGHEM, JAN VAN, 'Eenvoud en raffinement. Kleding en sieraden te Gent', *Oostvlaamse Zanten* 63 (1986) p. 33-50.

SCHELSTRAETE, C., H. KINTAERT en D. DE RUYCK, *Het einde van de onveranderlijkheid. Arbeid, bezit en woonomstandigheden in het land van Nevele tijdens de 17e en de 18e eeuw*, Nevele 1986.

SCHIPPER-VAN LOTTUM, M.G.A., *Advertenties en berichten in de Amsterdamse Courant, uitgetrokken op kleding, stoffen, sieraden en accessoires, tussen de jaren 1672-1765*, Amsterdam 1995-.

SCHOUTE, C.R., '"Onse custuijmen". Een reglement van rechtspraak en bestuur van Stolwijk uit 1581', *Historische encyclopedie Krimpenerwaard* 17 (1992) p. 33-64.

SCHOUTE, C.R. (inl.), *Kaart van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard 1683*, Alphen aan de Rijn 1995[2].

SCHUBAD, E.G.C., 'Vijftien eeuwen meubelkunst in hout', in: W. BOERHAVE BEEKMAN (red.), *Hout in alle tijden*, deel II, Deventer etc. 1949-1955.

SCHUURMAN, ANTON, 'Het bezit van preciosa in de Zaanstreek rond 1860. Een reconstructie van leefstijlen', *A.A.G. Bijdragen* 28, Wageningen 1986, p. 217-244.

SCHUURMAN, ANTON, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant. A.A.G. Bijdragen 30*, Wageningen 1989.

SCHUURMAN, A.J., 'Is huiselijkheid typisch Nederlands? Over huiselijkheid en modernisering', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) p. 745-759.

SCHUURMAN, ANTON J. en LORENA S. WALSH (ed.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900*, Milaan 1994.

SCHUURMAN, ANTON en GABRIËL PASTOOR, 'From probate inventories to a data set for the history of the consumer society', *History and computing* 7 (1995) p. 126-134.

SCHUURMAN, ANTON, 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) p. 168-204.

SCHUURMAN, ANTON en PIETER SPIERENBURG (ed.), *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*, Hilversum 1996.

SCHUURMAN, ANTON, 'Aards geluk. Consumptie en de moderne samenleving', in: ANTON SCHUURMAN, JAN DE VRIES en AD VAN DER WOUDE (reds.) *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850*, Amsterdam 1997, p. 11-27.

SCHUURMAN, ANTON, JAN DE VRIES en AD VAN DER WOUDE (reds.), *Aards geluk. De Neder-*

landers en hun spullen van 1550 tot 1850, Amsterdam 1997.

SHAMMAS, CAROLE, 'The domestic environment in England and America', *Journal of social history* 14 (1980) p. 3-24.

SHAMMAS, CAROLE, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford 1990.

SHAMMAS, CAROLE, 'The decline of textile prices in England and British America prior to industrialization', *Economic history review* XLVII (1994) p. 483-507.

SIEGRIST, HANNES, HARTMUT KAELBLE, JÜRGEN KOCKA (Hrsg.), *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*, Frankfurt/New York 1997.

SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'Bijdrage tot de volksvoeding in Nederland', *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* X (1854) p. 222-234.

SORBER, FRIEDA, 'Grondstoffen voor streekdracht', in: HENRI VANNOPPEN (red.), *Streekdrachten in onze gewesten. Antwerpen - Brabant - Limburg - Oost-Vlaanderen - West-Vlaanderen*, Gent 1994, p. 21-62.

SPUFFORD, MARGARET, *The great reclothing of rural England. Petty chapman and their wares in the seventeenth century*, London 1984.

STARING, W.C.H., *De binnen- en buitenlandsche maten, gewigten en munten van vroeger en tegenwoordig*, z.p. 1902[4], facs. Arnhem 1980.

TEIXEIRA DE MATTOS, L.F., *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland III: de Waarden, Afdeeling I: De Krimpenerwaard*, 's-Gravenhage 1927.

THIRSK, JOAN, *Economic policy and projects. The development of a consumer society in early modern England*, Oxford 1978.

THOEN, IRMA, 'Grafter kookpotten en hertrouwende weduwen. Connotaties van een zeventiende-eeuws gebruiksvoorwerp', *Volkskundig bulletin* 23 (1997) p. 107-126.

TILLY, CHARLES, 'Retrieving European lives', in: OLIVIER ZUNZ (ed.), *Reliving the past. The worlds of social history*, Chapel Hill/London 1985, p. 11-52.

VANBELLINGHEN, MARIANNE, 'Diefstal en heling van kleding en textiel: Antwerpen, 1775-1785', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 21 (1995) p. 385-405.

VEBLEN, TH., *The theory of the leisure class*, New York 1899.

VELUWENKAMP, J.W., 'De buitenlandse textielhandel van de Republiek in de achttiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 34 (1994) p. 70-88.

VEN, G.P. VAN DE (red), *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland*, Utrecht 1993[2].

VISSER, HELEEN, 'Nieuwe inzichten in de bewoningsgeschiedenis van de Krimpenerwaard', *Historische encyclopedie Krimpenerwaard* 15 (1991) p. 49-71.

VISSER, J.C., TH.M. ELSING, P.A. HENDERIKX e.a., *Schoonhoven en Nieuwpoort. Historische stedenatlas van Nederland, deel 5*, Delft 1990.

VOORST TOT VOORST, J.M.W. VAN, *Tussen Biedermeier en Berlage. Meubel en interieur in Nederland, 1835-1895*, Amsterdam 1992.

VOSKUIL, J.J., 'Van onderpand tot teken. De geschiedenis van de trouwring als voorbeeld van functieverschuiving', *Volkskundig bulletin* 1 (1975) p. 47-79.

VOSKUIL, J.J., 'Ten geleide', in: J.J. VOSKUIL (red.), *Themanummer boedelinventaris. Volkskundig bulletin* 9 (1983) p. 1-2.

VOSKUIL, J.J., 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', *Volkskundig bulletin* 13 (1987) p. 30-58.

VOSKUIL, J.J., 'De verspreiding van koffie en thee in Nederland', *Volkskundig Bulletin* 14 (1988) p. 68-93.

VRIES, JAN DE, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700*, New haven/London 1974.

VRIES, JAN DE, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750', in: WILLIAM N. PARKER en ERIC L. JONES (ed.), *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history*, Princeton 1975, p. 205-259.

VRIES, JAN DE, 'Between purchasing power and the world of goods: understanding the household economy in early modern Europe', in: JOHN BREWER en ROY PORTER (ed.), *Consumption and the world of goods*, London/New York 1993, p. 85-132.

VRIES, JAN DE, 'The industrial revolution and the industrious revolution', *The journal of economic history* 54 (1994) p. 249-270.

VRIES, JAN DE en AD VAN DER WOUDE, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.

WARO-DESJARDINS, FRANÇOISE, 'Permanences et mutations de la vie domestique au XVIIIe siècle: un village du Vexin Français', *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 40 (1993) p. 3-29.

WEATHERILL, LORNA, 'A possession of one's own: women and consumer behavior in England, 1660-1740', *Journal of British studies* 25 (1986) p. 131-156.

WEATHERILL, LORNA, *Consumer behaviour and material culture in Britain, 1660-1760*, London/New York 1988.

WERDT, E.F.L.M. VAN DE, 'Materiële cultuur tot circa 1800. "Eijne zilveren scale ende oere beste tinnen canne"', in: H.J.J. LENFERINK (red.), *Geschiedenis van Kampen. "maer het is hier te Campen"*, deel I, Kampen 1993, p. 57-92.

WEYNS, JOZEF, *Volkshuisraad in Vlaanderen. Naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog* (4 delen), Beerzel 1974.

WIEGELMANN, GÜNTER (Hrsg.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978.

WIEGELMANN, GÜNTER, 'Einführung', in: WIEGELMANN, GÜNTER (Hrsg.), *Kulturelle Stadt-Land-Beziehungen in der Neuzeit*, Münster 1978, p. 1-27.

WIEGELMANN, GÜNTER (Hrsg.), *Wandel der Alltagskultur seit dem Mittelalter. Phasen - Epochen - Zäsuren*, Münster 1987.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, THERA, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)*, Hilversum 1987.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, THERA, 'A matter of taste. Lifestyle in Holland in the seventeenth and eighteenth century', in: ANTON J. SCHUURMAN en LORENA S. WALSH (ed.), *Material culture: consumption, life-style, standard of living, 1500-1900*, Milaan 1994, p. 43-54.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, TH.F., 'Boedelinventarissen', in: *Broncommentaren*, deel 2, Den Haag 1995, p. 1-73.

WIJSENBEEK-OLTHUIS, THERA, 'Noblesse oblige. Material culture of the nobility in Holland', in: ANTON SCHUURMAN en PIETER SPIERENBURG, *Private domain, public inquiry. Families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*, Hilversum 1996, p. 112-124.

WINKEL, MARIEKE DE, '"Eene der deftigsten dragten". The iconography of the tabbaard and the sense of tradition in Dutch seventeenth-century portraiture', *Leids kunsthistorisch jaarboek* XLVI (1995) p. 145-167.

Woordenboek der Nederlandsche taal, 's-Gravenhage/Leiden 1882- (deeel 1-).

WOUDE, A.M. VAN DER, 'De weerbare mannen van 1747 in de dorpen van het Zuiderkwartier van Holland als demografisch gegeven', *A.A.G. Bijdragen* 8, Wageningen 1962, p. 35-76.

WOUDE, A.M. VAN DER, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw. A.A.G. Bijdragen 16*, Wageningen 1972.

WOUDE, AD VAN DER en ANTON SCHUURMAN (ed.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. A.A.G. Bijdragen 23*, Wageningen 1980.

WOUDE, A.M. VAN DER, 'De schilderijenproduktie in Holland tijdens de Republiek. Een poging tot kwantificatie', in: J.C. DAGEVOS e.a. (red.) *Kunst-zaken. Particulier initiatief en overheidsbeleid in de wereld van de beeldende kunst*, Kampen 1991, p. 18-50 en 286-297.

WOUDEN, A.M.M. VAN DER, *Uit Lekkerkerks verleden*, Lekkerkerk 1959.

WOUDEN, A.M.M. VAN DER, *Uit de geschiedenis van Berkenwoude*, Berkenwoude 1980.

WTTEWAALL, B.W.G., *Nederlands Klein zilver, 1650-1880*, Amsterdam 1987.

YNTEMA, R.J., 'Allerhande bieren. Over biersoorten en hun distributie tussen de 14de en de 19de eeuw', in: R.E. KISTEMAKER en V.T. VAN VILSTEREN, *Bier! geschiedenis van een*

volksdrank, Amsterdam 1994, p. 82-95.

YNTEMA, R.J., 'Een kapitale nering. De brouwindustrie in Holland tussen 1500 en 1800', in: R.E. KISTEMAKER en V.T. VAN VILSTEREN (red.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*, Amsterdam 1994, p. 72-80.

ZANDEN, JAN LUITEN VAN, 'Werd de Gouden Eeuw uit turf geboren? Over het energiegebruik in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 110 (1997) p. 484-499.

ZANDER-SEIDEL, J., *Textiler Hausrat: Kleidung und Haustextilien in Nürnberg von 1500-1650*, München 1990.

ZANTKUIJL, H.J., *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1993.

CURRICULUM VITAE

Johan A. Kamermans, werd geboren op 11 februari 1966 te Gouda en bezocht aldaar de middelbare school van 1978 tot 1986. In 1986 begon hij aan de Rijksuniversiteit te Utrecht met de studie Geschiedenis en vanaf 1988 ook Mediëvistiek. Beide studies werden in 1992 afgerond. Binnen geschiedenis was de afstudeerrichting Economische en sociale geschiedenis, binnen Mediëvistiek waren dat de richtingen Geschiedenis en Middeleeuws Latijn. In het najaar van 1993 en 1994 nam hij deel aan de seminars van het Institut für historische Sozialforschung te Keulen. Sinds oktober 1992 was hij werkzaam aan de vakgroep Agrarische Geschiedenis van de Landbouwuniversiteit te Wageningen voor het onderhavige promotie-onderzoek naar de materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw.